

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENHARMADIK KÖTET.

(707., 708., 709. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

TARTALOM.

DCCVII.

	Lap
A MAGYAR-TÖRÖK HARCOK ÉS BUDAVÁR VISSZAVÉTELE. — József kir. hercegtől	1
EGYEDÜL VAGYUNK. — Balogh Jenőtől	16
PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (II.) — Kornis Gyulától	33
A NEMZEDÉKEK HARCA SHAKESPEARE-NÉL. — Sebestyén Károlytól	63
AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI. (III.) — Nagy Ferenctől	79
SZATMÁRI KÉPEK. — Várdai Bélától	99
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Három rossz vendég. — Három jó vendég.</i> — Harsányi Lajostól	115
IRODALOM. — 1. <i>Szerellem a mindennapi életben.</i> — (Földi Mihály: <i>Uruk és szolgálk.</i>) — r. r.-től.	
2. <i>A fiumei rezolúció.</i> — (Trumbić Ante: <i>Suton Austro-Ugarske i riječka rezolucija.</i>) — Bajza Józseftől	117

DCCVIII.

I. FERENC JÓZSEF TRÓNRALEPÉSE. — Angyal Dávidtól	129
PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (III.) — Kornis Gyulától	152
AZ OLVASÁS. — Madzsar Imrétől	171
MONIZMUS, DUALIZMUS, PLURALIZMUS. (I.) — Bárá Brandenstein Bélától	185
AZ 1348-IKI NAGY PESTIS ÉS AZ EGYKORÚ ORVOSTUDOMÁNY. — Miskolczy Istvántól	212
KÖLTEMÉNYEK. — <i>A bihari föld.</i> — Dutka Ákostól. — <i>A jóindulatúakhoz.</i> — <i>Első veszteség.</i> — <i>Útóérzés.</i> — <i>Folyó mellett.</i> — <i>A távollévőhöz.</i> — <i>Talált virúgszál.</i> — <i>Önimádás.</i> — Goethe után, németből — Feleki Sándortól	240
SZEMLE. — <i>A Közoktatási Tanács feladatai.</i> — Hóman Bálinttól	244

IRODALOM. — 1. <i>A gazdasági élet új fejlődése.</i> — (Dr. báró Malcomes Béla: <i>A gazdaság új fejlődése.</i>) — Surányi-Unger Tivadartól.	
2. <i>Hauptmann Gerhart új szindarabja.</i> — (Hamlet in Wittenberg.) — V. G.-tól	250

DCCIX.

ÜGYÉSZI FÜGGETLENSÉG ÉS ANYAGI IGAZSÁG. — Finkey Ferenctől	257
PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (IV). — Kornis Gyulától	284
MONIZMUS, DUALIZMUS, PLURALIZMUS. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	304
A CENKI HÁRSÁK ALATT. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	334
OSSIAN VILÁGA. — Elek Oszkártól	336
SZEMLE. — 1. <i>Arany János nyelv-művészete.</i> — Csathó Kálmántól.	
2. <i>Egy év magyar drámai-irodalma.</i> — Zlinszky Aladártól	361
IRODALOM. — 1. <i>Berde Mária új regénye.</i> — (Berde Mária: <i>Tűzes kemence.</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>Kozma Andor.</i> — (Szabó Richárd: <i>Kozma Andor költészete.</i>) — sz. k.-tól	377

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

A MAGYAR-TÖRÖK HARCOK ÉS BUDAVÁR VISSZAVÉTELE.

— Akadémiai megnyitó beszéd 1936. szeptember 3-án. —

Lehet-e szebbet, magasztosabbat ünnepelni, mint régi, el nem évülő hőstettek emlékét? Nemzeti nagy események, diadalmas magyar történelmi fordulatok lélekemelő tényeit? A haza iránti fenséges hűség éltető példáit, melyekből mai keserves korszakunk elviselésére hitet, erőt és akaratot meríthetünk?

Mennyi vész, pusztulás, megszállás vonult el hazánk viharjárta területein és ezer próbára tett nemzetünk fölött? Hány kétségbeejtő korszak fekete emléke vet árnyékot történetünk annyszor földült porondjára, véres évszázadaira; és ma mégis — megesonkítva bár, de életerőnkben meg nem törve, üljük meg Budavár visszafoglalásának 250. évfordulóját.

Buda visszavétele a világ egész kereszténységének és még fokozottabban Magyarországnak, mondhatnám, föltámasztását jelentette. Ez a 150 éves elnyomatásból, rabságból újjászületett Magyarország és a magyar lélek halhatatlan életerejének fenséges ünnepe, mely kell, hogy bizakodó és szívós kitartást öntsön a trianoni rabigában szenvedő magyarok lelkébe.

A nemzettel ünnepel az Akadémia is, mint annak legfőbb tudományos testülete. Méltó, hogy ma a magyarok hősiességét és dicső haditetteit idézzük emlékezetünkbe, mint nemzetünk elvitathatatlan, legnagyobb lelki kincseit.

Vessünk egy pillantást a török-magyar háborúk és a megszállás komor idejére, föllebbentve a feledés mind sűrűsödő fátyolát, hogy lássuk a magyar nemzet kálváriáját, melyet több mint 300 évig járva, a kereszténységet és Nyugatot a legsúlyosabb áldozatok árán híven őrizte.

Nagy Lajos alatt, 1366-ban ütközik először össze magyar

és török, bolgár területnek török megszállása miatt : és ettől kezdve kisebb megszakításokkal folyik a háborúskodás, mely a török terjeszkedést Európa szívébe vajmi nehézé teszi és csak apránként sikerül neki, számtalan vereség és óriási áldozatok árán, bámulatos szívóssága révén apró léptenkint előbbre jutni.

Zsigmond király idejében, 1392-től kezdve már Magyarország határain kezd a török dúlni. Ekkor Zsigmond Bulgáriában győzi le Bodonnál a törököknek oláhokkal egyesült egyik hadát. 1396-ban a nikápolyi ütközetben, a török hadiérték és erők lekicsinylése miatt, az egyesült magyar, német, francia, lengyel, oláh, bosnyák sereg, melyet Zsigmond király vezérel, vereséget szenved és a janicsároknak világhírét alapozza meg. Bulgária török tartománylett. Ekkor a török birodalom belviszályai több mint tíz évre megakasztják a hódító előnyomulást.

Ezt a nagyszerű alkalmat, hogy a törököt Európából kiverjék, Zsigmond király kihasználatlanul hagyja elmúlni. I. Mohamed 1416-tól kezdve be-betör Magyarországra. II. Murád 1421 után már megint komoly veszélyt jelent folytonos határsértéseivel. Ekkor kezdődik Hunyadi János fényes kora, ő lesz Magyarország és a kereszténység legdicőbb védelmezője. Nándorfehérvárt a hős, mondhatnám szilaj papkatona, Tallóczy János védi nagyszerűen II. Murád szultánnal szemben.

Az Erdélybe betört Mezid béget a székelyek verik alaposan el. Serege úgyszólván teljesen odaveszett a Szeben alatti vérfürdőben. Kemény Simon a vezér ruhájába öltözve, megtévesztvén a törököt, megmenti saját élete árán a haza részére Hunyadi életét. Hunyadi nagyszerű győzelmet arat. Számos győzelem közepett csak két csatát veszít, Várnán 1444-ben és a Rigómezőn 1448-ban, ahol győzelme az emberfölötti hősiességgel küzdő janicsárok tömegein, részben szövetségesei árulásán törik meg. A Vaskapunál 10,000 magyarral megveri a 80,000 főnyi harcedzett kitűnő török sereget és a kemény janicsárok megsemmisülnek s az elkeseredett küzdelemben az egész török sereg lemészároltatik, csak a csőcselék menekül el hanyatt-homlok.

Európa lelkesedik a ragyogó magyar győzelmen!

Hunyady most támadó háborúba fog. A pápa és Velence erkölcsileg és anyagilag támogatja. Európa azonban csak tapsol, de nem segít és magára hagyatva kell a magyarnak a hős vezér dicső vezetése alatt Európa kereszténységéért harcolnia. III. Frigyes német császár még gáncsot is vetett és Magyarországon viszályt szítva, a töröknek tett szolgálót. Hunyadi egyetlen lelki támaszát Európa tudott rokonszenvében lelte. Ez azonban siralmasan kevés!

Nagyszerű győzelmeinek hosszú sorozatát az idő rövidsége miatt nem számolhatom föl.

Sok bajjal kellett megküzdenie, főképpen a megbízhatatlan áruló szövetségesek miatt, ami Hunyadinak és magyar seregének dicsőségét csak növelheti és két elvesztett csatáját megmagyarázza. Más nehézségei is voltak. A Cilleiek, Giskrák meg a római király miatt.

Hunyadi János egyik legnagyobb fegyverténye Nándorfehérvár fölmentése, hol a pápa küldöttje, hű alvezére, Capistranói János szerzetes is remekelt. Ezen nagyszerű győzelem hírére III. Callixtus pápa rendeletére az egész földön először kondult meg a déli harangszó és azóta áhítattal hirdeti a magyar hadvezér és hős hadserege halhatatlan fegyvertényét, a kereszténység nagy győzelmét.

Hunyadi Mátyás király még fényes győzelmeket arat, de nem tudja teljesen megállítani a szűként tovább harapódzó, folytonos harcok között lassan tovább haladó török hódításokat.

A török elleni harcok legrendületlenebb hirdetői és támogatói a mindenkori pápák voltak. II. Pius kijelenti, hogy a minden nemzetből összeállítandó kereszteshadakat maga személyesen fogja vezetni a szent harcra. Pius el is utazott Anconába a hajóhadak gyülekező helyére; betegén érkezett oda és sem hajókat, sem sereget nem talált, mire maga kezdte szervezni a pápai hajóhadat 1464-ben. Nagy csalódása egyes történetírók szerint csak sietteté halálát.

A szultánok gúnykacajjal kísérték Európa siralmas lanyhaságát és ettől kezdve sokkal gyorsabban haladt Magyarország leigázása. Mátyás király 1475-ben még megveri a

törököt ; személyes vakmerő bátorsággal résztvesz az ütközetben és Szabácsot elfoglalja. Maga egy rossz csónakon elleneséges tűzben átkel a Száván, hogy a vár falait személyesen megvizsgálja és ennek eredményéből született elhatározás alapján csellel kierőszakolja a vár bevételét. Fekete serege a híres janicsárokat rettenetesen elverte.

Ezután köröskörül minden török kézre kerül. Báthory István és Kinizsi Pál a velük szembekerülő törököt több ütközetben megverik. Ott 30.000 török marad holtan a csataterén.

A fölvidéket ezalatt cseh hordák rabolva pusztították. Mátyás király ezeket is széjjelverte és kiirtotta. Ragyogó magyar győzelmek szép sorozata! És mégis e nagy király halála után 36 évvel bekövetkezett történelmünk fekete napja, a mohácsi vész, a magyar seregek szörnyű pusztulása. Ennek szívettépő gyászatát, minden magyarázatával, keserves tanulságaival, minden igaz magyar szívébe zárja.

1662-től kezdve Zrínyi Miklós költő-hadvezér legendás alakja tűnik föl és reményt ébreszt a magyarok meggyötört lelkében. Zrínyi nem érvényesülhetett teljesen, mert a mindenképpen indokolatlan féltékenység a magyar nagysággal szemben a császár tanácsadói részéről gáncsot vetett neki léptenyomon. Montecuccoli nem engedte cselekedni, szembehelyezkedett vele és lehetetlenné tette Zrínyi önzetlen törökverő terveinek végrehajtását és csapatainak elszéledése, Montecuccoli örökös huzavonája folytán — például Kanizsa alatt — megbénította tevékenységét. Esterházy Pál keservesen kiáltott ekkor föl: «Csak Isten adna jó szívet Montecuccoli urannak!»

Mint a rákfene, terjeszkedve haladt a török hódítás, míglen Budavárán is túllépett. Esztergom, Pécs, Fehérvár elesik, 1663-ban Köprülü Ahmed Érsekújvárt elfoglalja.

Montecuccoli, a császári hadvezér, tétlenül nézi ezt is, úgy, mint Souchez Nagyvárad elfoglalását.

Bécsből a török közeledtének hírére a lakosság tömegesen Linz felé menekül. Németország is rettegve, halomszámba írja a röpiratokat a török veszedelemről. Európa Magyarország borzasztó balsorsával még mindig vajmi keveset törő-

dik, és csak akkor kezd arra gondolni, hogy valamiképpen mégis segíteni kellene, amikor a török veszély már gyors léptekkel közeledik Magyarország nyugati határaihoz. Magyarország kénytelen szörnyű helyzetét egyedül viselni, és csak a pápa emeli föl érdekében állandóan intő és kérő, néha fenyegető szavát. XI. Ince pápa milliókat ad a császárnak és a többi mérvadóknak hadseregek felszerelésére. Diplomáciája állandóan a legélénkebb tevékenységet fejti ki és attól sem riad vissza, hogy egyenest Lipót császárhoz megy és folyton újra a legerélyesebben kötelességére figyelmezteti.

Végre 1664-ben a német fejedelmek, akiknél francia csapatok is vannak, segítséget küldenek a török ellen. Ez a szentgotthárdi ütközetet elveszti és megkötetik a vasvári béke, mely Érsekújvárt és Nagyváradot a törökök tulajdonába engedi át, akár csak az győzött volna. Igen fontos váraink lerombolását is kikötik a szerződésben. Erről azonban előzetesen a császáriak a magyarokat nem értesítették, pedig ez a magyar törvény értelmében szigorú kötelességük lett volna. Csak hónapok múlva tudták meg, hogy eladták őket. Ekkor a magyarok és németek elkeseredett megbotránkozásal óvást emeltek, de eredménytelenül. Pedig ekkor lett volna nagy eredménnyel kecsegtető támadólag föllépni a török ellen. Történelmi források szerint «nem sajnálták Bécsben, hogy a török néhány hely elfoglalásával jól ráíjesztett a magyarokra. Hiszen így annál jobban rászorulnak Ausztria segítségére!»

1682. augusztus 11-én az udvari tanács kimondja, hogy keleten csak pár megyéről van szó, nyugaton pedig a császári koronáról. Verjus de Crécy, XIV. Lajos követe, ugyanez év december 1-én a regensburgi birodalmi gyűlésen azzal vádolja a császárt, hogy «a keresztények közös ellenségének ki akar szolgáltatni oly nemes királyságot, mint Magyarország, csakis azért, hogy Franciaországgal háborút viselhessen.

A vezető körök hangulata a császár körül 1683-ban tényleg az volt, hogy a békét a törökkel mindenáron fönnt kell tartani, hogy a császár XIV. Lajos francia király ellen küzdhessen két hadseregével, egyikkel a Rajna mellett, a másikkal Olaszországban. A francia háborúskodásnak tudták be a

tanácsnokok azt, hogy nem lehetett a magyar elégedetlenekkel végezni, akiknek mozgalma szerintük mind fenyegetőbbé vált.

Midőn 1683 elején hatalmas török hadsereg gyülekezett Drinápolynál, a császár a német fejedelmekkel és Sobiesky János lengyel királlyal szövetségre. Lotharingiai Károly, a hős vezér, ügyes mozdulatokkal Győrtől Pozsonyig nagyon meglassítja a törökök előnyomulását és ezzel hiúsítja meg Bécs elestét. Így érkezett Sobiesky még jókor fölmentésére. Bécs 56 napig állott ellen Starhemberg Rüdiger gyönyörűen vezetett védelmi harca folytán, amivel fényes babérkoszorút font neve köré. Tovább azonban már nem bírta volna az ellenállást, és ekkor utolsó pillanatban megérkeztek a fölmentő csapatok, melyek alig tették ki egyharmadát az ostromló ozmán hadseregnek. A császári hadak, a bajor uralkodó személyesen vezetett kis csapatával és a szász fejedelem 11,000 emberével fontos szerepet vittek; de vitathatatlan tény az, hogy Sobiesky mentette meg Bécset lángeszű hadvezéri tehetségével és vitéz csapataival a török megszállástól. Gyors és merész támadásával, mely Lotharingiai Károly hadaival együtt összetörte a janicsárok támadását és széjjelszórta, menekülésre kényszerítette 1683. szeptember 12-én a hatalmas török sereget. •

Lotharingiai Károly 1684. június 18-án Visegrádot beveszi, nyílt csatában megveri a törököt, majd Pestet elfoglalva, Buda ellen fordul, de ennek sikertelen ostroma a császár seregét három és fél hónap tartama alatt majdnem egészen fölemésztette.

1685 nyarán Lotharingiai Károly fölmenti Esztergomot és kint megveri Ördög Ibrahimot, majd Érsekújvárt rohammal elfoglalja. Egyik győzelme követi a másikat, egyik fájós, súlyos csapás éri a másikat után a törököt, akinek birodalmában egy idő óta a belső bomlás jelei mindjobban észlelhetők. IV. Mohamed alig törődik birodalmával, pedig elődjei behatékonyak és nagyszabású vezetői voltak. A vezér folytonos kivégzésekkel, lefejezésekkel tud csak magának némi tekintélyt szerezni. Még Ördög Ibrahimot is megfojtják, a nagyvezér Kara Ibrahim is selyemzsínórt kap s azon végzi be hosszú életét.

A földült országokból élelmet még erőszakkal sem lehet előkeríteni. Rémület tölti el a Portát a mind sűrűbb vereségek hírére. Sobieskyvel próbál békéről tárgyalni, nem egészen eredménytelenül; valami titkos egyezmény létrejöttét is rebesgetik XIV. Lajos udvarában, aki Thököly Imre mozgalmát erkölcsileg támogatta. Thököly azt kívánta XIV. Lajostól, hogy Magyarország jogai és törvényei csorbíthatatlanul fenntartassanak, és saját követelései kielégítenek. De erre XIV. Lajos hallgatással felelt, később teljesen cserbenhagyta Thökölyt, miután alaposan kihasználta volt.

Buonvisi pápai nuncius jelentéseiben a szentszéknél panaszkodik, hogy a különben kitűnő, vallásos Lipót császár gyenge és tanácsadóitól függ egészen, ezen hibát a nevelésnek tulajdonítja, mely túlságosan szerénnyé tette őt. Miniszterei megválasztásában is szerencsétlen, ezek vészteljes irányt adnak a császári politikának: Magyarország elnyomásában, Lengyelország gyengítésében és XIV. Lajos megalázásában látják a Habsburg-ház állásának biztosítását; pedig csak ellenségeket szereznek.

Buonvisi mindent elkövet, hogy a császár szemeit fölnyissa. Szemébe mondja, hogy egy gyenge fejedelem olyan, mint a holt oroszlán, melyet nyúl is inzultálhat. Tacitust idézi neki: «Ne vim principatus resolvit cuncta ad senatum referendo!»

Sürgette, hogy szabadítsa ki magát miniszterei káros befolyásától Magyarország előnyére, mert azok gyűlölik a magyar nemzetet és hasznót akarnak húzni a konfiskációkból. Legyen ő a magyarokkal szemben méltányos. Sajnos, nem hallgattak rá!

Azt ajánlotta, hogy kössön békét a császár Franciaországgal; szabadítsa föl Esztergomot, Érsekújvárt, Budavárát. Szava pusztában hangzott el! A pápának ír Buonvisi, kérve őt, hogy küldjön lehetőleg nagy pénzüsszeget a török elleni háború megindítására, ahogy ő mondja, «hogy megfossza hiú mentségeiktől, a magánérdekeik által tévútra vezetett minisztereket és a császárnak álombamerült szellemét talán cselekvésre ébreszthesse!» Béccsel szemben azt

hirdette, hogy Magyarország fölszabadítása minden másnál fontosabb, minden más eltöri ezen föladat mellett.

Végre elkeseredésében visszahívását ismételtlen kéri. azon megjegyzéssel, hogy: «Gyenge gyomornak ártalmas erőteljes ételekkel táplálkozni!» Ezzel a császárra és saját erőteljes föllépésére célzott. A pápa nem mentette föl, mert ott nélkülözhetetlennek jelentette ki.

Lotharingiai Károly azt vallotta, hogy mindenekelőtt Magyarországot kell visszahódítani és így erős hátvédként védfalat emelni a török ellen, hogy azután bízvást lehessen nagynémet politikát űzni a legfőbb ellenség, XIV. Lajos ellen.

Eszméje győzött és a különböző pártokat megnyerte magának, majd Buonvisi pápai követ tervével — a kereszténységet megmenteni — karöltve indul a török kiűzésére.

Csak Badeni Hermann, a haditanács elnöke, és Lotharingiai Károly között tátong áthidalhatatlan gyűlöletes mélység. Buonvisi kijelenti: «Piu facile sarebbe di unire l'aqua col fuoco», mint ezeket közelebb hozni egymáshoz. Buonvisi nemes egyénisége csakis a kereszténység sorsáért küzdött. Badeni Hermann ki akarta erőszakolni a törökökkel kötendő békét, ami Magyarország föláldozásával lett volna egyenlő.

Budára a török részére titokzatos módon 1686-ban sok élelem érkezik, és midőn Lipót császár szigorú vizsgálatot akar megindítani, kételyek merülnek föl, vajjon komolyan fognak-e majd a vizsgálatához. Erről Schmettau, brandenburgi követ így nyilatkozott: «Weil Einige, welchen nicht wohl beizukommen, dabei interressiert sind und mehr an Tag kommen möchte als man zu wissen verlangt!» A dunántúli huszárok ajánlkoztak, hogy ők elfogják a kérdéses szállítmányokat, de Schmettaunak lett igaza, mert a bécsi kormány ezt nem engedélyezte.

Lotharingiai Károly herceg, a császári fővezér, az 1685-i hadjárat után azonnal Buda visszafoglalására beszéli rá Lipót császárt és pedig az összes erők egyesítésével ajánlja ezt végrehajtani, hogy a töröknek ne legyen ideje a Dráván átkelő seregével beavatkozni. Terve ostromszerű ellenkezésbe ütközött a becsvágyó fejedelmek részéről.

Mindegyik külön hadjáratot akart viselni saját csapataival. Volt olyan, aki Székesfehérvár visszafoglalása nélkül Budának nekimenni veszélyesnek, helytelennek minősítette. Egy másik pedig Eger bevételét állította szükségesebbnek, azon céllal, hogy Thökölyt kell mindenekelőtt megsemmisíteni. Tehát támadja egyik Fehérvárt, a másik Egert, a lovasság pedig vonuljon Eszék ellen. Lotharingiai Károly terve így veszélybe került, mert mások megint azt ajánlották, hogy Székesfehérvárt, Kanizsát, Szigetvárt kell legelőször elfoglalni, akkor Buda bevétele kevesebb vérbe fog kerülni és sokkal könnyebb is lesz. Lipót császár ingadozott, de Lotharingiai Károly nem engedett és az ellene folytatott hosszú, személyeskedő harcok és áskálódások ellenére mégis csak az ő terve győzött. Lipót e mellett döntött: Budát ostrom alá venni és elfoglalni az egész rendelkezésre álló erővel.

XI. Ince pápa, mint már mondtam, milliókat fizetett Lipót császárnak és a háborút intéző köröknek a török ellenháború céljaira, a bíbornokok asztali ezüstjüket is értékesítették ezen célra. Szelepcsényi primás egész pénzvagyonát (400,000 forintot) odaadta a katonák zsoldjára. A pápa az ostrom alatt mindezekon fölül 100,000 aranyat küldött Buonvisi bíboros nunciussnak a keresztény csapatok szervezésére, de minthogy ez elkésve, már Buda visszafoglalása után érkezett csak meg, intézkedett, hogy ezen pénzösszeg Buda újjáépítésére fordíttassék. Ince pápa, Buonvisi kardinális és Marco d'Aviano kapucinus szerzetes, akik Buda visszafoglalását nagy mértékben elősegítették, a nemzet örök háláját érdemelték ki.

Zsigmond király óta több mint 3 évszázadig hiába várt a magyar hathatós külső segélyre. Ezen hosszú idő alatt nem tudta a török megőrizni a magyar ellenállást, pedig ez úgyszólván segítség nélkül egyedül állott. Komolyan és igazán csak akkor láttak hozzá fölsegítésükhöz, midőn Bécset kezdte közvetlenül veszélyeztetni a hatalmas oszmán sereg. Ez a segítség és a nagy hadműveletek megindítása nem Magyarország megmentésére szolgált, hanem önvédelemre: folytatása pedig a kivívott győzelmek erkölcsi és lélektani következménye volt. Így azután Buda fölszabadítására úgyszólván

az egész keresztény Európa küldött csapatokat. legkiválóbbjai vezetése alatt. Magától értetődik, a magyar nemzet nagy és döntő részt vett a felszabadító harcokban és éppen a magyar viselte ezen évszázados küzdelemnek legsúlyosabb anyagi és véres áldozatait, és így abban is a legnagyobb, majdnem egyedüli része van, hogy a hódító ozmánok csak Bécsig jutottak és Nyugat-Európa megkíméltetett a magyar csapástól.

Buda körülráása június 18-án történt és már az első küzdelmekben Marco d'Aviano, a hős szerzetes, lángoló hittel és tüzes szavaival nagy befolyást gyakorolt az elkeseredetten küzdő keresztényekre.

Abdurrahman pasa 15,000 főnyi csapattal védte Budát és Szolimán 60,000 főnyi sereggel indult támogatására. Budavár ostroma nagyon változó és szörnyen elkeseredett harcokkal járt, mert mindkét fél tűzzel-vassal pusztította egymást, a szerencse is nagyon ingatag volt. A könnyű kezdetsikereket több sikertelen roham követte, éppen így a török ki-rohanásai és küzdelmei, bár nem döntő, de mégis igen véres és veszélyes sikerekkel jártak. Elkeseredett hősies harcokban sokáig egyik fél sem nyert számottevő előnyt. Érthető is ez, hiszen a konstantinápolyi nagymufti kimondotta, hogy Budát, a birodalom kulcsát, az igaz hívőnek utolsó csepp véréig kötelessége védeni. Abdurrahman pasa pedig kijelentette, hogy a várat nem adja át és a főnhéjazó támadót az Isten fogja megalázni.

A fővezéri haditanácsban kimondatott, hogy a magyar hajdúk éppen olyan fürgék és ügyesek, mint a törökök, ezért ezek fogják a török mellvédeket első rohamoszlopként meg-mászni. Hej, beh sokszor láttam ezt a hősies fürgeséget a végletekig kihasználni a világháborúban s így a magyart elsőnek elvérezni és a diadalt mások részére előkészíteni.

Június 27-én a főjelentésben olvashatjuk az első roham részletei között e pár szót, mely nekünk magyaroknak annyi sokat mond: «Un enseigne des Haiducs de Rab monta le premier et planta son drapeau!» Egy győri magyar zászló-tartó hajdú mászott föl elsőnek és tűzte ki a magyar zászlót Buda falára.

Az első általános roham csak a legkülső fal elfoglalásá-

hoz vezetett, a vár a töröké maradt, akinek fölmentő serege gyorsan közeledett Buda felé.

Ezután a császári főhadiszállás körül megint megindulnak az áskálódások, melyek Lotharingiai Károly helyzetét mind nehezebbé tették; ő ezekkel szemben is szívósan kitartott. Grimani írja róla: «Ha una somma toleranza e prudenza. essendo ammirevole nel coprir li sentimenti e dominar se stesso! Questa sua destrezza fara che si acquisti Buda!»

A második általános roham augusztus 3-án sok vérbe került és eredménytelen maradt.

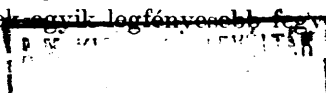
Nemsokára ezután Szolimán fölmentő serege érkezik Buda közelébe, de csak kisebb vállalkozásokba bocsájtkozik, melyek sikertelenek maradnak, bár elég kellemetlen betörésekkel járnak, végre Szolimán elintézetlen vállalkozását abba-hagyva, visszavonul.

Jeruzsálem és Konstantinápoly kulesa, ahogy Abdurrahman Budát nevezte, még török kézen maradt, de XIV. Lajos francia király biztosra veszi mielőbbi elestét, mert portai követe, Girardin, megírta neki, hogy Szófiánál a nagyvezér sirva, zokogva mondta, hogy most mutatná meg Lajos, jó barátja-e a szultánnak. Hiszen a török sereg már csak csürheből egészítődik ki.

Augusztus 22-től apránként nagyon véres és elkeseredett küzdelemben valamivel előbbre jutnak a keresztény hadak.

1686. szeptember 2-án fényes tervezet alapján, mely a legkisebb részletekig ki volt dolgozva és a csapatok határt nem ismerő lelkesedéssel hordatva, szörnyen véres küzdelemben és kétségbeesett tusa után Budavára elesett és Abdurrahman bámulatos hősiességgel ott halt meg Jeruzsálem és Konstantinápoly kulcsáért folyt rettenetes küzdelemben. Az utolsók között csak néhány hős török tisztől kísérve, karddal kezében adá ki hős lelkét, kötelessége teljesítése közben. Magasztos és valóban bámulatraméltó volt a törökök vitézsége.

A keresztény sereg győzelme és a nagy erővel hősiezen küzdő ellenféltől megszállott vár rohammal való bevétele a hadtörténelemnek egyik legfényesebb fejeverténye marad.

Buda legnagyobb részben lángok martaléka lőn. Romban hevert minden. Hunyadi Mátyás palotája rommá löve! A várban alig volt magyar, mert kikínozták onnét; elpusztult, elköltözött.

1688-ban Miksa Emánuel bajor fejedelem beveszi Belgrádot, karddal kezében a legelsők között mászik föl a várfalra. 1691-ben ismét Lotharingiai Károly győz a Szalánkemén melletti nagy csatában. ez volt a főlsszabadító csaták legvéresebbike: 1697-ben zajlott le a zentai csata, mely talán még emezt is fölülmulta. Itt Savoyai Jenő nagyszerű vezetése és személyes hősiessége hozta meg a török hadsereg pusztulását. A török hódoltság és háború az 1699-i karlovici békével végződött. Utána már csak Temesvár visszafoglalása volt hátra, ami 1715-ben be is következett. Magyarország főlsszabadult.

Emlékezzünk meg mai nemzeti ünnepnapunkon hálás szívvel Lotharingiai Károlyról, a hős vezérről is, aki Buda visszafoglalását a legnagyobb erkölcsi és tárgyi nehézségek ellenére is célul tűzte ki és a sok incselkedés ellenére végrehajtotta hős szövetséges hadseregeinek hathatós támogatásával.

Alighogy a török hódítás alól főlsszabadult Magyarország, a császári hatalom hódított tartománynak nyilvánította ki. Ez jogos főlháborodást és elkeseredést szült Magyarországon, és ez fájt a büszke, hős magyar nemzetnek legjobban; ez a mérges tüske gennyedt szívében 1867-ig. Sok minden szerencsésebbe nvégződhetett volna mind Magyarországra, mind a császárságra nézve, hogyha Lipót császár tanácsadói erre a végzetes és rövidlátó elhatározásra nem veszik rá urukat és e helyett egy erőteljes, virágzó Magyarországot létesítenek, mely azután szilárd pillére lett volna a Monarchiának mindenkorra, a helyett, hogy viszálykodásban és szabadságharcokban merült ki nélkülözhetetlen ereje.

A természet nagy rendje szerint minden élőlénynek joga van élni, ha ehhez elegendő ereje van. Ez így van a baktériumoktól kezdve a növényzeten és állatvilágon át az emberig és az emberi fajok csoportosulásában a nemzetekig.

A magyar egyén és a magyar nemzet ezer éven át a legnehezebb körülmények, megszállás, elnyomatás, országát elpusztító háborúk és csapások közepett is számtalanszor megmutatta, hogy mindezeket le tudja küzdeni és igenis, van ereje élni és így joga is van független nemzeti létéhez.

A török nem tudta megsemmisíteni a bekebelezett magyarság létét. Számtalan magyar község tűzzel-vassal elpusztított, mert nem volt hajlandó a török rabigába önként belehajtani fejét. A törvényhatóságok nem adták meg magukat, inkább átköltöztek máshová és mentettek, amit menteni egyáltalában lehetett. A birtokos nemes osztály és a nép nem hódolt meg. A magyarok ezrei vértanú-halált haltak hazájukért, mert nem voltak hajlandók magyarságukat, hazájukat megtagadni. Ezeknek otthona fölperzseltetett, megsemmisült, és ha életben maradt valaki hozzátartozói közül, az elbujdosott és mint lelke legnagyobb kincsét, szívében vitte magával magyar hazafiságát és a jobb jövőben való erős hitét. A török nem tudta kiirtani a magyar egységérzetét és a kapcsolatokat. A török hódító hatalma csak addig ért, ameddig nyers ereje és erőszakos eszközei értek. A magyar megyék intézkedéseit mindig és mindenki, még élete kockáztatásával is a törökkel szemben, tőle telhetőleg megtartotta és törekedett végrehajtani. Nem fegyverrel küzdött a hős magyar: de férfi, nő és gyermek hűséges fegyvertelen katonája volt a magyar eszmének és föltámadásnak és így óriási erkölcsi erőt lehetett kifejteni. Ezek csodálatos erővel lelkükben, a szent hazafiság lángoló tűzével szívükben dolgoztak a haza fölszabadításán és lehetővé tették, hogy azután a régi nemzeti élet azonnal megindulhasson s a megyei ténykedés tüstént föléledjen. Mindez egyik főgátja volt annak, hogy a hatalmas ozmán birodalom terjeszkedése Magyarországon áthaladjon, mert ameddig a magyar nem volt végleg megtörve, addig nem mehetett tovább: a magyart azonban végleg megtörni képtelen volt.

A török idegen maradt 150 éven át és mélységes ellen-szenv kísérte minden ténykedését. Éppen az a tündöklő hazafias lelkület, mely minden magyarban élt, a haza iránti mindenekfölötti hűség és fajerősség, az erős vallásosság, min-

den magyart mint halálos ellenséget állított a török uralommal szembe.

Magyarország a megsemmisüléssel küzdött. teljesen föl volt dúlva, a nemzet szörnyű véres veszteség után majdnem elvérzettnek volt tekinthető és mégis a fölszabadítás nagy és fönséges művében ragyogón szerepelt.

Erdély a mohácsi vész után néhány szomszéd megyével külön fejedelemség volt. Magyarország meg volt szállva, a Duna-Tisza-köze, az Alföld a Mátraig, Temesvár, Pécs, Buda, Székesfehérvár. Esztergom, Érsekújvár és más városok török kézen voltak s így az ország keleti fele el volt vágva a Pozsonyban, illetőleg Bécsben székelő királytól. Hogyan kormányozhatott volna a török kézen levő, egységes területen átnyúlva, mikor se távíró, se hasonló összekötő eszköz. de még hasznavehető közlekedési lehetőség sem létezett?

A török elleni harcokból, az elnyomatás szomorú korszakából, a fölszabadító háború előkészületeiből, annak lefolyásából rendkívül sok tanulságot szerezhetünk, ezek között a legmegszívlelendőbbnek vélem azt, hogy ne várjunk mindig máshonnét támogatást, segítséget; mert az mindig csak önző alapokra támaszkodik, hanem építsük jövőnket saját nemzeti és egyéni erőnkre. Ha szívósak, erősek, életképesek vagyunk minden viszontagság közepett, akkor mások is szívesen nyujtanak majd kezet nekünk, hogy egészen talpra segítsenek. Azt is tartsuk szem előtt, hogy a hazafias lelkesedés és hősiesség egymagában nem elegendő az ország és állami lét biztosítására, hanem ezzel együtt vállvetett, önfeláldozó belső munka éppen úgy, mint a nemzetközi viszonyok fölismerése, ügyes kihasználása és azoknak lekötése, akik természetes és saját érdekük miatt támaszaink lehetnek. A belső rend, törvényes és törvényekhez, alkotmányhoz hű kormányzat szilárdkezű vezetése nagy vonzóerővel bír.

Habár sok nemzet csapataival együtt küzdött Buda visszafoglalásáért a 150 éves elnyomástól legyengült magyar, ez legkevésbé sem csökkenti a magyar csapatok dicsőségét, fényes diadalait, hősiességét! Ott küzdöttek az Esterházyak, Pálffyak, Batthyányiak, Barkóczyak dandárai, Festetics,

Csáky, egyszóval Magyarország színe-java! Ismételten megütköznek a várat ostromló keresztény sereg hátában föl-vonult támadó janicsárokkal, mindannyiszor ragyogó katonai erényeikről hőiesen tanúságot téve, döntő befolyással voltak a végső sikerre. Több mint 300 éves hősi küzdelem és elmondhatatlan szenvedések korszaka zárult le a török rabiga letörésével. 300 esztendő, melyben Európát és annak kereszténységét védte meg számtalan magyar hős vére és élete árán! Ma, e dicső emlékü 250 éves évforduló magasztos ünnepén lelkem mélyéből fakad föl a keserves kérdés: Hát új rabigát érdemelt a magyar nemzet a feledékeny és hálátlan Nyugat-Európától?

150 éves éltet ölő megszállás után a magyar nemzet talpraállott és virágzásnak indult minden újabb elnyomatás ellenére.

El fog múlni Trianon átkos, sötét korszaka is, és a magyar nemzet újra virágzó és boldog lesz! Forró imában kérem az Istent, hogy mielőbb megint ünnepet ülhessen az ezerpróbás nemzet: a szentistváni Magyarország fölszabadulásának boldogító ünnepét.

Legyen a mai ünnep jelképes előünnepe a nagy magyar föltámadásnak!

JÓZSEF KIR. HERCEG.

EGYEDÜL VAGYUNK.

— Surányi Miklós háromkötetes Széchenyi-regénye. —

Van-e a költőnek és a regényírónak korlátlan joga arra, hogy oly történelmi egyéniségeket, akiknek élete és emléke ott élt, sőt ma is él nemzedékeknek és a nép széles rétegeinek lelkében, — szépirodalmi munkában akképpen átalakítson, ahogy azt az ő képzelete valamely általa szabadon választott regényalakkkal teheti? Megváltoztathatja-e történeti személyeknek, különösen főhősének jellemét, hozzáköltöthet vagy éppen meghamisíthat-e tényeket?¹

Egyik irányban elfogadom a kérdésre válaszul azt az álláspontot, amelyet Arany János *Vojtina Ars Poeticájában* így jelölt meg:

Nem a való hát, annak *éji* mása
Lesz, amitől függ az ének varázsa . . .
E hűtlen bívség, mely *szébbit, nagyit* . . .
A valóságnál *szébb* természet, egyszóval: . . .
a költészet.

Másképpen áll a dolog, ha valamely irodalmi termék csökkenteni. *kisebbiteni* törekszik azokat az igazi és maradandó értékeket, amelyeket a Gondviselés kegyelme ezeréves történelmünk folyamán nemzetünknek ajándékozott. Ez értékek közt első sorban állanak és példáikkal, nemzedékekre szóló tanításukkal évszázadokra hatnak azok a férfiak, akiknek Géniuszával, a magyar faj jövőjéért és haladásáért folytatott küzdelmével, egész életük munkájával történetíróinknak, sőt közíróinknak színe-java, amíg magyar él bolygónkon, mindenkor foglalkozni fog.

¹ Hasonló kérdést a M. T. Akadémia 1873-ban jutalomtétellel gyanánt tűzött ki és id. Szász Károlynak ítélte oda a pályadíjat.

Ilyen változtatás vagy *kisebbités* esetében a bírálóknak kötelessége feltüntetni az olvasóközönség előtt a történelmi tényeket és a tárgyi igazságot.

* * *

Surányi Miklósnak Széchenyi-regényében természetesen teljes mértékben felismerhetők a kitűnő szerzőnek nagy írói tulajdonságai.

A három kötetnek együttes címe: *Egyedül vagyunk*. Az első kötet alcíme *Steffler*; a másodiké *Gróf Széchenyi István*; a harmadiké *A legnagyobb magyar*.

Az együttes címben van némi túlzás, mert hisz' Széchenyi mellett voltak fiatalkorában derék, jó, általa is nagyrabecsült szülei; később több hű barát; államférfiúi működése kezdetén, 1830 után a nemzet többsége, később is olyan kiválóságok, mint báró Kemény Zsigmond, a derék Tasner Antal stb., — de azért a címben sok jellemző van.

Egyedül volt a Széchenyi-nemzetségben a Legnagyobb Magyarak dédnagybátyja, *György*, a győri püspök, 93 éves korától kezdve még egy évtizeden keresztül hercegprímás; ez a szigorú, vasakarátú, nagyszerű tehetség, aki kemény és igaz magyar volt s egyházi és honvédelmi célokra óriási vagyonokat ajándékozott. Magyarságát főpapi hatáskörében több ízben, különösen a Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvését követő években is sokszor bebizonyította. Egyedül volt az előbbinek unokaöccse, *Pál*, a kalocsai érsek, századának egyik legnemesebb magyarja, férfiás, bátor főpap. II. Rákóczi Ferenc árulója, az osztrák kém, Longueval kapitány, az I. Lipót császár által 1701-ben kiküldött vizsgálóbiztos és a Rákóczi felségárulási perének elbírálására kizárólag osztrák főurakból és udvari hivatalnokokból kirendelt bíróság előtt hamisan bevádolta «a kalocsait» azzal, hogy részese volt II. Rákóczi Ferenc és gróf Bercsényi Miklós összeesküvésének. Az osztrák haditanács nem merte ugyan Széchenyi Pált perbe fogni, de nemsokára megmérgezték és utolsó hónapjaiban senki sem maradt mellette.

Változó életpályájának sok szakában egyedül volt gróf

Széchenyi Ferenc, akiről, sajnos, a szerző műve elején kedvezőtlen képet fest.

Azt a gondolatot, hogy a Legnagyobb Magyar évtizedeken át többször egyedül maradt, Surányi különböző változatban fejti ki. Igaza van abban: Széchenyi nemzetének többsége és kortársai *felett* oly magasan állott, hogy e miatt is nagyrészt egyedül kellett maradnia. Erre figyelmezteti őt (II. k. 96. l.) Metternich is, de nyugodtan felelhetette neki: Isten nevében egyedül is végigharcolja a küzdelmet, mert életét egészen hazájának kívánja szentelni. 1830-tól fogva éveken át a hazafiak színe-java tisztelte, de a nemzet többsége nem volt a Legnagyobb Magyar mellett 1841-től kezdve, amidőn a *Kelet Népe*ben szembeállt Kossuth Lajos taktikájával és a radikálisok izgatásaival. Hozzátehetem: egyedül is hazájáért dolgozott és ezért is halt meg Széchenyi *döblingi* szerzetesi visszavonultságában

Rámutat Surányi arra is (II. köt. 74. l.): egyedül volt 900 év óta az egész magyar nemzet.

* * *

A regény Széchenyi életét három részben, *nagy hézagokkal* tárgyalja.

Az I. kötet (1813-tól 1819. augusztus 29-ig) azzal kezdődik, hogy Széchenyi visszatér a napoleoni háborúkból. A kötet vége Lady Karolina halálát írja le.

Azután következik több mint *négyévi* hézag. Pedig ez időszak alatt ment végbe Széchenyi lelki átalakulása, a fiatal huszártiszt — amint önmaga írja — ekkor mer bepillantást vetni a saját lelkébe, ez évek alatt gondolkodása elmélyül, önismeretre, később pedig tökéletesbülésre törekszik és a saját fejlődését legszigorúbban ellenőrizve elhatározza: minden más előtt döntőnek tartja hűségét hazájához, és ha más nem, ő lesz majd az a nemzetnevelő és reformer, aki előbbre viszi a magyarságot és kiemelve évtizedes elmaradottságából, a haladás útjára vezeti nemzetét. Alább idézni fogom azokat a Széchenyi Naplójából vett egyes tételeket, amelyekkel bizonyítani kívánom, hogy Széchenyi fokozatosan már ezekben az esztendőkhöz megsejtette igazi hivatását.

A II. kötet az 1824-től 1836. február 8-ig történt eseményekre terjed ki. A kötet elején Széchenyi mint herceg Esterházy mellé beosztott tiszt X. Károly francia király koronázására utazik. A kötet utolsó fejezete megírja Széchenyi házasságát.

Megint több mint négyévi hézag van.

A III. kötet 1840-től 1848-ig terjed.

A döblingi éveket és a Legnagyobb Magyarnek 1856-tól hazája érdekében végzett szakadatlan munkáját a szerző, sajnos, *nem* dolgozta fel. Ebben a halál megakadályozta.

* * *

Érdekes a jellemzés, amelyet Surányi két helyen (II. köt. 217—218. és III. 217. l.) ad Széchenyiről. Az előbbi helyen megírja, hogy Széchenyi 1830-tól fogva évtizedeken át négy-öt ember életét élte. «Az első elmerült a közéleti tevékenységben. A második a könyveket olvasta. A harmadik baráti körben társaséletet élt. A negyedik a világot járta. Az ötödik szerelmes volt Crescence grófnőbe, a hatodik az a mártír, aki az éjszaka magányos perceiben a kétség és a lelkiismeretfurdalás gyötrelmei között vergődik, megrögzíti lelkének szenvedéseit és önkínzó gyönyörűséget talál abban hogy minden hibáját vagy *vél*t tévedését feltárja és papírra veti».

A III. kötetben Surányi úgy jellemzi ezt a látszólagos ellentétet : két ember lakozott benne. Az egyik a nyilvánosságé volt. A másikat csak gyóntató atyjának és naplójának mutatta meg.

A lélekбúvár-regényíró számára nagyszerű feladat : feltüntetni Széchenyinek azt a meglepő átalakulását, amelynek végeredményben Magyarország újjászületését köszönhetjük. Az ő *ifjúkori* kortársai és barátai, akiknek egy része szerepel a regényben is, csak a mulatásból és dőzsölésből vették ki részüket és a legtöbben nyom nélkül tűntek el országunk történetében. Széchenyi pedig nemzetnevelő, próféta és hazájának újjáalkotója lett.

Részemről felette sajnálom, hogy olyan kitűnő író, mint Surányi, az első kötetben túlságosan részletezi. sőt egyoldalúan kiemeli a fiatalkori mulatásokat és néha-néha egy-egy

tivornyát is, holott ezek a tévelygések *múló* jelenségek Széchenyi életében. A lélekbúvárnak fel kell ismerni, hogy ha a fiatal Széchenyit több emberi gyarlóság elragadta is, ennek főoka az a kedvezőtlen környezet, amelybe ő a napoleoni háborúk befejezése után részben Párizsban, részben Bécsben jutott.

Amikor Napoleon seregei 1809-ben betörték Magyarországra, Széchenyi mint 17 éves ifjú vonult hadba és katonai kötelességeit 1813-ig kiválóan teljesítette. Mint herceg Schwarzenberg mellé beosztott parancsőrtsiszt is több megbízást nagy erőfeszítéssel, kitartással és bátorsággal végzett el; különösen a lipesei csata előtt veszélyes, részben saját elhatározásából tett szolgálatával nagy befolyása volt a csata sikerére.

A háborúk befejezése után jöttek a kedvezőtlen évek. Akik ismerik az emberi lélek mélységeit s elfogadják Taine, valamint Gabriel Tarde «milieu»-elméletének igazságát, megértik Széchenyi ifjúkori tévelygéseit és ezt annyival inkább menteni tudják, mert ő már néhány hó múlva és attól kezdve haláláig borzasztóan megvezekelt és megbűnhődött értük. Valóban *a legszerencsétlenebb* mindazok közt, akik könnyelmű ifjúságot éltek át.

Széchenyi lelkében megvoltak azok a jó tulajdonságok, amelyeket derék szüleitől örökölt, s ezeket csak a hosszú háború és a bécsi kongresszus idején a világvárosban összegyűlt, folytonosan dőzsölő és mulatozó társaság hatása rontotta le. Az a kép, amelyet a kongresszus tartama alatt hónapokon keresztül folytatott életéről részben mások irataiból megállapítani lehet, egyáltalán nem vonzó. Maguk a kongresszusi főszereplők: I. Sándor orosz cárr, herceg Metternich a kancellár, a kisebb német fejedelmek, azután a melléjük beosztott segédtsztek, valamint több dorbézoló bécsi főúr hónapokon keresztül minden társas összejövetelen táncolnak, flirtölnek, iszákoskodnak. Thürheim Lulu grófnőnek később kinyomatott emlékirataiból és egyéb korrajzokból ismeretes a tanácskozásokon kívül lefolyt társaséletnek egész léhasága és az, hogy ez «előkelő» társaság egy részének nincs sem finomabb lelki élete, sem komoly műveltsége. A rossz példának

romboló hatása könnyen jelentkezett annál a fiatal huszártiszttnél, aki több, nála magasabbrangú és korosabb szereplőnél semmi emelkedettebb gondolkodást nem talált.

Széchenyinek ezekről az éveiről a regény I. kötete és a II. kötet egy része a valóságnál *kedvezőtlenebb* képet tüntet fel. A párizsi nagykövet feleségéhez írt levél ezt a jellemzést adja (II. kötet 31. és köv. l.): «A fiatal Széchenyi nyomában *pusztulás s kétségbeesés* jár mindenütt»... Számtalan aljas viszonya volt... Két asszonynak (Karolina és Gabriella) halálát okozta: csaknem tönkretett négy fiatal leányt (a levél felsorolja őket); prédájává lett (rescence grófnő. (Mindez természetesen *valótlan*. A regény szerint a hercegnő mindezt oly érdekesnek és vonzónak találja, hogy nemcsak fogadja Sz.-t, hanem Párizsban akarja tartani és hosszan részletezett, nagyon közönséges fogásokkal — «szenvedélyes remegéssel» sugdos neki, lehellelte István gróf arcát perzseli» stb. [II. köt. 15., 102—103. l.] — — el akarja csábítani. A történelmi nevet viselt hercegasszony családja joggal tiltakozhatik az ellen, hogy a regény — minden alap nélkül — így szerepeltet egy úri hölgyet.)

Maga a regény is szörnyű dolgokat állít Széchenyiről (pl. I. köt. 31. l. stb.): «Két nap egymás után dőzsölt, ivott, kártyázott»... «Még jobban belemerült az éjjeli élet mocsaraiba». «Egy hétig volt távol, 2—3 kastélyban dőzsölt» stb.

Egyenesen *valótlan*, amit a regény (I. köt. 216—217. l.) egyik katonaoorvos szájába ad: «A dőzsölés aláásta Sz. szervezetét. Mindenféle baja van a feje búbjától a sarkáig» stb. Mindez a szerző *képzeletének* állítása. A Naplók (I. köt. 245. és 772. l.) szerint a regényben megnevezett Seutin Szerafin orvos (akihez Sz. azért fordult, hogy néhány aranyat adhasson neki) idegesség ellen Duna-fürdőket és hűsítő italokat (Tissane) rendelt; a *szörnyű* betegségekről szó sem volt. Alaptalan tehát az a borzalmas *vád* is, hogy a regény szerint Lady Karolina a Széchenyitől *kapott* betegségben halt meg. Széchenyinek nem volt ilyen betegsége és nem is volt viszonya Lady Karolinával, aki négy év múlva — mint a boncolás megállapította — *agyvérzés* következtében hunyt el.

A regény Széchenyi lelki fejlődését gyermekkorától 27

éves koráig néhány sorban (I. köt. 282. l.) vázolván, Karolina *költött* naplójába ezt a jellemzést iktatja: «A kis gög, türelmetlenség, szeszély, gúnyolódási hajlam és hiúság megmérgezi a rendkívüli ész és szív hatását».

Ellenben hiányzik a regényben az utalás Széchenyinek egészen *különleges idegrendszerére*, amely sokban magyarázza nála az emberi lélek ijesztő mélységeinek és bámulatos magasságainak nyilvánulását.¹

Mély értelme és erős fantáziája mellett idegrendszeréből következik, hogy «érzésvilága túlintenzív, cselekvő egyénisége erősen impulzív», kedvezőtlen hatás gyors elhatározásokra ragadja. Naplójában aztán beismeri: megfontolás nélkül, mintegy álomban, öntudatlanul cselekedett és tettét aztán borzasztóan megbánja.

Fiatalkori hibáinak korán öntudatára jutott és kiragadta magát a bécsi környezetből.

Míg a regény túlzottan emeli ki Széchenyiné a szerelem és különösen az erotikum hatását, — addig valójában már az 1818—1820-as években is ott rejtőztek lelkében azok a tulajdonságok, amelyek később egész életét irányították, — különösen pedig megkezdte a saját lelkének szigorú vizsgálatát.

Azokban az években, amelyekről a regény *nem* vonzó képet fest, Széchenyi ilyeneket ír a Naplókban:

«Egész éjjeleken át áhítatosan imádkoznám, hogy hazámnak és az emberiségnek üdvöt és áldást hozó lény lehessenek». (1818. aug. N. I. k. 227.)

Néhány nap múlva: «A fő: férfinak lenni és erélyesen akarni». (N. I. k. 235—236.)

«A földnek és a fel nem fogható világmindenségnek mindenható bírāja, aki előtt imádatban leborulok, ... add, hogy hadd érjek meg az erényre és arra a tökéletességre, amelyet az ember hibái és szenvedélyei mellett ebben az életben is elérhet». (N. II. k. 104. 1820. dec.)

¹ Ezt szakorvosi szempontból felderítette Schaffer Károly egyetemi tanár: *Gróf Széchenyi István idegrendszere* 1923. (Akadémia), különösen 24. l.

Azt, hogy már fiatalon mennyit gyötrődött hazája sorsán, megkapóan foglalja össze egyik *tervezett* irodalmi dolgozatának abban a *vázlatában*, amelyet — akkor Manfred és Faust közvetlen hatása alatt állva — «Egy öngyilkos végrendelete» címen írt be Naplójába : (III. köt. 178., 1827. okt.) : «*Amióta* belátáshoz jutottam, önmagamba tekintettem. Azt sejtettem, hogy a férfinak *teremtő* lénynek kell lennie. Megsirattam hazám nyomorúságát. Végre itt-ott felcsillant lelkemben a remény, hogy a hazát még meg lehet menteni. Megkísérlettem a magvető munkáját vállalni. Most tisztán látom : azon fáradoztam, hogy holttestet élesszek fel. Ezt nem tudom elviselni».

Ez természetesen csak a *regényvázlatban* fest ily sötéten ; a valóságban mégis ő vállalja a reformer szerepét és — kivéve betegségének éveit — még több mint 32 éven keresztül munkál a hazáért.

Viszont nem képzelet, hanem *valóság*, hogy már 23 éves korában, mielőtt egy pillantást vetett a saját lelkébe, — meghorzadt, mire vitte rá könnyelműsége ; hónapokon át gyötrődött, aztán menekült a környezethől, kiegészítetté nevelését, tudományos műveket olvasott, a művészeteket tanulmányozta, végre elhatározta, hogy minden nap közelebb jut a tökéletesedéshez. (N. I. k. 655. 1819. júl.)

Már 1814. októberben így ír : «Ha a multa gondolok, agyon kellene magamat löni, mert az életben kevés órát töltöttem el jól». (N. I. k. 26. l.)

1814. novemberben (N. I. köt. 45—46. l.) bevallja : «a húnok (így!) legősibb fajából kell származnom»; másutt (N. II. köt. 54. l.), hogy minden, ami *magyar*, egy-egy hegedű és cimbalom is, meghatja és elérzékenyíti.

1815. januárban Nápolyban meglátogatván Gell angol archaeológust, beismeri, hogy korábbi életében célját egészen elhibázta, ezentúl «teljesen a *tudás szenvedélyének* akar élni». (N. I. 80—81.)

1814. áprilisban (*Levelei* I. 140. l.) azt írja Párizsból : «hogyne kíváncznék az otthon után az, akinek oly szép és kedves hazája van».

1815. decemberben (N. I. kötet 165. l.) hangsúlyozza,

hogy van szegény, szerencsétlen hazája, amelyen most még nem lehet segíteni. 1819. májusban (N. I. k. 633. l.) írja hazájáról: «Szerettelek és *szeretlek* minden hibáddal együtt».

Hosszú külföldi utazásai alatt is mindig hazáján függ a tekintete. Londonból írja 1815. november 3-ról, hogy olyan tapasztalatokat gyűjtött, amelyek *hasznosak lehetnek* hazájára nézve. 1819. novemberben (N. I. k. 710. l.) hangsúlyozza: megmaradt az a lehetőség, hogy *szolgáljon* hazájának és polgártársainak.

1819. május 9-én (N. I. k. 609—610. l.) már felismeri: «a jövő nemzedéknek Magyarországon egy lépéssel közelebb kell jutnia a világosságához. *Ezt a feladatot én akarom magamra vállalni*».

1820. novemberben (N. II. köt. 79. l.) bevallja, hogy semmit sem szeret az ember annyira, mint *hazáját* és honfitársait.

1820. decemberben Diószegen katonai szolgálat közben maga elé tűzi, hogy öt hó alatt nyolc munkát óhajt elvégezni, különösen nekifekszik annak, hogy Magyarország történetét és a magyar jogot alaposan megismerje. (N. II. köt. 92. l.)

Néhány nap múlva Székelyhídon egy úriszék tárgyalásai közben megismeri a rendi alkotmány igazságtalanságát és bevallja: «*mégis* szeretem ezt a durva népet és óhajtom őket tanítani, felemelni, nevelni». (N. II. köt. 101. l.)

1821. január 4-én (N. II. köt. 108. l.) fajszereteten felül már *áldozatkészsége* is megnyilvánul és beírja naplójába: egy évi jövedelmét szánná a Pest és Buda közt felállítandó állóhíd létesítésére.

1824 körül elhatározza, hogy ha más nem, ő fogja megvetni hazája jövő kifejlődésének alapját.

Habár egyszerűbbnek látszik úgy tüntetni fel a dolgot, hogy Széchenyi fiatalkorában csak mulatós katonatiszt volt és férfikorának egyik napjától kezdve kész államférfi lett — *mégsem* ez a valóság. Éppen az az *emberi* a Legnagyobb Magyarban, hogy a kedvezőtlen környezet hatásának idején is benne voltak a mérhetetlen faj- és hazaszeretet, tüzes magyarsága, korán jelentkezett olthatatlan tudománysohaja és folyton erősödött benne a törekvés a tökéletesbülésre.

1825. augusztus 3-án, éppen három hónappal a M. Tudományos Akadémia megalapítása előtt, franciaországi útjában. Montpellier-ben egy könyvkereskedő kirakatában megpillantja Renouard francia ügyvéd, később miniszter könyvét, amely idézeteket tartalmaz Franklin Benjámín életrajzából és munkáiból. Ez a mű, különösen a tökéletesedésre vonatkozó részei nagy hatással voltak rá. Ezóta ú. n. *erénnytáblázatokat* vezetett hibáiról és haladásáról (N. II. k. 716. ; 719—721. l.)

Fokozatos lelki átalakulását bizonyító idézeteket naplójából még bőven lehetne szaporítani.

* * *

A regény nemcsak főhősére nézve, hanem általában túlzottan halmoz *erotikus* részleteket és Széchenyi életében is kidomborítja az erotikumot.

Pedig Széchenyi lelkében *nem* szerelem a döntő tényező. Az igaz, hogy éveken keresztül rajongóan szerelmes volt egymás *után* több szép hölgybe (Lady Selina, herceg Lichtenstein Henrietta, Crescence grófnő), de már 27 éves korában így ír : (N. I. k. 205. l., 1818. júl.) «Azt mondják, a szerelem tesz jóvá vagy rosszá. Ez tesz nagygyá. *Nem*, az egekre! ez oly gyengeség volna, amelynek szégyenét nem tudnám elviselni. A saját akaratomból, férfiaságom folytán ne tudnám megselekedni azt, amit megtennék egy asszonyért, aki egy bált, egy új ruhát többre tart, mint engem és egész életemet».

S néhány nappal később (N. I. k. 224. l.): «Jobbra születtem, mintsem hogy egy asszony lábainál sóhajtozzam el az életemet. Erre nagyon is férfi vagyok és nagyon is büszke».

Eszményi, *nem* erotikus szerelem alapján azonban egy nemes és kiváló hölgy csakugyan előmozdította azt, hogy Széchenyi, aki már évek óta *erre* készült, 1825 körül *véglegesen* elhatározza, hogy «hátramaradó életét a hazának fogja szentelni». *Kelet Népe* c. művében (1841. akad. kiadás 25. l.) bevallja : «soha el nem határozom magamat, ha egy nemes lény *nem* ígéri, mikép ő fogna mellettem hű kebellet állani».

Ez a nemes lény : Crescence grófnő volt.

* * *

Gr. Seilern Crescence mint gr. Zichy Károlyné a *legkorrektebb* feleség, özvegységének gondosan kivárt egész esztendeje alatt pedig a legóvatosabb asszony, aki nemcsak a lát-szatra vigyáz, hanem mindenkép távol tartja magától a hevesen udvarló Széchenyit, *nem* fogadja őt lakásán, *nem* engedi meg, hogy írjon neki s emlékül egy medaillont küld neki ezzel a felírással: «Csak az önnemesedés és Magyarország java kössön össze bennünket». (N. III. k. 48., 50., III. k. 360. l. stb.)

Nagyszerűen viselkedett Crescence grófnő, amikor már Széchenyi felesége lett, ennek hosszas betegeskedése és a szörnyű döblingi évek alatt is; Döblingbe végtelenül gyengéd, szerető leveleket írt neki; vigasztalta, kérte: ne kínozza magát alaptalan önváddal stb.¹

Az is téves, hogy a szerző azt a derék hölgyet, aki a *Hitel* szövegére nézve is komoly és érdekes észrevételeket közölt Széchenyivel,² egészen jelentéktelennek tünteti fel, de egyenesen kegyeletsértés, amint őt két jelenetben (II. köt. 233—234. és 316—318. l.) szerepelteti. Az elsőben Crescence grófnő kacérkodik a különben is lángoló Széchenyivel; azt kívánja: harapja le egy szivar végét, amelyet aztán a *saját* szájába vesz, azután az arcát nyújtja: «búcsúzásul megcsókolhatja az arcomat. A másikat is» stb. A másik erotikusan kiszínezett jelenet: (Széchenyi «magához ölelve csókolgatta a grófnőt, szinte végigtapintotta egész junói alakját, stb.; a grófnő száját nyújtotta» stb.) Végre gr. Zichy Károlyné a regényben (II. köt. 323—325. l.) hosszú levélben megvallja szenvedélyes szerelmét Széchenyinek. Mindez pedig *nem* történt meg soha.

* * *

Határozott alakban szörnyű dolgokat állít Surányi Kosuth Lajosról, a mende-mondát igazságnak elfogadva.

A II. kötetben (298—299. l.) azt írja, «mint iszákos, játékos és kicsapongó korhely volt ismeretes. Nála kicsapongóbb

¹ Károlyi Árpád *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka* 140. l.

² L. Vízota Gyula cikkét az *Irodalomtörténeti Közlemények* XLV. évf. (1935) 225—233. l.

ifjút nem ismertem». «Cicisbeo ; sokat kártyázott, ezeket veszített egy grófnő pénzén. Sikkasztás miatt feljelentettem, de felmentették».

A III. köt. 165. lapján megismétli : «Siheder korában egy mágnásasszony hatalmába került, kártyázott, izgága és hetvenkedő volt».

Éppen úgy, mint ezek az állítások, hasonlóképpen kihívja a kemény bírálatot az, amit a regény mindjárt elején a Legnagyobb Magyarok kiváló atyjáról ír. Lenyomatja azt az állítást, hogy gr. Széchenyi Ferenc jellemében a legnagyobb ellentétek : erős hazafiság és teljesen aulikus hazafiatlanság ; ateizmus és vakbuzgó pietizmus ; szabadgondolkodás és annak ellentéte egyesítve vannak. Valamelyik ellenségének ezt az éles kritikáját ezekkel a szavakkal idézi : «*Ebben sok az igazság*». Így ebben a jellemzésben *nincs* igazság.

Azt, hogy gróf Széchenyi Ferenc a XIX. század elején néha udvari szolgálatban volt, máskor pedig hivatalától megvált és a magánéletbe vonult, — könnyű megmagyarázni és megérteni azáltal, hogy a bécsi kormány több ízben, különösen 1811-ben és 1823-ban olyan abszolutista intézkedéseket tett, amelyek miatt a jó hazafiak szembefordultak vele. Megérthető az is, hogy Ferenc gróf, ki a haladásnak és fiatalabb korában a szabad eszméknek híve volt, — korábban szívesen gondolt alkotmányreformokra s gyökeres változtatásokra és csak a Martinovics-féle összeesküvésnek szomorú vége után jutott öntudatára annak, hogy titkára Hajnóczy József és társai, akiket a magyar jakobinusoknak szokás nevezni, elméletinek látszó alkotmányreformjaikkal milyen veszedelmes terekre ragadták volna őt is. Egyébként pedig gróf Széchenyi Ferenc már a XVIII. század végén a közé a kevés-számú nagy magyar közé tartozott, akik a tudományok és művészetek több ágában kiművelték magukat ; nyugati hosszabb utazást tett ; nagy könyvtárát a nemzetnek adományozta, megvetette a Magyar Nemzeti Múzeum alapját és valóban méltóvá tette önmagát arra, hogy az 1807. évi XXIV. tc. az ő érdemeit törvénybe iktatta.

Igaztalanul és érthetetlen módon változtatja meg a szerző a tényállást más olyan nőkre vonatkozólag is, akik éveken át szerepeltek Széchenyi életében.

Ismeretes, hogy Széchenyi 1815-ben és később ismét hevesen udvarolt Lady Meade Selinának, akit, amikor árvaságra jutott, Széchenyi legnagyobb ellensége, özv. herceg Lichnowsky Károlyné, (a regényben Christiane hercegnő) nevelt. Széchenyi mindent megtett arra, és pedig két ízben hosszabb időn keresztül, hogy megkapja Lady Selina kezét. Atyja, Ferenc gróf, is ünnepélyesen megkérte «a kis Selt», de nevelőanyjának merev ellenzésén nem lehetett változtatni. Az udvarlás hónapjai alatt Lady Selina néhány kedves levelet is írt (nyilván gyámánya tudta nélkül) Széchenyinek, aki azokat megőrizte, és amikor a második házassági kísérlet sem sikerült, — sógora, gróf Esterházy Vince tábornok, felesége útján 1821. márciusban visszaküldte (Széchenyi *Naplói* II. köt. 138—140. l.).

Búcsúzásuk nem keserűséggel történt. Mikor Széchenyi, hogy a házasság megkísérléséből eredt izgalmaktól szabaduljon, keleti útra indult, arcképére azt írta reá Lady Selina: «Iparkodjék boldog lenni». (Tachez d'être heureux.) Viszont Széchenyi a levelek visszaküldésekor boldogságot kívánt ideáljának, aki később gróf Clam Martinitz ezredeshez ment férjhez.

Ez a *tárgyi* igazság.

A regényben (III. köt. 134—141. l.) Lady Selina, már mint férjes asszony, Metternich Melanie hercegasszony útján lakására kéri Széchenyit, szemrehányást tesz neki, hogy *miért nem vette el* feleségül és félre nem érthető módon azt kívánja tőle, hogy három hónapig kezdjen vele viszonyt. (III. köt. 142. l.) stb. Azután (III. köt. 156—157. l.), amikor Széchenyi egyik kínos emlékét felújítandó, elmegy egyik bécsi templomba (1841. nov. 4-én), odajön a «tüdőbeteg» Lady Selina is, aki betegségében «annyira összesorvadt, mint egy 10 esztendőös gyermek» és abban az imádságban, amelyet Széchenyi borzadva kihallgat, csak három havi boldogságot kér az Istentől.

Egészen indokolatlanul bonyolítja a regény a dolgot

azzal, hogy Lady Selina éveken át, még Christiane hercegnő halála után is, névtelen, szörnyű leveleket kap, amelyek Széchenyit mindenfélével vádolják. Lady Selina ezeket a leveleket *ön maga* írja önmagának. Végre a regény szerint gróf Clammé 1841-ben boldogtalan kétségbeesésben meghal.

A valóság pedig az, hogy Lady Selina 1872-ben, tehát 12 évvel Széchenyi halála után és minden lelki gyötrődés nélkül végezte be életét.

Egészen érthetetlen, hogy a regény teljesen kifogástalan életű nőt a valóságnak meg nem felelő módon ilyen kedvezőtlen színben tüntet fel.

* * *

Annak bizonyossága, hogy a regény mint változtat át regényes vonzalmat erotikummá, — *Lady Karolina* szerepeltetése, amely halála után emlékével végigvonul a három kötetben.

Károlyi Árpád (*Döblingi irodalmi hagyaték* 142. l.) az igazi történetíró igazságérzetével, mély és finom lelki elemzéssel, megértően és diszkrétan mutatta ki, hogy ez a szép, művelt, ideges, gyenge szervezetű és nagy fantáziájú asszony — aki megérezte Széchenyiben a lángészt — eszményi rajongással nézett sógorára és elkövette azt a hibát, hogy plátói szerelem hangján leveleket írt neki.

Régóta ismeretes, hogy Széchenyi — ez volt életének legnagyobb vétke, amelyért holtáig borzalmasan marcangolta magát — egészen fiatalon, 1814-ben férfi társaságban, *hosszú borozás után* könnyelműen nyilatkozott a szegény asszonyról, de — hogy a veszélyes helyzetből szabaduljon — másnap külföldi kiküldetést kért, hosszú időre elutazott, később került is a Karolinával való találkozást, de ennek korai halála miatt évtizedeken át *alaptalan* vádakkal gyötörte magát.

A regény szerint Lady Karolina kacér asszony, még beszédmódja is túlszabados (pl. «nőstényszag»), «egész testével István grófhoz simul», állítólag 1818. júliustól 1819. június 10-ig naplót vezet és ebben Széchenyi iránti rajongását kiönti stb.

Ez ismét mind a szerző fantáziájának terméke : Lady Karolina *nem* írt naplót.

* * *

A Legnagyobb Magyaroknak a Történelmi Társulat kiadásában megjelenő *Naplóit* természetesen minden közíró felhasználhatja. Surányi itt-ott egy-egy kisebb részletet átvesz a Naplókából, ellenben súlyos kifogás alá esik, hogy *tömerdeket hozzá költ*, és pedig sok olyan részletet, hogy a Napló kedvetlenné válik Széchenyire nézve ; másutt egészen megváltoztatja az eredeti szöveget.

Ennek tüzetes kimutatása csak hosszú cikkben volna lehetséges.

Elég azt hangsúlyoznom, hogy olyan történelmi vonatkozású munka, amely eltér a valóságtól, sajnosan *megtéveszti* a szélesebb körű olvasó közönséget, amely nem végezhet eredeti forráskutatást.

* * *

Ellenszenves az a durva, parlagi hang is, amelyet a regényben több helyütt találunk.

Széchenyi úgy beszél herceg Metternich kancellárról : «Nagy *disznó* az öreg, de ez benne a legszebb».

Másutt (II. k. 18. l.) szidja a «rothadt bécsi életet» ; önmagáról pedig azt mondja : «Kicsapongásokban kimerült aggastyán ; *beteg barom* vagyok» ; «*utálom* magamat!» (II. köt. 20. l.)

Ez *nem* Széchenyi hangja, a Naplókban még hasonlót sem találni.

* * *

Mindezek nagyon csökkentik a regény értékét, pedig — főleg a II. és III. kötetben — nagyszerűen megírt fejezetek is vannak.

* * *

Sok olvasó, aki nem tanulmányozhatta behatóan Széchenyi Naplóinak részben még közzé sem tett 42 kötetét — a regénynek egyes részleteit olvasva, megdöbbenéssel fogja

kérdezni: hát ez az az államférfi akit példaként állítanak elénk?

Ezeket az olvasókat a bírálatnak kötelessége figyelmeztetni a következőkre: A regény Széchenyinek emberi hibáit *túlkedvezőtlenül* színezi; *képzeletből*, alap nélkül reá fog hőisére olyan vétkeket is, amelyeket ő sohasem követett el; *nem* tünteti fel törekvését a tökéletesbülésre és szörnyű gyötrődését a mult felett.

Nem a szerelem, *nem* az erotikum, még kevésbbé a dőzsölés az ő 1814—1824. esztendei életének a lényege, hanem az, *miként emelkedett ki* a rossz környezetből és az önismeret és önművelés nagy munkájával már ekkor is mily erővel készült nemzeti hivatására.

Életének és munkáinak tanulmányozására méltóvá teszi őt: lángelméjének és lángszívének varázsa, magyarságának, haza- és fajszeretetének izzó tüze, európai műveltségének teljessége, csodás tudásszomja és munkabírása és maroknyi elmaradt, a károgó varjak szerint pusztulásra ítélt nemzetéért évtizedeken át kifejtett fáradozása.

Ezért figyelmeztetni kell nyomatékosan arra, hogy a regényben az olvasó *nem* történelmet talál, mert egyes adatok mellett tömérdek a *képzelet*, a változtatás, ferdítés, a *lekicsinyelés* és egyes nagyszerűen megírt jelenetek vagy fejezetek mellett sajnálattal találjuk a főhősnek és mellette más nagyoknak (gr. Széchenyi Ferenc, Kossuth Lajos stb.), valamint derék úrinőknek kisebbítését.

A fiatal Széchenyinek emberi gyengéire is fájdalommal és részvéttel kell gondolni, mert ő azokért több mint négy évtizeden keresztül *borzalmasan* megvezekelt.

Az *államférfi* pedig munkáinak tanításain felül késő nemzedékekre hagyta élete példaadását. Felemelte és — gondosan előre kiszámított terv szerint — fokozatos, de gyökeres haladásra vezette a magyart; prófétai mély értelemmel óvta veszedelmektől, és amikor a többség nem hallgatott reá s a nemzet alábukott — a saját életének kockáztatásával tollal és új művekkel küzdött nemzetének feltámaszáért.

Mivel ezért börtön vagy még súlyosabb várt reá, — a

hazájáért vállalt veszélyt hűségesen viselve — a halálba menekült.

Nem másnak tett szemrehányásokat (ő mindig csak önmagát szokta — sokszor igaztalanul — okolni), pedig előre látta, sőt felismerte a kockázatot.

Nehéz időkben, aminőket a magyar most is átél — gondoljon az utókor két tanácsra, amelyeket Széchenyi életének a regényben fel *nem* dolgozott utolsó két évtizedében adott nemzetének.

Amikor látta : az 1848. évi átalakulás mekkora veszedelmekkel járhat, márc. 19-én azt jegyzi Naplójába (Döblingi hagyaték I. 276. l.): «*A bárkán maradok, amellyel a magyar vagy elsüllyed vagy a nemzeti kifejlődés kikötőjébe fog befutni. Hozzá tartozóimat, magyar fajtámat és magamat is kezeidbe ajánlom, óh Isten!*»

A másik tanácsot Kőrösi Csoma síremlékének képmása alá írva hagyta nemzetére (*Levelei* III. k. 736. l.). «Nem kincs a nemzetek védőre, de törhetlen hazaszeretet, *zarándoki önmegtartóztatás* és vasakarat . . . Legyetek hű magyarok, tettel és nem szájjal» . . .

Ez az igazi Széchenyi!

Késő nemzedékek is adózzanak hálával és hódolattal az ő emlékének!

BALOGH JENŐ.

PETŐFI PESSZIMIZMUSA.

— Második közlemény.¹ —

IV.

Erkölcsei pesszimizmus.

Petőfi túlzott érzékenysége. — Embergyűlölete. — Az emberi gonosz-ság költészete. — Az *őrült* pesszimizmusa. — Petőfi lelki egészsége. — Goethe és Petőfi egyetemes humanizmusa.

Az érzelmi pesszimista az életben a fájdalmat az örömmel szemben túlnyomónak érzi s ezért szerinte az életnek nincsen értéke. Minthogy azonban a legtöbb fájdalmat embertársainak gonoszsága s hűtlensége, rosszakarata s irigysége okozza, az érzelmi pesszimizmus rendszerint együttjár az *erkölcsi (etikai) pesszimizmussal*: az emberek erkölcsileg oly alávaló ragadozó állatok (*homo homini lupus*), hogy nem érdemes köztük élni.

Petőfi annyit csalódik az emberekben, hite szerint oly rossz bánásmódban részesítik őt, kritikusai oly igazságtalanul és rosszakarattal üldözik, hogy lelkét sokszor a legsötétebb embergyűlölet szállja meg, menekül előlük, ki akarja iktatni magát az emberi társadalomból. Pedig egészséges, romlatlan szíve gyökerében erős társas hajlandóságú. Szereti barátait, akikhez serdülő korától mély érzésű ódákat ír. Családi érzése, szülői és testvére iránt való szeretete, az emberek jóságának és önzetlenségének megbecsülése egész sereg remekbe készült költeményének valóban mélyen átélt ihletforrása. Az emberekben való súlyos csalódása azonban életé-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 706. számában.

nek egy-egy keserű szakaszában szigorú értékítéletét egyes emberek gonoszságáról könnyűszerrel hajlamos ráegyetemésíteni az egész emberi társadalomra.

Ifjú korában a világot még Isten kertjének nézi, amelyben az emberek virágok is, meg gyomok is (*Én*). Később már csak a gyomokat látja bennük. Barátaival szemben illúziói sorban szertefoszlanak. A magányba kívánczik, mert a nagyvilágban nem boldog: itt sem napja, sem éje nem biztos; az emberek vad hiúz-szemekkel mindig támadásra készen leselkednek rá (*Magány*). Számos versében itt szeretné hagyni a világot, amely úgy sem más, mint csatatér, ahol örökösen harcol a jutalma legfeljebb egy kis babér. De ezért érdemes-e örökké küszködnie, lelkét vagdaltatnia? A babér csak elfödi sebeit, de nem gyógyítja meg (*A világtól elvonulva . . .*).

Minél jobban érzi költői hivatása erejét, minél jobban feszül benne lángelméjének biztos tudata, lelke annál érzékenyebb az emberek rossznak vélt bánásmódja iránt, annál nagyobb szakadékot érez én-je és a világ között. A Versek című füzetéről 1844 végén megjelent lesújtó bírálat egyenest a legszélsőbb embergyűlöletbe kergeti:

Megvetésem és utálatomnak
Hitvány tárgya, ember a neved!
A természet söpredéke vagy te,
S nem király a természet felett.
A teremtés legutolsó napján
Alkotott az isten tégedet.
Elfáradt már ekkor a munkában,
S így jelessé nem teremthetett.

Valamikor szerette az embert, de most már fenékgig átlátja gonosz szolgáló-természetét: vagy más talpát nyalja, vagy mással nyalatja talpát. De bármint gyalázza vagy dicséri a költőt a világ, lelke egyenest azon az úton megy, amelyet maga választott (*A világ és én*). Maró gúnnyal kérdi magától, miért nem ír mindig jó verseket. Azért, mert főerénye az emberszeretet. Ha mindig csak jót írna, mivé lennének a kritikusok? Kell nekik hulladék, amit gyönyörrel fölfalhatnak. Szegények csak rágódjanak-élősködjenek rajta, hiszen — emberek (*Rossz verseimről*).

Az emberiség viharzó gyűlölete szinte a költői paroxizmus fokán, Dante Poklának színeivel tombol *Az utolsó emberben*, ebben a világ megvetésében és útálatában Schopenhauer képzeletét és stilisztikai erejét is felülmúló költeményben. Ami bűne van az emberiségnek s ami jogos igazolása pusztulásának, mindazt itt néhány borzalmasan szemléletes képben, a romantika sírbolt-motívumaiban sűríti össze a költő. Szinte Szodoma pusztulásának kénközsagát érezzük nyomában. Az ég nagy sírbolt, mely alatt a föld, mint valami óriási koporsó fekszik. A nap csak sírbolti lámpa, melynek bágyadtan pislogó sugara a síri éj sötétségét piros-sárgára festi. A némaságot megtöri egy hang. Madárszó vagy leánydal? Oh nem! A férgek rágják a koporsó hideg lakóit, kiknek most már behúnyt szemeiben valamikor a gyűlölség szikrája lángolt s valaha belőlük nézett ki a gőg, irigység, elbizottság, megvetés, alázatosság. Szívük is hideg: ez a kis pokol száz meg száz ördögnek volt tanyája. De most már mindennek vége: alszik már bennük a becsületesorzás, a barát-és honárulás s ami ezeket valaha nyomon követte, a lelkiismeret marása. Minden alszik: meghalt az emberiség. Csak még a költő él, mint utolsó ember a világon, a sírboltnak ebben a roppant üregében. Ő is a késedelmező halálra vár.

Az emberektől való megundorodás nyomán támadt halálvágyban Petőfi többször szinte kéjeleg:

Percenként jobban-jobban el-
Sötétül láthatárom;
De én éltemnek éjjelét
Nem rettegem, sőt várom...
Nem hiszek én már senkinek,
Nincs senkiben bizalmam,
Mert életemben sokszor, ah,
Oly sokszor megesalattam. *(Jókay Mórhoz.)*

Kérdezi: miért nem akasztják fel a világ rengeteg gazemberét? Azért, mert nincs a világnak annyi fája, hogy valamennyit rá felköthetnék *(Hogy van, hogy azt a sok gazembert...)*.

Az emberiség erkölcsi romlottságának borzasztó képeit, mint etikai pesszimizmusának indítékait megrázó álmokképek

keretébe illeszti. Rém rém után vonul el előtte : az emberi élet szörnyű igazságtalanságának jelenetei. Itt mély árokban egy koldús rágja botját, hogy a fogai törnek belé. Amott egy öreg cigányt deresen ütnek-vernek, cafatokban lógnak róla a húsdarabok, s mint a kutya, ugat fájdalomában. Itt egy lenyakazott ifjú véres fejét üstökénél fogva beveti a bíró ablakán s kiáltja : «nem én, de te vagy a zsvány». Amott egy leány : két béka ül szemén, nyúzott patkány van orra helyén, fürtjei hosszú férgekől vannak s félkigyó-ember öleli (*Álmos vagyok és mégsem alhatom . . .*). Álmában lázas képzelete bíborban látja a bűn hőseit, kiknek tiprott erény lábuk zsámolya. Kiszáradt sárga arcokat pillant meg : minden arc az éhség éjének egy-egy holdvilága. Mellettük fényes arcok ragyognak, mint a jóllét napjai. bokáikon arany-sarkantyúk, olyan sárgák, mint az éhezők arca. Halotti ágyon egy férfi tűnik eléje, kinek szíve táján mély seb tátong : saját fia ölte meg, felesége pedig a másik szobában új szeretőjével bujálkodik. Amikor már eltemették, atyafiai feltörik sírját s halotti ruhája kincsén osztozkodnak. Dúlt országok képe tárul a költő elé, ahol kész halál a polgárerény, majd ledöntött, rab országoké, ahol a rabok jaját felülhaladja a zsarnoki hatalom gúnykacaja. De mindez igazában nem álmokép, hanem a valóság mása :

Meddig tart még ez iszonyú világ?

Miért nem jössz, te rontó égitest.

Te üstökös, mely arra rendeltettél.

Hogy tengelyéből a földet kivesd? (Álmaim.)

Petőfi, hogy keserű gyűlöletének vitriolát az egész világra ráöntse, nemsokára már a lázas álmoképek költői keretéből is kilép s emberútálatát egyenest *Az örült* ajkára adja. Ez nagyszerű költői fikció, mert ennek rendellenes lelki keretében gyűlölete és fantáziája korlát nélkül kitombolhatja magát. Pathopszichológiai jellemzésének hűségéhez és igazságához a világirodalomban csak Shakespeare *Hamletjének* és *Learjének*, *Titus Andronicusának* és *Timonjának* egyes részei foghatók, melyek hatással is voltak Petőfire (Horváth : *Petőfi S.*, 176.). A figyelem folytonosan ellentétes ugrándo-

zása, a gondolatszökkelés beteges gyoisasága, a képzeteknek állandóan az érzéki szemlélet elevenségi fokára való emelése, a hangulat folytonosan exaltált emelkedettsége és csapongása, a szaggatott drámai elmejárás, amelynek egy összekötő rögeszme mégis a logika látszatát kölcsönzi, Petőfinek ezt a lélektani szempontból páratlan költeményét a lángelme egyik legesodálatosabb művévé avatja.

Az örült kusza elmeállapotának nagyszerű rajza azonban csak költői műfogás : a szinte érzékelhető lélektani felület alá a költő erkölcsi értékítéleteket rejt el, a világ gonoszságáról való megvető meggyőződését, az emberiség iránt érzett undorát. Az örült napsugarakból lángostort fon, hogy megkorbasolja vele a bűnös világot. Ez most jajgat, míg ő kacag. De ilyen az élet : jajgatás és kacagás, míg a halál nem mondja : csitt. Micsoda ellentétekben jellemzi az örült az emberi gonosz-ságot! Egyszer már meghalt, mert mérget öntöttek vizébe azok, akik borát megitták. De milyen az emberi képmutatás! Hogy a gyilkosok gazzettüket leplezzék, tetemére ráborultak és könnyeztek. Szeretett volna felugrani, hogy orrukát leharapja. Azonban meggondolta : jobb lesz, ha rothadó testét szagolják s a bűztől megfulladnak. De ő maga is olyan gonosz, mint a többi ember, mert ember : egy hiéna kiásta sírjából, de ezt az egyetlen jótevőjét is megcsalta, mert combját akarta megenni a hiéna s ő a szívét adta oda ; az azonban olyan keserű volt, hogy a hiéna megdöglött tőle. Így jár az, aki emberrel jót tesz. Mert mi az ember? Azt mondják, hogy gyökere a virágnak, amely fönn a mennyben virul. Pedig az ember olyan virág, amelynek gyökere lenn a pokolban van. Egy böcs tanította erre, ki mégis nagy bolond volt, mert éhenhalt, a helyett, hogy lopott volna.

Már-már úgy látszik, hogy itt Petőfi az örülttel összetörteti a hagyományos erkölcsi értéktáblát : ezentúl rossz lesz, ami eddig jó volt s jó lesz az, ami eddig rossz volt. Az értékek fejuktetejére állítása illenék is az örült etikájához, hisz lelki élete rendellenes. Azonban az örült egyszer csak az ősi erkölcsi értékek örévé emelkedik, aki siratja az emberi gonosz-ságot :

De mit kacagok, mint a bolond ;
 Hisz sírnom kellene,
 Siratni, hogy oly gonosz a világ.
 Az isten is felhő-szemével
 Gyakran siratja, hogy megalkotá.
 De mit használ az ég könnyűje is?
 A földre hull, a ronda földre,
 Hol az emberek lábbal tiporják,
 S mi lesz belőle,
 Az ég könnyéből? . . . sár.

Az őrült képzelete a felhő képét most kiszakítja a hasonlatból, disszociálja s belőle új, csodálatos képkombinációt sző, hogy az emberi hálátlanságot jelképezze. Az eget mint vén kiszolgált katonát szólítja meg, kinek mellén érdemjel a nap s rongyos ruhája a felhő. Ilyen hálátlanul bocsátják el a vén katonát is: hosszú szolgálatának jutalma egy érdempénz és rongyos öltözet.

S most a gyilkosság, képmutatás, rosszakarat, hálátlanság ostorozása után hirtelen az emberi élet és emberi történet egyik legfőbb, erkölcsi színezetű mozgató erejét, a szerelmet veszi össze-vissza beszélő, de mégis igaz nyelvére az őrült. A fűrj pittypalattya emberi nyelven ennyit jelent: kerüld az asszonyt! Az asszony a férfiakat úgy vonzza magához, mint a folyókat a tenger. Miért? Hogy elnyelhesse őket. A szerelem arany pohárban méregital: egy harmatcseppnyi édesebb belőle, mint egy mézzé vált tenger; de ugyancsak egy harmatcseppnyi gyilkosabb is belőle, mint egy méreggév vált tenger.

Az őrült kapkodó, de következetesen erkölcsi pesszimizmust szétszóró gondolatszökdelése biztos logikában végződik: ha ilyen gonosz, romlott a világ, akkor mint rothadó gyümölcsnek le kell hullania fájáról s el kell pusztulnia. Éppen itt az ideje a végső ítéletnek. Ha ez mégis késik, az őrült be akar ásni a föld közepéig, oda lőport vinni, hogy levegőbe röpítse a világot.

Petőfi *Őrültjében*, épp úgy, mint néhány előbb elemzett sötét költeményében, nem szabad valami kiérlelt, mélyebb világnézetet, rendszeres filozófiát keresnünk. Mindez a világra haragvó fürgeteges léleknek valóban őszinte keserűséget érző,

de ezt fantáziájával túlzásba és pózba fokozó, szélső retorikába átesapó kitörése.

A *Felhőknek* világgyűlölettől tajtékozó reflexiói *Az örült* hangulatának vulkanikus lelki talajából sarjadztak ki. Az emberiség erkölcsi romlottságának sötét képei még egyideig rajban szállnak föl a költő elméjéből. Homályosan lobogó gyertyafénynél, füstölgő pipával szájában, föl és alá sétál; a füst árnyékát szemléli a falon — és a barátságról gondolkodik (*Gyertyám homályosan lobog . . .*). Boldog, hogy barátai megölelik, szívöket szívéhez nyomják; később jön rá, hogy ölelés közben azt tapogatták, hol van keblének legfájóbb része, hogy törüket odadöfjék (*Barátaim megölelének*). Izgatja a költőt az ártatlan természet esztétikai fönségének s az ember gonoszságának ellentéte: az égen tündökölve ballag a nagy hold s a kis esti csillag, a harmat csillog a gyepek bársonyán, bokorsátrában zeng a csalogány — s e fönséges éjben most megy gyilkolni a zsvány (*Fönséges éj!*). Az emberi irigység nem tudja megbecsülni az emberi nagyságot. A szárnyas, óriási lelkeket, akik a föld porából a naphoz emelkedtek, a törpe világ mindig kicsinyeknek kiáltja ki. Miért? Mert a tölgy a bérceken kisebbnek tetszik, mint a fűzfá ideleenn (*Kik a föld alacsony porából . . .*). Az ember a földön való megjelenésétől kezdve velejében gonosz. Amikor még csak ketten voltak, már Ábelt megölte Kain. Amikor újra csak ketten lesznek a földtekén, akkor is egymásnak rontanak. Amelyik közülök életben marad, egy vadállatot fog nőül venni: talán e vadállatnak méhibül a réginel szelídebb emberfaj támad (*Midőn a földön*) . . .

Petőfi egészséges lelke maga is csakhamar megcsömörlik az ember erkölcsi természetének ilyen túlzott pesszimista felfogásától: ez csak külső hangulati gerjedelme, fantázia-kéjelgése, de nem lelke mélyéből fakadó eredeti ihletforrása. Észreveszi, hogy törpe költőtársai seregestől utánozni kezdik embergyűlöletét s minden bokorban egy világfaló támad, akiből úgy dől az emberiségre szórt átok, mint rothadt szag a sírok nyílásából: ettől a pesszimista költői divattól útálattal fordul el s a maga világgyűlölete értelmetlenségének is tudatára ébred. A sötétlátó Petőfi most maga ragad ostort

az ál-pesszimisták ellen : ezek gyűlölnek, pedig sohsem tudtak szeretni ; átkozódnak, pedig sohasem imádkoztak az emberiség boldogságáért ; a világnak sohasem adták oda lelkeket, most pedig keservesen jajgatnak, hogy az emberek széttépik szívüket. Hisz nincs is szívük, csak gyomruk és zsebük, s mivel ezek nincsenek tele, azért olyan rút a világ előttük. Petőfi hitt az abszolút erkölcsi értékekben s azért gyűlölte a világot, mert ez nem iparkodott megvalósítani őket. De most, amikor látja, mint vágnak az önző kis költők Byron-képeket s mint mázolja az életet oly feketére, egyszerre csak szeme mind több fénypontot kezd észrevenni a világon, embergyűlölete kezd csökkenni, az álköltőktől megrágalmazott emberiséget pártfogásába veszi, fekete pesszimizmusa fehér optimizmusba színesedik át :

Valóban szép, igen szép a világ.
Van minden évben rajta kikelet.
S van szép leánya minden falunak.
S ha itt egy ember sír, ott más nevet.

Mily tréfás még maga a bánat is!
Szív- s fejre mily különbözőleg hat :
Sötétre festi a fehér szívet,
S fehérre festi a sötét haját. (Világgyűlölet.)

Lehetett volna-e lelke gyökerén embergyűlölő pesszimista az a Petőfi, aki könyörög a Sorshoz, hogy «nyisson neki tért, hadd tehessen valamit az emberiségért» ; aki úgy érzi, hogy «minden szív-ütése egy imádság a világ boldogulásáért» ; aki ezt nem üres beszéddel, hanem tettel is meg akarja vallani, ha mindjárt jutalma «új Golgotán egy új kereszt» ; aki a legboldogabb halálnak tartja : «meghalni az emberiség javáért» ; aki, ha tudja, hogy így hal meg, örömet készít el saját kezével azt a keresztfát, amelyre fölfeszítettetik (*Sors, nyiss nekem tért...*). A *Felhők* külsőszerű, költőileg nagyzó embergyűlölete így tisztul át szinte perzselő emberszeretetté, az univerzális humanizmus önfeláldozó vágyává, a nemzet és az emberiség vétkeit megváltani akaró áldozatkészséggé.

Petőfi érzelmi és etikai pesszimizmusának lelki nyitja szívének villámszerűen visszaható érzékenysége, amelyet a

szabadságharc zivatara közepett legjobban maga jellemez : «Ki hinné, hogy egyfolytában ennyit képes megbírni az emberi szív, kivált ilyen szív, mint az enyém, mely *nagyítóüveg módjára jót és rosszat óriási alakban tüntet vissza, mely a rengeteg visszhangjaként egy kiáltásra száz kiáltással felel*» (1848. szeptember 17.). Petőfinék minden kis benyomást százszorosan megsokszorozító és forrón értékelő szíve, amely nemzetéért s ezen keresztül az egész emberiségért lángol, mélyen megveti a hideg tárgyilagosságot, a feltételeket sok oldalról mérlegelő, szenvedélytől mentes értékelést. Innen a sajátyszerű látvány, hogy az egész emberiség javáért rajongó humanista Petőfi milyen kevésre becsüli a másik nagy egyetemes humanistát : Goethét. «Ennek az embernek — úgymond — gyémánt volt a feje, de szíve békasó . . . eh, még ez sem! hisz a békasó szikrát hány. Goethe szíve agyag volt, komisz agyag, nem egyéb : nedves, puha agyag, mikor ostoba Wertherjét írta, azontúl pedig száraz, kemény agyag. Előttem minden ember annyit ér, amilyen értékű a szíve. Előbb meg tudnék azzal barátkozni, ki valami szenvedélyében ezer rosszat követett el rajtam, mint a hideg emberrel, ki ezer jót tenne velem. Lángoló szív, lángoló szív! vagy a fagyos sír! . . . Oh, istenem, ha az én meleg, forró szívem egykor kihűlne . . . de nem, ez nem lehet. Az én szívemet még a halál sem hűti meg. Temessetek el éjszakon, s ültessetek sirom mellé narancsfát ; meglátjátok, hogy ott is virít, mert szívem megmelegíti a földet, melyben fekünni fog» (*Úti levelek*, IX.).

Ez a lángoló szív csak költőnek születhetett, akinek szemében a költői hivatás az emberiséget megváltó szenvedés. Már húszéves korában így fogja fel életküldetését : a költőnek csak két hű barátja van, «a koldúsbót és a sorsharag» (*Az utolsó alamizsna*). Ellenállhatatlan kényszere van a költőnek, hogy az emberiségért küzdjön, noha «a dalt ember nem érti meg». Néha a költő hivatásával szemben is elszorítja lelkét komor pesszimizmusa : átkozza a pillanatot, amikor költőnek, «a kín emberének» szülte az anyja. Már-már megfogadja, hogy a mindennapiság széles folyóján fog nyugodtan úszni : ennek csendes folyása nem vágja sziklák közé. De nem tud elnémulni, mert hallgathat-e a tenger, midőn hullá-

main szélvészrek rohannak! Az igazi költői hivatás a szívből ki nem téphető:

Nem, költészet, nem hagylak el soha.
Mert nem hagyhatlak el!
Táplálni foglak a gyötört kebelnek
Legforróbb vérivel.
Nem bánom: tépj, eméssz.
Másoktól meghallgattatást sem várok.
Azért éneklek, költök.
Míg végső csepp vérem ki nem szívárogo.

(*Költő lenni vagy nem lenni.*)

A költő eszményalkotó küldetését, minden gyötrelmet okozó életfeladata ellenére, a legmagasabbra értékeli: az anyaggal szemben a költészet képviseli legméltóbban a szellemet. Ebben a kalmárkorszakban pénzdarabnak nézik a világot. S ha a világ pénz: mi a költő rajta? Egyesek szemében csak a hangtalan penész. Másokéban a királyi kép a világ tallérján. De ez sem! A költő a tallérnak csengő, tiszta hangja, «szép szellemrésze a hitvány anyagnak». Büszke lehet az, ki költőnek született (*A. B. emlékkönyrébe*). A költő szelleme előtt nincs tér- és időbeli távolság: mint a bűvár, súlyed a legmélyebb tenger, a szív fenekére, majd felszáll a légbe s mint pacsirta énekel; aztán rendre megkergeti a sasokat s amikor ezek elfáradnak, egy utat kezd a legmagasabb felhővel, majd ezeket is túlszárnyalva, az ég boltjáig tör, s ha napfogyatkozás van, megkerülve a nap elveszett pompáját, a legfelső csillagzaton terem: s itt «új világot alkot mindenhatósága». (*Képzetem*). /

Lehet-e valóban fáradt, magába roskadt, a világ és ember értékét tagadó pesszimista az a költő, aki hivatásának új, eszményi társadalmi rend alkotását tartja, ideálokat, mint messzefénylő csillagokat tűz ki az emberiség égboltjára, azért, mert hisz abban, hogy az emberek ezeket a maguk erején megvalósítani iparkodnak?

V.

Politikai pesszimizmus.

Világnézet és politika. — Költészet és politika. — Petőfi és a francia fölvilágosodás politikai eszméi. — Szabadság és boldogság. — A jelen pesszimizmusa és a jövő optimizmusa. — A magyarság történeti hivatása. — Hazafias pesszimizmus és szatíra. — Erkölcsi pesszimizmus, mint a politikai pesszimizmus alapja. — Az ifjúságban való csalódás. — Pesszimizmus és cselekvésvágy. — Az *Apostol* politikai radikalizmusa. — A demokrácia optimizmusa.

A világnézetnek nem tényeket elvileg megállapító, hanem értékelő és normatív oldalához természetszerűen tartozik hozzá a hagyományos társadalmi renddel szemben új társadalmi felfogás kialakítása s ennek megvalósítására irányuló törekvés: a *politika*. A világnézetét mélyen és bensősegesen átélő költő különösen izgalmas szenzóriumban a kor politikai áramlatai, az új politikai ideológiák és értékelések, ezek szélső módon eszményített, utópisztikus formái számára: a költők sokszor az erkölcsi, társadalmi-politikai átalakulások első álomlátói, prófétái és apostolai, szemléletes kifejezői és leghatékonyabb agitátorai. A magyar nemzeti léleknek a tespedtségből való fölrázói Zrinyitől kezdve a szabadságharcig s ez után Adyig a költők és írók: a politika sokáig a nemzeti lelket ébresztő költészet. Európa legtöbb szabadságvágyó nemzetének lelkét a negyvenes években a forradalomra a költők sugallják. A költészetnek, mint politikai hitvallásnak és proféciónak apostola Petőfi szikrázó egyénisége is. A költő hivatását sem abban látja, hogy a maga fájdalmát s örömét eldalolja, hanem hogy, mint hajdan a pusztában bujdosó zsidók előtt a lángoszlop, úgy világítson népe előtt s mutassa meg az utat Kánaán felé (*A XIX. század költői*). A költő igazi hivatása a nép fölemelése, a jog asztalához ültetése. Ezért üdvözli Aranyt, mint a nép költőjét a *Toldi* megjelenése alkalmából, hangoztatva meggyőződését, hogy «ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék». Petőfi, a népies tárgynak, hangnak és formáknak bevezetője, most az ösztönyszerű irodalmi népiességnek tudatos politikai színezetet köl-

csönöz. A nép szörnyű nyomorban tengeti életét ; a költőnek az a küldetése, hogy a népben a lelket tartsa :

Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők, daloljunk számára,
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára!

(*Arany Jánoshoz.*)

A költészet egyedüli politikai hitvallása Petőfi szemében a demokrácia. A költészet nem nagyúri, díszes, tündöklő terem, hová csak fénymázás cipőkben lehet bejárni illedelmesen, nem a kiváltságos cifra nép helye, hová fecsegni jár a társadalom szemenszedett paréja, hanem olyan épület, mely nyitva van boldog-boldogtalannak, mindenkinek. ki imádkozni vágyik. szentegyház. ahová belépni bocskorban, sőt mezítláb is szabad (*A költészet*). A XIX. század költőjének a népért kard és ágyú helyett eszméivel kell küzdenie, a költő verseivel csatázik : minden dala egy-egy harcok legény. Lehet, hogy ezek a vitézek is elesnek a csatában : de a költő verseskönyve, hol meghalt eszméi nyugszanak. a hősök temetője lesz, akik a szabadságért haltak meg (*Rongyos vitézek*). A kor gyakran nem érti meg költőjét, aki népet az eszmék olyan magaslatára viszi fel, ahonnan ez leszédül. De a költő egyelőre megbukott eszméinek föltámadását később a világosabban látó századok ünnepelni fogják. Jól látja a költő Petőfi régebbi színészi hivatásának tragikumát : a színészt a jelen rövid bilincse köti, a jövőhöz semmi köze, elmegy nevével az idő hajója (*Egressy Gáborhoz*).

Mi a viszonya a költőnek a politikushoz? A politikus elbízott, kevély úr, aki a megye- és országgyűlésen fényesen szónokol. hintón jár, amely majdnem eltiporja a mellette kopottan ballagó költőt, aki éhen tengeti életét. A politikus magát százszor fontosabbnak tartja az emberiség mérlegén, mint a haszontalan verselőt. Pedig a politikusok csak az apró napi események mulandó pásztortüzei :

Hozzátok képest, mikor égtek,
A költők kicsiny csillagok.
E messze csillámló szikránál
Százszor nagyobbak lángitok :

De hamvatokat is midőn már
A szellők régen elvívék,
A távolságban a kis csillag
Még akkoron is egyre ég.

(A magyar politikusokhoz.)

A költőnek eszméébresztő küldetését Petőfi az idő széles kategóriájának szögéből nézi. De a maga aktív politikai hivatását is nagy történeti távlatokba vetíti bele: magát már 1846-ban nemcsak eszméket hirdető költőnek, hanem cselekvő forradalmárnak, a világ nagy szabadsághősei utódjának érzi. Költői műfogással még a lélekvándorlásban is hisz, csak hogy magát a nagy szabadsághősökkel azonosíthassa: emlékszik, hogy Rómában Cassius volt, Helvéciában Tell Vilmos, Párizsban Desmoulins Kamill... *(Halhatlan a lélek)*.

Petőfi egész politikai ideológiája: szélső demokratizmus, lelkes köztársasági eszméje, a szabadság, egyenlőség és testvériség doktrínér hirdetése, mind a francia forradalmi eszméknek vagy ezek Shelley-n átszűrt formáinak mélyen átélte, de sokszor naív fiatalos utánzása. Politikai meggyőződéseinek forrását 1848. március 17-én, forradalmi dicsőségének tetőpontján, naplójegyzetében a lelkesedés költői túlzásával maga tárja föl, egyben azt az élményhátteret, amelyből politikai költészetének és jóvendőmondásának ihletét merítette: «Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez az új evangyélioma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti ígét. Minden szavát, minden betűjét szívembe vés-tem, és ott benn a holt betűk megelevenedtek, és az élethez jutottaknak szűk lett a hely, és tomboltak és őrzöngtek bennem! A tűzokádó hegy közepébe kellene tollamat mártanom, hogy napjaimat, napjaim gyötrelmeit leírhasam! Így vártam a jóvendőt, vártam azt a pillanatot, melyben szabadsági eszmém és érzelmeim, szívemnek ezen elkárhozott lelkei elhagyhatják a börtönt, kínszenvedésük helyét... Vártam e pillanatot; nemcsak reméltem, de bizton hittem, hogy el fog jönni. Tanubizonyságaim erre a költemények, melyeket

több mint egy év óta írtam. *Nem okoskodás után, de azon profétai ihletből*, — vagy ha úgy tetszik, nevezzük állati ösztönnek — mely a költőben van. világosan láttam, hogy Európa naponkint közeledik egy nagyszerű, erőszakos megrázkódáshoz. Ezt többször leírtam, még többeknek elmondtam. Senki sem hitte jövődölésemet, sokan kinevettek érte, átaljában ábrándos golyhónak neveztek, de azért folyvást élt bennem ama hit, s úgy voltam, mint az állatok a földindulás vagy napfogyatkozás előtt. Politikai életünket távolról néztem, vagy rá sem néztem, amiért részint egyoldalúsággal, részint bűnös egykedvűséggel vádoltak. A rövidlátók! Én tudtam azt, amit ők nem tudtak, és azért szánakoztam a napi politika kurjogató hősein, s mosolyogtam a fontosságot, melyet magoknak tulajdonítottak; tudtam, hogy az ő fényes tetteik és fényes beszédek nem egyéb, mint homokra rajzolt kép, melyet a bekövetkezendő viharnek első lehellete elsöpör; tudtam, hogy ők nem azon nagy színészek, kik a világ színpadán az újjászületés óriási drámáját eljátsszák, hanem csak a dekorátorok és statisták, kik a függönyöket aggatják s a színpadra székeket és asztalokat hordanak. Magamba zárkóztam, mint elzárkózik tornyába a csillagász, s a földről az égre vettem szemeimet, a jelenből a jövőbe. Egyszerre leszakadt az ég a földre, jelenné lett a jövő. . . a forradalom kitört Olaszországban! Amint nézték a jövőmondók a gyermek Jézust a jászolban, oly lelkesedéssel és áhitattal néztem én ezen új meteort, ezen délifényt, mely születésekor is nagyobbyszerű volt minden éjszaki fénynél, s melyről meg volt írva lelkemben, hogy be fogja utazni a világot. És úgy lőn. Olaszországban tölté gyermekségét, vándorolt fölfelé, egyszerre Párizsban termett, mint férfi, s onnan kikergette Lajos Fülöpöt, miként Krisztus az adóvevőket Jeruzsálem templomából. . . Egy Pesttől távolosó megyében utaztam, s ott egy fogadóban lepte, rohanta meg e hír szívemet, fejemet, lelkemet, idegeimet. — Vive la republique! kiálték föl, aztán némán, merően álltam, de égve, mint egy lángoszlop. Amint eszméletemet visszanyertem, egy aggodalom kezdett bántani — a jelszó ki van kiáltva, gondolám, ki tudja, mi nem történt vagy történik, míg én haza érek! nélkülem kez-

dődjék a forradalom? Hah! Nyakrafőre siettem a fővárosba . . . reszketve, lélekzet nélkül értem haza».

A francia forradalmi eszméknek az új társadalmi rendet a történeti fejlődés folytonosságának erőszakos megszakításával pusztán észből megszerkesztő racionalizmusa egyenmű lélekre talált Petőfiben. Mert fiatal, eleve *racionalista*, sőt a politika terén páratlan fantáziája alapján egyenest utopista, aki merőben figyelmen kívül hagyja a hatalmi erők valóságos hálózátát. Ez a fiatalos racionalizmus politikai optimizmusának forrása a társadalmi fejlődés jövődjére nézve. A XVIII. század francia felvilágosodásának *elvont* ember-szeretetét, egyetemes filantropizmusát, *l'humanité*-kultuszát Petőfi meleg, szemléletes élmény tárgyává avatja. A francia gondolkodók absztrakt sápadtságú «emberisége» Petőfi lelkében nem észből szerkesztett fogalom, hanem egészen mélyen, szinte az élénk szemlélet fokán átélt tárgy. Ő, a csodálatosan szemléletes, magát mindig a konkrétum legkisebb részébe befűrő szellem most nem az egyes embert nézi, hanem az embert általában, az emberiség ideáját a maga egyetemességében. Túláradó érzelme és csodálatos fantáziája az absztrakt emberiséget is, mint valami egységes konkrét tárgyat, szemléli és éli meg. Úgy, ahogy világgyűlölete korszakának erupciói közepett sokszor gyűlöli az embert, mint ilyent, most forrón magához öleli, mint valami kollektív egységet, az emberiséget.

Nemcsak költői, hanem politikai hivatásának is tartja, hogy küzdjön az emberiség «boldogságáért». Ez az újabb absztrakció mint naív társadalmi eudaimonizmusának célja, valójában megint nehezen megfogható fogalmi szerkesztmény, azonban az ő mindent szemléletesen látó lelkének kohójában vakító fényben izzó s forrón perzselő élmény tárgya. Az összemberiség «boldogságának» eredetileg elvont fogalmi anyaga Petőfi lelkében a szabadság, a jog, az emberi méltóság, a jólét szemléletesen megélhető elemeiből áll. Petőfi nem rendszeres fogalmi gondolkodó, nem gondosan absztraháló filozófus, hanem költő, heves alkatú lélek, aki az elvontságokat is fantáziájával azonnal megszemélyesíti s szemléletesen megéli: számára az «emberiség» is hatékony lírai inger.

Petőfi naív eudaimonizmusza hisz a társadalom eljövendő Kánaánjának egyetemes boldogságában. amikor teljes egyenlőség, szabadság és testvériség uralkodik. amikor a társadalmat mindenben a fejlett jogérzés és az emberi méltóság tudata vezeti. amikor mindenki teljes jólétben él. Ennek az *eljövendő* eszményi társadalomba vetett hitnek politikai optimizmusza Petőfi lelkében a *jelenre* nézve a legfeketébb *politikai pesszimizmus* forrásává sötétedik. Mennyire elmaradt, mennyire igazságtalan és elkorcsosult a magyar nemzetnek s a világ sok-sok rabságban szenvedő népének állapota a Petőfitől a francia forradalmi eszmék nyomán elképzelt ideális társadalmi rendhez képest! Az, akinek a francia társadalmi utópiákban szárnyaló racionalizmusza ilyen paradicsomot képzelt az emberiség számára. milyen megvetéssel fordulhatott el az akkori magyar társadalom jobbagyrendszerétől. nemesi kiváltságaitól, az egyes néprétegek jogegyenlőtlenségétől, Bécs elnyomó hatalmától, az elemi szabadságjogok hiányától!

Petőfi a nemzet jelenére nézve komor politikai pesszista már akkor is, amikor még tüzetesebben nem ismeri a francia politikai ideológiát. Mint Széchenyi reformkorszakában élő magyart az általános politikai légkör. amely az országgyűlés nemzeti mozgalmainak sikertelenségéből árad. egy-magában is sötétlátásra és szigorú kritikára sugallja. Mint a nép fiát pedig lelke mélyén elkeseríti a nép jognélkülisége, egyoldalú gazdasági kihasználása, minden köztehernek vállára rakása s hozzá a nemesi rétegnek sokszor az emberi méltóságot lealázó bánásmódja a dolgozó néppel szemben. Amikor a francia forradalmi eszmevilággal tüzetesebben megismerkedik. a szörnyű ellentét. amely ennek eszményi mértéke és a magyar társadalom valósága között tátong. politikai pesszimizmusát még csak jobban fokozza.

A hazafias érzés keserűsége már korán kitör belőle. Bordalaiban azon búslakodik, hogy elvirult már a magyar történet tavasza: hosszú gyáva tespedésben sínylődik a haza. Kérdés, vajjon visszajő-e még az elszállt kikelet? (*Egri hangok*. 1844). A magyar társadalmat szertezüllesztí a pártoskodó szenvedély:

... magyarok vagyunk.
A párt, a párt és mindörökké csak párt
Sok század óta átkos jelszavunk.

(Egressy Gáborhoz.)

Az 1844-ik évet nem akarja oda írni, ahol boldog évei vannak följegyezve, noha ebben az esztendőben vetett rá sugárt először a hír csillaga s Etelke iránt égő szerelmével a mennyország küszöbén áll. Miért? Mert hiába vetette bágyadt szemét a nemzet erre az évre, az 1844. évi országgyűlés, amelynek nagy reformterveihez a nemzet annyi reményt fűzött, eredmény nélkül oszlott szét (*Bucsu 1844-től*).

A dicső multon borongó, romantikus szent honfibu Petőfinek csak inkább utánzó, semmint személyes jellegű fiatalkori költeményeiből sír elő. De csakhamar a jelent szigorúan bíráló és tette rázó hazafiság lírikusa. Az elégia mélabús lantja helyett a szatira szegesostorát ragadja kezébe: a ragyogó hajdan magasztalása helyett a jelen pesszimista kritikusa, a kíméletlen önismeret s az erkölcsi-társadalmi újjászületés türelmetlen követelője. Nem hisz a nemzet hajnalhasadásában: a sors szemfedele sző a magyarság számára. Nem is meri kérni Istent, hogy ezt a nemzetet gyógyítsa meg, mert életet nem érdemel. Miért? Mert önző: nincs benne egy szív, egy akarat: minden ember itt önbálványának emel oltárt. Hálátlan: nagy szellemeit, kik mindent a hazáért tettek, maga a hon végezte ki. Elköresosult: másutt híven őrzik mindazt, ami nemzeti, a magyar nép azonban ősi kincsét megveti: szégyenli, hogy magyar. «E nemzet életet nem érdemel» kétségbeejtő öt refrénje után, amely szinte nemzetgyalázás számba megy, a költő hon-szerető lelke maga kérdi, miért is sorolja elő e szegény hon vétkeit? A nagy Isten kegyelmétől várja a nemzet olyan megújódását, hogy halált mégsem érdemeljen (*A magyar nemzet 1845*).

Egy esztendő mulva már történetfilozófiai magaslaton kutatja a magyar nemzet világtörténeti küldetését: Mikép felelt meg a magyarság eddigi ezeresztendő történeti hivatásának? mi a kulturális jogcíme arra, hogy ezt a viruló országot birtokolja, mely olyan szép, hogy «Ha a föld isten

kalapja, Hazánk a bokréta rajta)? Rónaságain a kalászkok óceánja ringatózik, hegyeiben rengeteg kincs rejlik. S a nemzet mégis rongyos, éhes, közel áll az elveszéshez. De nemcsak anyagi, hanem szellemi kincsei is rejtve maradnak. Ha ezek a szellemi gyöngyök mégis napfényre jutnak, akkor vagy itthon elzülленek, vagy a külföldre vándorolnak s idegen nép kincstárában ragyognak. S ekkor szemünket-szánkat rájuk tátva, büszkélkedünk, hogy honunkból valók, pedig szégyenkezniünk kellene, hogy nem nálunk ragyognak. Ezer esztendeje, hogy itt a magyar hazát szerzett. S ha most elpusztulna, miről tudná a jövő világ, hogy itt hajdan a magyar nemzet élt? A világtörténet könyve csak ezt jegyezné fel: «Élt egy nép a Tisza táján, Századokig lomhán, gyáván». A nemzet pesszimista történetböleselőjének szíve elszorul s dorgáló, de szerető aggodalommal kérdi hazájától, vajjon mikor fogja megrozsdásodott nevét kifényesíteni? mikor ébred önérzetre? (*A magyar nemzet* 1846).

Ez a nemzetnek multját és jelenét lebecsülő s jövőjében nem bízó hazafias indulatkitörés, amelynek eruptív magja a vulkanikus lelkű költő türelmetlen tettvágya, egyre fokozódik, ahogy a forradalom közeledik. Hazugság nálunk — így tör ki 1848. januárjában — az az örök-igazság is, hogy az oroszán nem szülhet nyúlfiat, mert, íme, őseink bajnok oroszánok voltak s most satnya maradékaik vannak :

S ez a faj dicsekszik őse érdemével.
Híres hajdanával úgy hetvenkedik . . .
Hát majd a jövő fog-e dicsekedni
Mi velünk? vajjon nem fogja emlegetni
Orcapirulással e kor gyermekit?

A magyarság teng, mint az állat, megelégszik azzal, hogy van kenyere, messze elmarad a haladó világ mögött, amely kitörölte már a nagy nemzetek sorából: «Élni nem tudunk s halni nem merünk». Most leghátul állunk, semmit sem jelentünk; akik egykor térdepelve lábunkat ölelték, most arcul csapkodnak.

Az elkeseredett költő maga is érzi, hogy kart emel saját szülő hona ellen, hogy megostorozza, mint gyermek az anyját. De őt még jobban égeti a seb, amelyet rajta vág. S mégsem

hagyja abba az ostromozást, ha még százszer nagyobb fájdalmat kell is éreznie s ha megveri is érte az Isten. Addig ostromozza nemzetét, míg végre vagy földobog a szíve, azaz forradalomba tör ki, vagy a költő szíve megszakad. (*Van-e egy marok föld . . .*)

A nemzet jelenén és jövőjén kétségbeeső hazafias pesszimizmus hangja nem új Petőfinél. Herdernek, a költő-filozófusnak történetbölcseleti proféciája (1791) a magyarság közeli pusztulásáról és a szlávok fényes jövődjéről évtizedekig rágódik a magyarság legjobbjainak szívében. A magyar költői romantika történeti melancholiája reménytelennek érzi a nemzet jövőjét. Kölcsey Zrínyi szimbolikus alakjának ajkán szólaltatja meg a magyarság jövődjén való kétségbeesését, a szörnyű herderi jóslat visszhangját, amely szerint «Más hon áll a négy folyam partjára, Más szózat és más keblű nép». (*Zrínyi második éneke*). S Bajza kebléből is feltör a *Sóhajítás*: «Multadban nincs öröm, Jövődben nincs remény». De nemcsak a költő-vatesek történeti intuíciója retteg előre a magyarság pusztulásán, hanem a Széchenyi prófétai sasszeme is, szemlét tartva a jövő száz év történeti láthatárán, előre meghúzza a nemzet közeli és távolabbi tragédiájának körvonalait. És Wesselényi pesszimista lelke is a nemzetiségi aspirációk boncolása alapján már maga elé idézi az Alföld síkjára zsugorított Magyarország csonka testét. Széchenyi, látva a nemzet súlydát állapotát, a szatira éles ostorát pattogatja: önismeretet és ennek alapján erkölcsi megújhódást követel. Petőfi eleinte ugyanezt az utat járja, de nyugtalan s tettvágó szelleme csakhamar tovább száguld: a nemzettől forradalmat követel. Mintha minden túlzó politikai-társadalmi pesszimizmusa csak arra való lenne, hogy a magabaszállásra való kényszerítés lelki terrorjával a tétlennek csúfolt nemzetet a cselekvő forradalom hangulatába kergesse.

Először jobbra a szatirának önértetre ébresztő szurkálásait alkalmazza. Nagyszerű politikai rajzban gúnyolja *A magyar nemest*, aki nem ismer erkölcsöt, mert szemében a munkátlanság az igazi élet, sem jogot, mert a parasztot agyondolgoztatja, sem kultúrát, mert büszke arra, hogy nem

ír s nem olvas, sem magasabb életcélt, mert előtte az evés-ivás gyönyöre a legfőbb érték, sem gazdasági életet, mert nem vagyonával, hanem adósságával büszkélkedik. sem hazát, mert ennek bajaival nem törődik.

A történeti romantika hatásos eszközeivel dicsőíti az ősoket, hogy ellentétkép annál silányabbnak tüntethesse fel a jelen magyarját. Éjfél utött. Mécse körül a nemzet őseinek dicső szellemei tündökölnék, kik mint földetrázó viharok hajdan Európa homlokán tomboltak. Oly régen volt ez, hogy nagyságuk híre talán már csak mese. A magyar dicsőség hulló csillag volt. Vagy talán üstökös, mely még visszatér? (*A hazáról.*) Hogy visszatérjen, a költő felajánlja — a kihagyott három záró versszakban — saját életét. Itt először jelentkezik cselekvésre ágaskodó forradalmi láza; megdorgálja tétlenségeért a nemzetet:

A nemzetek mind zajlanak
Európa hangos színpadán;
S mily csendes a magyar! hazánkat
Ők híréből sem ismerik talán.

Nem hisz a nemzet jövőjében, mert saját gerinces kiváló fiait nem becsüli meg: e hazában olyan sok jeles sírján ingatja vándor fuvalom a feledésnek tüskebokrait. Így Vajda Péterén, a függetlenség hőséén, aki nem tudott e görnyedő időkben a hatalomnak térdet hajtani. A népjogokért küzdött a keleti páriák szimbolumaival költészetében. A magyar jobbágyi kasztrendszeren érzett fájdalma az indus buddhaista pesszimizmusba menekült. S a *Felhők* világfájdalmas hangulatában hánykódó Petőfi most különösen érzékeny a Vajda Péter világnézetének politikai pesszimizmusa iránt. (*Vajda Péter halálára*). De ugyancsak a hálátlanság kainbélyegét süti a nemzet homlokára, mert a pusztulás szellemének engedi át Kazinczy Ferenc sírját, aki hét esztendeig szívta nemzetéért a börtönök dögvészes levegőjét, aki fél-századig tartotta vállán, mint Atlas az eget, a magyar nemzetiség ügyét; aki nélkül a magyar már nem volna magyar. S most sírja olyan elhagyott, mint idegen földben elveszett száműzötté. A nemzet ily égbekiáltó hálátlansága láttára

megfogadja a költő, hogy ha gyermeke lesz, aki a hazáért készül élni, e sírhalomhoz fogja vezetni — buzdításul (*Szép-halmon*). S ki gondol ma Rákóczi-ra? A messze tengerparton csak a sírján nőtt vadbokor gyászolja. Ha a sors hűtlen volt hozzá, aki utoljára rántott kardot hazája szabadságáért, miért legyen hazája hű iránta? Azért ment száműzetésbe, hogy ne lássa gyáva nemzetét. Mert ha látná, megátkozná, míg így a messzeségből csak néma fájdalommal néz rá. A távol idegenben szemlélgeti a szülőföldéről feléje ballagó felhőket, amelyeken az estfény mint honának szégyenpirja ég. Itthon mindenki elfeledte: egyedül a költő emlékszik rá, a szabadságnak ez az örök lámpása (*Szent sír*).

Ez a nemzet hálátlan a mult nagyjai iránt, de porban csúszik-mászik s hízelkedik a jelen hatalmának törpe birtokosai előtt. A nagykárolyi vármegyeház termében a főispáni beiktatáson annyi szolgálai hízelgő beszéd hangzott el, hogy megszenteltségtelenítette a helyet, ahol Kölcsey nagy szavai hangzottak el. Nem félnek-e az aljas hízelgők, hogy sírjából kikel a megbántott halott s esontkezével szorítja össze torkukat, hogy hallgassanak? Ha már «az aljasságnak sarába süllyedt nemzet» fiai kutyákká aljasodtak, miért nem járnak négykézláb? A mértéktelen személyi kultuszon való erkölcsi felháborodás rémes átkot szökönt a költő ajkára:

Isten, küldd e helóta népre
Földed legszörnyűbb zsarnokát,
Hadd kapjon érdeme díjába,
Kézére bilincset, nyakába
Jármot, hátára kancsukát.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

(*Nagy-Károlyban*, septemb. 7. 1846.)

A nemzet romlottságán érzett erkölcsi pesszimizmusa mindinkább politikai pesszimizmusának alapjává szélesedik. Hosszú távolléte után 1846. november végén Pestre visszatérve, újra kezébe veszi lantját, melynek leglélekrázóbb húrját keresi. Messze járt, sokat látott. Sokat? Nem, csupán egyet, azt, hogy e hon ereje fogy, hogy elfajult a magyar nemzet:

Alkotmányunk egy vásártér.
Melyen lelket adnak-vesznek.

Adnak-vesznek olcsó pénzért.
 Egy kis címért, egy ebédért . . .
 Jó éjszakát ily nemzetnek.

A nemzet nem úgy megy a másvilágra, mint a madár, amelyet a felhő közeléből lőnek le a mély tengerbe, hanem mivel az alacsony úti por szülötte, mint az emberi méltóság híjján csúszó-mászó férget fogják eltiporni (*Haza tértem*).

Az ifjú Petőfi nemzeti pesszimizmusának indulathullámai még sötétebbre tarajosodnak, amikor a nemzet jövőjét képviselő ifjúságban is csalódik. Az idősebb nemzedék lelkében az ifjúság kíméletlen bátorságát, fokozott önértetét és becsvágyát, cselekvésben kirobbanó szenvedélyességét már felváltja a sok élettapasztalat csapadéka, amely óvatossá és kritikussá, könnyen megalkuvóvá s a meglévőhöz ragaszkodóvá teszi. De az ifjúság lelkét friss, hamvas idealizmus feszíti, amelyet az élet szenvedése és csalódása még el nem hervasztott. Az ifjúságnak a nemzeti szabadságért és társadalmi reformokért könnyen hevülő lelke mindig természet-szerűen a radikalizmust képviseli a politikában: a hagyományos rend ellen lázadozik, világboldogító politikai hivatást érez, gyűlöl minden korlátot, amely eszméinek diadalmas előrenyomulásában gátolja, naív és tapasztalatlan racionalizmussal új értéktábláért harcol, amelynek alapján új, mindenkit boldogító társadalmi rendet akar teremteni a régi romjain. S az ifjú Petőfi, akinek lelki szerkezetében ezek a fiatal kort jellemző összes vonások felfokozva feszülnek, azt kénytelen látni, hogy már az ifjúság is fásult, koravén, óvatos, a hagyományok történeti kátyúinak kultuszát úzi: nem radikális, hanem konzervatív, nem csatlakozik a forradalmi mozgalomhoz, hanem Gyűlde néven maradi csoportba iparkodik tömörülni. A heves Petőfi ezt rögtön a hon zászlaja elhagyásának bélyegzi: «az ifjú oroszán rókák fészkebe tér». Nem lelkesednek az ifjak a szabadságért, pedig aki a szabadságot elárulja, a hazát árulja el:

Nem jó idők! . . . a féreg eddig a

Vén fákat rágta csak.

Ti ifjak vagytok, ifjú csemeték.

És a férgek már is belétek hulltanak.

(A gyűldei ifjakhoz.)

Az ifjúság ellen viharzó lelke felhő szeretne lenni, amely sötétesen a hon fölött nyugattól keletig szállna s mennyköveket szórna a tétlen, megalkuvó ifjúságra. Mert egész nagy csillagok voltak őseik, ők pedig most csak parányok. Ne adja a balsors, hogy a haza valaha bajában rájok szorulna. Szívöknök alig van egy szöglete, ahol magát titkon csak, mint a pók, szövi be a hazaszeretetet. De ha az önérdék azt kívánja, ezt is mint hitvány szemetet lesöprik. S a költőt, mint annyi-szor, ismét a megváltás hangulata fogja el: a saját vére árán szeretné megmutatni nekik, mi a hazaszeretet:

Ti bálványimádók, hiúság rabjai!
Jertek, gyilkot fogok szívembe mártani.
Hadd fecsenjen vére
Szét fejetekre . . . tán sikere leszen.
Tán megtértek tőle . . . jertek hozzám ezen
Új keresztelésre!

(A magyar ifjakhoz.)

A negyvenes években a francia forradalmi eszmék a szabadságmozgalmak különféle formáiban újra fellángolnak. A politikai koráramlat jelszava: szabadság és demokrácia. Petőfi független és népharát lelke a leghevesebben ráhangzik ezekre az eszmékre, amelyeket, mivel nem tudtak nálunk a természetes történeti fejlődés folyamán utat törni, a forradalom erőszakával akar diadalra juttatni. Az 1846-ik évben lantján már forradalmi húrokat penget. A nemzeti szabadsággal szorosán összeforrasztja a demokráciát, a nép jogaiért való küzdelmet, amelynek középpontjában áll a jobbágy felszabadítása. A nemesi kiváltságok következtében a nép dolgozik és katonáskodik, egyik kezében az eke szarva, másik kezében kard, majd verítéket, majd vért ont. Miért hullatja verítékét? Ami kevésre szüksége van, az anyaföld magától megtermi. S miért ontja vérért? Hogy a hazát védje? De «haza csak ott van, hol jog is van, S a népnek nincs joga». (A nép). Kiké most minden? A gazdag uraké, kik palotájuk fényében kevélykednek. S hol vették ezek kincseiket? Ott, ahol a kis madarat a héja, amely vigan lakomáz, míg a szomszéd bokor fészkeben a madárfiak hiába zokognak anyjuk után. De a paloták már nem soká ragyognak, meg vannak

napjaik számlálva. Az urak ellen a mai szocializmus hangján lázító költő alig várja, hogy a paloták omladékait s ezek alatt hitvány lakóik összezúzott csontjait lássa. A fényes palotával szemben a kunyhók sötét kis szobáját állítja szembe, amelyben fényes sziveket talál. Szent a szalma-kunyhók küszöbe, mert itt születnek a megváltó nagyok, innen kerülnek ki mindazok, akik a világnak szentelik magukat. S a népnek mégis mindenfelől csak megvetésben és inségben van része. De nemsokára boldogabb idő következik rá: a múlt és a jelen nem, de övé a végtelen jövő (*Palota és kunyhó*). Ilyen ellentét-hatásban kapcsolja össze Petőfi forradalmi demokráciája a jelen iránt érzett fekete társadalmi pesszimizmusát a jövő ragyogó optimizmusával. Hogy az ellentétet politikai ihlete kiaknázza, a paloták lakóit vérszopó héjákká sötétíti, a kunyhók népét pedig egyoldalú parasztrómantikával idealizálja.

Társadalmi pesszimizmusa nemsokára már a parasztlázadás rémével fenyegetődzik s Dózsa Györggyel példálózik. Izzó vastrónon a nemesség elégette, de szellemét a tűz nem égette meg, mert ez maga is tűz, amelynek lángja most újra pusztíthat. Dózsa korában a nép még csak állati életet élt, pusztán eledelt kívánt: ma már emberi jogainak tudátára ébredt. A kiváltságosok gőgösen azt hánytorgatják, hogy övék a haza s övék a jog. De mit tennének hazájukkal, ha az ellenség rajta ütne? Csak a jogtalan jobbágyot küldhetnék a harcha, mert ők ugyancsak csúfosan állották ki Győrnél az utolsó nemesi fölkelés próbáját. Mikor emelnek már emlékszobrot a sok hős lábának, mely ott úgy futott? Az emberiség és a hon szent nevében kötelesek már végre megadni a nép jogait: a haza elpusztul, ha nem engedik be a népet az alkotmány sáncaiba, ha nem szabadítják fel a jobbágytságot. Eddig a nemességé volt az alkotmány rózsája, tövisei pedig a népé; adják ennek a rózsának néhány levelét s vegyék vissza a tövis felét (*A nép nevében*). A Dózsa-kultusz új hang költészetünkben. Költőink eladdig a nemzeti szabadság hőseit dicsőítették; most Petőfi egyre gyorsabban fokozódó forradalmi láza Dózsát a népszabadságnak, a parasztság fölemelésének hőrosvá avatja, elkeseredett politikai

pesszimizmusa a jobbagyvezért a magyar jövő eszményévé emeli.

Ezentúl már mindig «a nép nevében» beszél s önti nép-barát szenvedélyének lávafolyamát a nemesi társadalomra, másfelől szeretettel simogatja a nemesség demokratikus érzületű tagjait. A kitűnő rögtönző szónokot, Kazinczy Gábort, «Magyarország Mirabeauját» lelke rokonának, a század igaz fiának magasztalja, mert a nép jogaiért harcol. Minden sötétlátása ellenére rendületlenül hisz e harc győzelmében:

Ott fekszik, mint egy új Prometheus.
Évezred óta a bilincsre-vert nép.
És rágja máját a saskeselyű.
És vérzi lábát és kezét a lánc.
Le fogjuk rázni róla a vasat.
S elűzzük tőle a saskeselyűt ...
Mert a mi fegyverünk az élesebb.
Mert az igazság a mi fegyverünk.

(Kazinczy Gáborhoz.)

A minden újítástól rettegő maradi magyarról, akit Petőfi szemében a táblabíró-típus testesített meg, gúnyos eposzba kezd. A táblabíró annyira elfajultnak tartja a körülötte fenekestül fölforduló világot, hogy már az ítélet napját látja közeledni. Ennek oka egy rettentő kísértet, amely nem fehér lepedőben a kriptából kél ki, hanem Franciaországból: a jakobinus sapka. Ördögkezek varrták, minden rossz ebből dől szerteszét. Ez az ördög beférkőzik az irodalomba, amely eddig csak haszontalan cifraság volt az asztalon, most izgató eszköz. Sőt belebújt a politikába is. Még a táblabírák közt is vannak, akik parókájuk porának rohannak s az Isten nélkül való francia néphez szegődnek. (*A táblabíró.*) A magyar ember tétlenkedő, reformoktól rettegő, a cselekvést halogató természetének ezt a szatiráját, amely hőskölteménynek indult, de csak töredékben maradt, Petőfi a *Pató Pál úr* gúnyos politikai rajzába sűrítette, amelynek refrénje az ősi magyar jelszó: «Ejh, ráérünk arra még».

Pedig már ütött az utolsó óra a cselekvésre, a forradalmi megmozdulásra. A költő lefojtott tettvágya komoran kérdi: «*Meddig alszol még, hazám?*» Szomszédaink már magokéhoz

szántják földünk szélét, már ránk gyúl a ház, a félrevert harangok konganak s a magyarság mégsem ébredez :

Meddig alszol még hazám.
Szép Magyarországom?
Föl sem ébredsz már talán.
Csak a más világon.

S amikor a forradalom kitör, ugyanaz a Petőfi, aki nemrég a legkomorabb pesszimizmussal harsogja világgá, hogy ez a nemzet nem érdemel életet, mert nem tudta betölteni történeti hivatását, félrekergeti a kislelkűeket, akik még most is kételkedni mernek a jövőn, akik nem hiszik, hogy a magyarok istene gondosan őrzi és védelmezi atyai kezével a nemzetet. Istenkáromlásnak bélyegzi annak még csak a gondolatát is, «hogy most, amidőn már elértük a révet, az utolsó habok eltemessenek». A naív forradalmi lelkesültség egyszerre feledteti vele a magyar társadalomnak nem pillanatnyi, hanem mélyen gyökerező szerves hibáit, amelyeknek a nemzet sorsára annyira tragikus következményeit még nemrég nemcsak kegyetlenül hideg logikával jómaga vonta le, hanem amelyeket forró szenvedéllyel támadott is. A forradalom előtt büntetést, most diadalmas optimizmussal egyenest jutalmat követel nemzete számára :

A magyar nemzetnek volt nagy, és sok vétké.
A büntetéseit már átszenvedte ő :
De erénye is volt, és jutalmat érte
Még nem nyert ... jutalma lesz majd a jövő.

(Magyarok istene.)

Amint azelőtt társadalmi pesszimizmusa a mélységek sötét iszapját taposta, most diadalmámorában optimizmusa fejével a csillagokat verdesi és ezek fényességében lát mindent. «A magyar nemzet — írja 1848. április 22-én naplójába — fölébredt, fölemelte fejét a párnáról ... már e mozdulatában is milyen erőt fejtett ki! ... mit nem várhatunk tőle, ha talpon terem! ... ne féljetez rókák ellen eresztetni azon gladiatort, ki egykor a világ circusában oroszánokkal küzdött és diadalmaskodott!»

Politikai optimizmusa azonban a napi események han-

gulati hullámain gyakran átváltódik pesszimizmussá; lelki-állapota folyton oszcillál. Bécs kétszínű politikájától félti a forradalom vívmányait. A francia forradalom történetéből merített hasonlóságok elméjét óvatossá teszik. Alig két hétre március idusa után már sajnálni kezdi, hogy nem volt erőteljesebb a forradalom: forradalom vér nélkül a szabadságnak nem igazi biztosítéka. «Ne keveredtek volna csak — írja naplójában — jámbor békés Lafayettek közénk, hagyták volna azokra az ügyet, akik kezdeni mertek . . . Meglehet, hogy vér folyt volna, de ti vérontás nélkül akartok átalakulni? isten segítsen, hanem semmi sem lesz belőle. A földnek, hogy termékeny és virító legyen, nemcsak esőre, hanem koronként vérre is van szüksége, és ha idején nem itatjuk meg, később, midőn nagyon megszomjazik, majd két annyt követel». Meg van győződve, hogy a forradalomnak nincs vége: ez csak az első felvonás volt.

Mindjobban össze kezdi tévesztetni a költő hivatását a politikuséval. Bár politikai versei mély élményekből táplálkoznak, de anyaguk természeténél fogva nem lehet mindig költői ihlet tárgya; a napi politikába keveredő költeménynek mindig az a veszedelme, hogy versbe szedett vezércikké szürkül. Petőfi márciusi sikerén felbuzdulva a nemzet politikai irányítója akar lenni. Ennek első útja az országgyűlésen vezet keresztül. Szülőföldjén, a Kis-Kúnságban lép föl képviselőnek. Magyarországot gyalulatlan deszkának nézi, amelyet a felszabadult népnek kell most meggyalulnia: magát egyik gyalúszerszámnak ajánlja föl a kiskunokhoz intézett kiáltványában. Biztos benne, hogy annyt tett a hazáért, különösen a köznépért, hogy bizodalomra valóban érdemes. (Sakhamar keservesen csalódnia kell. A szabadszállási választáson annyira elrágalmazták, a népet úgy felbőszítik ellene; a hatóságok olyan erőszakot alkalmaznak, hogy Petőfi menekülni kénytelen a nép haragja elől. «És mind ennek — írja június 15-én kelt nyilatkozatában — ma kellett történnie, hogy engem, mint orosz spiont, mint hazaárulót, agyon akart verni a magyar nép, ma, június 15-ikén . . . ma három hónapja, hogy március 15-dike volt, midőn első valék azok közt, kik a magyar nép szabadságért szót emel-

tek, síkra szálltak! — De én azért nem a népet kárhoztatom, hanem ámitóit, félrevezetőit, kiket egykor a törvény és az isten egyaránt meglakoltat . . . a nép én előttem szent, annyi-val inkább szent, mert gyöngé, mint az asszony s mint a gyermek. Dicsértessék a nép neve most és mind örökké!»

A nép fölemeléseért küzdő apostol a forradalom örömmámora után most egyidőre kiábrándultan visszahanyatlik régi pesszimizmusába : önfeláldozó küzdelméért hálátlanság lett jutalma. Indulatförgetegéből és radikális társadalmi felfogásából, egyéni szenvedésének fájdalmas lírájából és forradalmi politikai emléletéből gyúrja össze *Az apostol* Szilveszterét, sötét politikai eposzának hőjét, akinek alakjában minduntalan magára a költőre, ennek művelődési vágyára, átélt nyomorúságára, szerelmére, demokráciájának szónoki patoszára, köztársasági érzületére, királyellenes lázítására ismerünk.

A márciusi szabadságmámor hangulata elszáll, Jellasics betör, a forradalom nemzeti eredményeit meg kell védelmezni. Ekkor a költő újra a vészharangokat kongatja, cselekvésre serkenti a nemzetet, ostromozza tétlenségeért, azzal vádolja, hogy márciusban csak pillanatra riadt föl álmából s aztán a másik oldalára fordult, s most újra javában aluszik. Ugyanaz a pesszimista, de cselekvésre riasztó hang jajdul fel a költő verseiben, mint a forradalom előtt :

Ébredj, ébredj, istenverte nemzet.

Aki ott az elsők közt lehetnél.

S kárhozatos lomhaságot által

Mindig hátul és alant hevertél.

Nem a külső ellenségtől kell félni, amelyet a nemzet ereje le fog verni, hanem a belső áruló testvérektől. Ezekre követel a francia forradalom véres lapjain lelkesülő költő halálos ítéletet, ha mindjárt «a házak ablakán foly is be az utcáról a kiáradó vér». (*A nemzethez.*)

A horvát és szerb lázadás nyomában Petőfi szenvedélye és haragja, a nemzetet féltő aggodalma és honvédő elszántsága az izgatottság tetőpontjára hág. Attól retteg, hogy a forradalom csak azért szakította le a nemzet kezéről

a bilincset, hogy még nehezebb vas szorítsa össze. Nem a sors alacsonyítja le a porba a nemzetet, hanem saját fiainak akarata (*Forradalom*). Amikor a honvédsereg egymásután többfelé vereséget szenved s a kormány Debrecenbe menekül, a költő lelkét is a jövő rejtélyes távolából aggodalmak szállják meg, mint éji denevérek. Sötét kétség mardossa lelkét, vajjon nincs-e megátkozva ez az ország, hogy rajta a szabadság örökké csak földönfutó: jön és mindjárt megy. s a zsarnok újra kacagva tombol fölöttünk (*Vesztett csaták, csúfos futások*). De aztán megint büszke arra, hogy amikor Európában mindenütt elzúgtak már a forradalmak, amikor a gyáva népek egymagára hagyták a magyart s kezükön lánc csörög, akkor a magyar kezében kard cseng, egymagában küzd tovább a szabadságért. Abból meríthet a magyar erőt, hogy egyedül ég mint lámpafény a sötétség éjjelén, amikor a többi nép újra alszik. (*Európa csendes, újra csendes . . .*). Nemzeti büszkesége még egyszer fellángol Buda várának visszavétele után s elhessegeti a bukás árnyait. Azelőtt, hogy önérzetre riassza nemzetét, mindig az utolsónak bélyegezte a népek között. most büszke arra, hogy bámulva néz az egész emberiség. mint legelsőre, a magyarra. Optimizmusának diadalmamora már azt a hitet kelti benne, hogy egész Európa utánunk jó (*Jött a halál*).

De nemsokára hattyúdálában (*Szörnyű idő*) már keserűen panaszkodik, hogy a félvilág kardja villog ellenünk. Két kézzel pusztít országunkban az enyészet: háborúval és dőghalállal. Azon töpreng, vajjon egy szálig elveszünk-e, vagy marad-e valaki, aki le fogja írni e vad fekete időköt a világnak? S ha leírja, lesz-e valaki, aki elhiszi, ami szörnyű történet, vagy ennek leírását csupán «egy őrült, rémülesteli, zavart ész meséjének» fogja-e tartani?

Consummatum est. Az, amit a költő lázas cselekvésvágya prófétaí ihlettel megjósolt, bekövetkezett: ott esett el a hare mezején, ott folyt ki ifjúí vére, ott nyelte el végszavát a trombita hangja, az ágyú dőrej (*Egy gondolat bánt engemet...*) Amikor ebben a lírát és a politikát, az önfeláldozó vágyat és a szabadság eszméjét csodálatosan egyesítő rapszóriában jóslatát a jövőbe vetítette, önkénytes halálát a szabadságért

való megváltó áldozatnak érezte: ő meghal, de optimista hite szerint a szabadság diadalmaskodik. A rideg történeti valóság, a zordon segesvári sors azonban a jóslathoz a pesszimizmus negatív előjelét illesztette: a költő ajkának nem *örömteli* végszava zendült, holttestén át fújó paripák *nem* a kivívott diadalra száguldottak. A nemzet ottmaradt a szabadságért vívott ütközetben összetiporva. Jól megálmodta a költő még 1845-ben a véres háborút, jól látta álmában az országszerte körülhordozott véres kardot s becsületesen megtette, amit álmában ígért: nemcsak a lánykát hagyta ott «menyegzője napján», hanem már többet is, a kisfiát, hogy a szabadságért ontsa vérért (*Háborúval álmodám . . .*). Ott volt, amikor lelkesítve zengtek a harcok csalogányai, a trombiták, s szívéből valóban kinőtt a halálos vérvirág. De amikor ledőlt paripájáról, ajkát nem zárta le optimista jóslata értelmében az «égi lények legdicsebbike»: a szabadság. A tárgyi valóság pesszimizmusabb volt, mint a költőnek önmagát feláldozni kész szubjektív vágya. Az elveszett szabadság tudatának fekete szemfödélével homályosult el előtte a világ (*Ha az Isten. . .*) Igaza volt, amikor még jóval március idusa előtt zászlót varratott a feleségével:

Drága áru a szabadság,
Nem ingyen, de pénzen adják.
Drága pénzen, piros véren;
Varrd meg azt a zászlót, feleségem!

Ide már csak a forró szerelem költői optimizmusa sugallhatta a folytatást:

Ha ilyen szép kéz varrja meg.
A győzelem belé szeret.
S mindig ott lesz közelében;
Varrd meg azt a zászlót, feleségem!

(*Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?*)

KORNIS GYULA.

A NEMZEDÉKEK HARCA SHAKESPEARE-NÉL.

A nemzedékek harca nem napjaink találománya. Ismerősünk az antik és a modern történelemből egyaránt, amint ezt a példák végeláthatatlan sokasága igazolja. (Sak a legújabb korban élesedett ki ez a küzdelem. Hogy miért? Valószínűleg azért, mert ebben a mi szerencsétlen korunkban egyáltalán minden emberi vonatkozás kiélesedett. A legmelegebb kapcsolatok vesztenek bensőségükből; a legszentebb kötelékeket könnyelmű szóval profanizálják. A civilizáció és kultúra harcában a civilizáció diadalmasan nyomul előre és a kultúra, a szív és kedély kultúrája, a szellem és lélek gyengéd és nemes virága, porban hever. A tíz parancsolat gúny tárgyává lett, a «tiszteld apádat, és anyádat», lomtárba való, elavult, ereje és lelkevesztett üres dogma. Száz véres probléma tülekszik a mai ember érdeklődésének központjában, tudatának megvilágított homlokterében. Köztük a legvéresebb, a legélesebb, a legidőszzerűbb a nemzedékek harcának problémája. Aki szeret még mindig mai, *up to date* lenni, azt csábítja a feladat, hogy a tegnapiakban, a tegnapelőttiekben, sőt visszamenőleg a régi klasszikusokban is kutassa a jelen problémáinak nyomait.

Vannak az emberiség szellemtörténetében ragyogó jelenségek, amelyekben, mint egy makrokozmoszban (és nem mikrokozmoszban) megtaláljuk mindazt, ami szívünket és agyunkat valaha foglalkoztatta és ma is foglalkoztatja, izgatta és ma is izgatja. E ragyogó jelenségek közül a legragyogóbb, a legegyetemesebb, a legátfogóbb kétségtelenül Shakespeare. Azt gondoljuk, hogy egy kis jóindulattal és, ahol nem megy, ott erőszakkal, ügyeskedő dialektikával

felfedezünk benne mindent, egyebek között a nemzedékek harcának nyomait is. És miért ne? Szorgos és érdekelt kutatók a legkülönbözőbb problémákat találták meg benne. Nemzetiségi kérdést, nőkérdést, rabszolgakérdést, zsidókérdést, szociális kérdést, a gyermeknevelés kérdését. Még a legitimizmus kérdését is. Talán ügyes belemagyarázással sikerülhet kihámozni belőle a nemzedékek harcának kérdését is.

Azonban alig fogunk bele a shakespeare-i alkotásnak ebből a szemszögből való tüzetesebb vizsgálatába, máris kiderül, hogy semmi szükség sincs belemagyarázásra; hogy a nemzedékek harca megmutatkozik nála, nemcsak egész meztelenségében és kegyetlenségében, hanem, ami a legmegdöbbentőbb, teljes tudatosságában is.

Legszembeötlőbben mutatkozik ez a harc a *Lear király*-ban. Shakespeare-nak ezt a legmegrázóbb drámáját a köztudat a szülők örök tragédiájának fogja fel és a gyermeki hálátlanság elijesztő példajaképpen idézi. Bizonyos, hogy a drámának legkiütközőbb motivuma Regan és Goneril hálátlansága atyjuk iránt s Cordelia gyengédsége, odaadása, csaknem anyai gondossága a mérhetetlen nyomorba döntött és újra gyermekké vált atyával szemben. De ez a hálátlanság a tragédiának csak egyik motivuma. Reganban és Gonerilben nem a hálátlanság a legvisszataszítóbb, hanem a lelki durvaság, a kicsinyesség, a gyilkolásra is kész gonoszság, a buja és szemérmetlen érzékiség. Ezek a szörnyetegek nem azért rosszak, mert hálátlanok, hanem azért hálátlanok, mert rosszak. Természetükben van ez a rosszaság, amely az örökös ártani vágyásban, civódásban, környezetük kínzásában és zaklatásában tör utat magának. Azonfelül hazugok és hízelkedők, haszonlesők és kapzsiak, ezer bűnnel éktelenek.

Nem lesz nehéz bizonyítanunk, hogy e csúfságos bűnök közt nem is a hálátlanság a legcsúfabb: hogy elferdült, pervertált jellemükben nem is a hálátlanság az uralkodó vonás. Csak kissé közelebből meg kell ismerkednünk a hálátlanságnak és korrelativumának, a hálának fogalmával.

A jelenkor egyik legkiválóbb társadalombölcselelője, Simmel György, a hűséget és a hálát tekinti a társadalom leg-

fontosabb összetartó erőinek. Szerinte beláthatatlanul megváltoznék az emberi együttélés mai képe, ha statikus rendjéből és dinamikus életéből ez a két tényező kikapcsolódnék. A hála az emberiség morális emlékezőtehetsége; az emberek közt szociális szálakat fűző hatásnak és ellenhatásnak legszemléletesebb példája: az ajándékozó és a megajándékozott személyes viszonyának továbbélése az ajándékozás pillanatán túl. Az a mód, ahogy a megajándékozott az ajándékra reagál, akár elkészült rá, akár meg van lepve tőle, akár meg van vele elégedve, akár nincs, akár felemeltnek, akár megalázottnak érzi magát tőle, mindez visszahat az ajándékozotról az ajándékozóra. Ekképpen minden ajándékozás kölcsönhatást jelent két személy között.

Ez a kölcsönhatás azonban kétféle előjelű lehet. Pozitív és negatív. A hálának t. i. van egy korrelativuma és ellentéte, amelyről Simmel megfeledkezett vagy szándékosan nem akar tudni: a hálátlanság. És minthogy a köztapasztalás szerint ez a negatív előjelű hatás sokkal gyakoribb, mint a pozitív; a hálátlanság gyakoribb, mint a hála: ennél fogva Simmel nagyon lekötölezett volna bennünket, olvasóit és tanítványait, ha a hálátlanságnak is megkísérelte volna szabatos fogalmi meghatározását adni. Mint a legtöbb esetben, a szó itt sem fedí a fogalmat. A hálátlanság (Undank, vagy Undankbarkeit, ingratitude, ungratfulness, ingratitudine) csak hiányt jelent: a hála hiányát. Mulasztást, a jótett viszonzására való törekvésnek késedelmét, vagy teljes kimaradását. Szóval passzív, tétlen magatartást. Mintha a Simmel-féle fogalmazás szerint a hatásra elmaradhatatlanul következő visszahatás valamilyen téves áramkapcsolás vagy az egyik pólus elégtelensége következtében elmaradt volna.

De a valóságban nincs így. A hálátlanság nem egyértelmű a hála hiányával. Aki csak ennyire hálátlan, az rosszul felel meg a hálátlanság kötelességének. A hálátlanság jellemzője az, hogy reagál a jócselekedetre, de rosszul reagál. A hálátlan ember nem passzív, hanem aktív. Nem mulasztja el a maga részéről a választ jótévője akciójára, de durvasággal, nyílt, vagy alattomos támadással, kiszámított gonosz-

sággal felel rá. Szóval egy *pluszt* ad ahhoz, hogy a jót nem viszonzotta jóval. És éppen ez a plusz az uralkodó vonás a hálátlan ember jellemében. «Oh gyermeki hálátlanság, — kiáltja a megbőszült Lear — nem olyan-e, mintha e száz megmarná a kezet, hogy tápot ad neki?» Itt van a hálátlanság szabatos meghatározása. A száz tehát nem éri be azzal, hogy elhallgatja a köszönet szavát; hogy elmulasztja a hálát a dolgozós kéz iránt, amely munkája gyümölcsével táplálta: ráadásul meg is kell marnia azt a kezet, hogy a hálátlanság képe teljes és tökéletes legyen.

Nehéz megbocsátani annak, aki ellen valami becsstelenséget követtünk el. De még sokkal nehezebb megbocsátani annak, aki életbevágó jót tett velünk. Terhesnek, alkalmatlannak érezzük; türelmetlen hitelezőnek még akkor is, ha soha egy mozdulattal sem árulja el azt a szándékát, hogy behajtsa rajtunk tartozásunkat. Valahol öntudatunk legmélyén — szándékosan súlyesztettük ilyen mélyre — koronkint mégis kisért lelkiismeretünk, amely figyelmeztet arra, hogy ennek az embernek adósai vagyunk. Hogy eltéphessük az adóslevelet, kigondolunk valamely elmés ürügyet: ez az ember csak önzésből, számításból tett jót. Nem is gondolt rám, semmiesetre sem törődött velem, mikor az alamizsnát gögősen elémbre vetette; csak önmagát akarta megnyugtatni, jó léleknek, nemes adakozónak mutatni. Gesztus volt az egész. Hatásvadászás. Viszonzást várt tőlem, talán nagyobbat és értékesebbet, mint amilyennel engem boldogított. A legjobb esetben azt remélte, hogy reklámot csinál nekik; hogy házról-házra járok, magasztalva nagyszívűségét. És ez az ember hálát érdemel? Ellenkezőleg. Megvetést. Szeressem őt jótettéért, amelynek ily alacsony, nemtelen indítékai voltak? Gyűlölöm. A hatásra tehát beáll pontosan a visszahatás: visszarugás a jótevő felé. A hálátatlan kifordítja a bibliai intelmet és aki neki kenyeret adott, azt kővel dobja vissza. Ez a hálátlanság valódi képe. Ez a hálátlanság lélektana és szociológiája.

Hogy a hálátlanságnak ezt a vázlatos elméletét a *Lear király* minden pontban igazolja, azt felesleges hangsúlyozni. De viszont, hogy a szülők és gyermekek végzetes küzdel-

mének más, talán nyomósabb indító okai vannak, azt magának a tragédiának szavai fogják igazolni. A fiatalság küzd itt az öregekkel. Az örökös az örökhagyóval. A türelmetlen új nemzedék a túlságosan hosszú életű elődökkel. A vén Lear már nyolcvan éves, sőt talán több is, és már akkor sincs «valódi eszén», mikor elhatározza, hogy birodalmát felosztja gyermekei között. «Éppen idején» — mondja Regan a második felvonás nagy jelenetében. De már a felosztást követő pillanatban összedugja fejét a két gonosz leány. Goneril ezt mondja: «Láthatod, agg kora tele változékonysággal; e felől nem csekély tapasztalást vehettünk éppen most. Nővériünket mindig legjobban szeretted és mily nyomorú ok miatt taszította most el magától». (Tehát ő maga, az érdekelt fél kénytelen elismerni, hogy Cordéliát súlyos jogtalanság érte.) Regan még rádupláz: «Ő magát is örökké csak felületesen ismerte». És Goneril helybenhagyón bólint rá: «Legjobb, legépebb életkora is csupa meggondolatlanság volt». Így festik Leart tulajdon gyermekei, akiket éppen most tett országa és önmaga uraivá. Ilyennek is látják. Most maguk között vannak. Nincs szükségük hazudozásra, alakoskodásra. Sőt ezentúl legalább atyjukkal szemben nem is lesz többé szükségük rá. Az öreggel egyszersmindenkora végeztek. «Éppen idején.» Az öreg — öreg . . . Láb alatt van. Csupa alkalmatlanságot szerez. Nagy teher a ház asszonyának. Meg is mondja Regan a szemébe:

Ó Sir, te már öreg vagy.
Természeted határa szélein jár.
Neked már jó tanács kell, mely vezet,
Szabályoz és képesebb helyzetedről
Ítélni, mint magad.

Lear figyel a rideg pedagógus intó szavára, aki visszaküldi Gonerilhez, legidősebb leányához, holott ez őt mélyen megbántotta, szívébe vágta kányaként a szívtelenség éles körmeit. Figyel és a maga felcsattanó, indulatos módján válaszol a második lány tanácsára:

Bocsánatát

* Kérjem? Figyelj csak, mint fog illeni
A házirendhez: «Drága lányom, én már

Öreg vagyok ; megvallom : csak teher
 A vén kor. íme térdimen könyörgök.
 Juttass nekem ágynak, tápot, ruhát.

Regan tiltakozik a csúf tréfaság ellen, hogy az öreg Lear letérdel és megjátssza a kegyelemkenyéren tengődőt. De lényegében atyja minden szavának igazat ad. A vén kor teher. A vén ember csak könyörögjön térdén-állva alamizsnáért. Hogy gyermekei abból a sokból vetnek oda neki egy koncot, ami az övé volt, amiért nem ők dolgoztak meg, ami időnap előtt jutott örökségül rájuk, az csak természetes. Vajjon ő, a vén király nem örökölte-e egykor szintén vagyonát? És amilyen «meggondolatlan» volt legjobb, legépebb korában, nem várta-e ő is türelmetlenül, hogy beleüljön atyja örökébe? Csak az történik vele, ami az apjával, nagyapjával, dédapjával megesett. És megesnek Regannal és Gonerillel is, ha egymást még gyermektelen ifjúságukban kölcsönösen el nem pusztítanak.

*

A Lear-tragédiának a vén király katasztrófája mellett van egy párhuzamos cselekménye, amely oly gazdag és oly emberi, oly megrendítő és egyben annyira hasonlít Lear szomorú történetéhez, hogy bőségesen táplálhatna egy nagyszabású önálló drámai művet. Ez a párhuzamos cselekmény Gloster gróf és két fia köré fonódik. Minden fordulat, minden új történés Gloster drámájában mintegy példázza Lear sorsát és elmélyíti a fő tragédia hatását. Gloster törvényes fia, Edgar, nyílt, becsületes, férfias, bátor, jóérzésű. Törvénytelen fia, Edmund, kicsinyített mása III. Richárdnak. Fellázad a fattyúra nehezedeő társadalmi előítélet ellen és el van szánva rá, hogy törvényes bátyját kitudja birtokából. Felolvas atyjának egy hamisított levelet, amelyben Edgar arra bízta őcsét, hogy szövetkezzék vele atyjuk meggyilkolására. A levélnek van egy pontja, amely nemcsak Glostert, hanem a mai olvasót is gondolkodóba ejti: «Az aggkornak ezen tisztelete s rendörködése felettünk keserűvé teszi a világot legjobb éveinkben: visszatartja javainkat, míg vénségünk többé azt nem éldeheti. Igen silány és dőre

rabságot kezdek találni az elévült zsarnokság nyomásában, mely uralkodik, nem mert hatalma van, hanem mert el-
türeztetik». És Edmund a hamisított levélhez ráadásul még
Edgarnak egy hamisított szóbeli nyilatkozatát is hozzá-
toldja: «Ígazságos, hogy teljes korúak lévén a fiúk, hanyat-
lók az apák, az apák a fiúk gyámsága alatt legyenek. ők
kezeljék a jövedelmeket».

Természetes, hogy az öreg Gloster felzúdul erre az áru-
lásra: «Írtózatot gazember, természetlen, kárhozatos gaz-
ember. Több mint baromi». És épp oly hiszékeny és gyarló
ítéletű lévén, mint ura és királya Lear, vagy mint Othello,
akit derék Jágója egy himzett zsebkendővel vadít meg és
kerget hitvesgyilkosságba, nyomban intézkedik is, hogy
Edgart elfogják és börtönbe vessék. De vajjon mai szemmel
nézve az, aki a levelet és a szóbeli nyilatkozatot koholta,
csakugyan olyan írtózatot, kárhozatos, természetlen, több
mint baromi gazember-e? És amit hirdet és vall, nem lett-e
napjainkban úgyszólván kizárólagos programja az újabb
nemzedéknek? Nem halljuk-e *urbi et orbi*, hogy pusztuljanak
az öregek és adják át sürgősen helyüket a fiataloknak?
Nem ismétlik meg napról-napra a Faust Baccalaureus-ának
barátságos indítványát: «Hat Einer dreissig Jahr' vorüber,
so ist er schon so gut wie tot. Am besten wär euch zeitig
totzuschlagen».

Regan, Goneril, Edmund a modern terminussal élve
aktivisták. Jogot éreznek a birtoklásra és míg a birtok az
öregek kezében van, addig minden igyekezetük azt a célt
szolgálja, hogy az akadályokat eltegyék az útból. Akár
ármánnyal, hazugsággal és cselszövészel, akár, ha másképpen
nem megy, erőszakkal. Az ifjúság dörömböl a kapun. És
ha szép szerével nem bocsátják be, akkor betöri a kaput.
A kapunak vannak ugyan őrei; de kik ezek a gyenge őrtálló
legények? A kegyelet, a szülék iránti tisztelet. A tízparan-
csolat, az erkölcs «elévült zsarnoksága». Talán az a meggon-
dolás is, hogy az öregek tapasztaltabbak, jobban értenek
a javak megőrzéséhez? Gyakorlottabbak a vagyon kezelésé-
ben és hebizonyították alkalmas voltukat a tisztségek
betöltésére? Nem, ez a meggondolás nem található a kapu-

örök között. Az effajta kapuórt a tudományos lélektan gátlásnak nevezi. Ma az ilyen gátlást nem ismerik.

*

Az ős Hamlet hőse egyszínű, elemi lélek volt. Ezt a lelket egyetlen gondolat töltötte el, hevítette és bírta végül cselekvésre : «*Hamlet revenge!*» A bosszú Shakespeare Hamletjének lelkében is uralkodó indulattá válik a szörnyű óra óta, amikor atyjának szelleme tudatossá izmosította próféta-lelkének gonosz sejtelmeit. Azonban Shakespeare Hamletje differenciált lélek, egyike a leggazdagabb, legszínesebb, legváltozatosabb vonásokkal ékes és terhelt lelkeknek. «Dicső ész, udvarfi, hős, tudós, e szép haza reménye és virága, az ízlés tükre, mint a egy szoborhoz, figyelme tárgya minden figyelőnek», mint Ophélia mondja a nagy találkozás után, csaknem gyzásbeszédként a távozó felett.

Hogy uralkodó indulata, a bosszú, mellett ilyen motívumok dolgoznak benne, az mindenki előtt ismeretes. Gyűlölet, utálat, megvetés mostohaatyja iránt ; harag, szánalom és szeretet fűzi anyjához, igaz és meleg férfibarátság Horatióhoz. Poloniust lenézi, mert a vén tanácsúr balga fecsegő, engedelmes eszköze és kéme Claudiusnak. De kiméletesen bánik vele, mert Ophélia atyja. Amikor leszúrja, akkor is mostoha atyját véli a kárpit mögött, mert Poloniust semmi esetre sem ölte volna meg. Mi van szívében Ophélia iránt, azt férfias szeméremből nem vallja meg nyiltan. A tragikus találkozás órájában ironikus játékot űz vele. Amit a kedves sírjánál Laertes arcába vág : «Negyvenezer testvér szerelme összefogva nem ér az enyémmel», — lehet a végsőig felkorbácsolt indulat túlzása is. Erre vallanak a szörnyű hiperbolák, amelyekkel elképeszti a körülállókat.

E sokféle, különböző színű és intenzitású motívumok között jelentkezik egy, amelyre eddig kevés ügyet vetettek. Halkan jelentkezik, ritkán, de oly világosan, hogy lehetetlen félreérteni. Amikor Rosenkrantz megkérdezi tőle, mi az oka levertségének, Hamlet ezt feleli :

Előmozdítás kellene uram.

Rosenkrantz :

Hogy lehet az, mikor maga a király szavát adta, hogy örökössé teszi Dániában?

amire Hamlet :

Jaj uram, de míg a fű megnő.

A fiatalság követeli jogos birtokát. Annál türelmetlenebbül, annál kiméletlenebbül, mert ezt a birtokot gaz bitorló kezében tudja, nem a törvényes és természetes jogelőd tulajdonában. És még egyszer felcsillan ez a motívum, most még elszántabb erővel és még tisztábban. Az ötödik felvonásban ezt vallja Horatiónak :

Nem néz-e most rám, gondold meg : Királyom
Megölte ; megszeplősité anyámat ;
Idecsöppent, trónraléptem és reményim
Közé.

Claudius nemcsak megölte az idősb Hamletet és nőül vette sógorasszonyát, hanem az ifjú Hamletet is elütötte a trónutódlás természetes rendjétől, mikor odacsöppent trónralépte és reményei közé. Ezért is meg kell lakolnia. Ezért is jog és igazság, hogy «az emberiség e rákfenéje ne pusztítson tovább». A küzdelem Hamlet és Claudius között a nemzedékek örök harcának egy megkapó változata.

Az angol polgárháborúk véres fürgetegeiben szembenállottak egymással nemcsak Piros Rózsa és Fehér Rózsa, nemcsak York és Lancaster, nemcsak gőgös dinasztiák és még gőgösebb oligarchák, nemcsak jogszerű trónigénylők és jogfosztó bitorlók, hanem apák és fiak is. És valóban a küzdelem apák és fiak között nem volt kiméletesebb és kevésbé kegyetlen a többinél. Sőt úgy érezzük, hogy ezeket az életre-halálra szóló viaskodásokat még keményebbé teszi az a körülmény, hogy olyanok álltak szemben egymással és törtek egymás kiirtására, akiket a vérség kapcsa szeretetre kötelezett volna. Az apák és fiak e küzdelmeinek hosszú sorából mint legjellemzőbbet említsük meg itt azt a makacs és elszánt harcot, amelyet IV. Henrik király vívott fiával, Henrik herceggel, Falstaff könnyelmű cimborájával, a nap-

lopóval, aki magáról megfélelkezett és méltóságát lábbal tipró kalandjai közben még a rablástól és útonállástól sem döbbsent vissza. IV. Henrik király azonos ama Bolingbroke Henrikkel, aki az ingatag, jellemtelen, de alapjában véve jószágos és szelíd indulatú II. Richárdot letaszította trónjáról és helyébe ült. Amilyen mélyen átérezte II. Richárd vesztesége súlyát, amennyire át volt hatva a koronának és a királyi fenségnek metafizikai jelentőségétől: épp annyira érezte bírása és utódja a kincs egyedülálló voltát, amelyet erőszakkal ragad ki II. Richárd kezéből. De ez a kincs, a korona, rá nézve örök aggodalmak és rettegés tárgya. Mióta a trónon ül, amelyhez erőszakkal jutott, azóta szemét kerüli az álom. Az álmatlanság gyötrő érzése megrendítő hangon szólal meg nagy monológjában.

Ó! Hány ezer szegény alattvalóm
Szenderg ez órán! Álom, enyhe álom!
Természet édes ápolója! Mint
Riaszthatalak el, hogy nem mered
Többé lecsukni szempilláimat
S érzékimet felejtésbe meríteni?
Füstös kunyhókban, oh álom, miért
Pihensz, kemény szalmára dőlve inkább,
S szenderbe ejtve zsongó szunyogoktól,
Mint a nagyoknak illatos termében,
Dúsan ékített mennyezet alatt,
Hol édes zengemény s dal ringat el?
Oh dőre Isten, mért heversz a pórnál
Egy szurtos ágyban, s a királyi fekhelyt
Órházzá, vészharanggá mért teszed?
A szédítő magas árbóctetőn
Lezárod a hajós szemét, s agyát
Szörnyű habok bölcsőjén rengeted
Szelek zajában, melyek üstökön
Ragadják a dühös hullámokat,
Hogy megkuszálva rémes fürtjüket
Csábító zajjal függesszék fel a
Nedves felhőkbe, úgy hogy a zavarra
Még maga a halál is felriad!
Oh pártos álom, nyugtot küldesz egy
Vizes hajósnak ily zavart órában;
S azt egy királytól néma csendes éjben
Minden segédszer mellett megvonod! —

Boldog szegények, csak pihenjetek ;
Én, koronás fő, nem pihenhetek.

A királynak nagyon sok nyomós oka van erre az álmatlanságra. De gondjai közt a legsúlyosabb a fia, akit fájdalommal lát rangjához és jövőjéhez méltatlan társaságban, akinek egy Sir John Falstaff a tanítómestere az ivásban, kicsapongásban és hazudozásban, s akiről el sem tudja képzelni, hogy miképpen fogja betölteni királyi tisztjét, ha őt, az atyát a természet rendje elhívja az élők sorából.

A legdúsabb föld hoz legtöbb gyomot,
S ifjú korom nemes képmása ő,
Borítva azzal. Oh! A bú ezért
Halálom óráján is túl kísér.
Sir bennem a szív, hogy ha képzeletben
A zürzavart napokra gondolok.
S a zord időre, melyet látni fogtok,
Ha majd ősinimmel együtt alszom én :
Mert nem lelend határt szilaj heve :
Tanácsadója vérláz és düh lesz ;
A feslett erkölcs kész eszközt talál ;
S gyors szárnyakon repül majd szenvedélye
A feltoluló vész s bukás felé.

A korona látása még a könnyelmű ifjú herceget is gondolkodóba ejti, sőt megdöbbeníti. Az alvó király párnáján látja a koronát és megihleti a csodálatos ékszer látása. Tudja, hogy igénye van erre a koronára, de az atyának is joga van a könnyre és a nehéz bánatra, amellyel a fiúnak a természet parancsa szerint meg kell fizetnie tartozását. A kísértés e pillanatában fejére teszi a koronát. Isten oltalmára bízza e drága ékszert, amely ellen a világ minden hatalma egyesülten is hiába támadna, hogy az öröklött dísz tőle kicsikarja. Henrik király felébred és látja, hogy párnájáról hiányzik a korona. Senki sem járt ott ; csak a walesi herceg, a trónörökös vihette el és a királyban most felsajdul a fájdalom :

Bajommal egyesül e tette és
Végem sietteti. Ilyek vagytok ti!
A természet mi gyorsan felriad,
Ha kincs a tárgya!

A dőre aggódó apák ezért
 Gyötrik tehát sok gonddal álmukat,
 Csontjukat munkával!
 Fejüket búval,
 Ezért gyűjtik s halmozzák össze a
 Máستól szerezzetett aranycsomót!
 Ezért avatják a fiukat gonddal
 Művészetekbe, harcgyakorlatokba.
 Mert mint a méh édes nedvet kerít
 Minden virágról.
 Lábunk viasz- és ajkunk mézteli;
 Köpűbe hordjuk s mint a méheket
 Megfojtanak jutalmul. Ily kesert kap
 Gyűjtéséért a haldokló apa.

Warwick igyekszik a királyt megnyugtatni, hogy ezúttal a herceg csakugyan ártatlan, a szomszéd szobában tartózkodik, arca könnyben ázik és oly mély bánatba van merülve, hogy még a zsarnokság is szánakoznék rajta. A király azonban gyanakodva és türelmetlenül kérdezi: dehát miért vitte el a koronát? A herceg azt feleli, hogy nem hitte, hogy még ez életben hallani fogja atyja szavát. A király keserűn támad örökösére:

Vágyad volt e hívés szülője, Henrik,
 Sokáig késem, terhedül vagyok,
 Üres székemre úgy áhitozol,
 Hogy díszjelembé vágysz öltözni, míg
 Órád se jött meg rá. Oh dőre ifjú,
 Földhöz nyom e nagyság, melyet keressz.
 Várj egy kicsit; hatalmam föllegét
 Lehullástól csekély szél óvja már,
 S gyorsan lecsöppen az. Napom setétül.
 Azt loptad el, mi egy-két óra múlva
 Bűn nélkül is tied. Halálomon
 Így megpecsétléd véleményemet:
 Éltesd mutatta, hogy sosem szeretted,
 S akartad, hogy e hitben haljak el,
 Kébledben száz meg száz tört rejtegetsz,
 Melyet kőszíveden élesre fentél,
 Hogy életemből egy órát elölj.
 Hogyan! Egy óráig se várhatál?
 Fredj tehát, ásd meg sirom magad,
 S a víg harangok azt zengjék füledbe,
 Hogy koronás vagy, nemhogy meghalék,

S hadd legyen a rám hullandott könyű
 Balzsamcsepp, mely fejed fölszenteli.
 Csak tégy az elfeledt porok közé ;
 Féregnek add, mi néked élted adta,
 Szolgáim üzd el, végzésim tipord le ;
 Itt az idő, gúnyold az illemt :
 Ötödik Henrik koronázva van!

A fiatal trónörökös olyan töredelmes megbánást mutat és oly őszintén tárja fel atyja előtt szívét, hogy végre is az atya lelkében elül a gyanú. És a nemzedékek harca itt békekötéssel végződik. Azok az emelkedett fenséges szavak, amelyekkel a két Henriknek ez a hosszú párbeszéde végződik, megnyugtathatják IV. Henrik zavargó lelkiismeretét, hogy amily mellékes és görbe utakon ő szerezte a koronát, épp oly nyugodtan és biztosan fogja örökölni törvényes utódja.

A költőnek egy modern angol méltatója, az elmés, de néha kínosan elméskedő Frank Harris, *Shakespeare The Man* című könyvének azt tűzte ki céljául, hogy bebizonyítsa Shakespeare-nak, az embernek és a shakespeare-i drámák egy egész sereg alakjának személyazonosságát. Szerinte Shakespeare szólal meg Hamletben és az *As you like it* melankolikus Jacques-jában, a *Velencei kalmár* nemes Antoniojában, és a kétségbeesés hősében, az Atheni Timonban. Legtisztábban és legékekesszólóbban természetesen a *Vihar* Prosperójában. Ez az azonosítás első pillanatra nagyon gyümölcsözőnek tetszik. Shakespeare életéről alig tudunk valamit. Egyes jelentős szakaszairól éppenséggel semmit. Shakespeare alakjairól mindent tudunk ; hősei legkedvesebb barátaink és bizalmasaink, nincs arcukon egy vonás, agyukban egy gondolat, szívükben egy érzés, amelyet a legszabatosabban ne ismernénk. Hamletnek minden szavát könyv nélkül tudjuk. Jacques-kal órákat kóboroltunk együtt az ardenne-i erdőkben. Antonio életéért reszkettünk és diadalán újjongtunk. Timont elkísértük a pusztaságba és vele s általa gyűlöltük meg a háládatlan emberfajtát. Végre Prospero bűbájos csodatételeit sorban el tudjuk mondani ; ő érette szeretjük a csodálatos Mirandát s a napsugárból és éterből szőtt Arielt ; vele büntetjük a fél ember, fél állat Calibant.

S amikor varázsvesszejét a tengerbe veti, mi is úgy érezzük, hogy a leggyönyörűsegebb álomszigettől vettünk búcsút.

Ha mindazt, amit Shakespeare alakjairól tudunk, tudjuk magáról Shakespeare-ről is, akkor ismereteink egyszerre roppantul meggazdagodtak és a világirodalom egyik legizgatóbb, mondhatnók azt is, legkínosabb problémája — nagyobb és súlyosabb, mint a homéroszi — Shakespeare életének rejtelve egyszeriben meg van oldva.

Fájdalom, a dolog mégsem ilyen egyszerű. Mi nem merjük követni Frank Harrist feltevéseinek merészen kanyargó útjain. Nem tudunk vele repülni képzeletének Peer Gynt-i szárnyalásában. Nem éljük át vízióit és hallucinációit, mikor pontosan leírja Shakespeare külsejét, sőt hallja hangját is: «Alig közép nagyságú, hajlandó a testességre, szabályosan metszett vonások, domború homlok, hegyes áll, barna, eleven szem, érzéken duzzadó, lágy, mozgékony szája. Úgy tetszik, mintha beszélni hallanók rendkívüli simasággal, magas tenorhangon, vörös hajú homlokáról visszahull, szeme lángban ég, vagy táncoló fényekkel van tele, minden vonását viharos sebességgel járó szelleme tölti el...»

Megvalljuk és pedig szégyenérzettel és fájdalommal valljuk meg, hogy mindazt, amit Frank Harris látott és hallott Shakespeare-ből, mi nem látjuk és nem halljuk. Megvalljuk, hogy Shakespeare-ről, az emberről aránytalanul kevesebbet tudunk, mint amilyen sokat tudunk Shakespeare-ről, a költőről. De életadatainak gyér, homályos és egymásnak gyakran ellentmondó töredékeiből egyet kétségtelen bizonyossággal merünk megállapítani: azt, hogy ő maga is megvívta az egymást felváltó nemzedékek harcát. Amikor jóformán suhanckorban felkerült Londonba, ott egy hihetetlenül gazdag irodalmi és színházi életet talált. Költőket, akiknek népszerűsége mélyen gyökerezett a köztudatban; akiket ezrek ünnepeltek; akik a gazdag, befolyásos, csillogó arisztokraták kegyeiben álltak; akiknek útjuk nyitva volt minden költői álom és merész ambíció mekkájába: Erzsébet királynő udvarába. Ő maga pedig szegény volt, fiatal és ismeretlen. Lépésről-lépésre kellett pozícióját kiverelkednie annak az ifjúnak, aki a kortársak ítélete szerint *gentle*

Shakespeare volt; aki álmodozásra, szerelmi kalandokra, talán renyhe tétlenségre született, de semmiképpen sem aktivitásra, tülekedésre, könyökölésre. Érezte magában a hivatottságot és képességet arra, hogy első legyen az első között; érezte elméjében a világító és meleget adó lángot, szívében a szent tüzet, képzeletében az újat teremtő erőt. De előtte tömör falanx állott, amely elállta útját. Divatos írók, akik holtig védték kiváltságaikat, ragaszkodtak népszerűségükhöz, hittek és pedig fényes sikereik alapján joggal is hihettek elsőségükben. Nem egy, nem öt, hanem egész sereg ilyen beérkezett költő vetette meg lábát a hízelgő közvélemény napsugaras porondján. *Shakespeare* az ismeretlenség homályából jött; alig végzett iskolákat, soha sem látta sem Oxford, sem Cambridge híres egyetemeit; tudása és műveltsége egy *Ben Jonson*-éhoz, vagy egy *Greene*-éhez mérten tudatlanság és műveletlenség volt.

És mégis szinte felfoghatatlan sebességgel jutott előre. Nem természetes-e, hogy azok, akiknek irodalmi és művészi monopoliumát veszélyeztette, irigy féltékenységgel támadtak rá és minden módon igyekeztek elgáncsolni? Alig telt el négy vagy öt év azóta, hogy a stratfordi suhanc felbukkant Londonban és már *Robert Greene* eléggé veszedelmesnek tartja, hogy egy durva pamflettel támadjon rá. Elbizakodott varjúnak, tigrisszívnek és irodalmi factotumnak bélyegzi.

Írígyletek gyorsan érő babéraiért, előkelő barátaikért, vagyonosodásáért. De még sokkal inkább azért, mert érezték, vagy talán csak sejtették, hogy itt egy új hang, új forma, új lángelme jelentkezik, amely mindannyiukat homályba fogja borítani és el fogja feledtetni. Az öregek nemzedéke üzent hadat az ifjúnak, az apák a fiúnak. *Shakespeare* felvette az arcába dobott kesztyűt. Vállalta a küzdelmet. Vállalta és vitte. Néha önkínzó kétségekkel, megfogyatkozó hittel, megroskadó térdekkel, ahogy ezt szonettjeiből sok helyen kiolvashatjuk. De a végén mégis fellobbanó önbizalommal, halhatatlansága előreérzésével, megannyiszor a genie-nek és az ifjúságnak bájos gondtalanságával.

És a nemzedékeknek ebben a tusakodásában ő maradt győztes. Győztes maradt és fiatal maradt. Hol vannak

mindazok, akikkel le kellett számolnia, akik megdönthetetleneknek látszottak, akiket koruk a szellemiség csúcsain állóknak és már életükben klasszikusoknak vallott? Hol van az egykor ünnepest Lyly és Marlowe, hol Kyd, a *Spanyol tragédia* szerzője és hol maga a legtekintélyesebb, a Shakespeare-től is hódolva tisztelt Ben Jonson? Az irodalomtörténeti könyvek sárguló lapjain, az archivumok porlepte polcain alusszák hosszú álmukat. Csak nagy ritkán járnak fel kísérteti, mint egy-egy sovány doktori disszertáció hősei.

Shakespeare ellenben él. A nemzedékek egymást felváltó végtelen során keresztül. És fog élni. A kulturált világ polgárainak nemzedékei ezentúl is örök harcban fognak állani egymással, érdekek, világnézetek, életlehetőségek, művészeti stílusok harcában. Ellenben Shakespeare nagyságára nézve köztük sincs és nem is lesz soha véleménykülönbség. Shakespeare oltára előtt a szünetlen harcban álló nemzedékek ha nem is békét, de fegyverszünetet kötnek.

SEBESTYÉN KÁROLY.

AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

II.

Az antik görög szellem, miután elérte virágzása tetőpontját, túl is jutott rajta s természetszerűleg hanyatlás előtt állott. Éltrevaló hatóerejének bizonyítéka az, hogy megújhódva tovább élt a rómaiságban. Ez történt a művészetben s tudományban egyaránt. A görög irodalomtudomány fénykorának már a római világ adta meg a háttérét. Szinte a két világ egymásra találása kellett az antik lényeg megvalósulásához. Ha a görög-római szellem kétfélesége nem kötelezne külön tárgyalásra, egybevontan is lehetne szó antik irodalomtudományról. A rómaiság mindazonáltal sohasem vált szolgai utánzóvá, előtte csak követendő mintaképül állott a görögség. A római szellem önmagától emelkedett hivatása magaslatára. A rómaiság voltaképpen a görögségen át talált önmagára.

A római irodalom önnön művészetéből termelte ki elméleti alapvetőit. A római irodalomtudomány önálló eredetű kezdetei visszanyúlnak egészen a Kr. e. IV. évszázadba.

Az irodalom első személyisége művével párhuzamosan az elméletnek is utat tör. A verses közmondáskönyv szerzője, a szónok Appius Claudius, egyszersmind grammatikus. A hangtanban s helyesírásban honosított meg újításokat (*r* bevezetése s helyett, *z* elvetése).

A római irodalomelmélet gyakorlati megalapozója lett a drámaíró Livius Andronicus (Kr. e. III. sz.). Intézményessé akarta tenni a művészetek ápolását; székhelyül a Minerva

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 705. és 706. számában.

aventinusai templomát jelölte ki. Irányadó tekintélyének megtiszteléséül az állam vette gondoskodó pártfogásába az írókat és előadó színművészeket, akik ezután testületet alkottak. Livius Andronicus figyelmével a görög irodalom felé fordult. Ez nem volt gyökértelenség, hanem a követésre méltó érték megbecsülése, sőt nemes versengésvágy. Odysseia-fordítása iskolakönyvvé lett s mint ilyen nemcsak a nyelvi s tárgyi alapismeretek állandó forrása, hanem általában egyengetője a görög irodalmi szellem útjának a rómaiság felé.

Enniust is foglalkoztatták grammatikai kérdések; grammatikus névrokonával különben könnyen azonos is lehet. Ugyancsak meleg érzésekkel telt a görögség iránt. *Annales*-ének bevezetésében megálmodja a Parnassust, ahol megjelenik neki Homeros szelleme. Ennius úgy érzi, hogy ő Homeros reinkarnációja.

Az irodalomtudomány szélesebb területén jártas a tragédiaíró Accius (Kr. e. II. sz.). Műelmélete egy kilenc könyvből álló tanköltemény, *Didascalia*. Szól ebben a legrégibb epikusokról (Hesiodos, Homeros; ilyen sorrendben!), tragikusokról (Euripides és hibái, karok), színművekről és előadóikról, végül különböző költői műfajokról. Egyes megállapításain érzik a pergamoni iskola hatása, de túlnyomórészt önálló. Időhatárai megbízhatatlanok, tényszerű megállapításai viszont meglepően helytállóak (pl. a plautusi komédiákról). Azt, hogy Accius mennyire utánajárt a dolgok eredő okainak, mutatja másik tankölteménye, a *Pragmatica*. Műtörténeti keretben tárgyalja a leghatásosabbnak ítélt irodalmi műfajt, a drámát. Külön hely jut tárgyalásában a közönségnek s a bírálónak. Accius ezenkívül több írásreformot alkotott: szeme előtt mindig a görög példa lebegett.

Az első római írók, költők, akik az irodalom elméletével is foglalkoztak, láthatólag a nemesítő görög szellem rajongói voltak. Új hangot üt meg ezzel szemben a szatirikus Lucilius (Kr. e. II. sz.). A társadalmi hibák ostromozása közben kikel a graecomania ellen. Minden erejével az elméletileg is indokolt tiszta rómaiságot igyekezett megvalósítani költészetében. Szatíráinak kilencedik könyvében grammatikai (orthographiai) és irodalmi kérdéseket tárgyal a nála szokásos ötletszerűség-

gel. A huszonkilencedik könyv a tragikusok dagályos stílusát gúnyolja erősen. Közvetve ez is támadás volt a görög-utánzás ellen.

Antihellenista volt a tiszta rómaiság védelmében M. Porcius Cato (Kr. e. II. sz.), a római jellemerőt megtestesítő szónok. Midőn Karneades görög bölcsész küldöttség élén Rómába ment, Cato igyekezett őt mielőbb visszatéríteni, nehogy tanítása ártalmára legyen a római erkölcsiségnek. Karneades az etika alapjául t. i. a hihetőt tette; ez pedig ellenkezett Cato szigorú erkölcsi felfogásával. Végre is senatus-határozat tiltotta ki Kr. e. 161-ben az idegen tanoknak külföldről jött hirdetőit. A rendelet főleg a görög filozófusokat és rétorokat érintette. Betetőzése volt ez a görögségtől való erőszakos elfordulásnak. Catónak a fiához intézett erkölcsi oktató intelmei, az első római enciklopédia, elveszett. Ebből való a később Quintilianusnál törvényszerűvé vált — nyilván stoikus eredetű — meghatározás: a szónok jeles férfiú, ékes-szólásban jártas (orator est vir bonus, dicendi peritus).

Róma próbálta magát függetleníteni a görög befolyástól. A görög rétorikusok tanait ellensúlyozandó alapította Rómában az első latin szónoki iskolát Plotius Gallus. Csakhogy mindjobban érezhetővé váltak a merev szellemi elzárkózottság következményei. A művészet és tudomány tartalmát egyaránt kifejező beszédforma kezdett elsekélyesedni. A nagy államférfiú, M. Antonius, jelentette ki azt, hogy Rómában sok fordulatot látott, de ékesszólót egyetlen egyet sem. Jellemző kormegnyilatkozás. Pedig a rómaiakban megvolt a művészi tehetség, az elméleti készség. Csakhogy ezt a görögségnek kellett belőlük kiváltania.

Véletlen folytán kényszerült Krates, a pergamoni iskola feje, rövidre tervezett római tartózkodását meghosszabbítani. Közben irodalomtudományi előadásokat tartott. Ennek hamarosan gyümölcsöző eredménye mutatkozott. A rómaiak művészi kifejezőkészsége kezdett biztosabb alapokra szert tenni. Az irodalom végre külön elméleti ággal terebélyesedett. Létrejött az önálló római irodalomtudomány.

Hiába próbáltak az aggodalmaskodók ismét tanácsolatározattal gátat vetni a retorika terjedésének s a latin

irodalomelmélet önállósulásának, nem sikerült. Az új irány behozonyította életrevalóságát. Első képviselője, Aelius Stilo (Kr. e. II—I. sz.), kiváló tanítómester: Cicero és Varro is tanultak tőle. Egyformán otthonos volt a görög és római szellem világában. Kutatásokat végzett a mondattan területén. Magyarázatokkal látta el a régi római nyelvenlékeket (tizenkét táblás törvények, salius-papok énekei) s vizsgálta Plautus eredetiségét. A létrejött dolgokkal (res actae) szemben a feltalált dolgokban (res inventae) látta a művészetet. Közben a görögök felé újraéledő kapcsolatot mélyítette ki még jobban Laelius, az irodalmi társaságok alapítója. Hitvallásul a görög irodalomtudomány gazdag termékenyítőereje mellett fordítások jelentek meg: így Rutilius Lupus átültette latinra Gorgias művét az alakzatokról. Megértően egymásra talált a görög-római szellem a költő Valerius Catóban, ki ókori utalások szerint egyedülálló tanítómester s kiváló grammatikus volt — Zenodotos szíve és Krates mája. Költő létére másokat is tudott azzá tenni.

A római irodalmi öntudat végre megérett arra, hogy a görög stílus-alakok közül kiválassza azt, amelyiket a tulajdon belső tartalmának kifejezéséhez legmegfelelőbbnek tartott. (Sakhogy a római szellemiség e tekintetben nem volt egyöntetű. Az íróművészek esetenként azt a formát szemelték ki, amelyet önmagukhoz közelinek, sajátukkal egylényegűnek láttak. Az irodalmi életben beköszöntött az egyoldalúan elfogult egyéniségek korszaka. A legellentétesebb irányok küzdöttek az érvényesülésért. Egyfelől az asianismus hódított híveket. Ezek a magnesia Hegesias nyomán a cikornyás érzelgősségben lelték kedvüket (pl. Hortensius Hortalus). Másfelől az atticizmus terjedt el igen széles körben. Ez az irány talán, mert a régi, nemesen tiszta kifejezőmód hagyományait ápolta, sokkal mélyebb gyökereket eresztett. Követői (M. Calidius, Lic. Calvus, M. I. Brutus, Scribonius Curio, Aelius Rufus) közül különösen kivált Cornificius, aki állítólag a Herenniushoz szóló retorikát írta.

Az *Auctor ad Herennium* (Kr. e. I. sz.) jelentősége az, hogy elsőnek szolgál elfogadható latin irodalomtudományi terminológiával. Retorikai elméletének fejezetei: a feltalálás

(inventio), elrendezés (dispositio), kifejtés (elocutio), emlékezetbevésés (memoria) és záró tétel (pronuntiatio). Megkülönböztetett beszédfajai: rábeszélő (indiciale), értekező (deliberativum) és bizonyító (demonstrativum). Az «arany-nál becsesb könyv» a legnagyobb római szónokra, Ciceróra is hatással volt.

Bármely tudományág — akárcsak a művészet — akkor emelkedik magas színvonalra, midőn alkalmi művelőin kívül végre hivatott mesterére talál. A római irodalomelmélet fejlődésmenete a göröggel való érintkezésétől kezdve reményteljesen megindult. Ahhoz, hogy átütő erejű életnyilvánulás lett légyen, hirtelen lendületre volt szüksége. Ezt adta meg neki a római irodalmi próza ékesszóló mestere, Cícero.

Ciceróénál messzebbható látkörrel alig rendelkezett valaki a római irodalomban. Politikus volt, egyszersmind filozófus. Ez a látszólagos ellentét megértő összhangban jelentkezik az ő irodalomtudományában. A gyakorlat és elmélet követelményeit egyaránt kielégítő szempont hatotta át Cícero irodalomtudományát.

Mint gyakorlati szónoknak, az irodalomelmélete retorikai irányú. Aristoteles, illetőleg Theophrastos rendszeréből alkotta, de úgy, hogy belékapcsolódott az akkor újkeletű műbölcselet körébe is. Hallgatta Demetrius Syrust Athénben, különösen pedig a rhodosi iskola mesterei voltak rá jelentékeny hatással.

Legújabbkori retorikai könyveiből a *feltalálásról* (de inventione) szóló töredék maradt fenn. A tanulmány az anyagszerzéssel kapcsolatban a szónoklattan és bölcsélet benső kapcsolatáról beszél. A szónoki tehetség mellett elengedhetetlennek tartja a bölcséleti képzést. Görög elődei közül említi Hermagorast; kitűnik irányelveik különbözősége.

Retorika és filozófia szerves egységének végső kifejtése a *szónokról* (de oratore) című párbeszédes mű. Az orator itt — az elméleti rétortól eltérőleg — a gyakorlati szónokot jelenti. A szónoki beszéd részei: feltalálás (inventio), elrendezés (dispositio v. collocatio), kifejtés (elocutio), emlékezetbevésés (memoria) és megjelenítés (actio). Cicerót a régi pro-

bléma kísérti: művészet vagy tudomány a beszédkésztség? Szónoki eszményképe Isokrates. Forrásai visszanyúlnak egészen Platonig; az ő bölcséleti beszédtudománya újhodik meg Cicerónál.

Tanító célzatúak a *szónoki osztályozások* (partitiones oratoriae). Ciceronak e, fiához írt ismertető munkája kérdésekre adott feleletek alakjában tárgyalja a szónoki tevékenységet, a szónoki beszédet s részeit, végül a szónoki beszéd anyagát. A középítő Akadémia hatása érzik rajta.

Híres szónokokról szól *Brutus* című dialógusa. Közvetlen forrása, Atticus, ellen íródott. A görög szónoklatról való bevezetés után következik benne a római szónoklattan története. Cicero e munkája egyszerű megállapításokon túlmenő kritikai állásfoglalás. Az egész mű lezárt egység, élökről nem esik benne szó. Határvonalainak meghúzását retorikai kategóriái tették lehetővé. Megítélése közben mindig különbséget tesz a hallgatott és olvasott beszéd között. A Lysias-féle neoatticizmussal szemben némi elhajlást mutat az asianizmus felé. Iránytadó szónoki eszményképnek hallgatólagosan önmagát tekinti; ezt árulja el a könyv elején levő autobiographia is.

Az *Orator ad M. Brutum* a tökéletes szónok rajza. Cicero itt ismét szembehelyezkedik az atticisták finomkodó modorával. Ékesszóló szerinte az, aki mind az állami, mind magánügyekben elhangzott beszédeivel bizonyítani, gyönyörködtetni és megindítani képes, továbbá a hétköznapi könnyed, a nagyszerűt méltóságteljes és a közepszerűt mérsékelt hangon értelmezi. Aristoteles és Theophrastos névszerint szerepelnek; a peripatetikus vívmányú prózaritmus szintén szóba kerül.

A *szónokok legjelesebb fajtájáról* írt mű ugyancsak az attikai és kisázsiai stílus egybevetésén alapszik. Lysias és Demosthenes szembeállítás a Koszorúról mondott beszéd szónokának javára üt ki. Különösen itt küzdött Cicero a széppróza megvalósulásáért — a következmények tanúsága szerint — eredménnyel.

Ad Trebatium Topica Aristoteles magyarázata, különös tekintettel az eltérő fogalmazásokra. Tárgyalásra kerül kívü-

lük a belső és külső bizonyítékanyag és annak feltalálásmódja.

Cicero levelei azért érdemesek említésre az irodalomtudomány keretén belül, mert szerzőjük a maga írói céljáról, stílusáról is szól bennük. Cicero leveleiben bevallottan a köznép kifejezőmódján akar értekezni, hogy magát szabadjára engedve, e műfajban mindenkié lehessen.

Filozófiai iratai közül a *Paradoxa Stoicorum* nemcsak dialektikai példatár, hanem retorikai gyakorlat is egyben.

A politikus szónokra jellemző, hogy «a költőkkel, mint akik merőben másvalami nyelven szólaltak meg, nem próbált foglalkozni».

Cicero munkássága a legékeesebb bizonyítéka annak, hogy a görög múlt becsülése — gondoljunk fordításaira — nem vált az íróművész kárára abban a törekvésben, hogy római egyéniség legyen. Cicero határozottan népszerűvé tette a görög filozófiát. Görög műbölcséleti alapon fejlesztette tovább a római irodalomtudományt. Mindamellet megőrizte a görög mintaképekkel szemben a római szellem emelkedett nagyságát és egyenjogúságát. Sőt műbölcséletét nyelvelileg oly tökéletesre formázta, mint elődei közül senki sem.

Cicero első sorban a forma embere volt. Ezzel szemben mindent feláldozott a tartalomért M. Terentius Varro (Kr. e. I. sz.). Valóságos polyhistor volt: átfogó tudása miatt római Aristotelesnek nevezték. Diszciplínái alapjaivá lettek az artes liberalesnek (szabad mesterségek); köztük szerepel a grammatika, dialektika, retorika és musika. A költői alkotókészségről s egyes műfajokról (szatíra) szólt *De poematibus* című műve. Ehhez fűződtek életrajzai neves római költőkről. Történeti jellegű munkákat írt a színmű eredetéről, előadásáról és ilyen irányúak Plautus-kutatásai. Hatalmas grammatikai művet szerkesztett a latin nyelvről. Ennek huszonöt könyvéből csupán az 5—10. könyvek maradtak fenn; részei az etymologia, flexio és syntaxis. Külön figyelemmel kísérte az általános és költői kifejezések viszonyát. Varro még legnagyobb művében, az *Antiquitates*ben is nyelvi megfigytésekkel siet segítségére a tárgyi megértésnek. Híve annak

a stoikus felfogásnak, mely szerint az etymologia (= veriloquium) megvilágosít. A tisztázott fogalmak közt is keresi a legrégibbeket, legeredetibbeket. Nyelvi rendszerébe beleilleszkedtek levelei s kisebb dolgozatai a latin beszédről, a szavak hasonlóságáról, a beszéd hasznáról és a betűsor történetéről. Metrikával is foglalkozott. Végül — Caesar megbízásából — nyilvános könyvtárat szervezett. Roman-tikus egyéniség, aki, jóllehet függőnek érzi még magát a görögségtől (az eklektikus myrleiai Asklepiades hatott rá), ízig-vérig római.

Az Alpeseken át Galliába vezető útja közben írta egyetlen irodalomtudományi művét Caesar az *analogiáról*. Cicerónak ajánlotta, akinek a hatása érzik is rajta. A régi nyelv-elméleti kérdést feszegeti Caesar: analogia vagy anomalia terméke a nyelv? Szerinte a nyelvben megfelelő szabályosság uralkodik (analogia elve). A stílust illetőleg arra int, hogy kerülje az író a szokatlan szókat, mint hajós a szirteket. Az ékesszólás eredetét a szavak választékosságában látta.

Az *életrajz*-irodalom művelője volt többek között Cornelius Nepos. Cato és Atticus életét írta meg neves történetíróké mellett. Szempont nélküli kritikátlansága nem biztosított számára magas színvonalat. Figyelemreméltó, hogy Cornelius Nepos adta az irodalmilag művelt ember (litteratus) első fogalmazását: ilyenek szerinte azok, «akik valamit gondosan, elmésen és hozzáértően tudnak szóba vagy írásba foglalni.»

A köztársaság utolsó századában szerényebb tehetségű elméletírók nehezen jutottak szóhoz. Érdemeket ilyenek kétféleképpen szerezhettek: eredményes gyakorlati oktatás, vagy érdekes fogalmazások útján. Az ékesszólás tanításában kitűnt Antonius Gniphó, kit Cicero és Caesar is hallgatott; munkát írt a latin beszédéről. A szavak régiségének kutatását kapcsolta össze a költők magyarázatával Santra. Volcaciús Sedigitus különleges értékelés alapján kánont szerkesztett a római palliata-költőkről. Érdekes elméleti tételeiről vált nevéssé a pythagoreus Nigidius Figulus. Grammatikai kommentárjai rendszertelen feljegyzések ugyan, de itt-ott egészen

eredeti elgondolásúak. A nyelv fejlődését nem a véletlen természetességnek tulajdonította, hanem az erővel párosult értelemnek (*vis et ratio*). E mellett híve volt a természetes alakulásoknak. Az azonosságig hasonló kifejezéseket eltérő hangsúlyozással, illetőleg írásmóddal óhajtotta egymástól megkülönböztetni. A különös tanoknak hatása nem igen mutatkozott.

Soha olyan virágzásnak nem indult az irodalmi élet az ókor folyamán, mint Augustus császár korában. Augustus egyrészt feledtette a múlt avultságait, másrészt követésre méltó példákat állított az utókor elé. Mint császár, népének századának uralkodott, de az örökkévalóságnak adott emlékezetet. Kora legkiválóbb íróművészei gyűltek össze udvarában. A költészet központi helyzeténél fogva a költők vezetőszerpet töltöttek be. A művészi tehetség kibontakozását hathatós pártfogók (Maecenas) segítették elő és elméleti szakemberek irányították. A híres kritikus, Asinius Pollio végre felállította az első nyilvános közkönyvtárat is. A könyvtár helye a Libertas csarnoka volt, jelképeül annak, hogy a gondolat fáklyája szabadon világíthat — még a császárkorban is. Az esztétikai megítélés talált művelőjére Maecius Tarpában, ki egyszersmind az első dramaturgnak számít.

Augustus korának kinyilatkoztató költője, Horatius, a császárhoz írt levelében fogalmazta meg a költő hivatását. A költőnek az ifjúságot bevált eszmények által kell nevelnie. Ekként a híres és hagyományos mintaképek a fejlődés természetes útján, egészségesen újjáalakulnak. A költő e művészi hitvallása párhuzamos a császár államszervező elgondolásával. Valamint Augustus sem pusztán a mának, hanem eljövendő beteljesülésekért dolgozott, úgy Horatius sem egyedül önmagának, belső alkotásvágyának kielégítésére írt költeményeket, hanem egyéni géniuszán keresztül kifelé, nemzedékeknek óhajtott maradandó irányt szabni. Horatius ajánlkozta meg az utókort a legklasszikusabb verses költészet-tannal, e műfajt alapozó *Ars poeticá*jával. Jóllehet, ma már közhelyszámba megy belőle idézni, minden egyes, mélyreható belépillantás újabb és újabb gazdagságú ereit tárja fel.

Az *Ars poetica* tulajdonképpen nem tanulmány, sem értekezés, hanem alkalmoszerű levél a Pisókhoz. Calpurnius Piso és fiai művelt, irodalomban jártas emberek voltak. Horatius levelében az ifjú Piso költői kísérletéhez ad mesteri tanácsokat.

Először a költői műfajokra általában érvényes szabályokat ismertet. A költői alkotásnak mindenekelőtt szerkezetileg egységes egésznek kell lennie. Horatius a helyett, hogy fellengzős bevezetésben indokolná első tételének törvényszerűségét, merész szemléleti képpel él: a festészetre utal, amely szintén csak illő színt s vonást tűr meg magán belül. Ezzel mindjárt előtűnnek a görögre emlékeztető világnézet távlatai. Végleg ledőlnek a képzeletben mesterkéltén vont válaszfalak a művészetek között: a költészet állandó, plasztikus megvilágítást nyer a képzőművészet által. Itt rejlik a művészet egységének tudatossága. Ahol nincs egység, ott realitás sincsen, csak hiú alakzatok. Éppen azért, mivel a költőknek — akár a képzőművészeknek — mindig megvolt a lehetőségük a merész kezdeményezéshez, felelősséggel tartoznak. Lehetetlenség továbbá a komoly és sokat ígérő kezdethez holmi rongyot hozzáfércelni, hogy az messze kiríjon. Horatius itt olyan mesterkélt leírásokra céloz, amelyeknek írói nyilván kortársai közül kerültek ki. Hiába vonz valakit a dísz-növény ábrázolása, ha megrendelésre mást kell előállítania. Félszeg helyzet: vagy megalkuszik önmagával, vagy nevetségessé válik azáltal, hogy ciprus festésével színezi a hajótörés képét. A nagyszabású nekilendülés is sokszor semmiséget eredményez. Mindez egymásbaakaszkodó ellentéteket elhárítja a szerves egység.

A helyes mértékhez való merev ragaszkodás közben azonban olykor éppen a helyesség látszata csal meg. A szabatos rövidség ne legyen érthetetlen homály s a könnyed símaság se erőtlen lélek nélküliség. A nagyszerűsége törekvés ne jelentsen okvetlen dagályosságot, az egyszerűség se laposságot. Az egyhangúság kerülése semmiesetre se vezessen rikító tarkaságba. A mesterembertől elég a részletek megfelelő kidolgozása, a művésztől elvárható követelmény a részek összhangzó egysége. A tárgyválasztás erőnkhez mértén történjék, akkor nem hagy cserben sem rend, sem ékes-

szólás. Az elrendezés alapja : mindent a maga helyén s idejében. A kifejezésmód minőségét a választékosság, szöfűzés és új szavak szabják meg. «Szabad volt és mindig szabad lesz fémjelezve a jelenkor jegyével bevezetni szót». A szókincs gazdagítására való a görög nyelv. A szavak is életet élnek. Az elavult szók olyanok, mint a lehulló falevelek : helyükbe újak nőnek. A kifejezésmód megítélése, jogosultsága és szabályossága a nyelvszokástól, nyelvhasználattól függ.

A költői műfajok kifejezésmódjához járul a megfelelő versmérték. Az epikában mintapéldát nyújt erre Homeros. Az elégia eredete kétséges Horatius szerint : «A grammatikusok vitatkoznak s még mindig bíró döntése alatt van a per». E közmondásos tétel grammatikusokon mindenestre tágabb kört ért a pusztán nyelvtudósoknál : műbírálokat, esztétikus-kritikusokat. Megtudjuk, hogy Archilochos találta fel a iambust, mely versmértéke lett a drámának.

Az előadás legyen illő a műfajhoz. Más hangnemű a tragédia és komédia. Sőt, ugyanegy műfajon belül is igazodjék az előadás hangja a személyek jelleméhez és kísérő körülményekhez.

Nem elég a költemény szépsége önmagáért ; gyönyörködtetőnek és lélekbemarkolólnak kell lennie (animum . . . agunto v. ö. psychagogia). Nyelvének alkalmazkodnia kell a szereplők jelleméhez, életkorához, lelkivilágához és helyzetéhez. A monda világából kölcsönzött alakok legyenek élethűek, a költött alakok jelleme következetes. Holmi sikertelen próbálkozásnál értékesebb az ügyes átdolgozás, csak ne alacsonyodjék szolgai utánzássá.

Végeredményben tehát a bevezetés legyen józan, szerény, mert különben a hegyek vajúdása után nevetséges egerke fog világra jönni. Mielőbb vezessen a költő a cselekmény központjába (in medias res) s igyekezzék az érdeklődést, felkeltése után, mindjobban fokozni. Mintapéldául erre ismét Homeros költészete szolgál.

A levél második része külön a drámai költészetre vonatkozó szabályok összefoglalása. Horatius emelkedett felfogása szerint a dráma a művészi fenség hajléka. Legfőbb a drámában a jellemzés. Ennek eszközei a szereplők életkora szerint

változnak. A színpad a cselekményél olyasminék, ami elrettentő vagy hihetetlen. Az ilyen eszményeket nem szabad megjeleníteni, legfeljebb elbeszélésben közölhetők. A dráma egyéb követelményei: öt felvonásra tagolás, legfeljebb három főszereplő színész, kiegészítő kar és zene. A deus ex machina ritkán, indokolt esetben alkalmazható megoldás.

Horatius ezután a satyrjátékkal foglalkozik. Kifejezőmódját a tragédia és komédia közöttinek látja. Majd a dráma versmértékéről, a iambicus trimeterről értekezik. Kiemeli a versmérték szigorúan következetes törvényszerűségét s vele kapcsolatban rámutat a római dráma verselési hibáira, pongyola külalakjára. Végül megrajzolja a görög és római dráma fejlődését, ismét hangsúlyozva a műgond hiányát, felületességet a honi drámaköltészetben.

A harmadik, egyben befejező rész a költő hivatásáról szól. Vannak, akik külsőségekben tetszelegnek költőnek önmaguk előtt, holott nem azok. Az írásművészet kezdete és forrása a helyesen való gondolkodás; ezt jelentik Sokrates tanai. A műalkotás legyen mindig valamely nemes életeszmény hordozója, élethű kifejezője. Erkölcileg szilárd jellem többet ér bármely külső máznnál, behízelt hangnál. Mindennek alapja a bölcséleti műveltség. Az életbölcsesség legyen foglalatja a szép s jóért lelkesülő idealizmusnak, melynek megtestesítői a görögök voltak. Irigylésreméltók a görögök, mert a dicsőségen kívül mire sem vágnak. A római nevelésben nem ez látszik. Horatius óva inti honfitársait a beléjük nőtt, őrzítő anyagiasságtól. Minden elismerést az a költő érdemel, aki elegyíti a hasznosat a kellemessel, úgy, hogy az olvasót egyaránt gyönyörködteti és tanítja. Kisebb hibák elnézhetők, tökéletes műnek viszont a legszigorúbb bírálat sem árthat. Másutt érvényesülhet a közepszerű tehetség, igazi költő azonban csak genialis művész lehet. De még annak is készségesen meg kell hallgatnia, sőt ki kell állania műve bírálatát. Önkritikával is kell rendelkeznie, ne adja ki hát művét rögtön, hanem javítgassa, csiszolgassa.

A költő voltaképpen az istenek szótörője, to-

mácsa és az emberi élet kiválasztott útmutatója. Szembehelyezkedett e felfogás azzal, mely a költőt múlt hangulatok játszi lantosának tekintette (Catullus, Ovidius). Műalkotásig nem juthat el a velünk született tehetség egymagában, párosulnia kell elmélyedő tanulmánnyal úgy, hogy az adott művészi készség és szerzett elméleti tudás kiegészítsék egymást. Ezzel együtt jár a tekintélytisztelet. Nem az alkotás érdekében való az önámítás, hízelgőktől félrevezetés. Döntő szó az őszinte bírálót illeti; itt Horatius meg is nevez egyet Quintilius Varus személyében. Elfogultság a kritika elől kitérni. Az önhittség rabja végül is nevetségessé válik.

Horatius irodalomtörténete javarészt egyéni génuszából fakadt, hatékony ösztönzést nyert azonban a hellenisztikus irodalomtudománytól (v. ö. Neoptolemos). Költészettanát kiegészítik másutt vallott műbölcséleti elvei. Mindebből öntudatos művész szelleme árad felénk.

Az írásművészet, költészet isten ajándéka, de az emberi tehetség is fejleszti. Egyes műfajoknak egyenesen feltalálói vannak. Az irodalmi mű nem merülhet ki abban, hogy pusztá látványosság, ennél sokkalta több: hallásra és olvasásra szánt alkotás. A költő tiszta életű, vallásos lelkű ember. Hivatása a tanítva gyönyörködtetés. Igazi művészet: a különféle részletek eredeti egységbe foglalása. Az írás hatalom, mert ha az író valamit elhallgat, akkor esetleg még az érdem sem nyeri el jutalmát. A költők megörökíthetnek, a Múza halhatatlanná tehet. A költő éppen ezért felelős művéért, mert hisz «a halálnak tartozunk önmagunkkal és alkotásainkkal».

Horatius csaknem minden műfajt figyelmére méltat. Kiváltképpen becsüli Homeros epikáját. Homerost még a bölcselőknél (Chrysippos, Crantor) is többre értékeli, mert a leghívebben szemlélteti a szépet s hasznosat és pontosan megkülönbözteti ellenkezőjüktől. Szereti a szatirát, mert egyszerű beszédben (sermo), nevetve mond igazat. A műfaj mesterének hirdetett Luciliust keményen bírálja. A komédiáról szólva Plautust sem kíméli. Mindezek fölött a lírát érzi magához legközelebbinek. Jóllehet az aiol dal lantosa, eredeti egyéniség; — ezt hangoztatja is. Tisztában van

önnön értékével, de elfogulatlanul hirdeti meggyőződését. Előfordul, hogy valamely tárgy megéneklésére mást alkalmasabbnak tart.

Horatius végeredményben nyitva hagyja a kérdést: természetadta tehetség vagy művészi tudás befolyásolja-e inkább a műremeket (*natura fieret laudabile carmen an arte, quaesitum est*). Szerinte mindkettő elengedhetetlen kellék, mégis úgy tűnik föl, mintha az *ars*-ot kevésbbé nélkülözhetőnek tartaná.

Íróháza és barátja volt Horatiusnak Valgius Rufus. Főleg irodalomelméleti munkáival tűnt ki. Az Augustus-udvar igényeinek megfelelően átdolgozta latinra Appollodoros retorikáját. Önálló kutatásokat is végzett: közvetlen formában tárgyalt grammatikai és etymologiai kérdéseket (*de rebus per epistulam quaesitis*).

Augustus unokáinak tanítómestere, Verrius Flaccus, volt a legnagyobb latin szótár szerkesztője. A szók jelentéséről összeállított betűrendes szótára etymologiai s archaeologiai magyarázatokat tartalmazott. E munkát tudvalevőleg két évszázaddal később Festus, majd Nagy Károly korában Paulus Diaconus kivonatolta. Verrius Flaccus elveszett munkái közül epistulái grammatikai megjegyzéseket közöltek, orthographia-ja pedig a helyesírási szabályok észszerű összefoglalását adta. Utóbbi harsány visszhangot is keltett: Scribonius Aphrodisius intézett ellene durva pamphletet. Ez már bevezetője volt annak az irányzatnak, mely az Augustus-kor műveltségére visszahatáskép támadt.

Bizonyos időtávlathból merészkedtek csak belékötni az Augustus-kor ünnepelt írónagyságaiba egyes jelentéktelen zugfirkászok. Különös szeretettel vetették magukat Vergiliusra. A beszéd sajátosságáról író Melissos még tárgyilagosan magyarázta. De Carbilus Pictor (*Aeneidomastix*) és társai kegyetlenül nekirontanak. Kipécézett helyeit egymásután hibásnak bélyegzik, sőt plágiummal vádolják. Természetesen mindez nem volt egyéb, mint beteges kortünet. A hivatatlan gáncoskodókkal szemben védelmezőre talált Vergilius a Cicerót magyarázó Asconius Pedianus személyében.

«Philologus»-nak nevezték a Claudius-ház görög szár-

mazású tanítómesterét, Ateius Praetextatust. Stilisztikai útmutatót készített Asinius Pollio számára. «Rétor volt a grammatikusok közt és grammatikus a rétorok közt». Retorikai iskoláknak szánta erkölcsileg oktató példatárul az említésre méltó tettek és mondások kilenc könyvét Valerius Maximus. Gyűjteménye tartalmilag zagyva, kifejezésmódban dagályos.

Az írónagyságokat bántó aprólékos akadémikuskodásokra a legméltóbb feleletet Valerius Probus adta Nero császár korában. A közelmultból felhalmozódott, érett irodalmi értékeket ugyanis egytől-egyig kiadta (Vergiliust, Horatiust, Lucretiust, Terentiust és Persiust).

Cicero stílusának hatása alatt, még ifjúkorában írta a történetíró Tacitus *dialogusát a szónokokról*. A felvetett kérdés: mik a császárkori szónoklat hanyatlásának okai? A probléma Platon nyomán nem egy római írónál szerepel. Szóba kerül a Fenségről szóló görög irodalomtudományi műben is. Tacitus a főököt a politikai helyzettel együtt megváltozott nevelési és oktatási irányban látta.

Domitianus császár korának volt kiemelkedő szónoklattan-mestere Quintilianus. Szónoki oktatásai — túl a magavonta tárgykörön — belenyúlnak egyfelől a pedagógia, másfelől az irodalomtudomány területére.

Quintilianusra teljes mértékben áll az, hogy az irodalomelmélet tanítását hivatásnak érezte. Tekintélyét e téren már kortársai, Martialis és Juvenalis, igazolták. Egyébként nyilvános szónoki iskolája volt és működéséért később hivatalosan díjazást nyert. Tanítványai voltak többek közt Domitianus unokái és az ifjabb Plinius. Az ifjú elmét az anyag játékszerű elsajátításán keresztül már korán hozzászoktatta a gondolkodáshoz és kifejezéshez. A görög nyelv ismeretét előbbrevalónak tartotta a latinnál.

Írt az ékesszólás romlásának okairól (főök: a kifejezés-mód elsekélyesedése), de ez irata másokkal együtt elveszett. Főműve a *szónoki oktatások* (institutiones oratoriae) tizenkét könyve. Megrajzolja bennük az eszményi szónok fejlődését, kialakulását elejétől végig. Kiindul az elemi képzésből s így jut el a retorika alapvetéséhez: itt igyekszik megértetni a

retorika lényegét. A szónoklat a jól beszélés tudománya (*scientia bene dicendi*), de a szónok nemcsak beszédben jártas férfiú, hanem erkölcsileg is feddhetetlen, mert a szív az, ami ékesszólóvá tesz. Őt könyv foglalkozik az anyag feltalálásával (*inventio*) s elrendezésével (*dispositio*) és további négy könyv foglalja magába a kifejezés (*elocutio*), emlékezet (*memoria*) és zárótétel (*pronuntiatio*) tárgyalását. Az utolsó könyv általában szól a beszéd és szónok viszonyáról, az alkotás és művész benső kapcsolatáról. Közben a tizedik könyv irodalomtörténeti vonatkozású szemelvényekkel és megállapításokkal szolgál.

Quintilianus példaképe Cícero volt; «tőle eltérő véleményezést alig merészel». Igen hasznos, gyakorlatilag megvalósítható elmélet a Quintilianusé. A műbölcséleti szempontok hiánya mégis elárulja egyoldalúságát, tökéletlenségét.

A római császárkor tükörképe nem lenne élethű Suetonius (Kr. u. II. sz.) életrajzai nélkül. Érdekes egyéniségében történeti érzék és irodalmi tudálékosság keveredtek egymással. Figyelme az élet minden jelentős oldala felé kitért. A tizenkét császár (Caesartól Domitianusig) életrajzán kívül fennmaradtak a híres grammatikusokról és híres rétorokról szóló írásai, továbbá költők életrajzai.

Írókról szóló biográfiái rendszerint három részre tagozódtak. Ezek: művek jegyzéke, bevezető ismertetés és összefoglaló jellemzés. Állandó szempontjai ennek keretén belül az íróra vonatkozólag: név, származás, hivatali állás — ifjúkor, tanulmányok, kibontakozás — természeti alkat, erkölcsi vonások — pártfogó — iskola — életviszonyok, környezet — írások — melléknév — eredetiség, feltaláló érdem — tanítványok — kor — halál — emlékezet — család.

Suetonius életrajzai láthatólag csak a jellegzetes külsőségek felsorakoztatását adják, belső kapcsolat nélkül. Az adatok kusza rengetegéből nem mélység, legfeljebb érdekes felszíni változatosság árad. Az egésznek alapja nem átgon-dolt élmény, hanem felbukkanó hangulat. A lélekrajz teljes hiányát nem leplezi a színes, tarka részletesség. Az anyaggyűjtés meglehetősen kritikátlan, a képzelet csapongó. A stílus azonban egyszerű, világos.

Suetonius egyik elveszett irata görög nyelven szólt a könyvekben levő kritikai jelekről; különbséget tett állítólag grammatikai és aesthetikai-retorikai jelölések között. Ugyancsak görögül írta meg a káromkodások gyűjteményét Homerostól kezdve (Suidas közlései). Különbféle dolgokról (de rebus variis) való könyve lehetett Róma művelődéstörténete, melyben az irodalom jelenségeinek is hely jutott.

A császárkor derekán (Kr. u. II. sz.) felváltotta a szintézis módszerét az analízisé. Ha voltak is átfogóbb célkitűzések, megvalósításra csak a részletekben került sor. Legjelentékenyebb egyéniség a műelmélet terén a grammatikus Remmius Palaemon volt. Nem elégedett meg az irodalmi tények megállapításával, hanem állást is foglalt, ítéletet is mondott. «Minden költők s költemények ítélőbírójának» tartotta magát. Kritikája önkényes volt: Vergiliust például nagyon becsülte, de Varrót egyáltalán nem.

A szónoki beszéd hanyatlásával együtt járt a róla szóló elméletnek, a retorikának is háttérbe szorulása. E téren alig láttak megvalósítandó feladatot. P. Annius Florust például az a kérdés érdekelte, vajjon Vergilius szónok-e avagy költő. A gyakorlati ékesszólás tanítómestere, Fronto, is csak alkalmyszerűen írt a Marcus Aurelius császárral való levélváltása során elméletileg az ékesszólásról.

Metrikával foglalkozott verses tanítókölteményében Terentianus. Három könyvben szól a betűkről, szótagokról s versmértékekről. Caesius Bassus nyomdokain halad s minden versmértéket a daktylusi hexameterre és iambikus trimeterre vezet vissza.

Valamirevaló fellendülést a grammatika mutatott. A kutatás középpontjában álló orthographiát tárgyalta fennmaradt művében többek közt Terentius Scaurus: Szempontjai voltak: a történeti nyelvfejlődés, etymologia és analogia. Az orthographia viszonyát az orthoepeiához vizsgálta Velius Longus. A betűhang (littera) fontosságából következtetett az irodalom hatalmára (litterarum potestas). A helyesírásnak a nyelvhasználatához mért szerepét vette szemügyre Flavius Caper; a homályos értelmű szavakról is írt tanulmányt. A különleges, egyszer használt kifejezések (singu-

laria = hapax eiremena) foglalkoztatták Statilius Maximust.

A század irodalomtudománya végérvényesen elégtételt szolgáltatott az Augustus-kor célzatosan félremagyarázott költőinek, különösen Vergiliusnak. Éppenséggel Vergilius alapján írt elő mérvadó grammatikát és metrikát Sulpicius Apollinaris. Érdeme, hogy elméletében kiterjeszkedett a szók jelentéstanára is. Ugyanő látta el verses indexekkel Vergilius Aeneisét, továbbá Terentius és Plautus vígjátékait. Ugyancsak Vergilius nyelvéről értekezett elveszett iratában Aemilius Asper; magyarázatokat is fűzött az *Aeneis*hez. A kommentárműfajt fejlesztette tovább Helenius Acro (Horatiushoz, Terentiushoz).

Az irodalmi szellem — s vele az egész rómaiság tüze — a Kr. u. III. század táján már kialvóban volt. A kései császárság nem kedvezett az irodalomnak, mely ekkor különben is híján volt mind művészi tehetségeknek, mind képzett tudósoknak. Elvértve akad egypár említésreméltó jelenség. Ilyenek: Porphyrio Horatius-kommentárja, Juba metrikai kézikönyve és Marius Plotius Sacerdos grammatikai elmélete, melynek utolsó könyve a metrikát tárgyalta.

*

Az antik irodalomtudomány kimagasló remekműve, a Rómában született görög elmélet a Fenségről, mondja: az irodalom azt keresi, ami felülemelkedik az emberi dolgokon; a szintézis, az emberi nyelv harmoniája, mely a lélekhez szól, ideákat kelt fel. A művészetek közül e szerint az irodalom a legtökéletesebb, mert mindenekfölött az isteni eszménység megvalósítására törekszik: nemcsak alkotó érdemben, hanem tartalmi értékben is maradandót, halhatatlant akar nyújtani. Az antiquitásnak e vallásos földből nőtt műbölcsélete olyan egységesnek tűntette fel az irodalmat, hogy ebből az antik irodalomtudomány elméleteinek egymást kiegészítő, benső összetartozása világosan érthető.

A görög-római irodalomtudomány egységes egészébe épp úgy belé tartozott a nyelv s beszéd elemeivel foglalkozó

grammatika, mint a műbölcséleti igazságok alapján értékelő kritika. Ez a hatalmas terület egyfelől azzal magyarázható, hogy az antik irodalmi műelmélet az alakba öntött tartalom művészi egységével együtt megbonthatatatlannak tartotta a rá vonatkozó tudását is, az elemeket (betűhang) szervesen belétartozónak vélte a nagyobb összefüggésekbe (szó, szólam, mondat, beszéd). Másfelől — mint kezdeményező — természetszerűleg nem ért el egyszerre olyan fejlődési fokot, hogy az elméleti ágak bármelyikét függetlenül különállónak képezhette volna. Ez a feladat már az ókori örökséget kamatoztató utókorra hárult.

Az újkor tudományelmélete az irodalmi műalkotás formájának és tartalmának szétválasztásával bevezette a kifejezőmód és anyag külön vizsgálatát. Az irodalomtudományból lassanként kivált a nyelvtudomány, majd létrejöttek az irodalomesztétika, irodalomtörténet stb. Közvetítő szerepet vállalt nyelv- és irodalomelmélet között a filológia. Mindmegannyi bizonyíték az eredetileg egységes tudományszak óriási méretei mellett.

Milyen szerep jutott a művelt Nyugathoz tartozó magyarságnak az antik irodalomtudomány hagyományainak ápolásában? Szoros kapcsolata a klasszikus ókori irodalommal — tudjuk — az antik szellemiséget felidéző renaissance idején fonódott.

Magyarországon az irodalom művelésénél tudományelmélete jóval később jelentkezett. Az első kísérletezők a nyelvészetten keresztül egyengették az utat az irodalomtudomány felé. Latinul írták munkáikat ókori klasszikus elgondolásban. Az első magyar nyelvtan (Erdősi Sylvester Jánostól. Újsziget, 1539) tulajdonképpen függeléke egy latin grammatikának. Alapeszméje mégis a magyar nyelv önállósulása, annak az elősegítése, hogy a magyar szellem termékei gondolati testükhöz illő mezben lássanak napvilágot. Hasonló irányúak voltak a különböző honi szótárak (Murmeliusz értelmezője, Pesti Gábor, Szikszai Fabricius Balázs, Laskai Csókás Péter). Az első magyar szólásgyűjtemény sem egyéb, mint görög-latin közmondások magyarral bővített kiadása (Baranyai Decsi János, 1598). A szövegkiadás és

magyarázat hazai megalapítója, Zsámboki János, egyenesen az antik klasszikusoktól nyújtott mintapéldákat.

Hazánkban az első irodalomtörténet az egykor általános műnyelvnek megfelelőleg szintén latin nyelvű (Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae Literatae*, 1711). Ez, valamint Bod Péter *Magyar Athénása* (1766) műfajban antik mintákra mennek vissza. Az első magyar tárgyú irodalomtudományi rendszerezések valójában a görög-római biográfiák kései utánzatai.

A magyar nyelv végleges térhódításával megszűnt a kézzelfogható kapcsolat az antik szellemi hagyományokkal. A magyar irodalomtudomány ettől fogva az önmegismerés útjára lépett. A virágkor költője és prózaírója (Arany János, br. Kemény Zsigmond) művészetük gyakorlatát irodalomelméleti megfigyelésekkel tetézték. Napjaink érlelik ezt a magot: a magyar lélek irodalmi nyilatkozásaiban keresve az elmélet alapját.

A magyar irodalom művelői elméleti tudósaikkal együtt mégis nem egyszer fordultak várakozón a klasszikus értékek felé. A vezető szerepet betöltő újabbkori irodalom is a klasszikus szellem hagyományain nőtt nagyra. Hiszen Nyugat kultúrhatása is erre megy vissza. Valóban: ha a magyar célkitűzések nem kerülnek ellentmondásba egyetemesebb szempontokkal, miért ne keresnők az irodalomban megnyilatkozó emberi lényeket ma is közvetlenül ott, ahonnan fakad, az antik ősforrásnál?

NAGY FERENC.

SZATMÁRI KÉPEK.

A sok év után gyermek- és ifjúkora színhelyére ellátogatónak örömmel töltik el lelkét a felújuló emlékek, a tájnak idővel dacoló szépsége, a régi, kedves arcok viszontlátása. Átéli szóval, amit úgy fejez ki a költő, hogy «megifjodunk a gyermekemlékektől, mint a tavasznak langy fuvallatán». Ám ugyanakkor szívébe vág, hogy a régi világnak helyén mégis csak másat talált, ebben számára több már az elveszett, mint a megmaradt, s már annyi drága név csak fejfákról, sírkövekről ragyog vagy sötétlik feléje.

Hát még, ha annak a régi világnak helyét egy új hatalmi berendezkedés foglalta el, épp úgy kiemelve mindenütt a maga jelenlétét, mint eltüntetni igyekezve a multa emlékeztetőt. Mindez indokolja tán az elszakított Szatmárból itt következő képeknek borongós hangulatát. S úgy vélem, az egyéni színezetű részletekben is van jellemző ama részekhez való viszonyunkra ; azért nem mellőzöm őket.

*

A fővárosból Szatmár felé igyekvővel az Érmellék csökkenő dombhullámai közt hagyja el a vonat a trianoni határt. A román finánc a vámvizsgálatnál, éppen előttem, két apáca csomagjait bontatja fel. Szent Orsolya-rendiek, Eger tájékaról utaznak Nagyvárad felé. Ahogy a nyitogatásban buzgólkodnak, gyűrű csillan meg az ujjukon. Meglep a dolog : ékszer apácakézen ! Jobban odanézve látom : karikagyűrű. S világos előttem : az Úr Jézussal eljegyzettség jele ez. Most először tűnik szemembe az apácasorsnak ily szép kifejezése. hiszen nem általános, s úgy megindít, hogy a hajszás jelenetben is elfutja szememet a könny. Mintha e látványtól meg-

kaptam volna az erőt, a biztosítást mind a rámkövetkezőknek magosabb szempontból tekintésére.

Mellettem egy öreg úrnő fekete táskájából egy könyvecskét emel ki a finánc. Mikor látja, hogy imakönyv, csalódottan löki vissza :

— Talán imádkozni jött ide!

S talán csakugyan úgy is van. De mit érti azt a nyers tréfálkozó!

Kaplony.

A szőlős dombok közül a vonat csakhamar kiér a rónára, amelyen a régi Szatmár megye székhelye, Nagykároly fekszik. Jobbra-balra egykori német telepesekből színig elmagyarosodott, jó módú faluk : Fény, Csanalos, Kálmánd, Szaniszló. Kaplony és a többi. Az új uralom eredeti anyanyelvüket követeli rajtuk, német iskolát parancsol az iskola-fenntartókra. Messziről úgy fest, mintha túlzott kisebbségi nyelvvédelem rejlenék ez eljárás mögött. De nem úgy van. Mert mi a dolog vége? Ha vállalják a német iskolát, egy idő múlva kiszálleget bizottság, megállapítja — a tényállásnak nyilván egészen megfelelően — az eredménytelenséget, s akkor aztán már csak az állam nyelvén tanító iskola jöhet a helyébe. Kész tragédia ezeken a helyeken a falu papjának, tanítóinak sorsa.

Szaniszlón a finomlelkű papköltő és melegszívű jóbarát, Magyar Bálint határtalan vendégszeretete fogad. Az érmelékít nemcsak a viszontlátás öröme, a hangulat színezésére, hanem a homokos, kánikulás vidék porának leöblítésére is poharazzuk. Üdébb, tisztább levegő ilyenkor csak künn a szőlőhegyen van errefelé. Szemben velünk a hullámos határban egy magaslaton a sváb Mezőpetri, tovább kelet felé a síkon Nagykároly, s mögötte Kaplony, a gróf Károlyi-család temetőhelye.

Nagykároly ma a régi szerepüktől megfosztott hatalmasok tengődő, céltalan életét éli. Mintha valami álmodásban dermedezne, régi szép, mozgalmas koráról. Az állomástól bevezető hosszú utcán csupa bezárkózott, lefüggönyözött ház. A kegyesrendiek megkapóan formás barokk plébániatemploma mellett tér el az út balra Kaplony felé. A templomot vagy kétszáz éve gróf Károlyi Sándor építtette. A hagyo-

mány szerint, ahányszor ellovagolt Kaplony felé, sokat nézett gyönyörködve vissza a szinte rokokó bájjal a táj fölébe lendülő alkotásra. Ha ma igyekszik az ember Kaplony felé, nem kell hátratekintgetnie, hogy templomot lásson: integet feléje sötét tömegével Kaplony felől a messzire ellátszó, az egész vidék felett uralkodó, hatalmas kegyúri templom, csonka két tornyával. Már első pillantásra Magyarország legnagyobb falusi templomára, a főtira emlékeztet. Igen érthetően, mert mind a kettő Ybl Miklós műve, a múlt század közepéről, román stílusban. A kaplonyi a szűkösebb, egyúttal archaizálóbbs is, egyhajós, s ugyancsak deszkamennyezetes. Berendezése is falusiasan szerény, inkább a templomot gondozó szomszéd ferenceseknek, mint az alapítóknak erszényére vall. A főoltáron mégis művészi igényeknek szánt kép: Páduai szt. Antal látomása a kis Jézussal.

A főoltár jobb- és baloldalán vezet le néhány lépcsőfok a sírkápolnába. Keleti záródásában ennek is oltár, szép márványfeszülettel, modern firenzei mestertől. A lejárati fal belső oldalán márványtábla hirdeti a magasban ékes latin nyelven, hogy e helyen már 1080-ban templom állott, «mikor a kereszténység fényes napja még alig űzte el a pogányság sötétségét a magyar földről».

A kriptá-kápolna közepén három érc szarkofág. A lejárati felőliben gróf Károlyi Sándor hamvai. A szarkofág sarkain gyönyörű gyermek-angyalfejek, bájos szárnyacskákkal. A hitbuzgó, áldozatkész, családi erényekkel is ékes, lángoló magyar érzésű hadvezér koporsója mellett Takáts Sándorra gondolok: egy gyönyörű cikkében történelmünknek ezt az alakját Deák Ferenczel tette párhuzamba. A szomszéd szarkofágban Károlyi Sándor egyetlen fia, Ferenc nyugszik: a harmadikban gróf Károlyi György, a Magyar Tudományos Akadémiának Széchenyi mellett 40,000 frttal másik fő alapítója.

A lejárati fal hosszában áll a kriptá két legszebb koporsója. Bronzdomborműveik, a fáklyatartó génuszok a Canova-kola klasszicizáló alkotásai. Az egyikben gróf Károlyi Antal, az említett Ferencnek fia, tehát Sándor unokája, feleségével, a dúsgazdag Harruckern Jozefa bárónővel. A másikban fia, József, gr. Károlyi György atyja. A lejárattal szem-

közti keresztfalnál kaptak helyet Károlyi Sándor nejének, a nemes emlékü báró Barkóczy Krisztinának hamvai.

A sírkápolna hosszanti jobb- és balfalának emeletes fülkéiben nyugosznak a család többi tagjai, a Főton és egyebütt fekvők kivételével. A fülkéket tükörsimára csiszolt vörös márványlapok fedik, mindegyiken arany családi címer. Úgy kell lennie, mert az egyiket le is esenték az elmúlt zavaros időkben. Az utolsó címer csak papírra van festve; a nemrég elhunyt gróf Károlyi Józsefé. Ő Csurgóra temetkezett. Itt csak akkor kíván majd nyugodni, mondotta halálos ágyán, ha a régi világ visszatér.

Elbúcsúzva szíves kalauzaimtól, kilépek a történelmi levegőből a falusi utca csöndes verőfényébe s megindulok, ugyancsak gyalogszerrel, vissza Nagykároly felé. Egy fél-órai út az egész, az is jórészt házak közt vezet. A csendőrség előtt az őrszem felfedezi bennem az idegent s jól szemügyre vesz. Tudom, azt vigyázza, nem hökkenek-e meg, mert akkor lecsap rám. De a nálam levő szabályos útlevél teljes nyugalommal tölt el, inkább lassítom, mint gyorsítom a lépéseket. El is hagyom az utcát, megállítás nélkül. De később is az volt az érzésem, hogy közel jártam akkor a kellemetlenséghez, történelmi kegyeletem kielégítéseért.

Szatmárnémeti.

Ez a teljes neve Szatmár városának. Valaha ugyanis két része volt: Szatmár és Németi, s ezeket a Szamos folyó választotta el ott, ahol most az irgalmas nővérek hatalmas anyaháza áll. A másfelé vezetett folyó azóta a város alatt ballag el; Németit pedig, mely Árpádkori német telepeseiről kapta a nevét s később legszínmagyarabb része lett a városnak és ma is az, csak az szokta emlegetni, akinek különösképp azon a részen van dolga, egyébként Szatmár már régen az egész város neve. Az egykori várból csak az emelkedés van már meg; ezen épült a jezsuiták Kálváriája.

Nagykárolytól deszkasíma rónán szalad a vonat Szatmár felé, átvág a majtényi síkon, ahol Rákóczi kurucái lerakták a fegyvert, s érte Petőfi «legszentebb könnyei» hullottak. Átrobog a Szamos hídján s már integet felém a diákévek annyi kedves emlékeitől megaranyozott püspöki város.

De messziről is valami változás mutatkozik az összképben. Nem a kéttornyú, kupolás székesegyház tartja itt már a láthatár zenitjét, mert azóta felébe szállt egy gömbös fejű új templom: a befejezés felé közelgő román bazilikáé. Ez itt az új világ legnagyobb hangsúlya.

Ahogy a Róma-járót a San Pietro, úgy húzza régi diák-szívetem a klasszicizáló homlokzatú, renaissance püspöki templom. Régi iskolám, a katolikus gimnázium, az egykori Kazinczy-utcában, úgyis román leánygimnázium már. A jezsuiták melletti új katolikus gimnázium pedig Eminescu-liceum, a fiúk számára. Ennek homlokzatán, még láthattam a mult nyáron Szent Imre hatalmas méretű, délceg szobrát. Nincs többé.

Benn a dómban megindultság és öröm váltakozik bennem, s mint valami rég nem látott, drága jóbarátra tudnék e falakra borulni, melyek közt valaha először vettem az Úr testét. A templomnak Meszlenyi püspök idejéből való helytelen restaurálása: a vaskos kupola, a túlterhelt kifestés sem bánt többé. Nagyobb dolgok fájnak már ennél!

Csak kilépve, veszem jobban szemügyre a nagy változást a hatalmas négyszögű tér képében. Nem áru piac többé; átalakították pázsitos, virágos, lugasos sétatérre. Igaz, a falui egy részétől elvágott Szatmárnak hova is kellene már ilyen nagy piac! Elfér az kisebb helyen is: a püspöki palota körüli utcákban, fölverve az előkelő negyed csöndjét.

Hogy' roskadozott valamikor ez a régi piactér messzi vidék rengeteg terményétől-árujától! Micsoda szekértábor, gabona-, gyümölcs-, zöldség- és kenyérsorok rajta! Hogy' megbámultam, mint a délvidékről odakerült kis diák, híres különlegességét: a hatalmas karimájú férfi szalmakalapokat! Mennyi elégtelenséggel, tekintéllyel néztek szét alóla a piros-pozsgás polgáarcok! Még Gyulai Pál is vett néhányat belőlük, mikor lent járt Szatmáron egy irodalmi ünnepély alkalmával a Kölcsey-szobornál (az is hova lett már a református templom előtt!), leányfalusi vincellérjei, no meg a maga számára is, az erdei sétákra, ahogy nekem mondotta. (Szatmárral kapcsolatban azt is szerette tudakolni, van-e csakugyan kecsge a Szamosban, ahogy Gvadányi állítja). Talán az Erdődről hozzá felköltözött após, Szendrey Ignác hívta fel azokra a kalapokra a figyelmét. De hol vagyunk már azoktól az időktől!

Meglátogatom az irgalmas nővérek anyaházába beépített templomot is. Aranyos csillagokkal teleszórt kék kupolája alatt valaha feledhetlen májusi ájtatosságokat hallgattam.

Még Kaffka Margit, a hálátlan tanítvány is, andalítóknak rajzolja őket erről a zárdáról írt, szemenszedett rágalmakat összehordó, *Hangyaboly* című kulcsos regényében. A világos tónusú templom úgy ragyog a fénytől, tisztaságtól, mintha gondozói lelke hófehérségének viasszasugárzása volna.

Végigróva a piactér négyszögét, a környező utcákat, mindenütt a régi magyar szó, magyar élet. A bőrükből kibúvásra, lám, sem rávenni, sem rákényszeríteni nem lehet az embereket. A felhalmozott kincsein túladni nem tudó országban nagy az olcsóság élelmi cikkek tekintetében ; pénz, munkaalkalom azonban annál kevesebb.

Fölkeresem a házat, ahol mint diák először laktam. Most valami szakiskola van benne. Szívesen fogadnak így a szünidőben, mikor megtudják, miről van szó. Az igazgató vagy gondnok eléggé folyékony magyarsággal lelkesen emlegeti pesti emlékeit a jamboree alkalmából. Hogy mennyire óvták az úttól, pedig milyen jól bántak ott vele! Sohasem a népek gyűlölik egymást, — mondja — hanem politikusaik. Egy fogász előszobájában Debrecenből jött úrral kerülök össze. Azt állítja, hogy itt, az utiköltségeit is beleszámítva, olcsóbban tud aranyfogakat csináltatni, mint minálunk. Hiába, Erdélyben aranyat is bányásznak!

A régi iskolatársak közül is megtalállok még néhányat. Az egyik a jezsuita rendház főnöke. Kiegyensúlyozott, derűs lélek, pedig a páterek, konviktusuktól megfosztva, jobbára csak missziók tartásából éledgelnek. A másik földbirtokrendezésen átesett, tehát afféle «leépített» földbirtokos. Az ügyvédséget sem érdemes folytatnia, így bizony szép, népes családjával nem nézhet a régi gondtalansággal a jövőbe. Ő volt köztünk a leggazdagabb fiú. A negyediket mint neves szemorvost, az ötödiket mint a püspöki alapítványi pénztár hivatalnokát találom. Abba a hivatalba a hála is elvisz : onnan kaptam diákpályám első ösztöndíját. Az ily találkozókon a lélek minden zugának lámpása kigyúl ; s ebben a fényben, mint a fölrebentett madarak, rajzanak elő emlékei.

A már elhalt diákpajtások közül egynek a sírja sem ebben a városban domborodik. Annál többé a pesti temetőben. Az élet egyik tragikus áramlása: a vidék szüli, a főváros temeti az enbereket. Vannak azért itt is nékem drága, felkeresett sírok. A németi temetőben a drága keresztanyáé. Tiszta, szent, egyedülvaló élete után mint diadalének zengett fel koporsója felett — már az új időkben — a franciskánus kórus bucsúéneke. Mintha rabmagyarok szabadulásának dalát hallgattam volna. Sírkövén az aranyozás ma is úgy ragyog, mint az ő jó lelkiismerete. A szomszéd református temetőben jó nagyanyám sírja. Kis koromban tőle tanultam meg énekelni Szenczi Molnár Albert zsoltárait, de ő intett egyúttal a magam katolikus hite megtartására is. Ilyen volt a felekezeti béke Szatmáron.

Ám azoknak sírjait, akikre diákfővel mint a szatmári társadalom nagyjaira tekintettem föl, a Szamoson túli temetőben találom. Fejfára faragva, sírkövekre vésve itt van Szatmár befejezett történelme az utóbbi száz esztendőről. Itt nyugszik — s nem a székesegyházban — két püspök: Mészlényni Gyula, a temetőkápolna kriptájában és Boromisza Tibor, Istenszabad ege alatt, fehér márványkereszt tövében, hívei, papjai közt, ahogy maga óhajtotta. Az utóbbiak közül itt a két neves plébános: Páskuj Lajos, a költő; és Jandrisics János, az ékesszavú szónok. Tovább Aiben Mátyás, a katolikus gimnázium igazgatója, jóságos bérmaapám. Tanáraink közül az előkelően szabatos magyar professzor, Orosz Alajos, és a patétikus Lamartine-stílusban, lenyűgöző hatással előadó történettanár. Fechtel János. Hozzá képest még az egyetemi előadásokat is szürkéknek, egyhangúaknak éreztem egy darabig. És még hány név van itt ezekre a keresztekre felírva, melyeknek viselői valaha Szatmáron értékes saját színezetet adtak a magyar kultúrának! Irsik Ferenc kanonok, teológiai, neveléstani műveiben Pázmány nyelvének érdekes újrakeltegetője; Gyurits Antal, a klasszikusok és Cantu Caesar világtörténetének fordítója, a pápai himnusz ma is énekelt szövegének szerencsés átköltője. Jóságos tanári egyéniségét poéta tanítványa, Pály Ede, így örököltette meg:

Sok fáradalmas éven át
 Ezrek szívébe rajzolád
 Édes mosollyal arcodat.
 Te áldott lelkű, kedves agg!

Itt a vidám, költői kedélyű theológiai tanár. Tóth József, szüleiével, hat testvérével egy kriptában. Régebbi kollégái közül Kádár Ambrus, Lessenyey Ferenc kanonokok. Akiknek nevét ebből a körből itt hiába keresem, azok a székes-egyház kriptájában nyugosznak, így Hehelein Károly, a katolikus gimnázium egykori neves igazgatója.

Amott a gazdag örmény Lengyel-család sírkápolnája. Vele szemben a nemesszívű orvos, Wallon Gyula családi kriptája. Most is kezében tartja hegedűjét, csakhoggy immár márványból faragva, a keleti tájak egykor leghíresebb cigányprímása. Bunkó Vince. A temető emelkedő végében egyforma, fehérre festett bádogkeresztek alatt az irgalmas nővérek sírtáblája: soror Martha, soror Cornelia, soror Aloisia... Ó, mennyi elpihent kéz, ideát csak munkára nyílván az imádságra összefonságból, jutalomra pedig csak amott túl, a Mindenható előtt. A kis keresztekről a neveket úgy siet lemosni az idő, mintha a lenn nyugvók alázata is azt sürgetné. Ebben a temetőben nyugodnák bizonyosan a legszívesebben, persze ugyancsak édesanyja mellett, mint a Kerepesi-úti temetőben, mindenszatmáriaknak a mult nyár végén lehullott fejekorónája, a jótékonyság hőse, Wolkenberg Alajos is.

Az elmúlás birodalmában csak annál drágábbakul szorítom lelkemhez az ifjúkor emlékeit. S egyszerre csak játszik velem a hiú vágy: be jó is volna legalább valamit belőlük újra átélni! De hiszen, visszatérőben, előttem a Szamos, s rajta — a régi helyen még, a híd mellett — az uszoda, ahol valaha úszni tanultam. A közös hadseregé volt, német komandóra tanultuk benne — Szatmáron! — az altisztektől a tempókat. Belévetem magam hullámaiba, s a napon ragyogva csillogó habok közt úszkálva, mintha ismét a régi szatmári diák volnék, ledobva az élet minden nyűgét, lemosva minden sebeit. Vagy tán inkább: eljutottam volna valami időfeletti-ség állapotába, s ott úsznám a végtelenség, örökkévalóság vizein. Nápoly mellett Bagnoliban, a regés Misenum hegyfoka előtt, a déli tenger kék bővöletében fürödtem valaha ilyen

megújítót, mint most itt, a kék Szamos vizében. A régi német művészetnek. Altdorfer és társainak híres Jugendbrunnen ábrázolataira gondolok : az egyik oldalon betegek, bénák, rútak és öregek bocsátkoznak a csodatevő vízbe, hogy a képnek a másik felén újraszületve, megifjodva keljenek ki belőle.

Koltó.

Szinérváraljánál kezdődnek Szatmárban kelet felé a hegyek. Ma már nemcsak a vasút, hanem autobus is elvisz közénk, az utóbbi Sárközújlakon, a báró Vécseyek akác-lombos, gólyafészkes, kedves faluján keresztül. Az autobus meglepően olcsó, egy saját petróleumforrásokkal rendelkező országban egész érthetően.

A mai Szatmárban általában találkozik az ember valami fatalista elhanyagoltság jeleivel. A régi és az új gazdák talán együttesen hozzák létre. Szinérváralján ennek nyoma sincs. A gondozottság, ízléses jókarbantartás jelei mindenfelé. Ez a városka valami őserővel tovább tudja élni a katasztrófákon túl is, a régi, jóízű életét. XV. századi gótikus temploma Báthory-építkezés. Oltárképeit, freskóit Lotz Károly kisebb társa, Jakobey Károly festette. Meszlényi püspöknek annyira kedves temploma volt, hogy azt mondta : odaadná érte a szatmári székesegyházat. Mikor ott jártam, egy mélyenszántó költőpap, Pakocs Károly, az Erdélyi Katholikus Akadémia alelnöke, hirdette benne Isten ígét, más vallásúakat is odavonzóan. Azóta Nagybánya esperesplébánosa. Szinérváralján született a XVI. század elején irodalmunknak több irányban úttörője, Erdősi Sylvester János. Emlékét a református templom udvarán sudár fekete márvány obeliszk hirdeti. E század elején emelte szülőföldje. A szöveg egy része ma le van ragasztva : nyilván szemet szúrt a változott időknek.

Autobuszunk Misztótfalun. Sikárlón át, szállókkal jó magosan beültetett hegylánc mentében siet velünk Nagybánya felé. Misztótfalu a szülőhelye a XVII. századi világhírű magyar könyvnyomtatónak, Misztótfalusi Kis Miklósnak. Sikárlón terem a vidék legzamatosabb, legédesebb bora.

Tovább egyre inkább gyümölcsösök, erdők ruházzák a a hegyeket, mígnem beérünk a bájos táj központjába. Nagy-bányára. Végállomásunk : a nagyszálló elé a régi szép

Széchenyi-liget s az egykori magyar festőtelep mellett elhaladva érkezünk meg. Nagybányára még mindig illik a jellemzés: egy darab ittfelejtett magyar középkor. A város képe fölött most is a Zsigmond és Mátyás korából való, a millennium táján szépen restaurált Szent István-torony uralkodik. Nagyszabású szállója talán az egyetlen hely Szatmárban, ahol élénk idegenforgalom mutatkozik. Az ódon zománcú, remek környékű város ma sem vesztette el vonzerejét.

A városháza falában emléktábla: «Itt szállt meg Petőfi Sándor 1847 szeptember 8-ikán.» Tehát az esküvője napján, feleségével együtt, Erdődről Koltó felé igyekezve. Misztótfalun eltört a kocsijuk kereke, s csak Nagybányáig juthattak aznap. Szendrey Julia nevének mellőzése az éppen ezt a napot megörökítő táblán talán ítéletmondás kívánt lenni a költő emlékéhez hűtlenné válása fölött. A nagybányai piactér egy másik emeletes háza mint a Lendvay Márton szülőháza van emléktáblával megjelölve.

De nem Nagybánya az egyetlen hely Szatmárban, ahol Petőfi emléke köszönt ránk. Hiszen ezen a földön nyílt ki számára a boldogság virága. Szatmárba ottani barátai, első-sorban költőtársa, a Kisfaludy-Társaságtól kétszer is koszorúzott Papp Endre meghívására ment le, nem sejtve, hogy ez az útja fogja eldönteni egész további életirányát. 1846-ban egyszer, 1847-ben kétszer, 1848-ban háromszor járt Szatmárban. A földszintes Papp-féle házon, ahol Szatmár városában lakott, az emeletes fiú elemi iskola, a «norma» mellett, emléktábla hirdette ennek emlékét. Az iskola egykori igazgató-tanítója Tóth István volt, a nemrég elhunyt hasonlónevű híres orvosprofesszor édesapja. Petőfi szatmári barátai közül sokszor láttam még diákkoromban a Ferenczi Zoltántól is említett Kis Gedeont, piros arcú, hófehér bajuszú, mindig mosolygó és mindig magyar ruhás rendőrkapitányát a városnak. Ő létesítette Szatmár szép ligetét, a Kossuth-kertet, a vasút mellett, ahol aztán mellszobrot állítottak neki. Az új uralom ezt is eltüntette.

Nagykárolyban ismerte meg Petőfi Szendrey Júliát és mecénás barátját, gróf Teleki Sándort. Első ott tartózkodását szintén jelzi emléktábla. Erdődön a romladozó várkapolna falában esküvője van emléktáblával megörökítve: egy másikon

pedig, a tóparti szomorúfűz melletti domboldalban *Te vagy, te vagy, barna kis lány* kezdetű versének ez a szakasza van felvésvé :

Állogálok a tó partján
Szomorúfűz mellett.
Nekem való hely : engem ily
Bús szomszédság illet.
Nézem lecsüggő ágait
Szomorú-fűzfának,
Mintha azok csüggedt lelken
Szárnyai volnának.

Sok verse született Petőfinek Szatmárban, így Nagykárolyban, Erdődön, Szatmáron, Nagybányán, Csekén, Majtényban, Nagypeleskén és Koltón. Ezek közül a legtöbb, 39, Szatmárra esik ; a koltóiak száma mindössze 28, az ott kezdetű töredékkel : *A táblabíróval* s a kéziratban elkallódott *Czigány Ferenc, a négyeskocsis* cíművel együtt 30. A Szatmár városában írt versei közt van két genrékép-remekén (*Falu végén kurta kocsmá, A kisbéres*) kívül három mesteri szerelmi ódája : *Költői ábránd volt, mit eddig érzék. Álmodtam szépet, gyönyörűt* és *A csillagos ég* címűek. Valahogy helyénvaló tehát, hogy éppen Szatmárra került, a Károlyi-grófok ajánlékaul a szatmári püspökségnek, az a biedermeier-stílusú oltár, mely előtt Petőfi Erdődön esküdött. Az erdői katolikus papnak, Kallós Istvánnak adott reverzálisát ma is őrzi a püspöki levéltár. Az oltár szépen helyreállítva, gyönyörű Szoldatits-madonnával koronázva, a püspöki palota szép renaissance házikápolnájában áll. Szatmár mai nemes püspökének, Fiedler István úrnak jóvoltából láthattam is ezt a nevezetes Petőfi-relikviát, mely előtt egykor, ama korai szerda reggelen «meghatottan, szenvedő arccal» álltak, a szemtanúk szerint, Petőfiék.

Róla csak az erdélyi irodalomban, a Petőfi-centenárium alkalmából, esett még szó, Pakots Károly tollából.

A legnagyobb dícséretet az Alföld szerelmesétől a hegyvidékek közül tudvalevőleg Nagybánya kapta : esküvője esztendejében még letelepedését is tervezte ide s egykor a sírját is szívesen tudta volna ott. A közeli Koltóhoz földi boldogságának teljessége, mézeshetei fűződnek.

Koltó Nagybányától délre, Ds felé kocsin szorgalmas

hajtással egy jó órányira fekszik, elrejtve a hegyek között. Arany János sohasem látta, de azért jó sejtéssel írta róla Petőfinek egyik levelében: «Hol van az a Koltó? Valahol az Isten háta megett!» Az út egy hegyhátra felkapaszkodva jó darabig magas erdőn visz keresztül, úgy ereszkedik le a Lápos-folyó völgyébe. A hídon túl, elhagyva egy oláh falut, fölfelé visz, mígnem felér arra a magaslatra, ahol gyümölcsösök közé rejtett házikóival a ma is színmagyar református falucska, Koltó fekszik. Róla dalolta Petőfi menyasszonyának:

Odaviszlek, szép Erdélyországba.
Lápos-völgyi regényes magányba.

Az út egyes pontjaira szíves utitársam, egy fiatal nagybányai káplán figyelemztet. Visszanézve az emelkedésről a Lápos lenn fénylő tükrére, Petőfinek a Szamosról mondott királyi hasonlata jut eszembe: egy odafagyott villám!

A református templomkával szemben hajlik be az út a parkba, ahol a katolikus ági Teleki-grófok emeletes, kettős tetejű, biedermeier-homlokzatú kastélya rejtőzik. A kastély mai ura idősb gróf Teleki János. Szerda van, Szatmáron vásár napja: így a jó gazdát nem találjuk odahaza. Helyette neje, született alsócsernátoni Domokos Gabriella grófné fogad bennünket magyar szívésséggel.

Az emeleti szobákban laktak 1847 őszén hat héten át Petőfiék. A berendezésből ma már semmi sem emlékeztet erre az időre. Gróf Teleki Sándor a szabadságharc után 18 évet töltött emigrációban. Ezalatt a megszálló osztrák katonák nemcsak a berendezést, hanem még a lépcsőzetet is úgy tönkretették, fel is tüzelték, hogy hazatértekor létrán lehetett csak, kívülről, az emeletre felkerülni. A német mellett az árendás is elkövetett minden tőle telőt, hogy a gazda otthonát régi képéből kiforgatva lássa viszont. A kertje úgy elvadult, ahogy Keleti Gusztáv szép festménye ábrázolja, igazán: A száműzött parkja.

E kastélyban remélte Petőfi a sírig, sőt az örökkévalóságon át tartónak boldogságát, bár itt rohanták meg balsejtelmek is. Itt írta Szendrey Julia naplójába az áradó boldogság lapjait, s merengett el ő is sejtelmesen a hulló csilla-

gokon. Az emelet most egy helyiséggel bővebb, mint akkor volt: északkelet felé zárt veranda épült hozzá. Erről elének tárul a Lápos gyönyörű völgye kaszálóival, szántóföldeivel, gyümölcsöseivel, felettük a szépen hullámlzó erdős hegyekkel Nagybánya felé, egyszóval az a táj, amelyről azt mondta Petőfi: mintha az ő képzelete után alkotta volna a természet!

Szóba kerülnek Koltó egykori vendégei; a leghíresebb köztük, még a hetvenes években, Jókai volt. Néhány napot töltött itt, Petőfiék szobáiban elszállásolva. Az ittjártak névsora egyébként meglepően szegényes. A háború előtti időkben is ritkán került el ide neves író, még a Petőfi-kultuszban tevékenykedettek közül is. Milyen zarándokhely lett volna belőle — Németországban! Két éve kirándult ide a román költő-politikus, Goga Oktavián, egy hivatalnokával, aki 1919-ben a megszállókkal együtt hagyta el közülünk Budapestet.

A szépen gondozott park délceg fenyőcsoportját még Teleki Sándor ültette, haza kerülván a kiegyezés után. Egy hatalmas ősi hársfán bizonyára Petőfi tekintete is pihent. Nagyon vén fa a hármás elágazású, görcsös somfa is. Ágai virágoztak, termettek a múlt évben is. Az alája körben alkalmazott asztalka kőlapján, a hagyomány szerint, Petőfi is írogatott, a hűvös, őszi időben subába burkolózva. Mikor Goga a somfa alatt fényképezőgép elé állott, kísérője így bókolt a kép elébe: «A legnagyobb román költő, a legnagyobb magyar költő fája alatt!» Azt már aztán ők döntsék el, meny-nyiben áll meg a bók — első része.

A fától pár lépésnyire magános sír. Márványlapján az írás: «Itt nyugszik római szent birodalmi széki gróf Teleki Sándor 1848/49-beli honvédezredes és író. Szül. 1821. † 1892.» A változatos életpályát megfutott katona és író, érdekes, eleven emlékirataiért és elbeszéléseiért a Petőfi-Társaságnak is tagja, életében egyaránt őrizte Victor Hugo tollrajzait, Garibaldi mankóját és az aradi bítófákról hullott forgácsokat. A magyar függetlenségi eszmének épp oly lelkesült képviselője volt a mágánok sorából, mint a köznépből Petőfi. Lelkületére talán ez a Petőfivel kapcsolatban leírt mondata világít rá a legjobban: «Többnyire egy véleményen valánk». Petőfinek

Szendrey Julia iránti érzését nyilván ő jellemezte a legjobban ekkép. «Imádtam a szerelem frenezisével és szerelmes volt bele a hallucinációig». Nagybányán halt meg, de Koltón kívánt nyugodni, ahol Petőfi szelleme lengi körül. Az odazarándokló érzi, hogy jól van ez így. Mert amíg Petőfi emléke él, gróf Teleki Sándoré sem lesz elfeledve.

A kastélykert széléről átfogó kilátás nyílik a hegyvidékre észak és kelet felé. A távolból rátkimered az előtér kisebb hegyei mögül a két hegyóriás, a kopáran domborodó Rozsály és a szatmári tájak legmagasabb része: a Guttin gránitcsúcsai. Mögöttük kél fel ezen a tájon a nap s — mondják — szeptember végén valóban felcsillan már rajtuk a hó. A hely tájképi s Petőfitől rálehel varázsa hatalmába keríti a szemlélőt. S kialakul benne az e helyen született remekre, a legcsodálatosabb magyar versek egyikére nézve annak átlátása is, hogy a *Szeptember végén* nemcsak az édes boldogság és fájó sejtelem elégikus összeolvadásával ragad el, hanem egyik halhatatlan tényezője hatásának a vidék sajátos bájának éreztetése is Petőfi szerelme, mely benne a hitvallás lángolásával lobogott, a múlté már, de ez a táj örök szépségében mindenkor hirdetni fogja költészetének egyik hervadhatlan értékét: élményben fogantságát, őszinte igazságát.

Még aznap délután Nagybányáról Felsőbányára repít az autobusz. Ez már romantikusan nagyszerű táj, az Appenninek ígéző pontjaira emlékeztető. A Zazár-folyócska völgyében megülő bányavároska közepén a templom sudár tornyával olyan, mint egy pihenő, karcsú, fehér madár. A legszébb istenháza ezen a vidéken. A múlt század közepén nem is hivatásos építész, hanem a zajtai plébános, Tischler András tervei szerint építették. Diadalmasan hirdeti, hogy lélekből sarjadtság nélkül nincs igazi vallásos művészet. A San Pietro kupolája épp úgy bizonyítja ezt, mint az egyszerű falusi pap ihletett tervezete. Homlokzatán a két fő apostol mellett Szent István és Szent László királyaink szobrai. Boltívein velenceiesen szép freskók szűz Mária életéből: Lotz Károly fiatalkori művei, aki Jakobey barátjával került el erre a vidékre. A háború alatt leszedték hadicélokra a templom szép, patinás réz fedelét, így az időjárás nagyon megrongálta

már őket. Felsőbányának volt évtizedeken át esperes-plébánosa Pály Ede, a papköltő, a «Nagyasszonyunk, hazánk reménye» kezdetű, katolikus templomainkban ma is énekelt himnusz szerzője. A plébániának abból az ablakából, amely mellett egykor verseiből olvasott fel nekem, odalátni a szemközti hegyoldalban húzódó temetőre, ahol, tíz éve már, sírja domborul. Felmegyek oda, s fejfája mellett újítom fel magamban emlékét, aki hitközömbös korban egy harmónikus papi léleknek volt bátor, szépséges kifejezője.

Szatmár szélén.

Szatmártól néhány állomással északra, igazában már Ugocsa földjén: Halmiban pihenek meg rokoni körben a szatmári utak után. A régi magyar városka ma határállomás Csehszlovákia felé. XV. századi művészi gótikus temploma a reformáció óta a kálvinistáké. Persze csak magyar szóval tisztelik itt Istent, katolikusok és kálvinisták egyaránt. A legszebb világi épülete ma is a magyar időkbeli való emeletes járásbíróház. A kéklő, zöldellő ugocsai hegyek a városkát szépen koszorúzzák. Bortermő hely, de szőlőinek egy része csehek kezén. Innen a cseh sörre, onnan a szatmári borokra sűrű az átjárás. Nyilván nem cél és eredmény nélkül éli itt a «végbeli vitézek», azaz kufárok életét a sok galíciai. A hallatlanul lenyomott piaci árak mellett pompás üzlet a csempészes.

Halmiban éldegélt 1919 után a neves magyar nemzetgazdász és volt miniszter, György Endre, aki aztán Budapesten halt meg, de holtában megint csak visszakerült ezekre a tájakra: a szatmárnémeti református temetőben nyugszik. Fekete obeliszkjén szép evangéliumi mondás is, illően ahhoz, aki egész életében azt vallotta, hogy az anyagi eszközök csak annyit érnek, amennyiben velük és általuk az emberiség fennköltebb érdekei mozgathatók elő. Ma pedig Halmiban éli a nyugalom éveit egyik világháborús vezérünk: báró Bothmer Béla huszár altábornagy. A délceg járású, vidor, magányos öreg úr úgy elévődik a gyermekekkel is,

mintha valaha nem is csaták vérzivatarában vezényelt volna.

Átkocsikázunk egy délután a Buttykay-család egykori falujába, a szomszéd Kökényesdre. Itt aztán már csak görög és római katolikus templom, s az előbbi a nagyobbik. A katolikusoknak azonban elülső részében barokk, szentélyében gótikus régi kis temploma műemlékértékkű. Egy anyaszív nagy bánatának emléke fűződik hozzá. Ezelőtt száz évvel özvegy losonczi Bánffy Jánosné restauráltatta, földeket is adományozva az egyháznak, — márványtáblát is kapott érte — hogy leánykáját, akit kilenc éves korában nyomtalanul elloptak tőle, visszakaphassa. Csak a másvilágon láthatta viszont.

A temetőben felkeresem szatmári felsőbb osztályos diák társamnak, Buttykay Gézának, a nemrég elhunyt Buttykay Ákos jeles zeneszerző öccsének sírját. Ő volt a legelragadóbb kedvességű úri fiú, akivel az életben találkoztam. Valaha az ifjúság körülrajongott vezére. Mint jogász agyonlőtte magát szerelmi bánatában. Sírját, a szüleié mellett, elvadult bokrok sűrűjében, alig találom meg. Vaskeresztjén már csak az évszámok vehetők ki tisztán. Családjából a faluban senki sem él már. Sírjaik állapota mintha a magyar urak alkonyatát jelképezné ezen a tájon. Közeliükben is egy elfeledést nem érdemlő sír: Jendrassik Jenő festőművesé. Itt halt meg, a felesége falujában. — 1919 karácsonyán. Mennyi magyar bánatot vihetett sírjába!

*

Halmiból a cseh vonat visz Kassa felé. Nagyjában a keserves trianoni határ tulsó oldalán kanyarog. Átszalad a Tiszán, Bodrogon, érinti Borsit, II. Rákóczi Ferenc szülőhelyét, majd a Sátorhegy alatt oly gyönyörűen fekvő, Kazinczy emléktől szentelt, ma fele magyar, fele cseh Sátoraljaújhelyt; ránk kandikál Szalánc vára, mígnem, a Hernád-völgyén tovább, beérünk a nagy fejedelem nyugvóhelyére, Kassára. Innen aztán mindjárt tovább az «erdei lak» városába, Eperjesre, ahol vár családom. De ez már más vidék, más hangulatokkal.

VÁRDAI BÉLA.

KÖLTEMÉNYEK.

Három rossz vendég.

Sívító síppal érkezett.
Vad füttel, trombitákkal.
Mindent felöklelt útjain,
Sőt rombolni sem átalált.
Megvert ajtót és ablakot.
A lombot szórta szét,
S most a tetőkön trombitál
A szél, a szél, a szél.

A háztetőkön trombitál a novemberi szél.

A másik : kámzsás vén barát.
Ruhája kékes ólom.
A szívre mázsás súllyal ül,
Bár könnyű, mint a sólyom.
A tájat eltakarja,
A döbrent égre felnő.
Csuhájával mindent beföd
A szörnyű őszi felhő.

A mindenséget elfödi a novemberi felhő.

A harmadik : sír, mint gyerek,
Vég nélkül és unottan.
A könnye jég-gyönggyé mered
S a bádög-csőbe koppan.
A lélek elsötétül,
A vígság tűn belőle.
Az ablak alatt megered
Az ős hideg esője.

Veri, veri az ablakot november bús esője.

Három jó vendég.

Kezében arany ostorok,
Tűz a feje körül.
Akire rácsap, hirtelen
Táncolni kezd s örül.
Jöttén egyszerre felszökik
Az olosó élet ára.
Bukfencet vet a tornyokon
A tavasz víg sugára.

Arany sisakban megjelent a tavasz napsugára.

A másik : mint a szűz leány.
Oly gyenge, mint a harmat.
Jókedvükben küldték el őt
A mennyei hatalmak.
Nagy ibolya-szemétől
Felébredt a világ.
Hegyen-völgyön (a szívben is!)
Kinyílt az új virág.

A Paradicsom hírnöke : megjött az új virág.

Mint szent pap az oltárhoz,
Úgy jött a harmadik.
Elébe horul nyomban
Vad barbár és a hit.
Fején zöld infulával,
Mit piros kő aláz,
Megjelent a mezőkön
Az új búzakarász.

Megjött a föld legjobb vendége : a búzakarász.

HARSÁNYI LAJOS.

IRODALOM.

Szerelem a mindennapi életben.

Földi Mihály : *Urak és szolgálók*. (Budapest) Athenaeum kiadása (1936).
8-r. 145 l.

Földi Mihály, a gazdag munkásságú regényíró, kedves meglepetéssel szolgál legújabb kötetében : kilenc, jobbra érdekes novellát nyújt az olvasónak. Tárnya majdnem mindnek a szerelem — szabatosabban, és ez teszi éppen érdekessé elbeszéléseit, az az érzés, amely a férfit és a nőt egymáshoz vonzza. Nem a költők megénekelte «nagy» szerelmi lobban föl hősei lelkében, egy pillanat alatt, olttatlan lángra, nem is vad, érzéki szenvedély forralja vérüket : Földi Mihály nem hősokeket vagy démonokat szerepeltet, hanem embereket, mindennapi átlag-embereket. A bankvezér, aki kedvesévé teszi, mérsékelt hévvel, de tisztességes apanage-zsal, alantasának feleségét, és a férj, aki egyformán félti feleségét és állását : a válófélben lévő asszony, aki ügyvédje nyakába szeretné varni magát ; a szegény tanár, aki visszadöbben attól, hogy egyszerre vegye igénybe vagyonos barátja asztalát és ágyát : ezeknek az embereknek a szerelem, erkölcsi fölfogásuk és vérmérsékletük szerint, életszükséglet vagy szórakozás, de sem nem romantika, sem nem erotika. A szív vágyaiba beleszól náluk az ész is — s éppen ebből az ellentétből sarjad ki Földi elbeszéléseiben az emberi és művészi probléma. Hogy megoldhassa, teremti a maga jól meghatározott lelki alkatú emberei számára valami ilyen helyzetet — ez a point de départ. Valamint nem keresett afféle érdekes embereket, nem választ különös, újszerű helyzeteket sem : de van-e egyáltalán szerelmi helyzet, amelyet ne csépett volna el a költészet — sőt maga az élet? Azután megmutatja, hogyan viselkednek szerelmesei a szokványos háromszögben, hogyan hallgattatja el érzésük értelmüket, vagy fordítva, értelmük érzésüket. Ez minden novellájának szerkezete és egyben anyaga is.

Világos, hogy ezek az egyszerű történetek csak akkor kapnak művészi reflexet, ha szereplőinek lelki mozgalmait az elbeszélés fordulataiból élesen, szemléletesen bontakoznak ki, s mögöttük élő valóságokat, igazi embereket érzünk. A költői föladat tehát, amely az íróra vár, lélektani, megoldásához elsősorban psychognosisra van szük-

ség, s a siker azon fordul meg, meg tud-e győzni lélekismeretének biztosságáról az író — a lélektan nyelvén szólva, van-e ereje az intuitive megsejtett igazságot átvetíteni az értelem síkjára.

Földi Mihály tudatosan erre a művészi követelésre szánja erejét. Érdeemes megfigyelni, hogyan adja meg történeteinek a művészi illúziót. Egyszer analízissel. Az *Urak és szolgák* című elbeszélés hősé-nek, a 40 felé közeledő könyvelőnek, mindjobban megtetszik a melléje beosztott új kisasszony, akiben a vezetőség pártfogoltját sejtí. Elhatározza, hogy feleségül veszi — igaz, hogy majd sok kényelméről le kell mondania miatta. Főnöke azonban kicsúfolja a lobogóhajú, lompos leányt, ebből megérti, hogy nem áll mögötte valamilyen hatalmas pártfogó, s a lassan ért szerelem egyszerre elpárolog a könyvelői szívből. Az egyszerű történet hősé-nek minden lelki megmozdulását, a megindítás pillanatától a bonyolításon át a katasztrófáig, elénk tárja az író — eljárása itt exaktságban a kísérletező természettudós módszeres eljárására emlékeztet. A statikát, amely ebben az elbeszélésben érvényesül, dinamikával pótolja *A döntés* címűben. Két férfi küzd egy asszonyért, a cingár, törékeny, kopaszodó orvos, aki megszereti páciensét, és annak férje, a fiatal, duzzadó erejű sportbajnok. Az átlagolvasót nyilván a tárgyi érdek köti le : vajjon melyik fél győz a szellemnek és a nyers erőnek, egyben a jómódnak és a szegénységnek ebben a küzdelmében (megnyugtadjuk a romantikus kedélyeket : az ifjúság, a szív!) ; akinek azonban van érzéke a költői alkotás titkai iránt, az inkább azt a művészetet méltányolja, amellyel az író a hősei küzdelmét előttünk eljátszatja : a két szembenálló férfi mellett az asszonynak jóformán semmi szerepet sem juttat — ő csak a döntő szót mondja ki — és mégis éppen az ő személye lesz az elbeszélés tengelye, az ő lelki valójára esik a legerősebb fény.

Nem mondom, hogy Földi Mihály minden novellája ilyen érték, — kivált a jelenbe visszavarázst Tiberius császár története (*Uilágura*) nem az, nem tudja kifejezteni a jó gondolatban rejlő művészi lehetőségeket — de a kötet bizonyára mai novella-termésünk javához tartozik.

r. r.

A fiumei rezolúció.

Trumbić Ante : *Suton Austro-Ugarske i riječka rezolucija* (Ausztria-Magyarország alkonya és a fiumei rezolúció). Zagreb, 1936. 111 l., 8°.

A fiumei rezolúció harmincadik évfordulóját Trumbić Antal azzal ünnepelte meg, hogy kiadta a rezolúcióra vonatkozó megemlékezéseit. A fiumei rezolúció Magyarország politikai történetében olyan

fontos mozzanat volt, hogy azt hiszem, nem haladhatunk el szó nélkül a könyv mellett.

Trumbić 1864-ben Spalatóban született. Jogot Zágrábban, Bécsben és Grácban tanult. 1895-ben a dalmát szabor, 1897-ben a bécsi Reichsrat tagja. A világháború alatt az antant oldalán működött Délszláv Választmány elnöke. E minőségében Pašić szerb miniszterelnökkel aláírja az ú. n. korfui deklarációt (1917. júl. 20.), melyet Jugoszlávia alapokmányának tartanak. Jugoszláviának első külügyminisztere lesz (1918. dec. 20. — 1921. jan. 1.) és Pašićsal együtt résztvesz a békekonferencián. Lemondása után Belgrád nagyszerb és centralista törekvéseivel szemben ellenzékbe lép és egyre jobban eltávolodva a délszláv ideológiától, ma Maček híve.

Ez az életpálya determinálja könyvét. Megmaradt a Habsburg-monarchia ellenségének. Amiket Ferenc Józsefről ír, az tele van elfogultsággal. Irántunk, magyarok iránt, bizonyos rokonszenvet mutat (51., 56. l.), de a trianoni keretek érinthetlenségét vallja. Gyűlöli a mai Jugoszláviát. Mikor a multtal szemben objektív, az mindig burkolt támadás Belgrád ellen, mely azt is elvette a horvátoktól, amit a magyarok meghagytak (16., 17., 24., 26., 35., 49., 64., 65., 101. l.). Legérdekesebb az, mikor a Monarchia külpolitikáját teszi felelőssé azért, hogy nem két délszláv állam alakult: egy pravoszláv szerb-bolgár és egy katolikus horvát-szlovén (44. l.).

Trumbić könyve nem céltudatosan felépített munka, inkább lazán összefüggő cikkek gyűjteménye. Sok benne a közhely, az elkalandozás és, különösen a magyar viszonyokra nézve, a tévedés. Mi mindent mellőzünk, ami nem kapcsolatos a rezolúció történetével.

A volt délszláv külügyminiszter szerint a horvát közvélemény a Monarchiából végleg a Badeni-féle nyelvrendelet (Csehországban a német és a cseh egyaránt államnyelv, 1897) bukása után ábrándult ki. Az 1908-as események — forradalmi mozgalom Khuen kormányzata ellen, a függetlenségi párt harca Magyarországon — azt a reményt keltették, hogy a dualizmus nem lesz sokáig tartható. A horvátországi állapotok miatt Dalmácia horvát képviselői testületileg akartak a császár elé járulni, de az osztrák miniszterelnök javaslatára az uralkodó nem fogadta őket. Ők ennek csak örültek, mert a nemzet láthatta, hogy a császár ajtaja zárva van a horvátok előtt (66—67. l.).

Ekkor kezdi meg akcióját Trumbić. Érintkezést keresett Budapesttel és Rómával. 1904-ben Pestre utazott és gróf Batthyány Tivaddarral tárgyalt (76. l.). Miről, nem mondja meg és Batthyány sem beszél e találkozásról emlékirataiban. Rómát meg akarta nyerni egy a Monarchia ellen irányuló háborúnak, fel akarta világosítani az ola-

szokat a horvát nemzet jelentőségéről, hogy elhárítsa a horvát területek olasz annexiójának veszedelmét, végül — és ez volt a közvetlen cél — Rómán át akarta rávenni a dalmát olaszokat, hogy támogassák Dalmácia reinkorporációját. A Consulta több tényezőjével tárgyalta, akik közül Fusinatót nevezi meg, de a királytól és Tittoni miniszterelnöktől hiába kért audienciát. Maga elismeri, hogy római tárgyalásai eredménytelenek voltak, mert az olaszok nem hittek a Monarchia bukásában.

Mikor a magyar parlamenti viszonyok végletesen kiélesedtek, a zárai *Narodni List*-be (1905. márc. 11.) egy cikket írt, melyben a függetlenségi párt oldalára állott, de Dalmácia reinkorporációját és a magyar-horvát kiegyezés revízióját követelte (78—81. l.). Ezután Spalatóban felkereste gróf Esterházy Mihály, átadva Kossuth Ferenc üzenetét, hogy szeretne vele beszélni. 1905. június 11-én Kossuth pesti lakásán volt az első találkozó. Kétnapi tárgyalásuk anyagáról nem sokat jegyez fel. Mintha a 41 éves horvát politikus külpolitikai szemináriumot tartott volna a 64 éves magyar pártvezérnek. Szerinte Kossuth teljesen el akart szakadni Ausztriától, Ferenc Józsefről mint emberről és uralkodóról igen rossz véleménye volt és egész gondolkodásmódját élő anachronizmusnak tartotta. Kossuth helytelenítette a Monarchia külpolitikáját, de nem mert nyíltan szembefordulni vele, mert ez megbontotta volna a koalíciót. (Andrássy!) Bosznia kérdéséhez sem mert nyúlni, külpolitikai bonyodalmaktól tartva. Sőt Trumbićot is kérte, hogy a bosnyák kérdést a horvát sajtó kapcsolja ki (84. l.).

A dalmát községi választások lezajlása után 1905. augusztus 14-én és 15-én a reichsrati és a dalmát-szábori horvát képviselők Ragúzában értekezletet tartottak, mely azt határozta, hogy Horvát-Szlavonorságok, Dalmácia és Isztria valamennyi ellenzéki képviselőjét kongresszusra kell összehívni, hogy döntsenek a horvát nemzet állásfoglalásáról a Monarchia nagy viszályában. A kongresszust egy nyolctagú bizottságnak 1905. szeptember 11—13. között Abbáziában lefolyt tárgyalásai készítették elő. A bizottság a magyarokkal való szövetkezés mellett döntött. A kongresszus elé egy ily értelmű határozati javaslat beterjesztését tartották szükségesnek. Három előmunkálat került tárgyalásra: Vrbanić Ferenc zágrábi egyetemi tanáré, Milić Vinko dalmát képviselőé és Trumbićé. Vrbanićé a szövetkezés ellenértékül az 1868-i kiegyezés nyelvi rendelkezéseinek végrehajtását kívánta, hogy t. i. Horvát-Szlavonorságokban nemcsak az autonóm, hanem a közös (magyar-horvát) ügyekben is valóban a horvát legyen a hivatalos nyelv. Milić ellenértékül Dalmácia rein-

korporációját követelte. Trumbić szerint a horvát nyelv jogai nem voltak külön intézkedéssel biztosíthatók, hanem a kiegyezést kellett oly módon revideálni, hogy a nyelvi kérdés kiemeltessék a magyarok hatalmából. Dalmácia reinkorporációja meg csak egy Ausztria felett aratott teljes győzelem után volt végrehajtható, hiszen ezzel megszűnt volna Ausztria vezető szerepe az Adrián. A két előmunkálatot, mint nem gyakorlatit, a bizottság el is vetette és Trumbićét fogadta el, miután ehhez Vrbanić és Milić is hozzájárultak (85—86. l.)

1905. október 2-án ült össze Fiumében a kongresszus. Elnöke Čingrija Pero ragúzai polgármester volt, előadója Trumbić. A kongresszus másnap elfogadta Trumbić elaboratumát: ez a fiumei rezolúció.¹ A rezolúció elismeri Magyarország jogát a teljes állami függetlenségre, mert minden nemzetet megillet az önrendelkezés joga. A magyarok és a horvátok egymásra vannak utalva, éppen ezért a horvátok hajlandók a magyarok küzdelmét támogatni, ily módon megvetvén alapját a magyar-horvát megegyezés tartósságának. A tartós megegyezés a magyarok és a horvátok között Dalmácia reinkorporációja, a magyar-horvát kiegyezés pontos végrehajtása, valamint a politikai és gazdasági önállóság irányában való kiépítése esetén valósulhat meg (87—88. l.). Trumbić kiemeli, hogy a rezolúció számolt a realitásokkal: a program a dualizmus keretei között is megvalósulhatott volna. A rezolúció nem jogok deklarációja akart lenni, hanem egy politikai akció kiinduló pontja. Čingrija táviratilag közölte a rezolúciót Kossuthnal, aki azt lelkesedéssel fogadta (89. l.).

A kongresszus a magyarokkal való tárgyalásra egy öttagú bizottságot választott (Čingrija, Trumbić, Milić dalmát, Zagorac és Harambašić horvát képviselők). A bizottság azonban először a szerbeket és a dalmát-olaszokat akarta a rezolúciónak megnyerni. A dalmát-szerb képviselők nem fogadták el Čingrija meghívását Fiuméba. A horvátországi szerb Medaković Bogdán közvetítésére a két szabor szerb ellenzéke 1905. október 17-én Zárában azzal a feltétellel járult hozzá a rezolúcióhoz, hogy Dalmácia reinkorporációja támogatása fejében ismerjék el a horvátok a szerbek egyenrangúságát. Ezt a dalmát szabor megtette, mire az ötös bizottság három szerbbel egészítette ki magát (Pugliesi dalmát, Medaković és Krasojević hor-

¹ A fiumei rezolúció teljes szövegét magyarul l. Sztérynyi József: *Régmúlt idők emlékei*, 1925. című műve 183—184. lapjain.

vát képviselők).¹ Az olaszokkal a tárgyalások nem vezettek eredményre (92—94. l.).

Ezután Polónyi Géza, a függetlenségi párt «esze», kereste fel Fiumében Trumbiót. Polónyit Kossuth küldte, hogy a magyar-horvát közvetlen tárgyalásokat előkészítse. A tárgyalás színhelyéül Fiumészemelték ki. Polónyi érdeklődött a konkrét horvát kívánságok iránt. Mind ő, mind Trumbió a közjogi kérdésekre vetették a súlyt. Trumbió azt kívánta, hogy a horvát országos kormány legyen független a magyar kormánytól, ami elsősorban abban nyerne kifejezést, hogy a bán saját ellenjegyzése mellett nevezné ki. Polónyi erre azt felelte, hogy a bán nemcsak a horvát autonóm ügyek élén áll, hanem a közös (magyar-horvát) ügyekben is végrehajtó szerv, tehát a magyar kormány ellenőrzése alatt kell állnia. Trumbió válasza az volt, legyen a bán kizárólag az autonómia feje, a közös ügyeket meg valami közös szerv intézze. Kijelentette, hogy e kérdésben a horvátok nem engednek. Polónyi megígérte, hogy a magyar koalíciót informálja és a kérdés fontosságára felhívja a figyelmet. Utólag Trumbió kételkedik, beváltotta-e Polónyi ígérteit. Akkor azonban biztosra vette, hogy a magyarok elfogadják e követelést, mert a találkozó után a magyar koalíció egy bizottságot választott a horvátokkal való tárgyalásra és a két bizottság 1906. február 19-ére tűzte ki a közvetlen tárgyalások kezdetét (89—91. l.).

Trumbióék február 15—19-ike között Fiumében előzetes horvát-szerb megbeszélést tartottak. Ezen résztvettek horvátországi, dalmát, isztriai, bácskai és bánáti meghívott szakemberek is. Mivel a magyar koalíció három év harcai után egy sikertelenséggel nem ronthatta helyzetét, a megegyezést biztosra vették. Bécs azonban régóta rossz szemmel nézte a magyar-horvát barátkozást és most közbelépett. Február 19-ére a király összehívta a magyar országgyűlést, aztán fegyveres erővel feloszlatta. Kossuth előbb a tárgyalásoknak február 28-ra, majd a feloszlítás után a választások utánra való halasztását kért, emert mandátum nélkül a magyar bizottság nem tartotta magát az egyezkedésre felhatalmazottnak. Trumbió szerint a magyar országgyűlést azért oszlatta fel Bécs, hogy a fiumei tárgyalást megakadályozza (96—98. l.).

A magyar nemzeti küzdelem fiaskóval végződött és a királlyal

¹ Trumbió nem említi, hogy a rezolúciós pártok először egy 1905. december 12-én kelt kiáltványban nevezik magukat horvát-szerb koalíciónak. Hivatalos névvé ez az 1906. májusi választások után lesz.

kötött paktum alapján megalakult a koalíciós kormány. A horvát szábort feloszlatták és Pejachevich bán, valamint Tomassich, a Nemzeti Párt elnöke, olyan nyilatkozatokat tettek, hogy Zágrábban marad a régi uralom (99. l.). A rezolúciós pártok Trumbícot, Medakovićot és Milićet küldték Pestre, hogy e váratlan fordulat magyarázatát megtudják. 1906. április 23-án keresték fel Kossuthot. A kereskedelmi miniszter kijelentette, hogy a szábort még a Fejérváry-kormány oszlatta fel és hogy a bán a magyar kormány nem hatalmazta fel nyilatkozatára. A választások után a koalíció tárgyalni fog a horvátokkal, bár ezt Andrássy ellenzi; Wekerle még ingadozik. Délutánra Kossuth a minisztereket és a horvátokat a függetlenségi párt helyiségeiben konferenciára hívta össze (100. l.).

A konferenciára a meghívottak Andrássy kivételével mind elmentek. Andrássy, Trumbić szerint, ragaszkodott atyja politikájához, az osztrák-magyar hegemoniához a szlávok felett. «Utolsónak Wekerle jelent meg a terem ajtajában. Magas, erős, vállas ember, nagy kerek fejjel, borotvált arccal, de pofaszakállal. Vastag szivart szívott. Továbbhaladt egy kisebb terem felé, ahol a konferenciát tartani fogjuk, mintha észre sem vett volna bennünket. Mi és a többiek utána mentünk. Közömbösen, de nem barátságtalanul, száraz, hanyag hangon, mintha nem volna ideje — megszólalt:

— Tehát méltóztassék uraim, közöljék kívánságaikat!

— Kívánságainkat? Kegyelmes Uram, nekünk nincsenek semmiféle kívánságaink — volt a válasz.

Néhány pillanatnyi kínos, kellemetlen szünet állott be. A minisztereknek elállt a lélekzetük. Wekerle megérezte a fullánkot, de mintha semmi sem történt volna, szivarozva folytatta:

— Úgy értettem, uraim, miről óhajtanak tárgyalni?

Most már egyenlőek voltunk.» A szábor feloszlata és a bán kijelentései ügyében Wekerle ugyanazt mondta, amit Kossuth. Erre a horvátok azt kívánták, hogy ezt mint kormánynyilatkozatot hozzák nyilvánosságra. Wekerle zavarba jött és minisztereivel a terem másik oldalára vonult vissza. Hosszasan vitatkoztak, majd írni kezdtek. Wekerle egy nyilatkozat szövegével tért vissza, melyet a horvátok némi javítással elfogadtak. Ez aztán a Pester Lloyd április 24-i számában meg is jelent.¹ Erre a bán lemondott, Tomassich visszavonult, pártja feloszlott.

¹ Trumbić nem közli az interview-t. Nem az április 24-i, hanem az április 26-i számban jelent meg. Wekerle azt mondja, hogy a bán-tól a kormány megnyugtató nyilatkozatot kapott a választások tiszt-

Mikor a konferenciának vége volt, Kossuth Trumbícot visszatartotta. Elmondta neki, hogy Wekerle ellenezte a nyilatkozat kiadását, mert ez a régi horvát uralom elejtését jelenti és ezt nem lehet megtenni a király tudta nélkül. Kossuth azonban kabinetkérdéssé tette a dolgot. Wekerle végül engedett, de azzal a fenntartással, hogy azonnal Bécsbe utazik és ha a király nem hagyja helyben a nyilatkozatot, benyújtja a kormány lemondását. Kossuth és Trumbícz biztosak voltak a dolgukban. A király nem fog most válságot felidézni, mikor annyi baj után a koalíciót behódoltatta. Kossuth keservesen panaszkodott Trumbícnak, hogy nem volt más választása, mint vagy elfogadni a Wekerle-kormányt, vagy abszolutizmust szabadítani az országra. Megkérdezte Trumbícot, mit tehetne érettek a horvát választásokon. Trumbícz azt kérte, utasítsa a kormány a közös (magyar-horvát) tárcák horvátországi alkalmazottait, hogy meggyőződésük szerint szavazzanak. Kossuth aztán a vasutasokhoz ily értelemben köriratot bocsátott ki (100—102. l.).

A király hozzájárult a nyilatkozathoz, de Wekerlének az lett a feladata, vesztse össze a magyarokat és a horvátokat. Kossuth fáradt, beteg ember volt. Tárcáját a valóságban «bizonyos Sztérényi (Stern) államtitkár» vezette. Wekerle Sztérényi útján intézkedett. Sztérényi készítette el a vasúti szolgálati pragmatikáról szóló törvényjavaslatot, melyet Kossuth aláírt, a nélkül, hogy ismerte volna. A pragmatika kimondta, hogy a MÁV hivatalos nyelve a magyar, ami Horvátországban a kiegyezés sérelme volt. A javaslat benyújtása után kitört a horvát obstrukció. Kossuth kijelentette, hogy a javaslattal áll, vagy bukik. «Isten tudja, tudta-e már akkor is, miről van szó». Mikor a magyar kormány az egyszakaszos törvénnyel keresztülhajtotta a pragmatikát, Trumbícz 1907. július 6-án kelt táviratával szakított Kossuthtal (103—104. l.).

Ezzel a magyar és a horvát utak elváltak egymástól. A horvát politika elsekélyesedett, a napi szükségletek ellátásában merült ki. Világos volt, hogy a Monarchia déli végein mors certa, dies autem incerta (98—99. l.). Magyarország tovább is kiszolgáltta Bécsset azzal a feltétellel, hogy a nem-magyarokat elnyomhassa (109. l.).

Trumbícz könyve bevezetésében hangsúlyozza, hogy nem történetet ír, hanem megemlékezéseket. Ezért áll az események központ-

taságának és szabadságának kérdésében. A kormány örömmel lát minden akciót, mely a magyar-horvát viszonyt javítja és e tekintetben semmiféle pártnak sem biztosít monopóliumot.

jában. Azt mondja el, amiben résztvett (5. l.). Az a benyomásunk, hogy a szerző egyedül emlékezetére támaszkodott és ez ismételten eszerbenhagyta. Így aztán nem egyszer tévesen állítja be a történeteket.

Hogy Badeni nyelvrendeletének olyan döntő hatása lett volna a horvát közvélemény kialakulására, mint ahogyan ezt Trumbić mondja, aligha lesz objektív igazság. A Reichsratba akkor bekerülő homo novusra a dolog nagy benyomást tehetett, Zágráb alig vette észre. A végzetes fordulat a horvát fővárosban azzal kezdődött, mikor az egyetemi ifjúság 1895-ben elégette a magyar zászlót és a bűnösöket tömegesen relegálták. A kizárt ifjak és azok, akik azonosították magukat velük, Prágába mentek és Massaryk tanítványai lettek. A prágai diákok hazatérésével indult meg az a mozgalom, mely a horvát-szerb koalíció megalakulásához vezetett. Ez nem új dolog. Így írják régóta a horvátok is.

A függetlenségi párttal való szövetkezés gondolata nem Trumbić fejében született meg. A magyarországi szerbek már korábban megtalálták az utat néhány nagypipájú, kevés dohányú függetlenségi politikushoz, elsősorban gróf Batthyány Tivadarhoz, aki azt hitte magáról, hogy ért a délszláv kérdéshez.¹ Sőt a horvátok közt is megelőzte Trumbićot Supilo Ferenc, akit alighanem szerb szuggesztívó vezetett ez útra. Csodálatos, hogy Supilonak még a neve sem fordul elő Trumbić könyvében! Pedig Supilo a fiumei rezolúció körül igen tevékeny szerepet játszott s ezzel a horvát politikai irodalom is ismételten foglalkozott, a többi közt maga Supilo egy könyvben. Kossuthal is Supilo lépett először kapcsolatba. Kossuth, mikor mint miniszter a királyhoz benyújtott memorandumban védekezik a rezolúcióssal való összeköttetése miatt, csak Supilót emlegeti.² Nem Trumbić adatainak hitelességét akarjuk kétségbevonni, hanem csak egyoldalúságukra rámutatni.

Kossuthnak fogalma sem volt arról, kikkel próbált szövetkezni, sőt védekező irata tanúsága szerint még a nagy kiábrándulás után sem értette, miért vette ezt neki rossznéven a király.³ Sem Supilo belgrádi kapcsolatairól, sem Trumbić római naiv, de a Monarchia léte ellen irányuló vállalkozásáról nem tudott. Kossuth javára kell

¹ Batthyány Tivadar: *Beszámolóm*, I. k. é. n. 63—86. l.

² Sztérényi id. műve 180., 181., 182., 185. l.

³ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*, II. k., 1934., 162 l. Supilo panaszkodik könyvében (*Politika u Hrvatskoj*. Rijeka, 1911., 320 l., 8°) a magyar politikusok nagy tudatlanságára a horvát kérdésben, mely tudatlanság «Kossuthnál túllépte a lehetőség határait» (83. l.).

mégis feljegyeznünk azt, amit Trumbić első találkozásukról ír. A Béccsel harcban álló pártvezér sem a Monarchia külpolitikáját, sem a bosnyák kérdést nem óhajtotta érinteni. E negatívumok elárulják a pozitívumot: Kossuth csak a dualizmus keretei között volt hajlando a horvátokkal szövetkezni. Polónyi fiúmei tárgyalásai sem lépték túl e kereteket.

Kossuth e magatartásának része lesz abban, hogy a fiúmei rezolúcióban Trumbić formailag alkalmazkodott a dualizmushoz. Sajnos, csak formailag, mert a rezolúció egyes mondatai sokféle-képpen magyarázhatók,¹ és egész szelleme ellenkezik a dualizmussal. Trumbićnak természetesen joga volt a dualizmus ellen törni, de a rezolúció ezt Bauernfängerei formában tette, ami aligha lett volna a magyar-horvát megegyezés tartósságának megbízható bázisa. A szigorúan a do ut des alapján álló Vrbanić- és Milić-féle két elaborátum nem volt olyan elasztikus, mint az elfogadott rezolúció, de őszintébb volt.

A szerb maszlag ott lappangott a rezolúció mögött. Čingrija már a rezolúció előtt meghívta a dalmát-szerbeket, és a rezolúció meghozatala után a magyarokkal való tárgyalásra kiküldött bizottság a legsürgősebbnek azt tartja, hogy e kosár után a szerb Medaković közvetítésével mégis rábírja őket a horvát akcióban való részvételre.

A szerbek kikötik a horvátokkal való egyenrangúságuk elismerését. Trumbić nem mondja el, de a rezolúciós horvátok, valamint a velük szövetkező szerbek, a délszláv egységet vallották. Ha a horvátok és a szerbek egy nemzet, mi szükség van a szerbek egyenrangúságának elismerésére? A magyar-horvát tárgyalásokban a szerbek harmadik faktor akartak lenni. A február 15—19-i előzetes fiúmei megbeszéléseken már bácskai és bánáti szerbek is részt vesznek, ami tökéletesen megváltoztatta a rezolúció eredetileg közjogi és tisztára magyar-horvát jellegét. Andrassy egyebek közt ezért fordult szembe a rezolúciósokkal. Ki is kap Trumbićtól, aki a magyar koalíció küzdelmének balsikerét is az ő rovására írja. Szerinte Andrassy csak azért csatlakozott az ellenzékhez, hogy Tiszát elgáncsolja. Mikor ezt elérte, sietett Bécsnek behódolni (107—108. l.).

Az 1906. április 23-i tárgyalások leírása Trumbić könyvének legértékesebb része. Ha az elbeszélés itt-ott stilizáltnak látszik is, nincs okunk kételkedni a dolog lényegében.² A kormánytitkokat

¹ Gratz id. műve, 161. l.

² Supilo előadása szerint a magyar kormánynál először ő járt közben a választások ügyében, azután ő vette rá a vonakodó Trumbićot és társait az akció folytatására. L. id. műve 92., 94. l.

elpletykázó Kossuth nem a legjobb benyomást teszi, de erről Trumbić nem tehet. A Pester Lloydban megjelent Wekerle-nyilatkozat hatását igen drámaian írja le. A baj csak az, hogy itt emlékezete végleg eszenb hagytá. Egész sereg horvát munkából, köztük a közkezen forgó eletrajzi lexikonból,¹ megtudhatta volna, hogy a Nemzeti Párt résztvett a választásokon és megszerezte a mandátumok (88) relatív többségét (35). Pejachevich meg egész 1907. június 26-ig bân maradt.

Trumbić elbeszélése szerint Kossuth még 1906. április 23-án is tárgyalni készült a rezolúciókkal. Arról egy szót sem ír, miért maradt el a tárgyalás és miért nem sürgette ő, a rezolúció atyja, a tárgyalásokat. Így a rezolúciós akció félbenmaradt, soha a magyarok és horvátok között a rezolúció alapján a megegyezés meg sem kíséreltetett. Trumbić szó nélkül türte, hogy a Nemzeti Párt maradványai és a horvát-szerb koalíció együttesen a régi alapokon kormányozzanak. Ha a fiumei rezolúció a magyar-horvát viszonyt új és jobb alapokra akarta helyezni, Trumbićnak erkölcsi kötelessége lett volna akcióját végigfolytatni. Így a rezolúció legfeljebb Kossuthot kötelezte, bár hiszen a rezolúciósok rajta nem segítettek, míg ő uralomra juttatta őket. Mentő körülmény Trumbićra nézve az, hogy az események irányítása április 23-a után kiesúszott kezéből. A szerbek előbb őt, azután pár év múlva Supilót is félretolták az útból, hogy Pribićević Svetozar paranesoljon Horvátországban.

Amít Trumbić a vasúti pragmatikáról ír, az révedezés. Téved, mikor Wekerle és Sztérényi intrikái áldozatának tünteti fel a jó Kossuthot. (Supilo is ezt teszi.) Kossuth eredetileg valóban a magyar szolgálati nyelvet akarta törvénybe iktatni. Ezt Sztérényi akadályozta meg. Az 1907: XLIX. törvényben ugyanis nem az van, amit Trumbić állít. Az egyszakaszos azt mondja, hogy a MÁV szolgálatába «csak olyan egyén vehető fel, aki magyar állampolgár és a magyar nyelvet bírja. Horvát-Szlavonországok területén azoktól a vasúti alkalmazottaktól, akik szolgálatuk közben a közönséggel, vagy az ottani hatóságokkal való érintkezésre hivatvák, a horvát nyelv ismerete is megkívántatik». Meg kell állapítanom, hogy ez az intézkedés is ellenkezett a magyar-horvát kiegyezéssel, mely szerint Horvátországban a hivatalos nyelv a horvát és csekély politikai bölcsesség volt ezt törvénybe iktatni, de Kossuthékra nézve enyhítő körülmény, hogy eredetileg a horvát bân hozzájárult a javaslatához és csak az utolsó percben támadtak aggályai.²

¹ Laszowski Emilij: *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb, 1925., CXXVI., 298 l. 2°. L. LXXIII. l. Supilo adatai (id. műve 97. l.) szerint a Nemzeti Párt 38 mandátumot kapott.

² L. Sztérényi 188, 212; Gratz II., 163—165. l., Batthyány

Hogy Kossuth nem tudta, kiket szabadított rá Horvátországra, mikor a rezolúciókat segítette uralomra, azt eddig is tudtuk. Trumbić könyvének elolvasása után az a benyomásunk, ő sem volt vele tisztában, mit cselekedett. Igazán távol áll tőlem az, hogy a Nemzeti Párttól el legyenek ragadtatva. Jól tudom, hogy Khuen alatt a párt a korrupciósok és a sívár törtetők melegágyává lett, melyben az igazi unionisták és a meggyőződéses fekete-sárgák alig találtak meg helyüket. De kipróbált, expeditív kormánypárt volt, melyet okkalmóddal meg lehetett volna reformálni. Trumbić illúzióiért botorság volt ezt a pártot feláldozni. Trumbić honmentő akciója a nagyszerbek kezére juttatta Horvátországot. Horvát szempontból a fiumei rezolúciónak ez az igazi jelentősége. Magyar szempontból meg az, amit 1918. október 29-én a szabor elnöki székéből oly büszkén hirdetett Trumbić barátja, Medaković Bogdán, hogy a Magyarországtól való elszakadás gondolata aznap született meg, amelyik napon a horvát-szerb koalíció megalakult.

Bajza József.

id. művében (I., 70., 71. l.) másként adja elő a dolgokat, de a chronológiának olyan souverain megvetésével, hogy ez előadását megfosztja a hitelességtől.

I. FERENC JÓZSEF TRÓNRALÉPÉSE.

Néhány héttel Ferenc József trónralépte után Zsófia főhercegné büszkén mutatva fiára, így szólt a belga követhoz : «Benne van minden örömünk. Amióta a világon van, egy per-cig sem búsított.»¹

Valóban a főhercegné vezetve Ferenc Józsefnek neve-lését és megfigyelve fejlődését, egyre növekedő örömmel vette észre, hogy az ideál, melyet képzeletében a valódi fejedelemtől alkotott, s amelytől sógora, sőt részben férje is olyan távol estek, legidősebb fiában testet öltött.

Tizennégy éves volt Ferencz József, midőn a nevérol nevezett 3-ik dragonyosezredet meglátogatta a morvaországí Prossnitzban. A hatóságok és törzstisztek bemutatásakor korához képest meglepő méltósággal és egyszerűséggel visel-kedett. A gyakorlótéren is oly biztonsággal tisztelgett és vezérelt, mintha régen szolgált volna lovasainak élén.²

A morva helyőrségben a cseh dragonyosok megbámulták a gyermek magatartásának szinte férfias nyugalrát. Három év mulva Pest vármegyének rendei és a magyar főváros előkelő társadalma lelkesedtek az ifjú főhercegeért, amint azt már elbeszéltük.³ Ferenc József 1847-i pesti útjáról levelet írt Lajos főhercegnek. A főherceg elküldötte a levelet Metter-nichnek, aki annak igen örült, mert úgy vette észre, hogy az ifjú főherceg felfogása és előadása tapasztaltabb állam-férfiakhoz sem volnának méltatlanok. A herceg neje ekkor

¹ O'Sullivan jelentése. Olmütz, 1848. december 29. (Brüsszeli külügyi levéltár.)

² Schlitter : *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* Wien, 1919., 3. l. Albrecht főherceg 1844. október 3-i levele után.

³ *Századok*, 1934., 408. l.

szerencsét kívánt az örvendező Zsófiának fia nagy sikere alkalmából.¹

Az udvar 1847 őszén hatalmának teljében nyugodtan gondolt a jövőre és nem sejtette, hogy néhány hónap múlva a korán érett főhercegre jóval nehezebb feladatok várnak, mint aminőket a morva gyakorlótéren és a pesti megyeházán teljesített.

Az ifjú Ferenc József, noha igen boldognak érezte magát szüleinek, testvéreinek és rokonainak társaságában, noha vadászat, tánc, katonai szemlék és gyakorlatok, utazások s a hódolat, mely iránta megnyilatkozott, akárhol jelent meg, lelkét folyton megújuló vidám benyomásokkal védelmezték a rossz sejtelmek borúja ellen, sokkal eszesebb volt, semhogy a negyvenes évek liberális és nemzeti mozgalmait közömbösen szemlélte volna. Tizenhét éves korában kijelenti, hogy kötelessége ápolni nyájas leereszkedéssel a jó szellemet a hadseregben, mert erre a szellemre még szüksége lesz a dinasztíának a kor súlyos bonyodalmaiban. Az olasz nemzeti mozgalmak már 1847-ben hangulatának rózsás színeit át-suhanó árnyékokkal tarkították.

A liberális névvel nevezte el a korlátlan monarchikus tekintély erejével szembeszálló irányokat. Gyűlöletes volt előtte a liberális jelző. Apjának nagybátyját, az akkor hatvanöt éves János főherceget, akinek nem ok nélkül demokratikus és német nemzeti érzelmeket tulajdonítottak, gúnyos melléknevekkel emlegette. Ellenben unokatestvérét, Albert herceget, a későbbi szász királyt magasztalta «antiliberális» érzelmei miatt. Haláláig hű barátságot kötött a két trónörökös. Ferenc József örömmel jegyzi fel 1847-ben Albertről, hogy nem szeret a bonni egyetemre iratkozni, az akkor igen nagy tekintélyű Dahlmann hallgatójának, mivel Dahlmann egyike volt a göttingai hét tanárnak, akik a hannoveri király esküszegése ellen tiltakozván, megfosztattak katedráiktól. Dahlmannak ezt a bűnét Ferenc József nem bocsátja meg még akkor sem, ha ismerte volna a hírneves tanárnak azt a tanítását, hogy Ausztria nem adhat népeinek közjogi szabad-

¹ *Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren.* Bd VII., 312. l.

ságokat, mert különben fennmaradását veszélyezteti.¹ Azonban a februári párizsi forradalom után már Ausztria népei sem várták jogaik elismerését a fejedelem kegyeitől, hanem követelték az alkotmányos szabadságot nem a legsímább modorral.

Ferenc József szülei a bécsi forradalom előtt azok közé tartoztak, akik mérsékelt engedményekkel óhajtották enyhíteni a helyzet feszültségét. Legidősebb fiuk oly őszinte tisztelettel ragaszkodott hozzájuk, hogy feltehető róla az alkalmazkodás a szülők felfogásához.

Bizonyára élénken érdekelte őt az alsóausztriai ipar-egylet 1848. március 6-i rendes havi közgyűlése, amelyen Ferenc Károly is megjelent, mint az egylet protektora. A gyűlés szónoka, Arthaber gyáros kifejtette, hogy a polgárság az állami szervezet átalakításától várja a közgazdasági élet fellendülését. Ferenc Károly átvette az egyletnek a császárhoz intézett felterjesztését s látható felindulással megígérte a polgárság óhajainak teljesítését. A liberális közvélemény a főherceg megjelenését s viselkedését a kor jelen-
tékenyen jellemző vonásának tekintette. Íme, mondja egy egykorú hírlapíró, mellőzték a bureaukrata ügyvitelt és elég merészek voltak megvetéssel félretolni a trónhoz vezető hivatalos útvesztőt.²

Ferenc József aligha osztozott a demokratáknak ez újításon érzett örömeiben, de azt bátran feltehetjük róla, hogy a régi ausztriai rendi viszonyoknak azt a reformját, melyet a kormány még Metternich kancellársága napjaiban március 12-i rendeletével megindítani óhajtott, szerette volna valósulva látni.³

Azonban a fokozatos átalakulás ideje ekkor már lejárt.

¹ L. ezekre nézve : Schnürer : *Briefe Kaiser Franz Josephs* 78., 79., 82. ll. Dahlmann Springer idézi : *Geschichte Oesterreichs*. Theil II., 243. l. János fhgről : Srbik : *Deutsche Einheit*. Bd I. München, 1935. 353. l.

² *Augsburger Allg. Zeitung*, 1848, No 76. március 12-i bécsi levél.

³ A március 12-i rendelet jelentőségét Hugelmann tisztázta : *Historisch-Politische Studien*. Wien, 1915., 76. l.

Nem a tanácskozó termekben hozott határozatok, hanem forradalmi jelszavak döntöttek a reformok irányáról és egymásutánjáról.

Március 13-án Metternichnek le kellett mondania. «A császári család tagjai közt» — írja Metternich életrajzírója — «alighanem Ferenc József volt az egyetlen, aki nemcsak a régi Ausztria összeomlását, hanem az öreg államférfiúnak, az ő politikai tanárjának tragikus sorsát is őszintén fájlalta».¹

E veszteségekért Ferenc József nem talált vigaszt abban, hogy ugyanakkor a tüntető és követelő tömeg az ő személyéért valósággal lelkesedett. Egy Putz nevű joghallgató az alsóausztriai rendek házának udvarán felolvasta Kossuth március 3-i «mennydörgős» beszédét — német fordításban. «A nép örök» — mondotta Kossuth — «s öröknek kívánjuk e nép hazáját s öröknek ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk. A mult kor emberei egy-két nap után sírba szállanak, de a Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferenc József főhercegre, ki első fellépésekor e nemzet szeretetét magáévé tette, egy fényes trónus öröksége vár, mely erejét a szabadságból meríti s melyet ősi fényében megőrizni a bécsi politika szerencsétlen mechanizmusával bajosan lehet».

Midőn a felolvasó Ferenc József nevét említette, a nagy tömeg kalapokat lengetve sokáig viharosan éljenzett s midőn az idézett mondatok végét hallotta, a felolvasónak ismételnie kellett azokat. A forradalmat csináló bécsiek ugyanis szerették a dinasztíát. Szerették a tehetetlen, jólelkű császárt s e napokban megkedvelték Ferenc Károlyt s nejét, akiket kívánságaik pártfogóinak hittek. Természetes, hogy kedvelték a főhercegi pár legidősebb fiát is, de Kossuthnak rendkívül hatásos szónoki fordulatai a bécsiek rokonérzését az ifjú iránt szinte a rajongásig fokozták. Így gyarapította Kossuth Ferenc József népszerűségét 1848. márciusában, amire később nem zavartalan örömmel gondolt vissza.²

¹ Srbik: *Metternich*, II., 291.

² A március 13-i jelenetről: *Die drei Tage der Revolution in Wien* (Augsb. Allgem. Zeitung, 1848. No 97. Beilage. Frankls Wiener Sonstagsblätter után). Ferenc Károlyra és nejére nézve u. o. az április 7-i bécsi levél. Kossuth Lajos *Iratai*, XI. k., 131. l.

Ez a népszerűség azonban nem takarta el a trónörökös családjá előtt annak a tapasztalatnak jelentőségét, hogy a forradalom egyre merészebben újít. Március 14-ikén már kihirdették a nemzetörség felállítását s a cenzura eltörlését. A német-szláv tartományok képviselői központi rendi gyűlésre voltak összehíva július 3-ára, hogy segítsék a császárt a törvényhozás és közigazgatás munkájában. De az utca még mindig zibongott. Ferenc Károly március 14-én éjjel 11 órára összehívta az állami konferenciát, amelyen Ferenc József és Albrecht főhercegek is megjelentek. Az elnöklő főherceg kifejtette, hogy az eddigi intézkedések máris lényegesen megváltoztatták az állami igazgatás rendszerét s most a folytonos nyugtalanság miatt nem is lehet tudni, hová jutunk. Tanácsos volna tehát a magunk elhatározásából alkotmányt adni, amennyiben az illik a monarchia viszonyaihoz. De ha ezt megadtuk, minden lehető módon ellene kell szegülnünk a további politikai követeléseknek. A konferencia minden tagja helyeselte Ferenc Károly véleményét, noha az alkotmány ígérete a trón örököse részéről rossz sejtelmeket ébresztett az előkelő urak lelkében. Meg is jegyezték rögtön, hogy a szó teljes értelmében vett alkotmány az osztrák monarchiában lehetetlenség addig, amíg Magyarország és Erdély külön alkotmányai fennállanak Ezt a kissé homályos határozatot úgy értjük, hogy a konferencia szükségesnek hitte az alkotmány kihirdetését a további követelések megelőzése végett, de nem az egész monarchiára kiterjedő parlamentáris alkotmányra gondolt, mert azt úgyis lehetetlennek hitte az osztrák monarchiában, már csak a magyar-osztrák viszonyok szabályozatlansága miatt is.¹

Ferenc József külsőleg nyugodtan, de nem a legjobb hangulatban hagyta el a konferencia termét. E napokban szokása volt vigyázni arra, hogy mit iratnak alá a császárral. Március 15-én, az éjjeli konferencia után következő nap délelőttjén látta a névleg Ferenc Károlytól fogalmazott s a császártól már aláírt kiáltványt. Ebben az iratban az éjjeli

¹ Hugelmann id. m. 79. l. és Friedjung: *Österreich von 1848—1860.*, Bd I., 487. l.

konferencián megállapított alkotmányos ígéret határozottabban volt formulázva, semmint a nevezetes konferencia tagjai azt kimondották. Azonkívül a teljes sajtószabadság is ki volt hirdetve abban, noha a konferencián erről alig volt szó. De a közvélemény igen zajosan követelte a sajtószabadság világos formában való megadását, mivel a cenzura egyszerű eltörlését a gyanakvó közönség cselfogásnak hitte, azt sejtván, hogy csak a régi cenzura van eltörölve, de helyébe újat fognak elrendelni. Ferenc Józsefnek ez a kiáltvány nem tetszett. Úgy hitte, hogy veszélyes volna azt kihirdetni. Gyorsan hívatta Windischgrätzt, az akkori teljhatalmú katonai kormányzót. Mutatta neki a kiáltványt és kérdezte tőle, vajon szabad-e ezt közzétenni. Windischgrätz nemmel válaszolt. A császárné, aki szintén aggódott férje aláírásainak következményei miatt, széttepte az aláírt kiáltványt. Úgy látszik, hogy ez eljárás ellen Ferenc Károlynak sem volt kifogása. De délfelé a császár kikocsizott Ferenc Károlylyal és Ferenc Józseffel együtt. Az utcákat a tömeg oly sűrűen szállta meg, hogy a császár kocsija csak lassan haladt előre. A tömeg lelkesedéssel fogadta a császárt, akit népének szeretete mélyen meghatott. Midőn visszatért termeibe, egy új, valószínűen az összetépett fogalmazványhoz hasonló kiáltványt írt alá. Ebben kijelenti, hogy a hazának általunk elhatározott alkotmánya végett megtette a szükséges intézkedéseket a központi rendi gyűlés minél gyorsabb összehívására. A sajtószabadságot már megadta — úgymond a kiáltvány — a cenzúra eltörlése által egészen úgy, amint e szabadság más országokban is érvényben van. A kiáltvány hatása rendkívüli volt. Akik olvasták, vagy felolvasását meghallgatták, az örömtől mámorosan átölelték egymást.

A márciusi forradalom Bécsben be volt fejezve, de nem úgy, ahogy Ferenc József óhajtott volna. Abban már 14-én éjjel megnyugodott, hogy az alkotmányt meg kell ígérni valamikép, a 15-i császári kiáltvány hangja azonban neki bizonyára igenis liberálisnak tetszett.¹

¹ Amit itt elbeszéltünk, azt hiteles adatokból kombináltuk. Nagyjában így történhetett. Az első rendelet szétszakításáról l. Schlitter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs der I.*, 5 l. to-

De a határozottság s a konzervatív érzésnek erélye, melyek a főherceg viseletét jellemezték a bécsi márciusi forradalom napjaiban, bizalmat keltettek iránta az udvari körökben. Prágában is erősen érezhető volt akkor a párizsi forradalom hatása csak úgy, mint Bécsben és Pozsonyban. Az első, aránylag mérsékelt cseh kérvényre az udvar lanyhán válaszolt március 23-án. Ez az udvari rezolúció heves kitörsésre ingerelte a cseh nemzeti érzést.

A második cseh kérvény a magyar ellenzék sikerén felbátorodva, Csehország alkotmányos önállóságát követelte. E kérvénynek elfogadása — pedig elfogadását az akkori osztrák kormány meg nem tagadhatta — jelentékenyen lazította Csehország kapcsolatát az osztrák birodalommal. Az udvar a kérvény Bécsbe érkezte után rögtön kinevezte Ferenc Józsefet Csehország helytartójának április 6-án. A kinevezést azok eszközölték ki, akik azt hitték, hogy a trónörökös fiának helytartói méltósága Prágában oly jó hatást fog kelteni, hogy a csehek a kapott engedményekkel a birodalmi érdekek sérelme nélkül fognak élni. Azonban gróf Kolowrat, a már akkor leköszönt miniszterelnök, más véleményen volt. Április 8-án, tehát a második cseh kérvény kedvező elintézésének napján, tudatta a minisztertanáccsal, hogy az ő véleménye szerint nem kellene Ferenc Józsefet sietősen Prágába küldeni; jobb volna megvárni a második kérvény elintézésének hatását a csehekre. A minisztertanács a kiküldetés elhalasztását helyeselte, megjegyezvén, hogy a kiküldetésnek sohasem lesz jó eredménye, ha a még kiskorú főherceget gróf Bombelles, a katolikus buzgalmáról ismeretes ajo is elkísérné a nemzeti liberalizmusért rajongó Prágába.

vábbá Wertheimer Ede közleményét Neue Freie Presse 1903. március 13. Wertheimer gróf Bombelles naplóját közli. A szétszakított irat tartalmát és szerzőjének nevét a naplóból vettük át. Paul Müller: *Feldmarschall Fürst Windischgrätz*. Wien, 1934., 96. l. és kk.-ben semmi sincs, ami feltevéseinkkel ellenkeznék. A császári kocsizásról *Augsb. Allg. Zeitung* 1848. március 19. Ausserordentliche Beilage, u. o. a március 15-i bécsi levelek. A kocsizás hatását a császár kedélyére a kiáltvány is élénken ecseteli. V. ö. még Helfert: *Geschichte der österreichischen Revolution*, Bd I., 270. és kk.

Gróf Kolowrat és a vele egyetértő miniszterek, vagy udvari főemberek azért kívánták elhalasztani Ferenc József küldetését, mert attól tartottak, hogy a cseh nemzeti szenvedélyek és a dinasztikus érdekek összeütközése megőrli majd a trón fiatal örökösének tekintélyét. Erre az eshetőségre Zsófia főhercegné már az április 6-i kinevezés előtt is gondolt. Az udvar nem vonta vissza a kinevezést, de ürügyet keresett a halasztás igazi okának leplezésére.¹

Szép és hatásos ürügyet szolgáltatott egyebek közt az olaszországi háború. A bécsi forradalom hírére feltámadtak az olaszok a halálosan gyűlölt osztrák uralom ellen. Radetzky tábornagy kénytelen volt elhagyni Milanót március 22-én, de mikor kivonult, visszatekintve a város felé ezt mondotta: Nemsokára visszatérünk.² Vissza is tért oda augusztus 6-án, ötödfél-hónapi véres küzdelmek után.

Az osztrák katonai, vagy udvari körök és mindazok, akik az osztrák birodalom multját és jövőjét szívükön viselték, izgatott érdeklődéssel kísérték az aggastyán tábornagy kiváló hadvezetését és hadseregének hősiességét.

Már az olasz zavarok első hírére gróf Bombelles azt ajánlotta Zsófia főhercegnének, hogy küldjék a fiatal főhercegeket, s velök együtt Ferenc Józsefet a harctérre; így szabadulhatnak a ferde helyzetből, melybe a forradalom sodorhatja őket.³ A főhercegné nem ellenkezett hű és kedvelt emberével, de az a gondolat, hogy fia a harctérre vonul, nem jól esett anyai szívének. Azonban fia oly türelmetlenül sürgette az engedélyt az olasz útra, hogy nem tagadhatták meg tőle.⁴ El volt arra szánva, hogy a harctéren teljesíti katonai kötelességét, de nem csupán a hadi élet tapasztalatai kedvéért vonzódott Radetzky táborába, hanem

¹ Schlitter id. m. 5. és 6. ll. Paul Müller id. m. 357. l., 228. jegyzet. Hartig: *Genesis*, 215/6. Zehentbauer: *Verfassungswandlungen im neuen Österreich*. Heidelberg, 1911., 118. l. és az április 8-i Minisztertanács jegyzőkönyve. (B. Á. L.)

² *Erinnerungen eines österreichischen Veteranen* (Schönhals), Bd I. Stuttgart u. Tübingen, 1852., 124. l.

³ Bombelles március 20-i naplójegyzete. Wertheimer közleménye id. h.

⁴ *Hofdamenbriefe*, 95. l., az 1848. május 7-én kelt bécsi levél.

azért is, hogy meneküljön onnan, ahol felizgatott népcsoportok parancsolnak az uralkodónak és kormányának. Április 20-án határozta el az udvar, hogy teljesítenie kell az ifjú kívánságát, aki azonban csak öt nap múlva indult a harctérre. Épp akkor indult el Bécsből, midőn kihírdették az április 25-i új osztrák alkotmányt, a március 15-i ígéretnek liberális szellemű formulázását. A polgárok örömrivalgása a császári család lakosztályába hallatszott.¹

Föltehető-e, hogy Ferenc József nem akarta hallani ezt az örömrivalgást? Anyja, úgylátszik, bizonyos megnyugvással fogadta az új alkotmányt, mely biztosítékokat is nyújtott a szélső radikális kilengések ellen. Ferenc József bizonyára együttértett e tekintetben is anyjával, sőt tudjuk, hogy részt vett az új alkotmányt elhatározó utolsó konferencián,² s mégis sietett az alkotmányosságért rajongó Bécsből oda, ahol az alkotmányos élet lebecsülését a jó társasághoz tartozás követelményének tekintették.³ Az aggódo anyja fiától egy levelet küldött Radezky tábornagynak. «Ami nekem a legdrágább, szívem vérét bízom az ön hű kezére, vezesse gyermekemet az ön pályáján, akkor jól és becsülettel halad» — így kezdődik a levél, melyben az anyai szeretet és a dynastia tagjainak tisztelete az ősz hadvezér iránt szép kapcsolatban van kifejezve.

A tábornagy válaszában arról a könnyről beszél, melyet visszafojtani nem tudott, midőn az anya meghatóan fenséges szavait olvasta. Nem hitte volna, — írja — hogy élete estéjén ilyen nyomasztó eseményeket fog megélni, de ez az idő elmúlik és ő hiszi, hogy a monarchia igazán megszilárdul. Ezt a hitet akarja sirboltjába vinni.⁴

¹ Reinoehl: *Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. Historische Blätter, 1931., 119. l. Schnürer: *Briefe Franz Josephs*, 85. l.

² Helfert id. m., I., 474. Reinoehl id. h., április 25-i és 26-i feljegyzések.

³ Bombelles ezt írja március 1-én naplójába: Nur die Einfältigen können noch an das constitutionelle System glauben; dessen Zeit ist abgelaufen (Wertheimer közl., id. h.). *Schönhals Erinnerungen*, I., 13. l., a XIX. század első tizedeinek «Constitutionsschwindel»-jéről beszél.

⁴ Zsófia levelét l. Otto Ernst: *Franz Joseph in seinen Briefen*, 139. l. Válasz Schnürer id. könyve, 92. l.

Radetzky a jövőbe vetett hitét a főhercegnek a katonák szívét megnyerő egyéniségére is alapította s épp ezért bizonyos nyugtalanságot érzett, midőn a császárhuszárok egyenruháját felöltött főherceg megjelent a veronai főhadiszálláson április 29-én reggeli négy órakor. «Gondolja meg, — mondotta neki a tábornagy — hogy mi történik, ha fenséged, amitől Isten óvjon, fogságba kerül!» «Tábornagy Úr», — válaszolt a tizenhét éves ifjú — «talán vigyázatlanság volt engem ideküldeni, de mivel most már itt vagyok, becsületem parancsolja, hogy vissza ne forduljak addig, amíg valamit nem láttam a háborúból». A tábornok elérzékenyült s kezét fogva a főhercegnek, ennyit mondott: «Maradjon tehát császári fenség».¹

Ferenc József nem akart a háború henye szemlélője lenni; alig várta az úgynevezett tűzkeresztelőt. Nem a pastrengói csatákban, mint Helfert írja, hanem a Santa Lucia körül vívott nagy ütközetben volt először kitéve az ellenség tüzelésének.²

A május 6-i santaluciai ütközet Schönhals altábornagy szerint az egész olasz hadjáratnak legfényesebb, legdicsebb és legnagyobb hatású fegyverténye volt. Addig Károly Alberthez szegődött a szerencse, de Santa Luciánál fordulat állott be. A piemonti hadsereg önérzete itt megrendült s az osztrák hadseregben, mely eddig csekélyebb száma miatt nem boldogult, a győzelem reménye és akarata megerősödött.

¹ Helfert: *Geschichten der österreichischen Revolution*, II., 143. Schnürer id. m., 88. l. A Helferttől idézett párbeszéd megfelel a körülményeknek s a két beszélő érzéseinek.

² Helfert: *Geschichte der österreichische Revolution*, II., 144. írja, hogy a pastrengói háromnapos harcban üdvözölte D'Aspre tábornok Ferenc Józsefet «tűzkeresztelőjén». Pastrengo körül háromnapos harc dúlt, április 28—30-ig. Ferenc József csak 29-én érkezett Veronába és május 1-én írja anyjának: «Hier sind wir leider noch nicht ins Feuer gekommen, obwohl gestern ein ziemlich starkes Gefecht an der Etsch war, das ich aber versäumt habe (Schnürer id. h., 89. l.). Tehát nem sodródott a pastrengói harcba és május 1-én még nem hallott golyókat füttyülni. Csak május 6-án írja: «Ich habe zum ersten Male die Kanonenkugeln um mich pfeifen gehört, und bin ganz glücklich» (Schnürer, 93. l.).

Radetzky és D'Aspre, a hadtestparancsnok, csodálattal emlékeztek meg Ferenc Józsefnek a csatatéren kifejtett nyugodt bátorságáról. Egy ágyúgolyó hozzá közel fúródott a földbe, s noha élete veszélyben forgott, egyetlen ideges mozdulattal sem árult el nyugtalanságot.

D'Aspre jónak látta egy állítólag szükséges taktikai mozdulat elrendelése által a tűzvonal mögé igazítani az igazi katona dicsőségére vágyakozó főherceget. Ebben a nevezetes ütközetben egy ágyúgolyó elszakította az ötvennyolcévés pottornyai és csáthi Pottornyay Andrásnak, a Ferenc Károly-ezred ezredesének jobbkarját. Az ezredes odalovagolt D'Aspre altábornagyhoz és nyugodtan mondotta: «Excellenciádnak jelentem alássan, hogy elveszítettem jobb karomat és kénytelen vagyok az ütközetből visszavonulni». Ferenc József kérésére Pottornyayt tábornoki rangban nyugdíjazták és ki-nevezték a nagyszombati rokkantak háza parancsnokának.¹

A monarchia sorsára nézve döntő hadi események közvetlen szemlélete, a jutalmazás, a példaadás kötelessége, a hadsereg és az udvar közt a közvetítés szerepe izgatták az ifjú érdeklődését és kielégítették kötelességérzetét. Megszerette a tábori életet sötét, de lélekemelő benyomásaival, fáradalmaival, csalódásaival és reményeivel együtt. A hadjárat legkeserűbb csalódásait is könnyebb volt eltűrnie, mint az otthonról érkezett híreket. Az osztrák alkotmány, melyet Ferenc József Olaszországba indulása napján hirdettek ki Bécsben, annyira biztosította az örökös tartományok népeinek szabadságát s zavartalan fejlődését, hogy Deák Ferenc István nádornak így nyilatkozott róla: odaadnám érte még az 1848-i magyar alkotmányt is.²

¹ *Schönhals Erinnerungen* 223., 225. és kk. Schnürer id. h. 93—96. ll. Duncker: *Das Buch von Vater Radetzky*, 92., 93. ll.

² A május 6-i minisztertanácsban Pillersdorf jelenti, hogy István nádor megköszönve neki az április 25-i alkotmánylevél átküldését, közölte vele, «dass der gesetzte und einsichtsvolle Ungarische Minister Deák als er die ihm von S. Kais. Hoheit mitgeteilte Verfassungs Urkunde durchgelesen, sagte, mit dieser Constitution möchte ich sogar die ungarische vertauschen» (B. Á. L. M. R. Protokolle). Pillersdorf leánya megírta nagynénjének Deáknak ezt az elismerését. (Helfert: *Gesch. der österr. Revolution*, II., 317. l.).

Azonban a bécsi demokraták radikális szárnya nem akart versenyezni Deákkal az alkotmánylevelek méltányos megítélésében. Az április 25-i alkotmánylevél mind élesebb bírálat tárgya lett. A minisztérium, melynek feladata volt azt az életbe átültetni, gyöngesége miatt elvesztette tekintélyét a pártok előtt. A jó öreg gróf Ficquelmont tábornok, a tapasztalt diplomata, mint miniszterelnök a reakció bajnokának hírébe keveredett Meggyüölötkék, mert Metternich bizalmas barátja volt s mert orosz nőt vett feleségül.

Május 3-án egy küldöttség kereste otthon, majd dörömbölt hivatali helyisége ajtaján, míg a miniszter be nem eresztette a hivatlan vendégeket. Követelték lemondását, azután Clary hercegné, Ficquelmont leánya lakásáig kísérték, ott új küldöttség jelent meg előtte s addig el nem hagyta, míg meg nem ígérte, hogy 24 órán belül felterjeszti lemondását ő felségének. Nemcsak őt, hanem családjá tagjait is sértegették, írja a gróf lemondó levelében. A minisztertanács május 4-én támogatta Ficquelmont lemondását azzal a jellemző indokolással, hogy így «a nyugalom ma estére biztosítható». Ficquelmont kedvelt s bizalmas híve volt a császári családnak; Ferenc József már csak ezért is fel volt háborodva, mikor Veronában a lemondás körülményeit hallotta. «Hát már soha sem lesz ott nyugalom?» — így kiáltott fel — «szegény Ficquelmont nem érdemelte meg, hogy így bánjanak vele».¹

Ficquelmont utódja, Pillersdorf jólelkű, de igen gyöngye akaratú ember volt, aki minden zajosan nyilatkozó népies kívánságra igent mondott, hogy a 4-i minisztertanács szavai szerint biztosítsa a nyugalmat aznap estéjére. A bécsi egyetemi tanulók s munkások, a forradalmi mozgalom e harcosai ismervé a kormány nyugalomszeretétét és hatalmi eszközeinek szegénységét, talán időgen izgatók által is felbujtva, nem bírtak leszokni a tüntető felvonulások és a macskazenék rendezésétől. Mihelyt a kormány néni jelét adta annak,

¹ Reinoehl 118. l., március 17-i feljegyzés. Schnürer id. m., 93. l. Ficquelmont lemondásáról a május 4-i minisztertanács jegyzőkönyve (B. Á. L. M. R. Protokolle).

hogyan parancsolni szeretne, a bécsi nép visszavonatta vele a parancsot, sőt újabb követelések kiereszkölésével régebbi hatalmi helyzetéből is kiverte. A május 15-i nagyméretű tüntetésnek eredménye az volt, hogy a minisztérium a rend fenntartását egészen a nemzetörségre bízta, az április 25-i alkotmányt mellőzte s az új alkotmány szerkesztését az összehívandó alkotmányozó országgyűlés feladatának jelentette ki. Az országgyűlés felsőházát eltörölte és kibővített választójogot fogadott el. Így azután — mondotta a miniszteri rendelet — többé nincs helye a kételkedésnek a népképviselői tökéletességében. De a császári család úgy érezte, hogy a május 15-i forradalom az uralkodói hatalom süllyedését is kétségtelenné tette. Ezért elmenekült Bécsből a hű Tirol fővárosába.

Ferenc József megrendült a május 15-i forradalom hírére hallván. Azt hitte, hogy az engedmények feleslegesek voltak. Pillersdorfékat okolta az eseményekért. Megfoghatatlan minisztereknek, majd egyszerűen gazfickóknak nevezte őket. Pedig azok jót akartak, a demokratikus monarchia szellemében szerettek volna kormányozni, de oly katonákra kellett támaszkodniok, akik néha eladták töltenyeiket a minisztérium ellen felvonuló egyetemi hallgatóknak.»¹

Gyöngék voltak a miniszterek, nem csupán jellemük, hanem helyzetük miatt is. Az alkotmány és szabadság jel-szavainak mindent lenyűgöző ereje ellen csak a hősiesség vehette volna fel a küzdelmet az akkori Ausztriában. Ferenc József felfogásának változásán is érezhető az áramlat hatásának ereje. Bármily kíváncsi volt a fejedelmi abszolutizmus érvényesítését, a márciusi napok óta már nem utasította el azt a gondolatot, hogy az angol formájú alkotmányos monarchia a rend fenntartását biztosítva, szilárd támasza lehetne az uralkodói tekintélynek. Igen örült annak, hogy a császári család Innsbruckba menekült s kérte anyját, hogy a hálátlan Bécsbe vissza ne menjenek. El volt

¹ Az *Augsb. Allgem. Zeitung* május 19-i számában a 2131. lapon írja egy bécsi levelező: »Die Studenten und Techniker hatten ihre Gewehre geladen; ich sah selbst Soldaten die ihnen Patronen verkauften».

ragadtatva Ferdinánd május 20-i kiáltványától. A kiáltvány elítéli a 15-i tüntetést, de kijelenti, hogy az uralkodó nem akarja visszavonni azt, amit márciusban adott, sőt hajlandó népeinek kívánságát teljesíteni a birodalmi és helyi érdekek fejlesztése végett. De azokat a kívánságokat a birodalmi gyűlés tárgyalásaiból terjesszék eléje szentesítés végett és ne felelőtlen emberek csikarják ki tőle meglepő rohammal. Erről a kiáltványról írja Ferenc József, hogy az «a legszebb, ami e nemben látható». Bizonyára az utcai tüntetések elítélése tetszett neki leginkább a kiáltványban, azonban az alkotmányos haladás igazi módszerének ajánlását is helyeselte. Mert már fiatalkorában is alá bírta rendelni érzéseit a politikai okosság követelményeinek.¹

De a bécsiek módszerein nem fogott az innsbrucki kiáltvány. Azt az akadémiái légiót, melynek szereplését a császári kiáltvány elítélte, a kormány május 25-én fel akarta oszlatni. Erre barrikádok emelkedtek a bécsi utcákon, a nemzetőrök és a munkások a tanulók pártjához szegődtek. A kormány május 26-án délután kénytelen volt kijelenteni, hogy a május 15-i engedmények egész terjedelmükben érvényesek, s hogy az akadémiái légió a katonasággal és a nemzetőrséggel egyenlő arányban vehet részt a kapuk őrzésében.

Ily körülmények közt Ferenc Józsefnek nem volt kedve elhagyni Radetzky seregét. Boldog volt, hogy más főhercegekkel együtt ott tartózkodhatik, ahol «a hűség és ragaszkodás» még otthonos. Az Istenre kérte anyját, hogy őt ne hívják vissza Bécsbe, ahol tekintélyét kockára kellene tennie, őrizték meg őt jobb időkre, amikor talán még jó szolgálatokat teljesíthet.²

A főhercegné teljes mértékben méltányolta fiának okos előrelátását és szerette volna sértetlenül átmenteni tekintélyét a politikai zavarok örvényeiből a csendesebb idők révébe. De többféle körülmény gátolta fia kívánságának teljesítését.

A Pillersdorf-minisztérium már április 29-i tanácsülésén

¹ Schnürer id. m., 101—107. ll.

² Schnürer id. m., 98—102. ll.

kifejezte azt a reményét, hogy Ferenc József a felsőolaszországi harctér megtekintése után visszatér Bécsbe, csehországi küldetése végett. A santaluciai csata után, a május 13-i minisztertanács Pillersdorf előterjesztése értelmében kérte a császárt, hogy rendelje vissz a FerencJózsefet, mert élete a harctéren veszélyeztetve van és mivel könnyen megeshetik, hogy szemtanúja lehet a lázadó alattvalókon végrehajtandó megtorlásoknak, pedig az ilyen látványoktól az ifjút meg kellene kímelnünk. Pillersdorf azt hitte, hogy Ferenc Károly főherceg helyesli az ő felfogását.¹ Úgy látszik, igaza volt, mert bizonyos, hogy Ferenc József környezetében is kételyek támadtak az iránt, vajjon szabad-e majd végignéznie a jövőendő uralkodónak a fellázadt lombardok kegyetlen büntetését.² Május 18-án a minisztertanács ismételten megsürgeti Ferenc József visszahívását, tekintettel a május 15-i fordulat következményeire.³

Midőn 1848. május 20-ika körül a gróf Thurntól vezetett tartaléksereg egyesült Olaszországban a főhadsereggel s így várható volt, hogy Radetzky meggyarapodott hadseregével támadni fogja a piemontiakat, Ferdinánd császár Ferenc Károly ellenjegyzésével megírta a tábornagynak, hogy a következő hadi mozdulatokban rendelkezék a főhercegekkel tetszése szerint, nehogy az ő személyes bátorságukra való tekintet a hadsereget feleslegesen terhelje és a sikert esetleg veszélyeztesse.⁴

Ez a rendelet jele volt annak, hogy Ferenc Károly és neje már megelégtették a fiuk harctéri kirándulásával járó izgalmakat.

Így azután könnyű volt a cseh gubernium elnökétől Innsbruckba küldött gróf Nostitznak és dr. Riegernek ki-
eszközölniök Ferenc József visszahívását abból az okból, hogy mint helytartónak életbe kellene léptetnie az április 8-án Csehországnak adott jogokat.⁵

¹ M. R. Protokolle. (B. Á. L.)

² Schnürer id. m., 97. l.

³ M. R. Protokolle. (B. Á. L.)

⁴ A május 25-én kelt rendelet M. R. Akten 1183/1848 (u. o.).

⁵ Helfert: *Geschichte der österreichischen Revolution*, II., 353—

Nem messze Mantuától, Sanguinetto mellett Ferenc József nagy sajnálkozására elvált a Vicenza felé igyekező hadseregtől, június 5-én, és 8-án Innsbruckba érkezett.¹ Öt hetet töltött az ellenséggel szemben Radetzky táborában. Látott ott küzdeni és elvérzeni német, magyar, cseh, oláh, sőt olasz katonát is a császári zászlók védelmében. Itt érezte át a közvetlen tapasztalat el nem törölhető erejével azt, amit addig inkább elmélkedve értett, hogy a soknyelvű monarchiát csak a dinasztiahoz ragaszkodó egységes hadsereg szigorú fegyelme mentheti meg a szétbomlástól. Grillparzernek Radetzkyhez intézett szárnyasigéje: «A te táborodban van Ausztria», akkortájt jelent meg, amikor Ferenc József Sanguinettóból Innsbruckba utazott. Nem a rímes sorokból, hanem a Mincio és Adige közt elterülő véres harcterek jeleleteiből merítette azt a meggyőződést, hogy hadvezérei táborában kell keresnie Ausztria jövőjét.² Gróf Nostitz és dr. Rieger, akik őt visszaszólították Innsbruckba, tulajdonkép egy nem törvényes hatóságnak voltak megbízottjai. A két bécsi májusi forradalom után ugyanis három csehországi főúr, gróf Thun, Windischgrätz és gróf Mittrovsky május 30-án ideiglenes kormányt alakítottak, mely nem akarta elfogadni a Pillersdorf-minisztérium rendeleteit, azt mondván, hogy ez a minisztérium a bécsi utcák népének rabja lett. Pillersdorfék tiltakoztak a törvénytelen alakulat ellen, de Thun Leo és társai szövetkeztek a cseh nemzeti bizottsággal abban a reményben, hogy egy dinasztikus érzelmű, vallási és társadalmi tekintetben konzervatív cseh nemzeti államot alapíthatnak. Ez az állam megindíthatta volna Ausztria föderális átalakítását, és ennek az államnak élére hívta a Thun Leótól vezetett kormány Ferenc Józsefet Prágába alkirálynak. Midőn Thunék követői megjelentek Innsbruckban, Zsófia főhercegnőnek megtetszett a csehországi főurak terve. «Ideje már, — így szólt — hogy véget vessünk a bécsi Szent István-templom tornyához tapadó politikának». Mikor azután a két cseh-

¹ Schönhals, II., 38. és Schlitter id. m. 7. l.

² V. ö. Eduard Heller: *Kaiser Franz Joseph I.*, Wien, 1934., 21. és kk.

országi követ hazájukba visszatérve, Nürnbergbe érkezett, hírét hallották a június 12-i prágai forradalomnak. A cseh radikálisok Prágában fellázkodtak a főúri kormány ellen. Windischgrätz letörte a lázadást és ez által el volt ejtve a föderalista gondolat; a cseh főúrak is visszatértek a Pillersdorf által védelmezett centralizmushoz. Ferenc József alkirályi méltóságának most már nem volt sok értelme; egyáltalán nem látszott tanácsosnak az ifjú főherceget a lenyűgözött szláv radikálisok városába küldeni.¹

Ott maradt tehát az innsbrucki udvarban. Környezete úgy vette észre, hogy az olasz harctéren a főherceg testi ruganyossága, magatartásának méltósága s értelmének ereje is gyarapodott.² Mindjobban meggyökerezett az a felfogás, hogy a most már hadviselt ifjú van hivatva elődjei trónján megszilárdítani a meggyengült uralkodói tekintélyt.

Természetesnek látszik az a felfogás, mely az irodalomban gyakran felhangzott, hogy Zsófia főhercegné süggette Ferdinánd lemondását Ferenc József javára. Bizonyos, hogy óhajtotta a lemondást, de Hübnernek, a későbbi nagykövetnek, majd miniszternek van igaza, aki naplószerű emlékiratában ezt írja: «Ferdinánd császár lemondásának gondolata nejének fejéből és szívéből keletkezett».³ Mária Anna, a savoyai házból származó szentéletű császárné, úgy szerette és gondozta férjét, mint anya gyermekét. Azonban lelkiismeretét már a negyvenes években nyugtalanította az a gondolat, hogy férjének teljes önállótlanysága veszedelmét

¹ M. R. Protokolle 1848. első hónapjaiból (B. Á. L.) és Louis Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois*, Paris, 1904., 96., 97. ll. Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860.*, I. 57., 58. ll. nem a kellő sorrendben beszéli el az eseményeket. Előbb említi a júniusi forradalom leveretését és azután így folytatja: Darauf fassten der Statthalter (Thun) und der General (Windischgrätz) den sinnreichen Plan stb. Pedig Thunék május 30-án alakították meg az ideiglenes kormányt s a prágai forradalom június 12-én tört ki. Ha a forradalom megelőzi Thunék vállalkozását, nem igen érthetnők Nostitz és Rieger innsbrucki útját.

² Helfert: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes*. Bd III., 385. l.

³ *Ein Jahr meines Lebens*, 319. l.

okozhatja a dinasztíának, melynek ő anyja által vérbeli rokona is volt. 1847 novemberében úgy egyezett meg Metternichkel, hogy a trónváltás 1848. augusztus 18-án menjen végbe, amikor Ferenc József betöltvén 18-ik évét, nagykorúvá lesz.¹ Vajjon miért gondolta Metternich a 18. életét az uralkodó nagykorúsága évének? Hiszen a házi statutum szerint, melyet Ferdinánd 1839-ben írt alá Metternich ellenjegyzésével, az uralkodásra hivatott főherceg már 16 éves korában eléri a nagykorúságot.² Metternich, úgy látszik, nem bírt könnyen megbarátkozni a legitím öröklés rendjének megváltoztatásával s ezért igyekezett elodáztatni a trónváltást, visszaemlékezvén arra, hogy a Habsburgok régebben a trónörökös 18 éves korában ismerték el nagykorúnak. De a viharos márciusi napokban Mária Anna lelkiismerete erősen nyugtalankodott. Az első forradalmi nap után következő éjjelen hivatta a leköszönt kancellárt és tanácsot kért tőle, mert szerette volna, ha Ferdinánd március 14-én lemond. Metternich türelemre intette, mondván, várja meg Ferenc József 18. évének betöltését. Mária Anna nem bírt megnyugodni. Másnap, amikor Metternich menekülni készült, megizente neki, hogy ő mégis csak szeretné lemondani férjét március 14-én, nehogy újabb engedményeket csikarjanak ki tőle. Metternich válaszában csillapította a jámbor lélek aggodalmait.³

Midőn Metternich elmenekült, Mária Anna Windischgrätz Alfréd tanácsára hallgatott. Windischgrätz ugyanis mediatizált hercegi család tagja volt, mint Metternich, és a dinasztia egyik legerősebb támaszának látszott. Mária Anna már az Innsbruckba menekülés előtt és Innsbruckból is sze-

¹ U. o.

² Eckhart Ferenc: *A Habsburg-Lotharingiai Ház Családi Törvénye*. Budapest. (É. n.) 83. l.

³ Srbik: *Metternich*, II., 285. és 288. ll. Ezek szerint helyreigazításra szorul Helfertnek elbeszélése, mely szerint Ferdinánd március 14-én kijelentette neje előtt, hogy le akar mondani. (*Geschichte Oesterreichs vom Ausgange* stb. III., (342. l.) Schlitter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I.* Anhang (24. l.). Az itt közölt Hummelauer-féle Emlékirat Bevezetésének Metternich a szerzője a 25. l. első kikezdéséig.

retett volna férjével a magánéletbe vonulni, de Windischgrätz csakúgy, mint Metternich, ragaszkodott a legitimizmus gondolatához s a lemondást halasztani kívánta addig, amíg Ferdinánd oly helyzetbe jut, hogy veszélyes aláírást követelnek tőle.¹

Egyelőre tehát az innsbrucki udvar pihentette a lemondás gondolatát; sokkal inkább kötötte le figyelmét 1848. májusa óta az a kérdés, vajjon a kénytelen-kelletlen törvényesnek elismert alkotmányozó birodalmi gyűlés megnyitására visszautazzék-e a császári udvar Bécsbe, a forradalmak folyton békétlen műhelyébe? A Pillersdorf-, Doblhoff- és Wessenberg-minisztériumok sürgették a visszatérést, kifejtván, hogy a monarchikus gondolat veszélyben forog, ha a birodalmi gyűlésnek július végéig elhalasztott megnyitása a császár, vagy a főhercegek távolléte miatt szürke formasággá süllyed.

Az udvar azonban megalázásnak tekintette a visszaköltözést; XVI. Lajosnak Varennes-ből való visszahurcoltatása lebegett képzelete előtt.

Ferdinánd végre június közepén kinevezte János főherceget teljhatalmú helyettesének; a következő hónapban a főherceget megválasztották a német birodalom kormányzójának. A főherceg megnyitotta ugyan a bécsi birodalmi gyűlést, de a két hivatalt nem bírta összeegyeztetni. Arra kérte az innsbrucki udvart, hogy küldje el Ferenc Józsefet Bécsbe a császár helyettesének. Mivel az udvar ettől a kiküldetéstől idegenkedett, János főherceg július 19-én az eddiginél határozottabb hangú levelet írt Innsbruckba három példányban. Az egyik Mária Annának, a másik Ferenc Károlynak, a harmadik Ferenc Józsefnek szólt. A főherceg levelében kijelentette, hogy most már nem lehet többé habozni, nem lehet többé Bécsbe alter egót küldeni; ha a császár nem akar visszamenni Bécsbe, nincs más menedék, mint a kettős lemondás és Ferenc József nagykorúságának kihirdetése. János főherceg nem volt ugyan kedvelt rokona azoknak, akikhez levelét küldötte, de szavai aligha hangzottak el hatás

¹ Helfert id. m., 342—349. II.

nélkül. Nem is látszott tanácsosnak a további dacolás a birodalmi gyűlés akaratával szemben; az udvar tehát elhatározta a visszatérést.¹

Az augusztus 12-i bevonuláson feltűnt a császár halvány arcszíne. A császárné és Zsófia könnyeztek, de nem az örömtől, mint a bécsiek hitték. Ferenc József arcán komoly, szinte sötétén haragos hangulatnak vonásai látszottak.²

A rendőrséget e napokban az a valótlannak bizonyult hír foglalkoztatta, hogy merénylet készül a bevonuláskor a császár személye ellen.³ Ez a hír nem az egyetlen jele volt annak, hogy a császári ház népszerűsége Bécsben a márciusi napok óta jelentékenyen csökkent. Az udvar jelenléte nem fojtotta el a forradalmi hangulatot. Hübner már szeptember 11-én biztosra vette, hogy Bécsben új lázadás fog kitörni. Még e forradalom kitörése előtt így jellemezte a helyzetet: «Mit látunk? Schönbrunnban egy beteg, minden hatalomtól megfosztott uralkodót a császári családdal együtt mintegy szobafogságban. Ha nem érkezik gyors segítség, arra az útra jutunk, mely a Temple vagy a Conciergerie felé vezet». ⁴ A bécsi állapotok és a magyarországi bonyodalmak Windischgrätz legitimizmusának szigorát annyira enyhítették, hogy a trónváltozás okiratainak fogalmazványát szeptember elején már elküldötte a császárnénak. A lemondás idejét a májusi forradalomból keletkezett birodalmi gyűlésnek oly esetleges határozataival hozta kapcsolatba, melyek az uralkodói tekintélyt megaláznák.

Az október 6-i forradalom, Latour felkoncoltatása, a halállal fenyegetett Bach és Wessenberg menekülése siettettk a trónváltozás előkészületeit.⁵ Az udvar nem maradhatott tovább a schönbrunni szobafogságban. Október 7-én elindult Olmütz felé; Ferenc József lóháton kísérte az udvari

¹ Az 1848-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek május—július (B. Á. L.). János főhercegről O'Sullivan belga követ jelentései július 17. és 19. (Brüsszeli külügyi levéltár.)

² Hübner id. m., 189. l.

³ Az augusztus 13-i minisztertanács jegyzőkönyve. (B. Á. L.)

⁴ Hübner id. m., 202., 220. ll.

⁵ Helfert id. m. 351. l.

kocsikat ; komolyan, de inkább felháborodva, mint csüggetően beszélt a helyzetről.¹

November 21-én megalakult a Schwarzenberg-minisztérium, a liberális Wessenberg-kormány utódja. Az új miniszterelnök a legitimizmus igazi értelmét az erélyes ifjú főherceg trónraléptében kereste. Mária Anna még november 24-én sem volt egészen nyugodt arra nézve, vajjon szabad-e neki már néhány nap múlva lemondásra bírnia férjét. Megkérdezte Windischgrätzet, akinek szava kivált Bécs elfoglalása után igéző hatással volt lelkére. Mikor Windischgrätz azt felelte, hogy most itt az ideje a lemondásnak, a december 2-i trónváltozás minden komolyabb akadályát el volt távolítva. Mert Ferenc Károly ingadozása az utolsó percekben, vagy V. Ferdinánd felindulása, mikor a hatalom látszatától kellett elválnia, lélektani szempontból nem érdektelenek, de csak múló jelenségek voltak.²

December elsején a trónfoglalásra vonatkozó okiratok még II. Ferenc nevében emlegették az új császárt. Schwarzenberg ekkor kiigazíttatta az okiratokat I. Ferenc József nevére. E névnek felvételét némelyek úgy magyarázzák, hogy Ferenc József nevének kettőssége a Ferenc császár és II. József irányának egyesítését akarta kifejezni. De e névben aligha kell ilyen mély értelmet keresnünk, hiszen az új uralkodót már bölcsőjében is Ferenc Józsefnek nevezgették, noha később a család egyszerűen Ferencnek szólította. De igen valószínű, hogy Schwarzenberg a kettős név felelevenítésével II. József emlékének népszerűségét kívánta hasznosítani az új uralkodó érdekében.³

¹ Hübner 234., Reinoehl 124.

² Helfert id. m., 355. l. Bibl: *Der Zerfall Oesterreichs*, II., 165., 166. ll. Wessenberg december 26-i levele is beszél V. Ferdinánd heftige Gemütsbewegung-járól. (Briefe von Wessenberg an Isfordink v. Kostnitz. Theil I. Leipzig, 1877., 1. l.) Kübeck szerint Ferenc Károly még december 21-én is kissé nyomott hangulatban volt (*Tagebücher*, Bd II., 32. l.). Ellenben Zsófia december 3-án férjéről, mint boldog apáról beszél. (Reinoehl id. h., 127. l.)

³ Hübner 317. és Baronin Luise Sturmfeder: *Die Kindheit unseres Kaisers*, 49. l. Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph von Oesterreich*. Berlin, 1928. 41. l.

A trónváltás ünnepélyes jelenete 1848. december 2-án fokozta a sok forradalmi izgalomtól idegessé lett család érzékenységét. A nők sírtak, még Schwarzenberg is meghatottan olvasta fel a lemondás, a nagykorúvá nyilvánítás és a trónfoglalás okiratait. V. Ferdinánd bécsies kedélyességgel intette az előtte térdelő unokaöccsét, hogy jól viselkedjék, hiszen ő szívesen adta neki ezt az ajándékot. Mária Anna boldogan ölelte át az új uralkodót, a dinasztia reményét. A lemondott császárral szembenálló Windischgrätz és Jellachich tábornokok büszke nyugalma némán, de érthetően jelezte az új kormányzat irányát.

A külföldi hatalmak követei közül gróf Sullivan de Grass, a belga követ volt az első, aki átadta az új uralkodónak megbízólevelét. A gróf a december 28-i fogadtatáson jóideig beszélgetett a császárral és ezt jelentette róla: «A mostani súlyos körülmények közt a Gondviselés oly uralkodót adott Ausztriának, akinek ifjúsága, értelmi ereje, jellem-szilárdsága és személyes bátorsága dicső jövődöt ígérnek a birodalomnak».¹

Az osztrák udvar tisztelője a monarchia jövőjét a dicsőség fényében látta az ifjú uralkodó egyéniségének hatása alatt. A magyar szabadságharc nem zavarta a követet reményeiben, hiszen közeli eshetőségnek látszott a magyarok leveretése.

A forradalmak gyűlöletében nevelkedett uralkodónak lelkéből teljesen ki volt rekesztve az a gondolat, hogy a trónváltás kitűnő alkalom volna a régi magyar jogrend helyreállítására. Szörnyűségnek látszott az udvar előtt 1848. decemberében arra gondolni, hogy a trónváltás közöltessék a magyar országgyűléssel s hogy az új magyar király alkotmányos uralkodását elő kellene készíteni a 48-as törvények célszerű kiegészítése által. Magyar hazafiak álmodoztak ekkor ilyen lehetőségekről. Pozsony városa kérte Ferenc Józsefet 1849 elején, hogy utánozva dicső elődjeit, jelenjék meg hű magyarjai közt s a hagyományosan alkotmányos koronázás által szentelje meg magyar alattvalóinak fiúi szeretetét

¹ December 29-i jelentés. (Brüsszeli külügyi levéltár.)

a trón iránt. A választ a pozsonyi küldöttség felterjesztésére Schwarzenberg fogalmazta. A herceg elhallgatta a koronázást, de intette a magyar nemzetet, hogy sietve térjen vissza alattvalói kötelességeihez. Besztercebánya városa is kijelentette ekkor, hogy bizalommal várja a pillanatot, amikor őfelsége fejét a szent korona ékesíti. Választ sem kapott.¹

Ez az álom csak később, majdnem tizenkilenc év múlva lett valósággá.

Egyelőre az új uralom vezető miniszterei, mint a belga követ egy jelentéséből is tudjuk, örültek a magyarok ellenállásának, mert ez jó ürügyet szolgáltatott nekik arra, hogy Magyarországot a hódítás jogán kormányozzák.²

Ez a szándék nem a belga követ által jósolt jövődő dicsőségnak volt záloga, hanem megindítója oly bonyodalmaknak, melyek végzetes erővel sodorták a monarchiát az összeomlás felé.

ANGYAL DÁVID.

¹ A pozsonyi deputációról. M. R. Acten. No 3168/1849, a besztercebányai feliratról M. R. Acten. No 759/1849. (B. Á. L.) A pozsonyi feliratról l. még Helfert: *Der ungarische Winterfeldzug*. Th. II. 421. l.

² December 20-i jelentés (u. o.). Megerősíti ez a jelentés Berzeviczy Albertnek azt a felfogását, hogy «Ausztria okozta az abszolutizmust, nem Magyarország szolgáltatott rá okot». (*Az abszolutizmus kora Magyarországon*, I. Budapest, 1922., I. fejezet.)

PETŐFI PESSZIMIZMUSA.

— Harmadik közlemény.¹ —

VI.

Történeti pesszimizmus.

Az emberi történet célja és értelme. — A «haladás» eszméje. — A társadalmi fejlődés fokozatossága. — Petőfi történeti boldogság-elmélete: a multa és jelenre nézve pesszimista, a jövőre nézve határtalan optimista. — Petőfi és Rousseau. — A romantika és a történeti pesszimizmus. — Széchenyi és Petőfi antihisztórizmusa. — A történet végítélete. — Petőfi és Hegel. — A világtörténet theodicaea. —

A történeti optimizmus «nagy szürete».

A pesszimizmus és az optimizmus akkor emelkedik elvi magaslatra s szilárdul filozófiai életfelfogássá, ha kilép az egyénnek szűk alanyi köréből, ha nem az elszigetelt egyes embernek fájdalma vagy öröme, boldogtalansága vagy boldogsága elmélkedésének tárgya, hanem az egész emberiségé. Vajjon az emberiségnek boldogtalansága vagy boldogsága, bűne vagy erénye, gonoszsága vagy jósága növekszik-e? — erre a kérdésre a legalkalmasabban úgy adjuk meg a feleletet, ha a kérdést az eddigi emberi *történet* tükrében nézzük. Ezért az érzelmi és erkölcsi pesszimizmus rendszerint *történetfilozófiai pesszimizmussá* szokott kiszélesedni.

Az emberiség történetének szemlélete közben alapvető kérdés: van-e *haladás* az emberiség multjának menetében? Az érzelmi pesszimista a történeti haladást, az értékbeli fokozódást a gyönyör, a boldogság növekedésében keresi. Ezt

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 706. és 707. számában.

azonban a történetben nem találja, sőt ellenkezőleg: hite szerint az aranykor, az ősi állapot idillikus boldogságával szemben a történet folyamán a fájdalom, a boldogtalanság van fokozódóban.

De az erkölcsi pesszimista is merőben tagadja a haladást a történetben: az emberiség erkölcsi szempontból az eredeti állapot ártatlanságával szemben egyre romlik, a kultúra «fejlődése» csak növeli a bűnt, fokozza és raffináltabbá teszi a gonosztságot. A világtörténet mérlege egyre nagyobb erkölcsi deficitet mutat. Nem előttünk a jövőben, hanem mögöttünk a messze ősi multban van az igazi erkölcsiség. Semmi remény sincs az emberiség etikai megjavulására. Az emberi történet erkölcsi tartalma lényegében változatlan: «csak a nevek és a kosztümök variálódnak». *Eadem, sed aliter*. Így nem pillant-hatunk meg az emberiség történetében magasabb erkölcsi célt, fensőbbrendű benső értelmet: a nemzedékek hosszú sora egymásután születik, küzd, szenved és meghal. A történet csak a sors alogikus játéka, amelynek vakon egymásra torlódó fordulatait semmiféle végső cél, magasabb rendeltetés nem tartja össze.

A huszonötödik évébe lépő Petőfi, aki a gyors ritmusban forrón lüktető reformkorszakban él, már mély filozófiai élményszerűséggel döbben rá az emberi történet értelmének misztériumára. *Világosságot!* című költeménye, ez a «hamleti monolog», az egyén és az emberiség rendeltetésének logikusan föl-épített, bár költői mezű problematikája. Először az egyes ember létcélját kérdi: miért vagyok? önmagáért születik-e az ember, mint zárt mikrokozmosz, vagy csak az emberiség óriási láncának egyik szeme? Minmagunknak éljünk-e önzőn, vagy másoknak boldogságáért önzetlenül? Eljön-e az általános boldogság kora, amelyet az önző gonoszak most-gátolnak, a jók pedig vágnak? De mi is az a boldogság? Minden ember ezt másban keresi és sohasem találja meg. Talán az, amit mi boldogságnak nevezünk, nem olyan új nap-e, amely még látóhatárunkon túl van, de egykor fel fog jönni? A fejlődésnek célja még ismeretlen előttünk. A költő egészséges lelke végső célt, mint abszolút értéket követel, amelyet az emberiség fejlődése folyamán megközelít. De

aztán megelégszik a *haladás* problémájának pusztá felállítással, amelyet töprengése nem tud megoldani:

Bár volna célja a világnak,
 Bár emelkednék a világ
 Folyvást, folyvást e czél felé,
 Amíg elébb-utóbb elérné!
 De hátha úgy vagyunk,
 Mint a fa, mely virágzik
 És elvirít,
 Mint a hullám, amely dagad,
 Aztán lesímul,
 Mint a kő, melyet felhajtnak,
 Aztán lehull,
 Mint a vándor, ki hegyre mászik,
 S ha a tetőt elérte,
 Ismét leballag,
 S ez így tart mindörökké:
 Föl és alá, föl és alá...

Mintha csak Petőfi lelkét az előtte ismeretlen G. B. Vico akkor már több mint százesztendő *Scienza Nuovájának* pesszimizista elmélete rágta volna a történeti élet nekilendüléséről és visszalökődéséről, föl- és aláhullámszásáról (*corsi és recorsi*): «A népek, miután a barbárságból a civilizációra föl-emelkedtek, újra a barbárságba süllyednek vissza, mely rosszabb az elsőnél». Petőfi visszariad attól a gondolattól, hogy nincsen a történetben értékbeli folytonos emelkedés, mely egy végső célhoz közelít. Az emberi társadalom és történet céltalanságának és ezzel értéktelenségének gondolata borzalommal tölti el. Megrázó filozófiai problematikája a töprengés, a gondolatfájás kínzó élményének nagyszerű pszichológiai rajzában hangzik ki, ami meggyőző tanúsága annak, hogy az ifjú költő milyen mélységesen élte meg az emberi lét sikító díszharmóniáját. A fejlődés-pesszimizmussal, azaz a történelmi nihilizmussal eszméért folyton önzetlenül küzdő lényének egész idealista mivolta szembeszegezkezik:

Irtóztató, irtóztató!
 Kit még meg nem szállott e gondolat,
 Nem fázott az soha,
 Nem tudja még: mi a hideg?

E gondolathoz képest
Meleg napsugár a kígyó,
Mely keblünkön jégcsap gyanánt
Vérfagylalón végigcsúszik,
Aztán nyakunkra tekerőzik
S 'torkunkba fojtja a lélekzetet — — —

Életének még egyik legpesszimizistább hangulatú szakaszában is, amidőn a szabadszállási képviselőválasztás csúfos balsikere lelkét marcangolja, *Az apostol* egyik legkomorabb jelenetében is az emberi lét céljának kitűzésében az Isten világtervében nyugszik meg: az egyes ember és az emberiség rendeltetése Istentől függ, a történet theodicæa. Az apostol ugyanis gyermeke éhségén gyötrődve, azt kérdi Istentől, vajjon mi végre alkotta? miért nem hagyta a semmiségben, amelybe teste-lelke visszavágy? s ha már családot adott, miért nem táplálhatja saját vérével, mint a pelikán? Szilveszter hirtelen megállítja ajkán a szót, tovább nem kérdez, a létnek Istentől kitűzött ismeretlen céljában, a probléma vallásos megoldásában megnyugszik:

Az isten tudja, mit cselekszik,
Magas tervébe nem lát a vak ember,
S kérdőre vonnunk őtet nem szabad.
Rá küldje a tengerre engem,
Lelkembe tette az iránytűt,
Amerre ez vezet, megyek. —

Szilveszter, akinek lelkébe Petőfi a maga lelkét és világ-felfogását vetíti bele, az emberekben keservesen csalódva, lassankint elvadul a világtól, s mint minden pesszimizistának, csak egy barátja van: a magány. Mit csinál elvonultságában? Mint a hívő a koránt, mint a zsidó a bibliát, buzgón tanulmányozza a *világtörténetet*, hogy kihámozza belőle az emberiség végső feladatát. De a világtörténet csodálatos könyv: mindenki mást olvas ki belőle. Az optimistának kardot ad kezébe s ezt mondja:

Eredj és küzdj! nem küzdesz hasztalan,
Az emberiségen segítve lesz.

A pesszimizistát eleve visszatartja a cselekvő élettől:

Tedd le kardodat,
 Hiába küzdenél,
 Mindig boldogtalan lesz a világ,
 Mint ezredévek óta az.

Petőfi a középúton jár. Hőse hisz a fokozatos, lassú társadalmi evolúcióban: van az emberi történetnek célja, de ezt csak hosszú küzdelem, sok évezredek erőfeszítés, szakadatlan munka útján közelíti meg. A történeti fejlődésnek, értékbeli emelkedésnek lassú folytonosságát, a XIX. század nagy evolúciós eszméjét, a világirodalomban senki sem tudta költőibb módon szemléltetni, mint Petőfi:

A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
 Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék.
 A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
 S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
 Kell, hány szem kell e nagy gyümölcsnek,
 Amíg megéri? ez belékerül
 Évezredek vagy tán évmiljomokba,
 De bizonyára meg fog érni egykor,
 És azután az emberek belőle
 Világ végéig lakomázni fognak.
 A szőlő a napsugaraktul érik;
 Míg édes lett, hány napsugár
 Lehelte rája élte melegét,
 Hány százezer, hány miljom napsugár? ...
 A földet is sugárok érlelik, de
 Ezek nem nap sugárai, hanem
 Az embereknek lelkei.
 Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
 Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
 Hogyan kívánhatnók tehát, hogy
 A föld hamar megérjék? ...

S most Petőfi levonja a történeti fejlődés tudatosságának erkölcsi következményét is, mint a világtörténet tanulmányozásának legfőlegelőbb tanulságát. A történet igazi lényege a fejlődés, ennek eszköze pedig a munka. A fejlődés kötelességet ró ránk: részt kell vennünk benne munkánk útján. Minden ember annyit ér, amennyit kifejtett munkája, mellyel a fejlődésben résztvesz. A történeti evolúció tudatossága érezteti meg az emberrel, hogy a társadalom az ő mun-

kája által is fejlődik, ezt felhasználja, az ő tevékenységét is magába felszívja. Az ilyen ember a munkát, mint erkölcsi kötelességet, történeti jelentőségének tükrében is látja : érzi, hogy az emberi közösségnek, a nagy történeti összefüggésnek tagja, a fejlődésnek láncszeme, aki *felelős* tetteiért, akinek sajátos hivatása és kötelessége van :

Érzem, hogy én is egy sugár vagyok,
Amely segíti a földet megérni.
Csak egy nap tart a sugár élete,
Tudom, hogy amidőn megérkezik
A nagy szüret,
Akkorra én már rég lementem,
S parányi művemnek nyoma
Elvész az óriási munka közt,
De életemnek a tudat erőt ad,
Haláloznak pedig megnyugovást,
Hogy én is, én is egy sugár vagyok!
Munkára hát,
Föl a munkára, lelkem!
Ne légyen egy nap, egy perc elveszítve,
Nagy a földadat, az
Idő röpi, s az
Élet, rövid.

A történeti fejlődésnek, az ebbe beleágyazott élet- és munkakedvnek, az emberi lét erkölcsi igazolásának ily egyszerű és fölemelő történetfilozófiai háttéré után a költő egyszerűre naív és lapos eudaimonizmusba csap át. Kérdi : «Mi célja a világnak?» Feleli : «Boldogság! s erre eszköz? a szabadság». Pár évvel azelőtt a *Világosságot!* című költeményében még kétségeskedve kérdi : «Eljő-e a kor, az általános boldogság kora?» Most már kategorikusan hisz eljövételében. Akkor még érzi «a boldogság» értékfogalmának nehézségeit : minden ember másban keresi a boldogságot és senki sem találja meg. Most, úgy látszik, a költő az «általános boldogságot» a francia forradalom ideológiája alapján utópisztikusan értelmezi : ha a «szabadság» a történeti fejlődés végpontján az emberi társadalomban majdan egyetemesen uralkodni fog, akkor mindenki boldog lesz. Eszerint a boldogság a szabadságon épül fel. Ámde a szabadság első sorban negatív fogalom : kötöttségtől való mentesség. Ez lehet feltétele a boldogság-

nak, de az utóbbi keretét pozitív tartalommal alig töltheti ki. A pusztaság szabadság még magában nem boldogság. „Boldogság” és „szabadság” rendkívül sokrétű bonyolult fogalmak, amelyeket a költő csak megvizsgálatlan, hétköznapi, kritikátlan értelemben használ, a nélkül, hogy pontosabb fogalmi tartalmukat lemérné. Ez nem is a költő feladata, hanem a filozófusé. Ámde ha a költő-filozófus bölcselkedik? Akkor az ő feladata is. Nemcsak azt kell mindig kérdeznie: *mitől* legyünk szabadok, hanem tovább kell építenie a kérdést: *mire* legyünk szabadok? A szabadságot mintegy öncélként néző Petőfi e kérdést figyelmen kívül hagyja, ha mindjárt a szabadságot a boldogság eszközének tartja is.

Petőfi legtöbbször nem is a boldogság pozitív tartalmát kutatja, hanem inkább ennek ellenképét: a boldogtalanságét. Sok-sok *érzelmi pesszimizmustól* sötétlő költeményében a boldogtalanságot a nyomorúságban, a szabadság hiányában, az elnyomatásban, az egyenlőtlenségben, a jogtalanságban látja. Ebből viszont nyilvánvaló, hogy az emberi fejlődés végső állomásán tőle elképzelt általános boldogságnak összetevő elemei: jólét, szabadság, egyenlőség, jog. Ezekből az emberiségnek a fejlődés jelen fokán még alig van része: a mostani világ boldogtalan, több benne a fájdalom, mint az öröm. A világ azért oly rossz, mert boldogtalan. Ezért a költő, mihelyt kilábol a *Felhők* pesszimista hangulatából, megbékülő jobbot nyújt a világnak:

Nem volnál rossz, ha nem volnál boldogtalan;

Boldogtalan vagy, s én sajnállak tégedet.

S akit sajnálunk, azt gyűlölnünk nem lehet.

(Száműztem magamat...)

Sőt nemcsak hogy nem gyűlöli az emberiséget, hanem mindenét odaadná, hogy boldogtalanságának mérlegét javítsa, a világ fájdalommennyeségét csökkentse. Velejében tehát nem pesszimista, mert hisz abban, hogy a világ sorsa megjavítható. Erkölcsi idealizmusa azt követeli, hogy a maga java feláldozása árán is segítsen embertársai fájdalmának enyhítésében. Az *apostol* hőse, amerre csak jár, mindenütt oly szépnek látja a természetet, de az embert mindenütt oly boldogtalannak. Magát is szerencsétlennek érzi, de nagyon

fáj neki, hogy vannak nála szánandóbbak is. Így mindig kisebb előtte a saját baja, míg végre nem is érzi a maga, hanem csak a mások baját. A kastély szép lánya ezt egyenest erkölcsi normaként sugallja bele :

Tégy másokat boldoggá, ha lehet,
S maradj magad boldogtalan.
Légy föld, amely gabnát terem,
Hogy mások learassák ;
Légy lámpa, mely míg másoknak világít,
Tulajdon életét fogyasztja el.

A *hóhér* kötelének egyik eszményített népboldogító hőse, mielőtt a bitófa alá lépne, atyja előtt ilyen társadalmi szentimentalizmussal elmélkedik az emberiség boldogtalanságáról : «Vagyunk engem boldoggá nem tett ; mit ért nekem a jóllakás? tudva, hogy annyian éheznek embertársaim közül. Midőn segítettam azon néhányon, kiken segíthettem, csak annál jobban fájt a szívem, mert eszembe jutott, hogy még számtalanon vannak, kik szűkölködnek. Miért nincs egy szemünk és két szívünk? hogy csak felényi ínséget látnánk, s hogy nagyobb helye lenne a fájdalomnak, melyet ennek szemlélése okoz». E szerint Petőfi szemében mindenki boldogtalan : a szegény nyomorúsága miatt ; a gazdag meg azért, mert nem tud minden nyomorultot segíteni.

Petőfinek a messze jövőre vonatkozó utopisztikus társadalmi boldogságelmélete a XVIII. századi francia felvilágosodás eszméiben gyökerezik. Ezek alapján hisz a történet menetének folytonos haladásában, az emberiség tökéletesedésében. A racionalista mindig optimista : észszerűen húzza ki a társadalmi fejlődés vonalát a messze jövőbe, könnyen hajlamos társadalmi boldogság-ábrándok szövögetésére. Petőfi is a francia eszmék szellemi éghajlata alatt ilyen hajlamot mutat. Azonban olykor-olykor, mivel nincsen rendszeresen, fogalmilag kidolgozott világfelfogása, megérinti lelkét Rousseau csábító, romantikus történetfilozófiája is, amely a boldogság korát, az aranykort nem a messze jövőbe tolja ki, hanem hátrafelé a múltba, az ember ősi természeti állapotába. E szerint a kultúra fejlődése az emberiség fokozatos megromlását, az eredeti természetes állapot ártatlanságától és

jóságától való eltávolodást, a boldogtalanság növekedését jelenti. Az ősember a boldog ember; a kultúrember a boldogtalan ember. A kultúra csak a boldogtalanság lelki termőföldje. Petőfi természetes lényét is megkapja ez a regresszív optimizmus, amely az ősi állapotban keresi a boldogságot, vagy progresszív pesszimizmus, amely a kultúra, a tudomány és a művészet fejlődésében, sokat magasztalt «haladásában» csak a fájdalom és szenvedés, a látszat és a hazugság növekedését látja. Petőfi egészséges naturalizmusa és népromantikája összhangban volt a rousseau-igondolatkörrel. Megszólítja apját, miért is taníttatta? miért nem hagyta az eke mellett? A könyvet szép, de csalfa tündér lakja: fölvisz a legragyogóbb csillagra s onnan ledob bennünket. Inkább nézzünk a napba, mint a könyvbe, mert a könyv erősíti ugyan a szemet s közel hoz mindent, de szebbnek tűnik fel a világ, ha csak távolból nézzük, ha olyan apróra nem ismerjük:

Miért tanultam? mért nem maradék
Földművelő, aminek szánt az ég?
Nem tölténém most kínos virasztással
A végtelenbe nyúló éjszakát;
Lelkem fölött az álom víg dallással
Madár módjára ringatná magát.

Mennyivel boldogabb lenne mint juhász, aki messze kint a pusztákon legelteti nyáját, hús bokorba veszi be magát s itt saját kedvére fujdogálja kis furulyáját. Vasárnap hazajár, lánykájától csókot kap: «s ő boldog, hiszi tehát, hogy a világ is az» (*Szomorú éj*).

Ennek a természetes, idilli boldogságnak hangja árad ki a *Bolond Istókból* is, a boldogságnak ebből az epikus himnuszából, a Júliát karjaiban tartó boldog Petőfi önvallomásából. A kétségbeesett aggastyán zord pesszimizmusával, amelynek hangja szakasztott olyan, mint a *Felhők* korszakában Petőfié, szembeszegezi most a szerelemtől mámoros költő az élet optimista boldogságelméletét. Ez nem társadalmi, hanem egyéni eudaimonizmus. A sokat hánytorgatott boldogságnak Petőfi értelmében most tárul fel előttünk igazi pozitív magja: a szerelem. A teljes apátiába merült öreg az életvidám ifjú előtt az élet értelmetlenségéről és boldogtalan-

ságáról bölcselkedik. Hosszú élte után azt sem mondhatja, hogy életfájának ágán a boldogság madara csak egyszer is megnyugodott s dalt csattogott volna, hanem mindig csak a kínszenvedések függtek rajta, mint akasztott emberek. Nincs más vágya, mint a koporsó : ebben kívánja elfeledni, hogy azon a nagy kárpodon szenvedett, amelynek neve : világ. Megátkozza az életet, amely folyton rabszolgaként gyötörte.

S milyen az ifjú életvidám bölcsessége? Az aggnak szemére veti, hogy azért kellett annyit szenvednie, mert nagy bűnt követett el : kétségbeesett. Ez a bűnök koronája : valójában istentagadás, annak pokoli föltevése, hogy az Istennek nincs gondja az emberiségre. A világ hű gondviselő atyját minden ember megláthatja, aki nem fordul el tőle. Csakhogy mi türelmetlenek vagyunk : neki sok gyermeke van s mi azt kívánjuk, hogy mindenki másnak elébe tegyen minket. Pedig az ő jósága úgy vándorol, mint a nap a föld körül :

S nincsen, akit elkerülne,
Ha ma nem jött, eljön holnap . . .
Mig az ember boldog nem volt,
Addig meg nem halhat.

Ingerlő ellentét : az ifjú képviseli a lehiggadt, érett élet-filozófiát, az öreg pedig a természetellenes érzékenykedő melankóliát. A kérdésre, hol tanulta ezt a bölcsességet, az ifjú, aki már sok nyomorral való küzdelemre tekinthet vissza, de fittyet hány a szenvedésnek, fölényes humorral azt feleli, hogy egy bagoly oktatta erre, amikor egy vészes éjjel egy oduban hált vele. Őmaga sehonnai ember, kinek se országa, se hazája : valamely vándormadár lehetett az ősapja :

Minél többet éhezem és fázom,
Annál több az örömem.
Mert annál szebb lesz jövőndöm,
Minél rútabb jelenem.

Boldogsága hamar bekövetkezik : beleszeret az aggastyán unokájába s a lakodalom után ott marad náluk. Az ifjú persze maga a költő, az igazi Petőfi, aki szerelmi boldogsága tetőpontján, 1847 őszén, kikacagja régebbi sötét életfelfogá-

sát, amelyet most már a fáradt aggnak ajkára ad. A friss, természetes, falusi boldogság idillikus eszménye napsütésben ragyogja át Petőfi életfelfogását. Ha nem is a társadalmi, de az egyéni boldogságot most nem a messze jövőben mint ideális fogalmi szerkesztményt látja, hanem az élő-forró jelenben, amelytől a boldogságot annyiszor megtagadta. Itt is kísért a romantikus melankóliának magányba vonult, világmegvető, boldogtalan embere, úgy ahogy a *Hóhér kötelében* «az erdei ember», aki egy negyedszázadot tölt egymagában a rengetegben. De most szembehelyezi ezekkel a költő az életet diadalmasan szerető, a Gondviselésben bízó, az élet bajait semmibevevő erőslelkű ifjú optimizmusát. Így az egyes embernek s rajta keresztül az emberiségnek és történetének mégis van célja és értelme: a világ nem *ratio vitae* híján való. Igaz, hogy ezt a költő a «boldogság» hédonisztikus értékmérője szerint tűzi ki. Azonban az érte való küzdelemben annyi önfeláldozást, önzetlenséget, önlemondást, odaadást, humanizmust, vallásos megnyugvást követel, hogy boldogságelméletét a beléje szőtt sok mély erkölcsi vonás végül is a gyakorlatban etikai idealizmussá avatja.

Egyén, nemzet, emberiség boldogsága: e körül forog Petőfi lírikus élet- és történetfilozófiája. Az egyénre vonatkozó életfelfogása, kiemelkedve az egyidőre őt fogva tartó pesszimizmusból, a Bolond Istók derült optimizmusában hangzik ki. A nemzet történeti életét először, egészen a forradalomig, mint a szenvedések örök láncolatát, szintén a legsötétebbnek látja. A sorsverte magyar nemzet világéletében mindig boldogtalan volt. Ameddig a történet csillaga a multba röpíti sugarát, a nemzet örökös sebet hordott, mely soha be nem gyógyulhatott. Egymást martuk szennyes koncert, mint szeméten a silány ebek, miközben oroszánok törtek ránk: tatár, török. Jött a Sajó-menti pusztulás, aztán Mohács. Itt készült számunkra az elesett király kardjából «a rettentő zabola, melytől most is ég és vérzik szánk». A magyar nép éltét mindig csak a jó sorsra bízta. Ne csak Istenben bízunk: saját emberségünkben álljon fenn hazánk! (*Isten csodája.*)

• Petőfi a nemzet multjának fürkészését csakis a nemzet

történetének ilyen reális, inkább a hibákat ostromozó szemléletére iparkodik korlátozni. Épp úgy ellensége tettevagyó lelke a multat egyoldalúan dicsőítő, de a jelenről és jövőről megfélemlítő történeti romantikának, akárcsak Széchenyinek a magyar jövőt formálni hivatott, reformlázban izzó szelleme. Széchenyi félti nemzetét a dicső mult fényétől, mely elvakítja s a jelennel szemben közömbössé, petyhüdtté és kishitűvé törpíti, friss életakarását megtorpantja: a borongás előli benne a cselekvést, a multnak ragyogó éposza a jelennek a jobb jövőért küzdő drámáját. A históriának örökös fennhangon való emlegetését az öncsalás esztelenségének bélyegzi. Megveti azt a sápadt, melankólikus történetieskedést, mely azt hiszi, hogy «Visegrád poraiban és régi Buda falai közt már el van temetve nemzeti díszünk». Pedig a magyar nagyságnak ezek a történeti jelei egy szebb hajnal virradtára bátoríthatnak, arra, hogy igazi fölemelkedésünk ideje még hátra van. «Nem nézek én, megvallom — így fordul a *Hitelnek*, nagy nemzeti programjának utolsó soraiban az egyoldalú történeti kultusz meddősége ellen — annyit *hátra*, mint sok hazámfia — hanem inkább *előre*; nincs annyi gondom tudni, *valaha mik voltunk*, de inkább átnézni, *idővel mik lehetünk és mik leendünk*. A *mult* elesett hatalmunkból, a *jövendőnek* urai vagyunk». Széchenyi antihisztorizmusának nem a «hatalomra törő akarat» biológiai naturalizmusa a forrása, mint félszázaddal később Nietzscheének, hanem *szellemi* kútfeje van: az emberi haladásba, tökéletesedésbe vetett hite, amelyet reformtörekvésektől és cselekvésvágytól űzött lelke erősen félt a folytonos történeti hátratekintéstől, a multon való ábrándozástól, a régibe való «visszaszomorkodástól» és a tőle várt vigaszkereséstől. Ahogy az egyénnek végső hivatása szellemi erőinek lehető kibontakoztatása, a tökéletesedés, akkép rajta keresztül a nemzeteké, az egész emberiségé is. De, mind az egyénnek, mind a nemzetnek a jövőre, a haladásra törő rendeltetéstudatát elhomályosítja és megbénítja az örökös multon függés, terméketlen kérődzés, amely megakadályozza a jövő helyes formálásának eszközein való fejtörést, az újító cselekvésre való szomjazást. A «rozdszerető» meddő történeti kegyelet csak akadály a ösztön-

szerű cselekvésnek, az újító vágynak, a jövőbe feszülésnek (L. *Romantika és reformvagy* c. tanulmányomat. Kultúra és nemzet. 1930. 108—121.).

Petőfinek reformlázban sístergő lelkét is a Széchenyiéhez hasonló ellenszenv tölti el az egyoldalúan historizáló romantika ellen. A multba merüléstől félti a jövő alakításának vágyát. Indulatának egész viharával ront neki a holdvilágos embereknek, akik még mindig a régi kort zengik. amelyet már hullámaival elsodort az enyészet. Azt kérdi tőlük, hogy mikor rontják le már a fészket, amelyet váromokban raktak, hol versenyt huhognak a véreséssel és baglyokkal. Ezek a multról kísértetiesen daloló költők halott-rablók: sírjából fölássák a holt időt, hogy babérokért árulhassák. Nem irigylí koszorújukat: penész van rajta s halotti szag. Mit törődnek a multtal, amikor a jelenben annyira sýnlődik az emberiség, amikor a föld nagy betegház, amelyben nem lehet tudni, hogy az elájult nemzetek ezen vagy a más világon ébrednek-e föl. Az ég megszán nagy fájdalmunkban. Orvost küld hozzánk: a *jövendőt*. Ezt kell megénekelni, csak ő érdemel meg minden dalt és könnyűt. Hallgassanak el hát az elkésett dalnokok: ezek az alkony madarai, csalogányok. Már vége felé jár az éjszaka, közeleg a hajnal:

Most a világnak
Nem csalogányok,
Hanem pacsirták kellenek.

(*Csalogányok és pacsirták.*)

Petőfi intuitív történetfilozófiája azért csüng oly hévvel a jövőn, azért küzd a korhadtt mult és elfajult jelen ellen, mert ösztönszerűen érzi a nemzet közeli viharos sorsfordulátát. Ebben is egy Széchenyivel. Csakhogy Széchenyi retteg a mindent felforgató fürgetegtől, Petőfi ellenben boldogan várja, hogy a társadalom újjászülessék s valóra váljék végső 'boldogsága'. Túlozza a multa s a közeljövőre nézve történeti pesszimizmusát, hogy ellentétképpen annál ragyogóbban festhesse meg a messzi 'boldog' jövőt. Mi az emberiség története? — kérdi. Vértólyam! — feleli. Ez a hajdannak ködbevesző szikláiból ered ki s egyhosszában szakadatlanul folyik korunkig. A vérnek ez a hosszú folyója most sem szakad meg:

nemsokára a vértengerbe akar ömölni. A költő rettenetes napokat lát közeledni: most csak vihar előtti csend van. A mélytitkú jövő fátyolán át nézve, eliszonyodik. Nemsokára — e sorokat 1847. áprilisában írja — a háború istene újra fölveszi páncélját, lóra ül s végigszázuguld messze a világon: a népeket döntő riadalom hívja ki. A próféta síri hangján szóló Petőfi a népeket két nemzetbe látja tömörülni: a jók és a gonoszak nemzetébe. Most végre vértenger árán a jók győznek, akik eddig mindig csak vesztek:

Ez lesz az ítélet,
Melyet ígért isten, próféták ajkai által.
Ez lesz az ítélet, s ez után kezdődik az élet,
Az örök üdvesség; s érette a mennybe röplünk
Nem lesz szükség, mert a menny fog a földre leszállni.
(Az ítélet.)

Petőfi, mint mindig, most is az emberi lét és történet végső megoldását az istenségnek tulajdonítja: mind az egyes embernek, mind a nemzeteknek és az egész emberiségnek történeti sorsa az Istentől függ. Ezt a theocentrikus történeti felfogását erősen igazságérző lelkében az erkölcsi világrend eszméje táplálja: az igazságnak diadalmaskodnia kell, ennek pedig legfőbb biztosítéka csak Isten lehet. Az egész történet a Jó és a Gonosz egymással való küzdelme, aminek az utolsó ítélet vet véget. Ezt a gondolatot Szent Ágoston építette ki a világtörténet hatalmas metafizikai drámájává: az emberiség története nem véletlenül alakul, hanem a létnek és törtézésnek Istentől meghatározott törvényei alapján, azaz egy nagy *világterv* szerint, amely mind az égi, mind a földi birodalom sorsát irányítja s ezeknek a történetben váltakozó harcait és ellentéteit meghatározza. Úgy jó létre a történet az ellentétek viszályában, mint valami szép költemény, csak-hogy nem szavakból, hanem eseményekből szöve. Ennek a költeménynek strófái az évszázadok.

Szent Ágostonnak ezt a történetelméletét alakítja át a XIX. századeleji német idealizmus: a világon kívüli Istent magába a világba helyezi, immanens világsszellemmé formálja. Hegel történet-metafizikája a történetben egy világterv megvalósulását, az istenségnek magának megnyilvánulását látja:

a történet voltaképp theodicaea. A történeti fejlődés célja a *szabadság*. Ez pedig csak az észszerű államban fejlődhetik ki. E fejlődés kormányzó hatalma a *világszellem*, eszközei pedig a népszellemek s a nagy emberek. Valamennyi nép az egyetemes világszellem egy-egy megnyilvánulása. Egy-egy nép csak addig él a történet színpadán, amíg saját szerű hivatását teljesíti, aztán szétmállik és elenyészik. *Weltgeschichte ist Weltgericht!* Amint az egyes nemzetek, a nagy emberek, a hőroszok is, mint a történet cselekvő alanyai, az isteni világtervnek, az isteni eszmének csupán eszközei.

Meglepő, hogy a németek legelvontabb filozófusának, Hegelnek ezek az alapeszméi maradék nélkül megtalálhatók Petőfinek, a legszemléletesebb magyar költőnek történet-filozófiai elmélkedéseiben, csak hogy poétikus ruhába öltöztetve. A XIX. század negyvenes éveiben Hegel történet-filozófiája már szétterjedt Európában: a szellemi átszivárgás eljutott Petőfiig is. Hegel szellemi sugarai az ő lelkét is érték. Ő is hisz a történet isteni *világtervében*, amely végül is biztosítja a jók győzelmét. Ő is az egész történeti fejlődés lényegét a *szabadság* megvalósulásában látja. Hegel szerint az állam az «öntudatosná vált erkölcsi szubsztancia», Petőfi szerint a «tisza erkölcs» megvalósulása: «Nem a széttört korona, — mondja naplójában (1848. ápr. 19.) — hanem a megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a respublica alapja». A történeti fejlődés fokozatosan valósítja meg az államban a szabadságot. Petőfi ilyen felsőbb fokozatnak tekinti a monarchiával szemben a köztársaságot. Ezt is a történet isteni világtervéhez tartozónak érzi: «Republicanus vagyok vallásosságból is. A monarchia emberei nem hiszik vagy gátni akarják a *világszellem* fejlődését, haladását, s ez isten-tagadás. Én ellenben hiszem, hogy *fokonyként fejlődik a világ-szellem*, látom, miképp fejlődik, látom az utat, amelyen megy. Ő lassan halad, minden száz vagy néha ezer esztendőben tesz egy lépést, de miért sietne? hiszen ráér, mert övé az örökkévalóság». (U. o.) Hegel szelleméből sarjadt ki a «történeti eszméknek», mint a történetet mozgató hatalmaknak elmélete: Petőfi történetlátása már ezzel a «történeti eszmetannal» dolgozik: «Ha valamely eszme világyszerűvé lesz, — írja —

előbb lehet a világot magát megsemmisíteni, mint belőle azon észmét kiirtani». (Hírlapi cikk. 1848. május 27.)

A hegelianus történetfilozófiával egészen összhangban van Petőfinek a nemzetek világtörténeti hivatásáról és érdekességéről való gondolata is. Ezért kérdi aggódva :

A jövődő mit találna,
Ki neki arról beszélne,
Hogy itt hajdan magyar éle?
S a világtörténet könyve?
Ott sem lennénk följegyezve!
És ha lennénk, jaj mi nekünk!

(A magyar nemzet . . .)

Akinek szívét összeszorítja a kérdőjel kígyója : teljesítette-e a magyarság a Duna-Tisza táján történeti világhivatását? érdemesnek bizonyult-e erre? nem törli-e ki a Történet géniusza az élő nemzetek sorából? — az a hegeli *Weltgeschichte ist Weltgericht*, az utolsó ítéletnek rémes hasonát hallja. Petőfinek nemzetét oly izzón szerető lelke nagy történeti missziót szeretne népe számára a világszellemtől : népét e küldetés tudatára szeretné ébresztetni.

Petőfi nemcsak az egyes nemzetek, hanem az egyes nagy emberek, a hősök küzdelmes életét is a történet nagy isteni világtervébe illeszti, a világszellem fejlődési menetébe szövi be, a fejlődés eszközének tartja. Az emberiség lelkét a hosszú evolúció folyamán, mint a szőlőszemet, a napsugarak érlelik :

Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem.

(Az apostol.)

Ilyennek tartja magát is az önérzetes Petőfi : érzi történeti hivatását, érzi, hogy a magyarság és az emberiség fejlődésének nem jelentéktelen eszköze. Történeti tudatossággal ajánlja fel önfeláldozó szelleme a maga munkáját, szenvedését, sőt életét a szabadság, a haladás, a nemzet és az emberiség boldogsága eszméjéért. Történeti megváltó küldetése tudatában bántja a gondolat, hogy ágyban, párnák közt haljon meg, lassan hervadjon el, mint a virág, lassan fogyjon el, mint az égő gyertyaszál. Az ő halála csak a fái

lehet, melyet a szélvész csavar ki tövestül, vagy a kőszirté, melyet a hegyről a völgybe eget-földet rázó mennydörgés dönt le. Miért? Mert ő a legnagyobb eszméért: a *világszabadságért*, az egész emberiségért fog meghalni, amikor az elnyomott nemzetek jármukat lerázva, pirosuló arccal s piros zászlókkal egyszerre küzdenek szabadságukért. Ez a szabadság a világ szabadsága lesz, a rabságban görnyedő s ezért egymással szolidáris nemzeteké, köztük a magyaré is, amelynek ebben a küzdelemben a világszellem különös történeti szerepet juttat. (*Egy gondolat bánt engemet...*)

Volt Petőfi lelki fejlődésének olyan korszaka, amelyben a maga nyomorúságában és fájdalomban az egész emberiség boldogtalanságát pillantotta meg. Ez az érzelmi pesszimizmus a boldogság legfőbb értékmérője szerint az egész emberiség életét és történetét is véges-végig csak a szenvedések szakadatlan láncolatának bélyegezte. Ebből a komor fel fogásból kigyógyította a szerelem boldogsága, másrészt — társadalmi vonatkozásban — a francia forradalmi eszmének az emberiség eljövendő boldogságáról szőtt optimista ábrándja.

De Petőfi pesszimista korszakában az emberiséget nemcsak boldogtalannak, örökké fájdalomtól marcangoltnak látta, hanem gonosznak is: bűneivel szemben elenyészőek erényei, sőt a történeti fejlődés folyamán amazok egyre növekednek, emezek pedig, mennél tovább távolodunk az ősi természetes állapot ártatlanságától, egyre csökkennek. Az emberiséget a teljes anarchiától csak a félelem tartja vissza:

Nem sülyed az emberiség!
 Ilyen gonosz vala rég,
 Ilyen gonosz már kezdet óta...
 Hisz különben nem kellett volna
 Százféle mesét,
 Eget, isteneket,
 Pokolt és ördögöket
 Gondolni ki, hogy zaboláztassék.

(*Nem sülyed az emberiség...*)

A *Felhők* sötét hangulatában azt is kérdi:

Ki fogja vajon megfejteni
E rejtélyt:
Az emberiségnek könnyei
Lemoshatnák-e az emberiségnek szennyét?
(*Ki fogja vajon megfejteni...*)

Petőfi tehát az érzelmi pesszimizmus boldogtalanság-elméletét még tetézi az *erkölcsi pesszimizmus* gonoszság-elméletével. Ennek az lenne természetes történetfilozófiai következménye, hogy mivel az emberiség velejében romlott s a történet folyamán nincs remény megjavulására, az életre értelmetlen emberiségnek szörnyű végítéletben dicstelenül el kell pusztulnia. Petőfi, épp úgy, mint Madách *Az ember tragédiájában*, közel is áll ennek a pesszimista következménynek levonásához, de ezt már csak *Az örült* ajkára meri adni:

Ha megérik a gyümölcs: lehull fájáról.
Érett gyümölcs vagy, föld, lehullanod kell.
Még várok holnapig;
Ha holnap sem lesz a végítélet:
Beások a föld közepéig,
Lőport viszek le,
És a világot a
Levegőbe röpítem... hahaha!

A később lehiggadó Petőfi mégis hisz az emberiség erkölcsi-társadalmi evolúciójában, tökéletesedésében (a francia felvilágosodás egyik alapeszméje a *perfectibilité*), a világ-szellem lassú kibontakozásában, a történet haladó menetében, amelynek végén «a menny leszáll a földre»: mindenütt egyenlőség és szabadság, most már 'világszabadság' uralkodik. Nem rendíti meg ebben a hitében a nép megbízhatatlanságáról, könnyű befolyásolhatóságáról és jogokra való éretlenségéről tett tapasztalata sem, melynek a szabadszállási képviselőválasztáson szomorú részese volt. Egy pillanatra kiábrándul a népből, de aztán tovább küzdeni akar érte, mert a jövőben hibáitól meg fog tisztulni:

«Ez hát a nép!» kiálta föl,
«Ez hát a nép, amelyet én imádok,

Amelyért élek s halni akarok!
 Ilyen volt ezredév előtt...
 De semmi, semmi, ezredév után
 Majd nem lesz ilyen; még most gyermek ő, kit
 El lehet könnyen bolondítani.
 Majd meg fog érne, férfi lesz belőle,
 S épen mert gyermek, gyámolítani kell...
 Szegény, szegény nép, mint sajnálom őt,
 S ha eddig küzdtem érte, ezután
 Kettős erővel fogok küzdeni!» (Az apostol.)

A demokratikus társadalmi fejlődés vége Petőfi hite szerint az egyetemes szabadság és boldogság. Az emberi történet nagy drámájának értelme feltárul előtte: a történetet jó és rossz oldalával együtt *isteni világtervnek* nézi, amely fokozatosan bontakozik ki. A világtörténet s vele nemzetének története is: *theodicaea*. Amikor nem hitt abban, hogy a világ fölött egy szellemi hatalom uralkodik, amely értékeinknek legfőbb szankciója, akkor történeti pesszimista volt, mert valóban az e világi élet, a siralmak völgye, sohasem volt és lesz a merő boldogság termőföldje. De amikor újra hinni kezdett abban, hogy az emberiség életének van célja és benső értelme, amelyet az isteni hatalom, a «világ-szellem» tűzött ki, akkor egyszerre a történet tovamorajló árából kihallotta az örök értékek szavát is, amelyeket az emberiség küzdelmes munkájával fokozatosan ugyan, de mégis sok évezred alatt megközelít: optimista történet-filozófussá emelkedett s epedve várta a történet «nagy szüretét».

KORNIS GYULA.

AZ OLVASÁS.

A művelődés történetének egyik kevésbé ismeretes, bár kétségkívül igen érdekes és többféle szempontból is figyelemre-méltó mozzanata a hangtalan, azaz fejben való olvasásnak uralomra jutása a hangos olvasás divatja fölött. Az eddigelé legbővebb adatkészlet alapján magyar kutató¹ mutatta ki és világította meg legjobban azt az érdekes dolgot, hogy az ókor, sőt még a középkornak is jónéhány százada alig gyakorolta a néma olvasást. Legalább is nem igen tette tudatos ráeszmélés tárgyává vagy nem nevezte olvasásnak. Az antik ember túlnyomóan hangosan olvasott. Szent Ambrusnak azt a szokását, hogy talán torka kímélése végett hangtalanul olvasott szobájában, kortársa különösnek találja. A hallható kiejtés nélküli olvasásnak napjainkban oly közönséges szokása igazán csak az újkor folyamán, alighanem a könyvnyomtatás elterjedésével lett általánossá.

Mikor fogalmi különbséget teszünk két dolog vagy jelenség, a fenti esetben hangtalan és hangos olvasás között, nem jelent ez annyit, hogy a szóbanforgó jelenségek a valóságban is minden esetben és szükségszerűen éles határral különülnek el egymástól. A néma olvasás magában is megállhat. Nem szorul arra, hogy fennszóval való olvasás csatlakozzék hozzá. Azonban fordítva is áll-e a dolog? Szólhatunk-e olyan hangos olvasásról, amely egészen önálló és független, azaz nem csatlakozik néma olvasáshoz? Ennek vizsgálatából fontos következtetéseket vonhatunk — többek között az olvasástanítás helyes módjára is.

Az olvasást, akár hangosan, akár hangtalanul történik,

¹ Balogh József: *Voces paginarum*. 1927.

a beszéd olyan formájának tekinthetjük, amely egy írott szöveg útmutatása, vezetése mellett megy végbe. A szorosabb értelemben vett beszédnek mindenestre idézhetjük oly eseteit, amikor hangos formája nyilván a hangtalannak fokozatosan folytonos megerősödéséből áll elő. Aki gondolkodik : önmagával beszél. A bölcelet mai felfogása a gondolatnak még oly elvont formáját is a beszéd nagymérvben rövidített, összevont és hangtalan leszármazottjának, vérrokonának tekintti. Ha másokkal szavakban nem közölhető, fennállása egészen bizonytalan, veszélyeztetett. Az emberi gondolkodás az emberi beszéd nélkül nem jöhetett volna létre, illetőleg mindjárt csirájában pusztult volna el. Aki azonban önfelédten és erősen foglalkozik gondolatban olyasvalamivel, aminek szavakban való kifejezése megszokott módon rendelkezésére áll, s ami egyre jobban hatalmába keríti, hullámszába hozza erre különben is hajlamos lelkét : könnyen azon veheti észre magát, hogy beszédszervei szándéka nélkül is mozgásba jutottak, ajka szókat mormol vagy mások által hallhatóan ki is ejt. Sokszor taglejtés is csatlakozik e hangokhoz, vagy közvetlenül mindjárt a fejbeszédhez, főleg a fontosabb, nyomatékos részleteket kísérve. Még közönségesebb eset, hogy a lelkünkben nyugtalankodó szöveges vagy szöveg nélküli dallam tolul akaratlanul ajkunkra. A zenész szempontjából az élőbeszéd is dallamos hangsor, melytől a tulajdonképpeni dallam kialakult, kifejezettebb hanglejtésformájával és evvel kapcsolatban azáltal is különbözik, hogy még jobban mozgásba hozza kedélyvilágunkat. Megfordítva : mennél élénkebbek érzelmeink, beszédünk annál éneklőbbé, annál dallamosabb természetűvé válik. Jespersen szerint «a nyelv az énekben gyökerezik».¹ A kedély erősebb hullámverése a fenti beszédpéldának is fontos tényezője volt.

Azt kell azonban itt eldöntenünk, hogy vajjon a hangos olvasást is általában véve, vagy pedig egyes esetekben néma olvasás készíti és segíti-e elő. S ha igen, miben áll és hogyan működik ez a segítség.

¹ *Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung.* 1925. 427. l.

A gyakorlott olvasót az jellemzi, hogy nyomban hozzá-fűzi a megpillantott írásjelekhez vagy írásjelcsoportokhoz a megfelelő hangzásokat. A betűket lelke késedelem nélkül hangokra váltja át. Az olvasás műveletét elemezve pl. Kern A.¹ a következő mozzanatokat sorolja fel: 1. a látáskép megismerése, 2. hangzással való társítás, 3. jelentéssel való felruházás. Nem éppen szerencsés példája (a «Tafel» szó olvasása), minthogy egy magában álló, kiragadott szó nyilván többféle hanghordozással olvasható, a többértelmű olvasás pedig nem nevezhető a szó igazi értelmében «elolvasás»-nak. Ami pedig az első két csatlakozó műveletet illeti, az olvasási képességnek nem lehet oly magas foka, amely teljesen automatikusnak volna nevezhető. A legkönnyebb és leggyorsabb olvasáskészség is, más ügyességekhez hasonlóan, hosszas gyakorlás eredménye, melynek folyamán a végső kivített főleg eleinte többé-kevésbé hosszú és összetett, rövidebb-hosszabb ideig tartó előkészítés, próbálgatás előzi meg. Ezek az előkészítő lelki-testi műveletek, más ügyességeknél és itt is, gyakorlás során mindjobban rövidülnek és mind kevésbé tudatossá válnak. A kísérő érzések egyre halványulnak, utoljára a kivitel a maga érzéki megjelenésével eltakarja őket a magunk és még inkább a mások szeme előtt. Az olvasás mivoltáról alkotott közönséges felfogásnak is az a hibája, hogy túlságosan a külső kivitel hatása alatt áll.

Hogyan olvasunk? Az olvasás a közfelfogás szerint nem egyéb, mint hogy a betűket vagy egyes csoportjaikat egymás után megszólaltatjuk. A nyugati jelekkel írt szövegek sorait balról jobbra, a keletieket ellenkező irányban, egyes régibb, ritkább írásmódokat pedig tudvalevőleg kanyargó menetben olvasunk. A kínai írásjeleket függőlegesen lefelé haladó rendben kell olvasni. Ennek az olvasásnak nevezett műveletnek több fokozata lehetséges. Legkezdetlegesebb módja, mikor a kezdő olvasó egyenként mondja ki a betűket. Ez a *betűzés* legegyszerűbb formája. Alapfeltétele a betűknek, a beszédhangoknak és megfeleléseiknek ismerete, amit újabb és újabb szövegek olvasása mindjobban erősít, minthogy a betűk ben-

¹ *Ist unsere Lesemethode richtig?* 1931. 3. 1.

nők sűrűn ismétlődnek. A magyar szavak közönséges írása 40 egy- és kétjegyű betű változó csoportosításából áll. A betűk által képviselt hangokat azonban nem külön-külön, szünetközökkel, hanem egybefolyva, vagyis beszédszerveink folyamatos működésével kell kiejtenünk. A régi műszóhasználat ezt *betűfogás*nak, a mai *hangfűzés*nek nevezi, és először csak a beszéd legkisebb természetes alkotóelemeire, a szótagokra terjeszti ki. Ekként keletkezik a *sillabizálás* (sillabikálás), újabb elnevezéssel : *szótagképről való olvasás*. A különbség az, hogy a régibb eljárás minden szótagot előbb betűzve olvastatott el, a mássalhangzóknál neveiket (*ká, eff* stb.) alkalmazva, és hogy a tanuló a kettőnél több tagból álló szavakban az új szótagok elolvasása után a már elolvasottakat és egyre gyarapodó összegeiket folyton visszakérözte. Majd előre, majd hátrafelé lépdelve haladt tovább. Ezt a nehézkes eljárást a mai gyakorlat teljesen száműzte, s a mássalhangzókat lehetőleg mindjárt kezdetben a következő magánhangzóval egyszerre, pontosabban mondva egyhuzamban mondatja ki. A hivatalos előírás azonban a népiskola első osztályában kötelező minimális célul ma is a szótagolva olvasás elsajátítását tűzi ki és megkönnyíteni igyekszik azáltal, hogy ennek az osztálynak könyveiben, sőt részben még a következőnek olvasmányaiban is, a szavak szótagelválasztó jelekkel vannak nyomtatva. A szótagok rövidebbek és hosszabbak s az utóbbiak írott képeinek egyes betűrészei gyakran azonosak önálló, olykor magukban is értelemmel bíró rövidebb szótagokkal. Ezért a szótagolvasáson belül is kisebb fokozatokat építhetünk egymásra : a *tűz* szótag- és szóképelolvasása pl. már a *tű* és *űz* szótagok, illetőleg szavak olvasására támaszkodhatik. A szótagképek ismétlődése az írott szövegekben már jóval ritkább, mint a betűké. Ha egy szótár segítségével összeszámítanók a nyelvünkben előforduló szótagféleségeket, sokkal nagyobb számot kapnánk a közönséges magyar írás betűinél. Egy-egy lapon általában véve sokkal több sort kell elolvasnunk, hogy ugyanannyiszor találkozzunk szótagismétlődéssel, mint ahány betűismétlődés alig pár sorban előfordult. Ha a tanuló még nem látott szótagképpel találkozik, csak betűnként képes felfogni és megszólal-

tatni a betűcsoportot. Vissza-visszaesik a betűző olvasásba, illetőleg észrevevésbe s a tiszta szótagolvasás — főleg újabb és újabb szövegek alapján — csak ilyen átmenetből fejlődik ki. Mivel azonban az egységbenlátás alapja nyilván a megszokás, a szótagképről való olvasás elsajátítását újabb és újabb szövegek olvasásán kívül még jobban szolgálja, ha a tanuló ugyanazokat a szövegeket többször is elolvassa, először talán betűzve, majd részben már sillabizálva, utoljára pedig, és esetleg a megelőző fokozatokat többször is ismételve, tiszta szótagképolvasással. Ezen az úton rendesen a szöveg értelmét is jobban megismeri. Ugyanilyen körülmények szabják meg a következő fokozat, a *szóképről olvasás* elsajátításának menetét. A szavak is ismétlődnek, számuk is meghatározható az egyes nyelvekben, bár természetesen nagyobb, mint a különféle szótagoké. Ezért ez az olvasásmód is kifejlődne magától is, bár sokkal lassabban, mint tervszerű gyakorlással: többszöri olvasással. Ez az olvasásmód sem lép fel egyszerre, egyideig a megelőzővel vegyül. Mivel végül nem csupán szótagok és szók ismétlődnek az olvasott szövegekben, hanem bizonyos szócsoporthok is, annyira, hogy olykor szavakká nőnek össze, továbbhaladva a fokozatokban *szólamképekről*, sőt *mondatképekről való olvasásról* is beszélhetünk. A szavak lehetséges csoportosításai azonban már elvileg végtelen számúaknak tekintendők, ami annyit jelent, hogy tiszta szólam- vagy mondatképolvasásról nem lehet szó.

Ezek közül az eddig ismertetett, az olvasástanítás mai elméletében megkülönböztetni szokott fokozatok közül tulajdonképpen egyik sem érdemli meg igazán az olvasás nevét. Hiszen akkor nem követné őket a szokott felsorolásban betetőzésül, végcél gyanánt az *értelmes* vagy pontosabban meghatározva *a szöveg jelentését megfelelő hanghordozással teljesen megérzőkítő olvasás*. Akármeddig is építjük azonban egymásra az olvasási fokozatokat, mind nagyobb és nagyobb betűegységeket fogva össze — ezen az úton a fenti célt sohasem érhetjük el. A körbe írt szabályos sokszög oldalszámát végtelenségig növelhetjük, mégsem nyerünk sohasem oly sokszöget, amely teljesen fűdi a kör kerületét. Azért nem, mert bármennyire különböznek is e sokszögek oldalai számuk és

nagyságuk tekintetében egymástól, változatlanul megmaradó és a körvonal természetével homlokegyenest ellenkező tulajdonságuk az egyenes irány. Az «olvasási fokozatok» is különböznek egymástól, amennyiben kisebb-nagyobb betűegységeket ölelnek fel, de egyeznek abban, hogy maga a művelet mindegyiknél e kisebb-nagyobb egységek egymás mellé helyezéséből áll. Alkotóelemek összerakásából és összefűzéséből azonban valóságos beszéd és valóságos olvasás még nem keletkezik. Az olvasástanítás mai módja mindenekelőtt a magyar nyelv beszédhangjaival ismerteti meg a tanulót, vagyis olyan anyagkészletet juttat birtokába, amelynek tagjaiból azután, összesen 38 vagy helyesebben csak 35 elemből, szavakat kellene összeraknia.¹ Ám a «hangok összekapcsolása szavakká» olyasvalami, aminek gondolata csupán az íráskép hamis analógiájából született. Az írás csakugyan nem más, mint betűk egymás mellé helyezése vagy egybefűzése, betűkből való építés. A különbség csak az, hogy a kövek és téglák egymás mellé, mögé, fölé stb., azaz mind a három méretben és mindenféle irányban elhelyezhetők, míg a betűk a papíron egyetlen dimenzióban sorakoznak, és pedig oly irányban, amelyet az illető írásmód szabott meg. Az épületkő és a téglá ugyanaz marad, bármely részben is foglal helyet: az *a* betű is ugyanaz, akár az *ajtó*, akár a *malom*, akár az *alma* szó leírásában használjuk. Evvel szemben az *a* hang, mellyel ejtjük, más és más a szerint, hogy mely szóban, minő hangszomszédságban, a szó nyomatékos elején vagy elhangzó végén, általában hogy milyen hangzásegészben fordul elő. Az *alma* szó kiejtésének színe és dallama ismét más és más a szerint, hogy tiltó, kérdő stb. mondatban vagy általában milyen értelmes összefüggésben, ennek melyik részében sze-

¹ Valamennyi hivatalosan engedélyezett ábécéskönyvünk 24 egyjegyű és 14 kétjegyű betűt tartalmaz, kettővel (*dz* és *dzs*) kevesebbet, mint az akadémiai helyesírási szabályzat. Azonban sem a *c* (= *tsz*), sem a *cs* (= *ts*) nem jelölnek külön, más betűk által le nem foglalt hangokat, az *ly* betű helyén pedig mai magyar köznyelvünkben mindenütt *j* (illetve *i*) hangot ejtünk. A népiskolának nem lehet sem jogcíme, sem módja ahhoz, hogy kihalt, illetőleg csak tájszólásokban élő kiejtést feltámasztani és elterjesztetni akarjon.

reper. A valóságos, vagyis hangzó beszédben nem egy *alma* szó, hanem nagyon sokféle van. Az *egy* szót kétszer egészen egyformán írjuk az *Egy ember állt egy ház előtt* mondatban, de nem egyformán ejtjük ki (ety-ház!). A magábanálló vagy ki ragadott betűnek, szótagnak, szónak, szólamnak, sőt mondatnak (pl. egy közmondásnak) nincs egy bizonyos határozott hangzásértéke, hanem számtalan, szószerint számtalan sok, amelyek közül a megfelelőt az a beszédegység és pedig minden egyes kisebb és nagyobb beszédegység választja ki a maga számára, amelybe mint rész beletartozik. Minden betűjét, szótagját, szavát stb. egy értelmesen összefüggő szövegnek helyi értéke alapján kell és lehet csak elolvasni. Az élőbeszéd minden természetes egysége nem pusztá keret, összeg. egybefoglalás, hanem olyan fölérendelt egység, amely tartalmát a maga képére formálja. Vagy megfordítva : az egyes «hang» vagy hangzsrészlet nem csupán beleilleszkedik, hanem szervesen belenő abba az egészbe, sorban minden egyes fokozatosan fölérendelt egységbe, amely őt meghatározza és módosítja. Valójában nincsenek is «beszédhangok», illetőleg az ú. n. beszédhangok, azok a hangok, amelyekkel az abc betűsorát vagy akár a sokkal bővebb fonetikus jelsorokat is olvassuk : csupán az írás termékei s a valóságos, kiejtendő szót tulajdonképpen csak *körülírják*.¹ Az élőszó tehát nem hangsor, a valóságos mondás nem szavak sora, a beszéd nem részeinek egymás mellé sorakozása. «Mit is jelent : *olvasni*? Első fokon annyit jelent, mint az *egymás mellé rótt betűket összekapcsolni* s az összekapcsolt betűsor jelentését felismerni, majd az *egy-egy szó testét alkotó betűsorok egymásutánjából* a gondolatot felismerni, illetőleg felfogni».² Ámde lehet-e valamely szöveg értelmét leírásának sorrendjében megfejteni?

A választ oly példákból vezetjük le, amelyek lehetőleg egyszerűek, másfelől azonban szakirodalmunkban fonetikai (kymographionnal való) felvételeik is megtalálhatók, ami

¹ «Die Laute, die durch die Schriftzeichen bezeichnet werden, sind nichts Sprachliches . . . sie sind Geschöpfe der Schrift» — állapítja meg találóan Ipsen G. (*Schallanalytische Versuche* 1928. 255.).

² Németh Sándor : *Olvasás és olvasmánytárgyalás*. Néptanítók Lapja, 1935. 582. (a kiemelés részben tőlem való).

megállapításainknak más oldalról való és még pontosabb ellenőrzését is lehetővé teszi.¹ Az alábbi mondatváltozatokat : 1. *Egy vándor leült a kőre.* 2. *Egy vándor ült le a kőre* tudvalevőleg más hanghordozással (ritmus, tempó, dinamika, hanglejtés) olvassuk. A különbség főleg, bár nem csupán — mint könnyű fülünkkel felismerni — a két mondat alanyának eltérő olvasásában áll. Az első mondat pusztá ténymegállapítás a körülmények egyszerű felsorolásával, a második egy körülményt külön kiemel. Külső alakjuk majdnem teljesen egyforma, kevés szórendi eltéréssel, amit csupán az ige két tagjának fordított elhelyezése képvisel. Ha a betűk sorrendje szerint olvastam volna, a két mondat teljesen egyforma első felének hanghordozásban egyformának kellett volna lennie. A második mondat alanyának helyes, az elsőétől eltérő olvasását az tette lehetővé, hogy előzőleg már tudomásom volt róla, hogy utána nem «leült», hanem «ült le» következik. E tudomásulvétel nem más, mint fejben való, bármily röpké, határozatlan és ráeszmélés nélküli elolvasás. A pusztá megpillantás semmit sem jelent. A szó helyes elolvasása tehát egy másik szó következménye, követelménye. Ha azonban következtetést kell vonnom vagy valami parancsot teljesítenem, tudnom kell, hogy mire vonatkozik az illető ok hatása, vagy hogy mi az, amivel a parancsot végre kell hajtanom. Az «ült le» szavaknak fejben való elolvasása előtt tehát ugyancsak fejben már el kellett olvasnom az előttük álló szót is, bár ez az elolvasás nem lehetett helyes, hiszen ez csak az utóbb elolvasott «ült le» szavakból következik. A legjobb esetben véletlenül találtam el az olvasást, amikor is igazolásra szorult. Talán ugyanúgy olvastam, mint az első «vándor» szót, s ezt utóbb helyesbítettem, azaz legalább is kétszer kellett elolvasnom a második «vándor» szót, akár csak magamnak, de a jelentésre komolyan ügyelve, akár pedig hangosan olvastam. Megfelelő elolvasása felől pedig nyilván csak akkor lehetek véglegesen nyugodt, ha a mondat minden szavát és teljes képét ismerem. Amint ebben az esetben két szó olva-

¹ Hegedűs Lajos: *Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása.* 1930. 26—27.

sása egymástól, úgy függ minden mondat, pontosabban mondat (valóságos beszédnek magában viszonylag zárt jelentés-, illetőleg közlésegyisége: Aussage, Ausspruch) minden szavának helyes, azaz a jelentést híven megérzőkítő elolvasása az illető mondat minden egyes szavától és az egész összefüggésben elfoglalt helyétől. A gyakorlott olvasó is csak többszörös olvasással férkőzik a szöveg értelméhez, nemcsak a kezdő tanuló. Eljárásuk lényegében véve azonos. A különbség abban áll, hogy az utóbbinál a találkozó és előkészítő olvasások is (mai eljárásunk mellett) hangosan folynak és szintén a szöveg leírásának rendjét követik. Mivel azonban a leírás sorrendjében haladó olvasással lehetetlen, mint láttuk, a szöveg jelentését megfejteni, nyilvánvaló, hogy már a kezdő tanuló-nál is — föltéve, hogy nem csupán gépies izommunkát végez — az előkészítő jellegű hangos olvasások közé fejen valót, a betűsortól független olvasásoknak kellett közbeiktatódnia, bármily kevésbé vett is erről maga a tanuló vagy tanítója tudomást. Az értelmes olvasás mindig többszörös folyamat, amelyben *néma és hangos* (az *adott betűsorrendtől független és a szerint haladó*) vagy ami ugyanezt jelenti: *többszóval való találkozó és végérvényesen egyértelmű* — ismét más szempontból: *szövegrészekre és szövegegészre kiterjedő* olvasást kell megkülönböztetnünk. Nemcsak egy egész mondatot, hanem egy szót sem lehet értelmesen a betűk sorrendjében elolvasni! A *mi*, *ma*, *mű*, *mír* stb. szavak első hangjának színe, mint kissé figyelmesebb vagy gyakorlottabb hallással észrevehető, más és más, és pedig azért, mivel kiejtése előtt beszédszerveink az illető szóra jellemző *i*-, *a*-, *ü*, ill. *í*-állást már előre elfoglalták, azaz a magánhangzókat fejen már elolvastuk.¹ A szó gerincét, jellemző folytját alkotó magánhangzókat ragadja meg legelőször az anyanyelvét tanuló gyermek figyelme is, mint a tiszta szóképzést rendszeren megelőző és előkészítő kezdetleges alakok (*út*, *háy*, *hajág*, *ijág*, *világ* stb. a *virág* helyett) világosan mutatják.²

¹ V. ö. Horger Antal: *Általános fonetika*, 1929. 119. l. és Kern A.: *Ist unsere Lesemethode richtig?* 1931. 47. l.

² V. ö. Szóbontás és szóépítés c. cikkemet: Néptanítók Lapja, 1935. 270. l.

Az olvasásművelet fent ismertetett többrétűsége nem más, mint természetes következménye a beszédművelet azon többrétűségének, amelyre már többen rámutattak.¹

Az olvasásnak ez a többrétűsége nem valami különös, egyedülálló sajáttság, hanem közös tulajdonsága cselekvéseink legnagyobb részének, különféle testi ügyességeink gyakorlásának. Ritkán tudunk valamit egyszerre, vagy, mint mondani szokás, «kapásból» tökéletesen végrehajtani. Már a hangos beszédnek is, főleg amennyiben formásabb és gondosabb, szinte elengedhetetlen föltétele, hogy közölnivalónkat vagy előbb, vagy beszédközben — ha még oly elröppenő, kevésbé határozott és ráeszmélés nélküli töredékekben is — fejben magunknak elmondjuk. Könnyen és nem egyszer rajtakaphatja bárki magát, hogy tulajdonképpen kétszer: előbb fejben, majd hangosan beszél. Ha pedig elhallgatunk valamit, ez nem jelent annyit, hogy magunknak sem mondtuk el. Hasonlóképpen, aki valamely testi cselekvést akar véghezvinni, pl. egy követ elhajítani, valami akadályt átugorui, egy könyvet elővenni stb., előbb gondolatban hajtja végre szándékát, és ha a tényleges kivétel elmarad, nincs jogunk azt mondani, hogy a valóságban semmi sem történt. Más esetekben viszont külsőleg is nyilvánul az előkészítés. A kuglizó előbb kipróbálja a megfelelő test- és kéztartást, majd végigméri a pályát szemével, vagyis képzeletben elgurítja rajta a golyót, végül pedig lóbáló karmozdulatokkal mintegy beleviszi, belélendíti magát a kellő dobásba. A gerelyvető, diszkoszdobó vagy aki tenniszlabdát «szerviroz», hasonlóan próbálgató mozdulatokkal kezdi játékát. A billiárdjátékos is fölméri először a golyók távolságát és helyzetét, azaz gondolatban egymáshoz juttatja őket, azután pedig dákójának mind erősebb, mind biztosabb találógató célzásaival mintegy «körülírja» a maga golyóján azt a pontot, amelyet a tulajdonképpeni lökéssel érintenie kell. Ha egy tárgyat kell lerajzolnunk, nagy gyakorlat és ügyesség nélkül csak véletlenül fogjuk azonnal

¹ V. ö. főleg E. Frösches: *Psychologie der Sprache*. 1925., O. Dittrich: *Die Probleme der Sprachpsychologie*. 1913. és H. Werner: *Studien über Strukturgesetze*. Zeitschr. f. Psych. 1924.

eltalálni a megfelelő körvonalat. Sokkal célszerűbb, ha vázolatot halvány vonásokkal keressük előbb, írjuk körül és igyekszünk megközelíteni azt a helyet, amelyet a végső körvonalnak el kell foglalnia. Mind a magunk, mind pedig a mások által kitűzött feladatoknak megoldása szinte sohasem megy végbe valamilyen, bár még oly csekély és sokszor alig tudatos találgatás nélkül. Az adott feladatok köréből különösen fontos itt emlitenünk a rejtvényeket, talányokat, amelyeknek megfejtéséhez tudvalevőleg legtöbbször az egymást kiegészítő és ellenőrző, helyesbítő vagy megcáfoló, a rejtvény magvát mind közelebből és mind biztosabban ostromló föltevéseknek és ötleteknek rövidebb-hosszabb sora és egymásra rétegződése szükséges. Ma már tudjuk, hogy az ismeretes írásfajták mindegyikének végső gyökere képíráshoz vezet. A képírás pedig a képrejtvény egyik faja. Az olvasás: rejtvényfejtés. Nemcsak Champollionnak majdnem két évtizedre terjedő fáradozása érdemi e nevet, hanem lényegében véve rejtvénymegfejtés volt az is, mikor a rosettei kö szövegét az egykorú egyiptomi írástudó valamelyik templom falán pár pillanat alatt elolvasta. Az írás e szerint rejtvény-szerkesztés. A magábanálló vagy pedig egy jelentéskapcsolatból kiragadott betű, szó, szólam vagy mondat pedig hiányos, azaz többértelmű rejtvénytöredék.

A fenti példákból és a hozzájuk hasonló esetekből megrajzolhatjuk mármost annak a folyamatnak, a kezdet és befejezés közé eső fokozatos crescendónak általános képét, mely a legelső lelki szándékmegmozdulástól a végső kivitelhez vezet. Minél távolabb van az utóbbtól valamely részlet, annál gyengébb és bizonytalanabb, annál kevésbé határozott. Annál inkább többértelmű, vagyis csak a lehetőségek egyikét jelenti. A tudatosság és az érzésháttér élénksége is fokozatosan nő. A kivitel határozott alakú, egyértelmű. Viszont ugyanez okból merev és változatlan, míg az előkészítő lépéseknek természetüknél és hívatásuknál fogva rugalmasaknak és könnyen módosulóknak, változásra képeseknek kell lenniök. Tünékenyen jönnek-mennek, változnak s meg is feledkezünk róluk, mihelyt pusztá eszközök gyanánt céljuknak megfeleltek. Legalább is ilyen az egész folyamat

összképe normális esetben. Mi történik mármost akkor, ha a kivitel vagy egyáltalán nem, vagy pedig hibásan sikerül? A kudarc okát vagy a személyben vagy a feladatban szoktuk keresni: a megfelelő képességek hiányában, illetőleg abban, hogy a feladat e képességek mértékét felülmúlta. De keresnünk kell sokszor a folyamatban is, mely a személytől a feladat megoldásához vezet. Abban t. i., hogy a fentiekhez képest e folyamat megzavarodott: a természetes és szükséges átmenetet hirtelen ugrás váltotta fel. Ha a találgatás valamely részlete, amelynek természetéhez híven rugalmasnak és tűnékenynek kellene lennie, idő előtt merev lesz, túlságosan tudatos és határozott formát ölt, torlaszt emelhet, mint ilyen, a kívánt megoldás elé. Mindenki tudja, hogy ha valamely ki nem forrott ötlet túlságosan megragadja figyelmünket, ha nagyon is belelovaljuk magunkat valami lehetőségbe, ez a kivitel egész munkáját megakaszthatja. Nem tudunk szabadulni tőle, újra meg újra hatalmába kerít, végre is erőszakosan kell száműznünk, hogy előről kezdhezzük az egész kísérletet. Ha e jólismert, gyakran előforduló esetre, a megoldás természetes menetének megzavarodására figyelünk, nem nehéz mármost ennek alapján mai olvasástanításunk alapvető hibáját, de evvel együtt a baj gyógyszerét is fölfedeznünk.

Senki sem mondhatja, hogy mai írás-, olvasástanításunk nem tudja elérni a maga célját. Végre is minden normális képességű növendéket megtanít az írásra és olvasásra. A kitűzött célhoz vezető utat azonban kétségkívül megnehezíti. A fölösleges tehertétel, melyet magával cipel, a fentiek szerint nem más, mint az írott szöveg értelmes elolvasását előkészítő lépéseknek természetükkel ellenkező megmerevítése: tudatossá és hangossá tétele. Valahogy ma is érzi a népiskola, hogy a betűzés, hangfűzés, szótagolva olvasás és mind a többi olvasásnak nevezett, de nem valóságos, élő szavakat, nem igazi beszédet, hanem mesterséges hangzásalakulatokat (Pseudowortklang) eredményező művelet csak «szükséges» rossznak, csak olyan ideiglenesen használt eszköznek tekintendő, amelytől a tanulónak később, és pedig lehetőleg mielőbb meg kell szabadulnia. Olyasmire tanítjuk tehát, aminek azután

az elfelejtésére kell megtanítanunk. De mily sok a panasz, mennyiszor tapasztaljuk, hogy növendékünk csak nehezen és nagysokára tud a gépiesen élettelen, a csak részekre, nem az egységes és értelmes egészre figyelő olvasásról leszokni. Vajjon *szükséges-e* igazán megtanítanunk olyasmire, aminek a maga helyes formájában szándékosság és tervszerűség nélkül, magától, természetesen és tulajdonképpen ráeszmélés nélkül kell kifejlődnie? Másfelől elfelejthetünk-e olyasmit, ami a maga helyes és természetes formájában minden olvasásnak, a felnőtt, a gyakorlott olvasó értelmes olvasásának is, mint láttuk, nélkülözhetetlen feltétele? A felelet világos, és tiszta, helyes következmények levonásától, gyakorlati alkalmazásától sohase szabad megijednünk. Nem szabad megijednünk az olvasástanítás olyan módjától sem, amely kezdettől fogva mindvégig és kivétel nélkül állandóan csakis értelmesen összefüggő szövegek olvasását ismeri, magában álló vagy kiragadott betűt, szótagot, szót, szólamot, sőt «levegőben lógó» mondatot (hangosan) sohasem olvastat. Más szóval: amely mást, mint folyékonyan értelmes, az élő beszéd természetes hanghordozásával teljesített olvasást sohasem művel. Vagy ismét más meghatározással: sem a «beszédhang» fogalmát, sem pedig «a hangoknak szavakká való összekapcsolását» nem ismeri.

A rómaiak a tizenkét táblás törvény szövegén, a középkor a zsoltóárokon tanította meg az olvasást. Módszerről, elmélettről azonban a tanításnak ezen a területén is csak a XVI. századtól kezdve beszélhetünk. Az újkor folyamán Jacotot (1818) az első, aki betűk, hangok és abécé helyett egy teljes mondaton kezdi meg az olvasás tanítását. Mind ő, mind pedig követői azonban csak az első, bátortalan lépést tették meg és lényegében véve nem hoztak igazi változást. Egész mondatok, majd csak egyes szavak (normálszavak) felolvasásáról vagy pusztá felmutatásáról nyomban a szöveg egyes részeinek: szóknak, szótagoknak, betűknek hangos olvasására tértek át. Nem mertek arra gondolni, hogy összefüggő szövegeknek pusztá utánamondáson alapuló elolvasásából alfabetikus írásunk természeténél, viszonylag kevés számú betűnek és egyes betűcsoportoknak folytonos ismétlődésénél és

másfelől az olvasásnak, mint rejtvényfejtésnek lelki előfeltételeinél fogva előbb-utóbb éppen úgy önálló olvasáskészségnek kell kifejlődnie, mint ahogy az anyanyelvét tanuló gyermeknél a nyelvtani formáknak, a ragozás, hajlítás és mondatfűzés törvényeinek önálló alkalmazása magától és észrevétlenül áll elő a gépies utánpótlás és utánamondás alapján.

Ezt természetesen kötelező módon csak a gyakorlat bizonyíthatná, amelyet viszont elméleti igazolásnak és részletes levezetésnek kell előkészítenie. Az utóbbinak összes szükséges bizonyítékai azonban hiánytalanul bennfoglaltatnak a mondottakban. Az alkalmazás közelebbi leírására és kifejtésére volna csak szükség, ami mégis kissé több teret igényelne. Bármint vélekedjék is erről az olvasó, egyet mindenestre el kell ismernie, azt t. i., hogy az olvasástanítás helyes útját csakis az olvasás igaz természetének és lélektani mivoltának világos felismerése mutathatja meg.

MADZSAR IMRE.

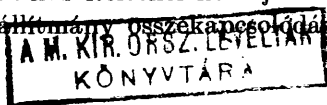
MONIZMUS, DUALIZMUS, PLURALIZMUS.

— Első közlemény. —

Az ember természetében van az az olthatatlan vágy, hogy saját maga és az őt körülvevő valóság mivoltát és sorsát kutassa. Kant is, aki a lehető tapasztalás körén túl mutató metafizikai problémáknak tudományos ismereti értékű elméleti megoldhatóságát tagadja, elismeri és állítja, hogy ezeknek a kérdéseknek felmerülése az emberi természetből folyik. Ezért maga Kant is keres a legfőbb metafizikai kérdésekre, a szabadság, a lélek halhatatlansága és az Isten léte problémáira végleges választ, és azt az erkölcsiséget megalapozó gyakorlati ész útján véli, teljesen igenlő értelemben, megtalálhatónak. Valóban, az ember az egyetlen lény a földi világban, akit izgat a lét; ő az egyetlen, aki gondok között, mert gondolkodva él, és akinek nagy, egész életét végig kísérő gondja az elmúlást vagy újabb lét kezdetét jelentő halál csendes és aggasztó kérdőjele. Már Platon szerint az a filozófus, aki állandóan gondol a halálra, és az élet s a halál gondját tartja korunk egyik ismert gondolkodója, Heidegger, a bölcsélet fő mozgatójának. Az a tudomány, amely a lét végső kérdéseire keres választ, amelyet Aristoteles első filozófiának nevezett, később éppen az aristotelesi iratok kiadásával kapcsolatban a metafizika nevet nyerte. Amilyen furcsa volt névhez jutása, olyan csodálatosnak tűnt fel későbbi sorsa is: mintha csak valami átok üldözte volna, amely nem engedte nyugodt fejlődéshez jutni, annyira a legellentétesebb tanítások szüntelen csataterének látszott, legalább is egyes újkori gondolkodók, így pl. éppen Kant szemében és főleg az ő nyomában azután a metafizika történetébe kevésbé mélyre és alaposan tekintők előtt is. Talán a legnagyobb metafizikai ingadozás és zűrzavar idejében, a fel-

világosodás korában, maga Kant próbált ennek a zűrzavar-nak egy hatalmas vonással véget vetni: azt iparkodott ki-mutatni, hogy a metafizikai kérdéseknek minden elméleti megoldási kísérlete eleve meddőségre van ítélve, mert az emberi megismerőképeség természete szerint ezeket a kér-déseket csak feltenni tudja, megoldani nem. Kantnak (z a kriticistának nevezett tanítása nagy hatást gyakorolt kora és az utána következő idők bölcséleti gondolkodására, de az emberi természet általa is elismert metafizikai vágyát csillapítani nem tudta, és az mindjárt Kant után a német idealizmusban, valamint azóta is újabb és újabb metafizikai elméletekben próbál választ adni állandóan felmerülő kér-déseire.

A normális ember általában azért kérdez, hogy választ kapjon; és feltehető, hogy ott, ahol a kérdésnek értelme van, válasz is lehetséges. Azt persze nem tudjuk előre, hogy a választ az ember is megadhatja-e; mert a válasz lehetősége még nem jelenti egyúttal az ember képességéből való lehetősé-gét is. Hogy milyen kérdésekre tudunk elméleti úton vála-szolni, hogy megismerésünk meddig terjed, azt előre meg-mondani természetesen nem lehet, a megismerés határainak minden előre megállapítása szükségképpen önkényes és igazolatlan. Tudvalevő, hogy Kant *A tiszta ész bírálatában* megkísérelte előre megvonni azokat a határokat, ameddig az ismerés lehetősége terjed. Ő ezeket a határokat az ítélet sajátságaiból próbálta megállapítani, mivel úgy látta, hogy minden megismerés ítéletben ölt testet. Kant két alapvető ítéletpárt különböztet meg: analitikus ítéletnek nevezi azt, amelyben az állítmány fogalma benne van az alany fogalmá-ban, mint ennek egyik alkotórésze. Az ilyen ítélet, úgymond, ismereteinket nem gyarapítja, hiszen az alany fogalmához nem ad újat, csupán kifejti az alany fogalmát. Ilyen ítélet példája: «A test kiterjedt». Ezzel szemben szintetikus az olyan ítélet, amelyben az állítmány fogalma nincs benne az alany fogalmában, hanem kívülről járul, azt kiegészítve, hozzá. Az ilyen ítélet már újat ad és így ismereteinket gya-rapítja. Az analitikus ítéletnél nem jelent külön problémát az alany és az állítmány összekapcsolódása; annál inkább

a szintétikus ítéletnél. Vannak olyan szintétikus ítéletek, amelyekben alany és állítmány összetartozását tapasztalás alapján állapítjuk meg: ezek az aposteriori, vagyis a tapasztalást követő szintétikus ítéletek. Ilyen ítélet: «A test nehéz». Vannak azonban olyan ismeretgyarapító, tehát szintétikus ítéletek is, amelyek nem alapulnak tapasztaláson, hanem inkább maguk teszik azt lehetővé: ilyenek a matematikai ítéletek is, amilyen pl. $7+5=12$. Ezek a tapasztalást megelőző szintétikus ítéletek apriórikusak. Hogyan lehetségesek ilyen apriori szintétikus ítéletek? Ezt hivatott megállapítani a tiszta ész bírálata, amely arra az eredményre vezet, hogy az apriori szintétikus ítéletek alanyát és állítmányát a tiszta tér-, illetőleg időszemléletnek minden tapasztalást megelőző, de egyúttal minden tapasztalást lehetővé tevő közegében, tehát mintegy «tiszta tapasztalás»-félében kapcsoljuk össze. Így adhatnak érvényes ismeretet a tér- és az időszemléletre építő matematikai és tiszta természettudományi ítéletek. Mivel azonban a metafizikai tárgyak, úgymond Kant, nem tér- és időbeliek, azért még csak a lehető tapasztalás körébe sem tartoznak, a tér- és időszemlélet nem érvényes rájuk. Ezért érvényes ismeretet adó, apriori szintétikus ítéletek a metafizikában nem lehetségesek, mert nincs módunk az ilyen ítéletek alanyát és állítmányát ismeretadó érvénnyel összekapcsolni. A metafizika eszméinek legfeljebb egész elméleti tevékenységünket bizonyos értelemben szabályozó, regulatív, de nem ismereteinket megalapozó, konstitutív jelentőségük lehet.

Kantnak ez az igen érdekes, de kétségtelenül nem eléggé világos elmélete, jobban megvizsgálva, tarthatatlannak bizonyul. Mindenekelőtt nem áll az, hogy az analitikus ítélet nem ad új ismeretet. Mert abban Kantnak teljesen igaza van, hogy az ilyen ítéletben az állítmány fogalma benne van az alany fogalmában; ámde ezt eredetileg koránt sem ismerjük teljesen, és azért nem is tudjuk előre, mi minden van benne, hanem tartalmát analitikus ítéletek útján kifejtve, mind jobban megismerjük. Így van ez mindjárt Kant annyira triviálisnak tetsző példája esetében is. Mert az az ítélet, hogy «a test kiterjedt», semmiesetre sem mond ki tautológiát;

hiszen a kiterjedés még nem test, különben a puszta tér is test volna. A testnek tehát a kiterjedés mellett még más határozmányának is kell lennie, akkor azonban felvethető a kérdés, vajjon nem csak ez az egy vagy több más határozmány lényeges vonása-e a testnek, a kiterjedés pedig rem mindig, csupán bizonyos esetekben tartozik hozzá, úgy, hogy vannak kiterjedt és nem-kiterjedt testek? Ez kétségtelenül jogos kérdés, amely nem utasítható el egyszerűen azzal a kijelentéssel, hogy csak a kiterjedt testet fogom testnek nevezni; mert a dolgok lényegét nem én állapítom meg és az ilyen önkényes meghatározás nem érne többet, mint ha azt mondanám, hogy a feketeséget a holló lényeges vonásának jelölve meg, csupán a fekete hollót fogom hollónak tekinteni, a fehéret pedig nem. Ha viszont a kiterjedést a test lényeges vonásának látom és ennek alapján állítom, hogy a test általában kiterjedt, akkor igenis új megismerésre tettem szert ezzel az analitikus ítélettel is. Ilyen módon bármely nem tautologikus — nem A est A alakú — analitikus ítélet adhat új megismerést és olyan jegyeket is deríthet fel egyes analitikus ítéletek alanyfogalmában, amelyek ennek metafizikai vonatkozásaira, a valóság alapelveitől függő és azokat kimutató határozmányaira utalnak.

Másrészt megállapítható, hogy minden ítélet analitikus, és szintetikus ítélet egyáltalában nincs: hiszen minden ítéletben az állítmány úgy egészíti ki az alanyt, hogy ennek feltétele; de mint feltétele éppen benne van. Így van ez Kant példáiban is. A test nehéz. De melyik test nehéz? Nyilván a tapasztalásunk alá eső, a gravitációtól meghatározott test; mert a gravitációtól esetleg meg nem határozott test nem volna nehéz. Nehéz tehát a gravitációs hatást hordó test; ebben pedig a nehézség benne van, és az azt megállapító ítélet a nehézséget mint egyik bennrejlő mozzanatát fejti, elemzi ki a gravitáció hatását hordozó testből. A «puszta», metafizikai test, amely nem áll a gravitáció hatása alatt, nem is nehéz. Az ítélet tehát ebben az esetben is analitikus; szintézis az ítéletet megelőzően abban a valóságos hatásban van, amelyben a gravitáció összekapcsolódik a testtel; ez azonban még csak az ítéleti alanyban kifejezett valóságot,

a gravitációs hatást hordozó testet eredményezi, amelyből azután az ilyen testet tapasztaló megismerés és az azt meg rögzítő ítélet megint kiemeli, kielemezi a nehézséget.

Hasonló a helyzet Kant másik példájában: $7+5=12$ -ben az alany «hét plusz öt»; az állítmány «egyenlő tizenkettővel». Már most nyilvánvaló, hogy a 12-vel való egyenlőség a $7+5$ -ben benne van, annak egyik bennrejlő feltétele; különben a $7+5$ éppen nem volna 12, de akkor nem volna $7+5$ sem. Az ítélet tehát itt is analitikus; szintézis pedig megint az ítéletet megelőzően az ítéleti alanyt létrehozó $7+5$ -ben, a 7 és az 5 összeadásában van, ez azonban matematikai művelet, alakítás, nem pedig ítélet. Az ítélet csupán követi a műveletet és annak eredményét belőle kiemeli, kielemezi. Tehát ez az ítélet is analitikus és egyáltalában valamennyi állító és igaz ítélet az. Ilyen ítéletek útján halad tovább minden tudomány és így épülhet ki a metafizika is; legalább is Kant érvelése — amint láttuk — semmit sem bizonyít ellene. Ámde az olyan érvelés sem bizonyít a metafizika lehetősége ellen, amely azt hangoztatja, hogy minden ismereti tárgynak valamiképpen számunkra adottnak kell lennie, a metafizikai tárgy azonban, mint nem adott, nem is lehet ismereti tárgy. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy olyasmiről is szerezhetünk ismeretet, ami nem közvetetlenül, hanem hatásai útján lép velünk vonatkozásba; ezek a hatások ugyanis olyan határozományokat tartalmazhatnak, amelyek a valóság alapalkatához vezetve, azt felderítik; hasonló úton szerez bármely két ember, aki egymás énjét soha közvetlenül meg nem ragadhatja, egymásról is sokféle ismeretet. Ezért tehát a tudományos metafizika lehetősége előre joggal semmiképpen sem tagadható; hogy valóban lehetséges-e, azt csak magának a metafizikai vizsgálatnak a megkísérlése döntheti el. Tudjuk, hogy ezt a kísérletet sokan végre is hajtották.

Itt azután újra eljutunk ahhoz az állításhoz, hogy a metafizikai kísérletek sikertelenségét egymásnak leg tarkábban ellenmondó eredményeik világosan megmutatják. Ha azonban a bölcelet történetében felmerült legfontosabb metafizikai tanításokat alaposabban szemügyre vesz-

szük, azt találjuk, hogy először is alapjában nem oly nagyon sokféle tanítás áll egymással szemben. Másodszor valamennyi tanításban sok igaz vonást fedezhetünk fel és csak az egyoldalú szempontoknak mindenre való kiterjesztése eredményezi az ellenmondásokat. Harmadszor óvakodnunk kell attól, hogy a bölcelet történetében felmerült valamennyi tanítást, sőt még a híressé váltakat is, egyforma mértékkel mérjük : itt bizony nem egyszer a tehetséges dilettantizmus lép a komoly bölceleti megfontolás és tudás helyébe és szellemes, de igen egyoldalú látszatigazságokat hirdet. Ha mind ezekre tekintettel vagyunk, akkor a metafizika történetében felmerült sok ellentét jelentőségét tárgyilagossabban fogjuk látni és ennek a tudománynak életében is észrevevesszük a bár lassú és nem egyenletes, de kétségtelen kibontakozást, fejlődést. Erre legjobban majd legfontosabb tanításainak jellemzése után mutathatunk rá.

A metafizika alapkérdése az, hogy miből áll tulajdonképpen a valóság. Erre a kérdésre a metafizika történetében három feleletet kapunk ; ezeknek megfelelően a metafizikai tanításokat monista, dualista és pluralista elméletekre szokták felosztani. Ezeket a metafizikai irányokat sorra vesszük, legjellegzetesebb példáikon bemutatjuk, majd megállapítani iparkodunk, hogy az egyes alapvető irányok a valóságból mit látnak és méltatnak, és hogy mit tévesztenek el vagy nem tudnak megmagyarázni.

II.

A metafizikai elméletek között a legnagyobb egyszerűségre törekszik és a legszorosabb egységességet mutatja a monizmus tanítása. Ez, amint már neve is mutatja, a valóságnak valamiféle egyetemes egységét hirdeti. Ezt az egységet a monista gondolkodók kétféleképpen értik : a szigorú monizmus a valóság egészét lényegében egyetlen egy valóságnak minősíti, míg a monizmus másik értelme szerint a valóság egyféle, egyfajta, de sok önálló valóból áll. Az utóbbi felfogás egyúttal a pluralizmus egy fajtájának is felfogható, a szigorúan értett monizmus nevét mindenestre csak az első értelemben vett monizmus érdemli meg. Ennek klasszikus

fogalmazását a Kr. e. V. században megadta a nagy eleai bölcse, Parmenides. Ő általában a létezőről beszél és azt a nemlétezővel állítja szembe. Kimondja, hogy csak a létező van, a nemlétező nincs. A legnagyobb tévedés azt gondolni, hogy a nemlétező is lehet, vagy az, ha a létezőt és a nemlétezőt egyformán kezeljük. Ebből a főtételből azután Parmenides sok mindent következtet. A létező nem kezdődhetik és nem végződhetik, nem volt és nem lesz, hanem van. Létre nem jöhetett, mert a semmiből nem lehet valami, semmi semmit sem hozhat létre. Ha pedig a létezőből jött volna létre a létező, akkor ez semmi mást nem hozott volna létre, mint éppen önmagát. Ugyanez mondható a létező elmúlásáról. Egyáltalában az, ami volt vagy lesz, az nincs, a létezőről pedig nem mondható, hogy nincs. A létező oszthatatlan, mert nincs semmi tőle különböző, ami részeit elválaszthatná; minden teret egymaga betölt, mozdulatlan, egy helyen van, önmagáért van és önmagával egyenlő; és mivel nem lehet tökéletlen, nem teljes, fogyatékos, azért határolt. A létől a gondolkodás sem különbözik, mert a létezőn kívül semmi sincs és minden gondolkodás a létező elgondolása. A létező tehát egy, örök, változatlan, oszthatatlan, minden pontján egyformán tökéletes egész, amelyet Parmenides golyóval hasonlít össze.

Hogyan jutott Parmenides erre a tanítására? Nyilvánvaló, hogy itt már az elvonásnak rendkívül nagy fokával állunk szemben, az érzéki tapasztalástól való erős eltávolodással. Ez az eltávolodás Parmenidesnél teljesen tudatos, hiszen tankölteményének második részében az első részben előadott, imént összefoglalt «igazsággal» szemben egy csalóka látszaton alapuló hamis véleményt ad elő a létezőről. Ebben a létező részeiről, elemeiről, ezeknek keveredéséről, valamint a keveredést okozó elvekről beszél, a régibb természetbölcselethez hasonlóan. Ezeket a tanokat tehát tudatosan kezdetlegesebbeknek és a maga tudományával meghaladottaknak tekinti.

Hogyan és miért jutott el Parmenides az érzéki tapasztalástól való elvonatkozásnak ekkora fokára? Kétségtelenül immár annak belátásával, hogy az érzéki tapasztalás nem

adja meg a végső igazságot, nem enged belátni a valóság mélyére. Ide csak a gondolkodás merülhet le. Ez az érzéki jelenségek tarka fátyla mögé nézve, átlátja, hogy alapjában minden létező egymással mélyen rokon, már abban, hogy élesen elválík a nemlétező semmitől. Az érzéki tapasztalás és az azon alapuló vélemény elégtelenségét Parmenides már mesterétől, Xenophanestől megtanulhatta, aki a görögség megszokott, mythikus eredetű és költőileg tovább színezett istenfelfogásával szembeszállva hangoztatta, hogy az istenség nem olyan, amilyeneknek az emberek az isteneket képzelik, például az étiópiaiak tömpe orrúaknak és feketéknek, a thrákok kékszeműeknek és vörös hajúaknak; hanem az istenség egy, örök és változatlan, egészen szem, egészen fül, egészen gondolkodás. Ennek a felfogásnak, amely kifejezetten csak az Abszolútumra irányul, még nem kell szélsőséges monizmusnak lennie, hanem lehet éppen tisztult monoteizmus is; Parmenides azonban mestere mélyreható egységesítő felfogását még tovább, a túlzásig fokozza és csakis a minden valóság alapján a mélyreható gondolkodás előtt feltáruló szoros rokonságra van tekintettel. Ő a valóság fogalmát addig egyszerűsíti, amíg csak a valóság abszolút váza marad meg; ennek csodálatos, ősi egységét megpillantva, szinte beléje merül és mellette a valóságban mutatkozó sokszerűséget már nem akarja igaznak elismerni, hanem csalóka látszattá fokozza le. Ilyen módon Parmenides hatalmasan előrehaladt minden valóság egységes és egyszerű, abszolút alapjának feltárása felé, és ez tanításának igen nagy értéke: de egyrészt ezt az abszolút valóságot még nagyon is anyagszerűnek fogja fel, hiszen térbelinek tartja, másrészt pedig csak azzal az állítással, hogy pusztá látszat, a tapasztalásban adott sokszerűséget és változást sem megmagyarázni, sem eltüntetni nem tudja. Ez a látszat magyarázatot követel, legalább is azt, hogy mire való, és ez a magyarázat már túlvezet Parmenides monizmusának mély, de szélsőséges egyoldalúságán.

Újplatonista tanokhoz hasonló, de keresztény színezetű monizmus bontakozik ki előttünk a skolasztika atyjának, Johannes Scottus Eriingenának a bölcséletében a Kr. u. IX.

században. Ő egyúttal már komoly és nagyszabású kísérletet tesz arra, hogy a tapasztalati valóság sokszerűségét és változását a valóság egységének tanával összhangba hozza. Ezt a következő módon próbálja megoldani. Az egyetlen valóság voltaképpen Isten. Ő a natura, a természet, amely minden létezőt és nemlétezőt magában foglal. Négy fajtája, bizonyos tekintetben csak állapota van. Először az a természet, amely nem teremtett és teremt; másodszor az, amely teremtett és teremt; harmadszor az, amely teremtett és nem teremt; negyedszer az, amely nem teremtett és nem is teremt. Az első fajta természet Isten mint a teremtő, minden létező és nemlétező oka; ő minden jelenség lényege és csak neki van valódi fennállása; ő a jelenségek kezdete, közepe és vége, aki a világban immanens is, de azzal szemben transzcendens is, aki mindent áthat, de egyúttal mindenén túl van. Isten igazi lényegét nem ragadhatjuk meg, az minden tőlünk adható predikátum fölött áll: valójában létfölötti, jófölötti, igazságfölötti, sőt istenfölötti is. A teremtett-teremtő természetet az Istenben fennálló ideák alkotják, amelyek szerint Isten teremt: ezeket Isten teremti, de maguk is teremtő elvek, hiszen szerintük történik a teremtés. A harmadik természetbe tartoznak a világi dolgok, amelyek az isteni szeretet hatása alatt az ideákból bontakoznak ki. Ezek lényegben szellemi természetűek, anyagiságuk csak a járulékos tulajdonságok összeszővődéséből eredő látszat. A semmi, amelyből a Szentírás szerint Isten a világi dolgokat teremtette, maga Istennek megismerés-fölötti lénye. A teremtés tehát a világi dolgok kibontakozása Istenből az ideák útján, minden véges dolog szubsztanciája Isten. Isten és a teremtmény egy. Végül minden dolog végső céljához, Istenhez visszatér és benne, az első, de most már nem teremtő természetben megnyugszik: ilyen módon a negyedik fajta természet megint maga Isten, mint a dolgok végső célja.

Eringena monizmus a ennek a szélsőséges metafizikai elmélet-típusnak a képét és szellemét egyaránt jól mutatja. Világosan látható benne a monizmus érdeme: az előrehatolás a valóság végső alapjáig, forrásáig és ebben az egész valóság egységének meglátása. Eringenánál az ilyenféle

monizmusban szinte mindig megtalálható misztikus és agnosztikus vonást is jól láthatjuk: Isten, az igazi valóság, lényegileg minden emberi megismerés fölött áll és fogalmaink valójában el sem érik. Végül Eringena már komolyan próbálkozik a tapasztalati valóság sokféleségének és változásának megmagyarázásával: Isten belső teremthető tevékenysége folytán egy kibontakozási, emanációs folyamat indul meg benne, amelynek nyomában magából az isteni természetből keletkezik a világ; és amint ez Istenből jön létre és lényegében éppen Istennel egy, akként végül megint visszatér Istenbe, úgy, hogy a valóság teljes egysége és nyugalma megint helyreáll.

Ezen a ponton van minden szélső monizmusnak és éppen Eringena elméletének is Achilles-sarka. Mert nyilvánvalóan nehezen érthető meg, mit jelent a világfolyamat mint Isten öröklétű nyugalmanak egyszeri megzavarása. Mire is való ez a folyamat magában Istenben? És hogyan lehet, hogy az öröklétben ez a folyamat már régen be nem fejeződött? Hogyan mehet ilyen egyszeri időbeli folyamat az öröklétben egyáltalában végbe? Avagy mindig ismétlődik? De akkor mi az értelme? Ezekre a kérdésekre Eringena monizmusa bizony adós marad a válasszal, és ezen a ponton, a sokszerűség és a változás mivoltának és az abszolút valósághoz való viszonyának a kérdésében, a szélső monizmus túlmutat önmagán.

Giordano Bruno renaissance-kori panteista monizmusa egy új életérzésre ébredő kor lelkesült mindenség-egység-érzésének kifejezése. Bruno szerint Isten, a végtelen teremthető természet, a natura naturans, a világlélek, amely a csodálatos rendet mutató érzéki, anyagi természetben, a natura naturata-ban fejezi ki önmagát, az anyagbeli formák végtelen gazdagságában. Az isteni lélektől átjárt világmindenség végtelen és örökkévaló; benne a szabadság és szükségszerűség is egybeesik.

Bruno entuziasztikus panteizmusával szemben, amely nem sok újat ad a monizmus problémáinak megoldásához, Spinoza «geometriai» módszerrel, szigorúan törekszik levezetni nem kevésbé szigorú panteista monizmusát. Fogalomépületében a szélső monizmust már főművének, az *Ethicának*

elején adott harmadik definícióban megalapozza. Itt ugyanis a szubsztanciát határozza meg és azt érti rajta, ami önmagában van és önmaga által fogható fel, azaz aminek a fogalma megalkotásában nem szorul más dolog fogalmára. Ezzel a meghatározással Spinoza a szubsztanciát nyilván az abszolútummal azonosítja és így csak egyetlen szubsztanciát, egyetlen létezőt ismerhet el: ez Isten vagy a természet, amely végtelen sok nyilatkozási alakban jelenik meg, de mi ezek közül csak kettőt ismerünk, a kiterjedést és a gondolkodást. Azért ismerjük csak és éppen ezt a kettőt, mert az ember ezeknek az isteni attributumoknak a körébe tartozik: mint test a kiterjedés, mint lélek a gondolkodás módosulása. Mind a testi, mind a lelki világ tehát egy-egy nagy, összefüggő lánc, amely saját végtelen rendje szerint kapcsolja össze a testeket, illetőleg a lelkeket, amelyeknek összességében Isten az értelem számára kifejeződik. Testi és lelki világ között kölcsönhatás nincs, hanem a közös isteni lényben gyökerező teljes párhuzamosság.

Spinozának ez a merev, sztatikus és erősen naturalista panteizmusa is mélyen belelát a valóság alapvető egységébe, de megint nem tudja megértetni a tapasztalati és az abszolút valóság viszonyát; mert hogy Isten lényege hogyan fejeződik ki és módosul testté, lélekké, stb., hogy a testi és a lelki folyamatok láncolata miért folyik le Istenben és mit jelent benne, semmiképpen sem érthető. Egyáltalában nem érthető, hogy az örök isteni lényegben mit jelent ez a folytonos változás, módosulás-láncolat. Ezt, valamint szubsztancia-meghatározásának helyességét és ezzel valóban csak *egy* szubsztancia létét Spinoza nem is törekszik megmagyarázni. Eljárásában teljesen szem elől téveszti, hogy a metafizika mint filozófiai valóságtudomány nem konstruálhat előre a matematikához hasonlóan, hanem az adott valóságból kell kiindulnia és annak fonálán haladva kell felderítenie végső alapjait.

Spinoza sztatikus panteizmusánál nem sokkal szerencsésebb Hegel nagyszerű dinamikus panteizmusa sem, mert a természete szerint egyetlen és örök abszolút szellem kibontakozása az időbeli világfolyamatban semmiképpen meg

nem érthető, hiszen már régen be kellett volna végződnie. A szigorú, abszolutista-panteista monizmus jól meglátja az ősválóság egységét és örökkévalóságát, de a tapasztalati valóságnak az ősválósághoz való viszonyát nem tudja megfejtetni. Hiszen a tapasztalati valóság nem lehet csak látszat, de változó sokszerűsége az örök ősválóságban belül sem lehetséges: az örökkévalóságban változás, időbeli folyamat sem lehetséges, mert annak már mindig be kellett volna az örökkévalóságban fejeződnie. Ezt tökéletesen látja Aristoteles, aki hangsúlyozza, hogy az ősi forma, az istenség tiszta aktualitás, megvalósultság, benne bármiféle változás és passzív, még nem valósult lehetőség lehetetlen.

Az abszolutista monizmus szélső ellentétének tekinthető a monizmus másik változata, amely egyféle, de sok valóságból állónak tartja a mindenséget és így másként egyfajta pluralizmusnak is nevezhető. Mivel pedig általában a tapasztalati valóságra vagy ehhez hasonló természetűre korlátozza a valóság egészét, relativista monizmusnak is mondható. Ennek klasszikus példája az abderai Leukippostól és Demokritostól a Kr. előtt V. században kiépített atomista tanítás. Az atomisták az eleatákhöz hasonlóan azt vallják, hogy abszolút keletkezés és elmúlás lehetetlen. Ámde a valóságban mutatkozó keletkezés és elmúlás jelenségeit, valamint a sokaságot és a mozgást nem próbálják lényegileg tagadni, hanem megoldást keresnek számára. Azt tanítják, hogy a valóság tárgyai végtelen sok, minden érzékelésnél finomabb, kisebb, de téres, mégis oszthatatlan anyagi elemből állnak: ezek az atomok. Az atomok minőségileg nem változhatnak, hanem változatlanul és minőségileg egyformán, hasonlóan meghatározott testcskéék, amelyek csupán alak, sorrend és hely szempontjából különböznek egymástól. Ezenkívül még nagyság- és nehézségbeli különbségeket is említenek. Mind ezek az atomok «teli» valamik, és az üres térben vannak. Az üres tér nemlétező, de ez a nemlétező nem kevésbé áll fenn, mint a létező. Ebben a fennálló nemlétezőben, az üres térben mozognak az atomok és közöttük is lehetnek üregek, üres terek. Az atomok mozgását azonban nem valami rajtuk kívül álló erő intézi, hanem a bennük lévő nehézkedés moz-

gatja őket a térben felülről lefelé, vagyis örökös esésben vannak. Az atomok mind egyenlő fajsúlyúak és a közöttük lévő nehézségi különbségek megfelelő tömegbeli különbségek hatásai. A tömegeik folytán különböző súlyú atomok különböző sebességgel esnek és így, különféle alakjuk következtében is, összeütköznek, és sajátos csoportosulásuk, amely a mi szemünkben mintegy a véletlen, valójában azonban szigorú szükségszerűség eredménye, alkotja a világokat. A végtelen sok atom kezdet- és végnélküli esése a határtalan térben számtalan sok világot eredményez, amelyek között egyformák is ismétlődhetnek. Az egyes tárgyak nem mások, mint a múltó atomcsoportosulások, a tárgyak egymásra való hatása lényegében mindig mechanikai. Mechanikai okokkal kell a tárgyak minőségi különbségeit is magyaráznunk. Ezek közül egyesek közvetlenül az atomok keveredési arányaiból következnek, pl. a nehézség, a sűrűség, a keménység, mások csak az említett arányoknak és viszonyoknak tőlünk való észrevételéből, mint szubjektív érzeki benyomások adódnak, ilyen pl. a meleg és a hideg, az íz, a szín. Finom, sima és gömbölyű atomok alkotják a tüzet és tűzből áll a lélek is. Effajta atomok a legmozgékonyabbak és így ezek a szerves testek mozgató erői, valamint a gondolkodás hordozói is, mivel a gondolkodás is igen gyors mozgás. — Ez a mechanista és materialista monizmus klasszikus elmélete.

Az atomista monizmus immár nem tagadja a tapasztalati valóság változó sokszerűségét, hanem elismeri azt; rámutat továbbá a tapasztalati valóság nagyfokú matematikai és mechanikai meghatározottságára. Mindez komoly értéke a panteista monizmus hasonló vonatkozású hiányaival szemben. Ámde a panteista monizmus nagy értékeinek helyén ennek a materialista monizmusnak kirívó fogyatékoságai mutatkoznak. Először is nem látja meg a valóság mélységes egységét, gyökereiben való legszorosabb összefüggését: igazában nem látja meg a valóság értelmét. Számára a valóság egészében mégis csak értelmetlen folyamat marad, amellyel világunk és életünk jelentéssel telített volta meg nem magyarázható. Itt tehát megfejtetlen marad az Abszolútum kérdése. Másodszor pedig ez a fajta monizmus elköveti azt az

ismeretelméleti alaphibát, hogy az ismertebbet az ismeretlenebbel próbálja megmagyarázni: énünket, a közvetlenül adott és ismert lelki tudatvilágot tűzzel, ezt pedig finom, sima és gömbölyű atomokkal azonosítja, amelyekről végeredményben nem sokat tudunk. Nyilvánvaló, hogy így semmiképpen sem világosabb, hanem csak sokkal homályosabb lesz a tudatlét rejtelme. A «külső» és a «belső» világ, a testiség és az éniség ellentéte sem érthető meg e tanítás alapján, amely egyes közvetlen tapasztalatok egységes, de igen egyoldalú magyarázata kedvéért elejti csaknem az egész valóság értelmét: így természetes, hogy ezt a valóságot nem is tudja megérteni.

Az abderiták klasszikus atomizmusa minden materialista monizmusnak kitűnő mintaképe, amelyet minden későbbi hasonló felfogás legfeljebb a részletekben, de nem alapjaiban tudott finomítani, fejleszteni. A sok egyfajtájú valóság elmélete azóta is úgyszólván mindig materialista alakban jelentkezett. Ez cseppet sem csodálatos: hiszen csak ez az alakja nem veti fel a legközvetlenebbül a valóság átfogó értelmének kérdését. Ezért már a vitalista monizmus fajtái is, amelyek az életben látják a valóság őselvét, vagy egy életpanteizmusba futnak bele, vagy pedig visszaesnek a materialista monizmusba; a tiszta spiritualista elméletek pedig, amelyek a valóságban csak lélekszerű lényeket látnak, éppen a lelki valóság értelmének alapjai felé előre hatolva, csaknem mindig feltesznek egy abszolút lelki-szellemi őslényt is. Ezzel azonban kilépnek az egyféle, de sok valóság tanát képviselő monista változatból is, mert az őslény és további, nem ősi lények igazában mégsem jelentenek egyféle valóságot.

Ilyen módon mindenféle monizmus, értékes belátásai ellenére is, egyoldalúsága folytán alkalmatlannak bizonyul a valóság megértésére: ez alapjaiban egy, de egészben nem olyan egyszerű, mint amilyennek a monizmus beállítja; a benne lévő ellentétek többszörös kettősségre, a változó sok-szerűség éppen valamilyen sokféleségre vallanak. Ezeket iparkodnak megmagyarázni a különféle dualista és pluralista metafizikai elméletek.

III.

A dualizmus örök létjogosultságát a valóságban adott két ellentétpárból meríti: mindezek semmiképpen el nem tüntethetők, a dualizmus minden monista valóságmagyarázati törekvés ellenére is mindig újra meg újra feltámad, csakúgy, mint ahogy a monizmus a valóság egységes alapjából merít újra meg újra életerőt. Az első ellentétpár már a monizmus bemutatásakor világosan felmerült: ez a tapasztalatilag adott változó valóság és az ebből kikövetkeztethető végső valóságalap, a minden valóság ősi egységét megadó ősválóság ellentéte; láttuk, hogy a kettő viszonyának megoldatlanságán szenved mindenfajta monizmus hajótörést. A másik kettősség, a másik ellentétpár egyenesen bennünk van: saját emberi belsőnk és külsőnk, tágabban a lelki és a testi világ ellentéte ez, amelynek áthidalását meg lehet próbálni, de kétségtelen adottságában nem lehet elvitatni. Mégis csak valamiképpen gyökeresen mást jelent az én tudatvilága, lelki élete, mint az érzékeink előtt megjelenő térbeli, testi valóság. Mindkét ellentétpár klasszikus elméleti tükröződése Platon bölcséletében jelenik meg.

A platoni bölcsélet alapja a valóság éles kettéválasztása. A folyton változó, érzéki, testi valóság éppen mulandósága folytán nem lehet a valóság szó teljes értelmében vett, «igazi» valóság. Az igazi valóság ezen túl, kívül, felette van: ez örök, változhatatlan, nem érzéki, nem testi, csupán gondolkodással, még jobban mondva belső szemlélettel, nem-érzéki intuícióval ragadható meg. Ez az ideák világa. Az ideák a változó valóság tárgyainak lényegét meghatározó alapjai: az ideák jelenléte, az ideákban való részesedés révén van a változó világ tárgyainak meghatározott, bár mulékony lényege; az érzéki tárgyak így mintegy az ideáknak, az ősképeknek, tehát a változó valóság ősmintáinak utánzatai.

Az ember testileg egészen az érzéki, mulandó, anyagi világba tartozik. Ámde az ember teste koránt sem alkotja az egész embert; testében az embernek a testtől különböző mivolta, felsőbbrendű lények lakik, a lélek. Ez a lélek eredetileg az ideák világában élt; azokat színről-színre látta,

ennyiben hasonló hozzájuk. Viszont nem örök és változatlan, hanem változó: ennyiben különbözik tőlük. A lélek, amely eredetileg az ideák látásában az istenek között élt, később a földre bukik és testet ölt, sőt ismételten inkarnálódik, míg végül megtisztulva újra visszatér a tiszta szellemi világba, az ideák világába. A lélek a testben mint valami börtönében van bezárva, de azt egyúttal kormányozza is: a lélek önmaga és a test mozgatója, az élet elve.

A platonai bölcelet a valóság nagy ellentétpárjainak csodálatos világosságú feltárása; ámde ezeket az ellentéteket összhangba hozni már koránt sem tudja ilyen jól. Régi vád a platonizmus ellen, hogy az ideák és az érzéki valóság viszonyát nem tisztázza: az ideák jelenléte az érzéki valóságban, a testi tárgyak részesedése az ideákban viszonyukat inkább csak képesen fejezi ki, de valójában meg nem érteti. A viszony felderítéséhez Platon akkor jut közelebb, amikor az ideáknak bizonyos teremtmő aktivitást tulajdonítva, azokat a változó valóságok keletkezése okainak is tartja. Még közelebb jut a megoldáshoz, amikor az ideák teremtmő aktivitását később látszólag *egy* legfőbb ideára, a jó ideájára korlátozza, amelytől nyeri a többi idea is — bár örök — létét és érvényességét. Végül lassanként teljesen kibontakozik Platon előtt az aktív, a teremtmő szellem mivolta; az ideák mellett a világteremtmő és világépítő isteni szellem fogalmát veszi fel, aki a világ ősanyagát, legfőbb testeit s az emberi és emberfeletti lelkeket teremti. Így következetesen és helyesen kialakul a teremtmő, változhatatlan-öröklétű, testetlen szellemi istenség fogalma. Az istenség a teremtmésben az ideákra mint ősi mintákra tekint és szerintük teremti és építi fel a világot. Ezzel a tanításával Platon a szellemi istenség, az abszolút értékek és az egyetemes lényegek fogalmait marandóan megnyeri a bölceleti gondolkodás számára.

A lelki és testi élet nagy ellentétét is jól látja Platon; ámde a lélek és a test viszonyát megglehetősen egyoldalúsággal főleg csak az ellentét és a kettősség szempontjából tekinti: arra a mélységes egységre, amelyben lélek és test együtt alkotja az embert, nincs elég figyelemmel. Végül a lélek helyzete az idea-világgal kapcsolatban sincs kellően tisztázva.

A lélek nem idea, mert nem örök, nem ősminta és folyton változó, tevékeny, még pedig nemcsak értelmileg, hanem érző és vágyó részeiben is. Ámde az ideák világában élt, oda visszavágyik és végül vissza is kerül; az ideákat meg tudja ismerni és nem mulandó. Nem érzéki, nem testi, de a későbbi platonai felfogás szerint az anyagi világhoz hasonlóan teremtetett. Világos, hogy ezzel a lélek az ideák világa és az érzéki világ között sajátságos középhelyzetet foglal el, amelyet azután az újplatonizmus határozottan tanít; a platonai tan azonban ezt a középhelyzetet és kozmikus vonatkozásait nem tisztázza. Ennyiben a platonai merev dualizmus a valóság két ellentétpárjának viszonyát nem tudja felderíteni: mind az abszolút és a változó valóság, mind a lélek és a test, valamint a lélek és az abszolút valóság viszonyainak további tisztázása Platon nagy tanítványának, a pluralista metafizikát kiépítő Aristotelesnek a műve.

A filozófia történetében Platon tanítását ugyan el nem érő, de legjobban megközelítő nagy hatást a dualista elméletek közül Descartes bölcséleti rendszere gyakorolta. Descartes-ban az újkori szellem már erősen él és sajátságos módon kapcsolódik össze a középkori teocentrikus felfogás maradványaival. Descartes rendszerében is találkozunk a platonai dualizmusnak mindkét ellentétpárjával. Az első ellentétpárt itt Isten és a világ alkotja. Isten létének bizonyítására Descartes nagy figyelmet és sok fáradságot fordít. Hiszen az énen túl lévő egész világ létét is csak Isten belátott létének és mivoltának segítségével tartja megismerhetőnek, mert a csak csalódásba ejthető érzéki tapasztaláson keresztül megragadható világi valóság tárgyi létét csupán Isten igazsága garantálja. Isten az egyetlen igazi szubsztancia, aki fennállásában nem szorul másra; örök, végtelen, mindenható, abszolút. Minden más valóság, vagyis a világ, Isten teremtése; a teremtmény pedig csak Isten támogatásával állhat fenn. Ezért a szubsztancia név sem tulajdonítható Istennek és a véges dolgoknak egyértelműen. Ez a kettősség tehát szigorúan teista értelemben van meghatározva.

A második kettősség, amely az előbbinél sokkal nagyobb hatást gyakorolt az újkori gondolkodásra, a világon belül

áll fenn. Kétféle teremtet szubsztancia van. Az egyiket, amelynek jellegzetes határozmánya a gondolkodás, saját magunkban közvetlenül megtaláljuk. Ez a lelki szubsztancia, amelynek létét Descartes igen helyesen közvetlenül evidensnek állítja, és amelyet, az ember alanyi létét, valódi újkori szellemben erősen hangsúlyoz. A testi világ felfogásában is immár teljesen az újkori szellem érvényesül Descartes-nál: éppen az ő testfelfogása válik azután az újkori tudományos természetszemlélet egyik fő meghatározójává. E szerint az egész testi világot matematikailag meghatározott mechanikai oksági törvények szabályozzák: a növény, az állat és vég-eredményben az emberi test is gép, amely teljesen a mechanikai-fizikai törvények uralma alatt áll, és amelynek folyamatai beletartoznak az anyag- és a fizikai mozgásmennyiség állandóságának elvei alatt álló fizikai kozmoszba. Az anyag és a mozgás mennyiségét Isten a teremtéskor meghatározta és ez azóta állandó. A testi szubsztancia jellegzetes tulajdonsága a lelkivel szemben a térbeli kiterjedés.

Nyilvánvaló, hogy ez a merev dualizmus a világban éppen az emberi természetet szakítja ketté: hiszen még az is alig érthető, hogy a két annyira különböző világi valóság, a gondolkodó lélek és a kiterjedt test, hogyan hathat egymásra. Descartes a kölcsönhatást már vallási okokból is felveszi, de rendkívül erőltetetten és meglehetősen raffinált úton próbálja megmagyarázni. Szerinte a lélek az agy egyik különleges, páratlan és igen mozgékonynak tartott részében, a tobozmirigyben székel és innen úgy hat a testre, hogy a tobozmirigy mozgásainak irányát változtatja: ezzel ugyanis a mozgó test tömegét és sebességét tartalmazó mozgásmennyiség nagysága nem változik. Ugyanitt vesz tudomást a lélek a tobozmirigybe jutó mozgásokról.

Ez az éles világbeli dualizmus tekintettel van a lelki és a testi világ különbségére, sőt bizonyos értelmű ellentétességére; de ezt az ellentétet annyira kiélezi, hogy a világot és benne éppen magát az embert is két, alig összefüggő részre szakítja. Mert az olyan fizikai hatása a léleknek, amely a mozgás irányát változtatja, a testre gyakorolt energetikus és ezzel kinetikus hatás nélkül, természetes úton meg nem

érthető. Ezért nem is csodálható, hogy a Descartes nyomain elinduló újkori kontinentális bölcselet ezt az erőltetett kölcsönhatás-elméletet elejtette; a baj csak az volt, hogy helyette még erőltetettebb és alkalmatlanabb magyarázatokkal próbálkozott. Az erősen cartesianus occasionalizmus első tanítása, Geulincx korábbi felfogása szerint lélek és test között kölcsönhatás egyáltalában nincs, hanem Isten a lélek hatótörekvése alkalmából testi hatást és megfelelő testi folyamat alkalmából lelki hatást kelt; amikor tehát pl. két ember beszélget, az egyiknek lelki beszélő törekvése alkalmából Isten a testben megfelelő mozgásokat kelt és azoknak a másik ember agyába való átszármazásakor megint csak Isten az illető lelkében hallási érzékelést okoz. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon a kölcsönhatás kizárásával amúgy sem tapasztalható testi világ egészen feleslegessé válik és a descartes-i dualizmus további végiggondolásában önmagát megszünteti.

Nem kedvezőbb a helyzet a későbbi occasionalizmusban, valamint a lélek-test-viszony kérdésében Spinozának és Leibniznek a későbbi occasionalizmus továbbfejlesztésül tekinthető tanításaiban sem. Korábbi, az occasionalizmus nevét szolgáltató tanítását már Geulincx később oda módosította, hogy Isten a testi és a lelki folyamatokat eleve összehangolta. Isten a mozgástörvényeket végtelen bölcseséggel eleve úgy rendezte, hogy szabad akarati elhatározásainknak azoktól független mozgások feleljenek meg. Ez az elmélet lényegében nem más, mint a nyomában kialakuló spinozai pszichofizikai parallelizmus, amely szerint a közös isteni szubsztanciában gyökerező gondolkodás-attributum lelki életfolyamatai és a kiterjedés-attributum testi folyamatai párhuzamosan, egymásnak pontosan megfelelően folynak le.

Ez az elmélet azonban önmagát rontja le. Minthogy ugyanis én közvetlenül a gondolkodás folyamataiban élek, a testre pedig sem hatni, sem attól hatást felfogni nem tudok, nyilvánvaló, hogy ez elmélet alapján a testi folyamatok felvétele az elmélet elvei szerint teljesen felesleges és indokolatlan, hiszen a testi folyamatok létéről csupán kölcsönhatás alapján létrejövő tapasztalati tudásom nem lehet, apriori pedig azokról nem tudok. Mert honnan tudnám, hogy test

van, ha a tapasztalás nem értesítene erről? Ámde minden tudatfolyamatom, tehát az úgynevezett érzékelés is, e szerint az elmélet szerint kizárólag a gondolkodási attributum oldalán van megalapozva, minden oka és előzménye itt van, és az egész állítólagos testi folyamat-sor «tapasztalataimat» semmi módon meg nem magyarázza; ezek tehát a testi oldal felvételét nem is teszik szükségessé.

Leibniz praestabilita harmonia-tana valamennyi, egymásra hatni nem tudó világlényre, monasra, kiterjeszti az Istentől előre, a teremteskor megállapított összhang szerint való élet és működés feltevését: így van összehangolva az emberi lélek és az emberi testet alkotó sok alacsonyabbrendű monas is. Ámde itt is rögtön felvethető a kérdés, hogy mi szükség van egyáltalában a többi monas felvételére, amikor azokról tapasztalati úton nem szerezhethünk tudomást és azok egyedül közvetlenül adott lelki életfolyamatokra nem hatva, annak végbemenését semmiképpen nem befolyásolják, és így bizonyos lelki jelenségek, az úgynevezett külső tapasztalatok magyarázó tényezőiként sem szerepelhetnek. Mert e tanítás alapján indokolatlan Leibniznek az a feltevése is, hogy valamennyi monas a többit legalább tükrözi. Honnan tudjuk ezt, amikor saját létem megértésére csakis az engemet teremtő Isten feltevése szükséges? Hátha éppen csak Istent «tükrözöm» és úgynevezett tapasztalati, de valójában kizárólag belőlem fakadó világképemben csakis saját képzeleti életemet élem? A velem kölcsönhatásban nem álló többi teremtetett monas, így a rendezett monas-halmazból álló test is nyilvánvalóan semmit sem magyaráz meg életjelenségeimből, ezért nem is kell felvennem.

Ilyen módon Leibniznél is az egész világ elvesztésére vezet az erőltetett descartes-i dualizmusból fakadó, megérthetatlenné vált lélek-test-kölcsönhatás tagadása: a descartes-i test-lélek-kettősség olyan fogalmazása, amely ezt a kétféle valóságot teljesen ellentétessé és belsőleg semmiképpen sem egymásrautalttá, tehát természetes módon össze sem függővé merevítette, a világképet az újkori metafizikában végzetesen szétszakította és legalább is egyik felét érthetatlenné és fölöslegessé tette. Descartes és Leibniz szellemé-

ben gondolkodva a testi oldal fölösleges a saját lelki világában élő emberi egyén számára ; ámde elképzelhető olyan felfogás is, amely előtt az újonnan felfedezett, nagyszerű törvények alatt lefolyó hatalmas fizikai világfolyamat a jelentéktelennek tartható emberi egyén lelki oldalát mutatja értelmetlen és fölösleges kivételnek. Az első felfogás az egyoldalú spiritualizmusba, a második az egyoldalú materializmusba való belefutást jelenti, mindkettő valóban jelentkezett is az újkori bölcseletben.

A két ellentétes szélsőség harca, valamint a descartes-i dualizmusnak és occasionalista, spinozai és leibnizi leszármazóinak éppen a hozzánk legközelebb álló életprobléma, az emberi természet és a lélek-test-viszony szempontjából mutatkozó csődje volt jórészen oka az újkori metafizika végzetes tekintélyvesztésének. Ez a metafizika nem utolsó sorban azért esett Kant kritikájának megérdemelt áldozatául, mert Descartes a lélek és a test mélyen átérzett különbségét elméletében áthidalhatatlan ellentétté fokozta és a nyomába lépő gondolkodók ugyanezen a kérdésen elakadtak. Az így meggyöngyülő bölcselet a felvilágosodás korának maró szellemében teljesen szétforgácsolódott és inkább káros, mint hasznos fattyúhajtásait Kant kritikájának vihara joggal seprte el. Ez a bukás azonban koránt sem jelentette a metafizika bukását, amelynek fő problémáit éppen Descartes is mélyen meglátta, élesen felállította, de nagyrészen azért, mert sok új, főleg természetbölcseleti szempontot vezetett be körébe, nem tudta kielégítően megoldani.

A XIX. század végén, a szellemtudományok és a lélektan fellendülésének korában, a materializmus és a pozitivizmus után, újra jelentkezett egy halvány dualizmus. Ez az anyagi természettel az emberi lélek és kultúra szellemi világát állította szembe ; de bölcseletileg kevésbé végiggondolt szempontjai a tudományos metafizika igényeit sohasem tudták kielégíteni, csupán sovány és nem is eléggé termékeny munkahipotézissel szolgáltak egyrészt a természettudományok, másrészt a szellemtudományok számára.

A dualizmus tehát elismeri és hangsúlyozza azokat az ellentéteket, amelyeket a monizmus nem tud megmagyarázni :

az abszolút és a tapasztalati, valamint a lelki és a testi valóság ellentéteit ; ennyiben a monizmussal szemben határozott haladást jelent. Mindkét ellentét hangsúlyozása már megvan a platonizmusban, de sem az egy-egy páron belüli ellentétek viszonyára, sem a két ellentétpár egymáshoz való viszonyára nem derül elég fény. Descartes rendszere Platon és főleg a keresztény bölcsélet nyomán az első ellentétpár problémáját teisztikus értelemben elég jól megoldja, de annál kevésbbé tud megbirkózni a másodikkal. A dualizmus fakasztotta éles ellentéteket, amelyek a monizmus értékes eredményeit is lerombolással fenyegetik, a valóság egész birodalmában immár a pluralizmus próbálja áthidalni és feloldani : Platon bölcséletének megoldatlan kérdéseire nagy tanítványa, Aristoteles, a Descartes-tól meg nem oldott kérdésekre pedig Aristoteles kongeniális újkori utódja, Leibniz, kísérel meg a válaszadást.

IV.

Aristoteles a mindenséget különféle lények egységesen összefüggő és felépülő hatalmas rendszerének tartja. A tapasztalati világ lényei, úgy látja, keletkeznek és elmúlnak ; ez a keletkezés és elmúlás azonban nem értelmetlen változása a világ lényeknek, hanem egyúttal kibontakozásuk és kiteljesedésük is. Minden változó valóságban van egy lehetőségi mozzanat, amely éppen a változás, a legtágabb értelemben vett mozgás folyamában megvalósultságba megy át ; a változó valóság változása közben saját mivoltát kibontja. Ezen a valóság szemléleten világosan észrevehető a biológiai eredet ; Aristoteles, aki maga is biológus és orvosi tradíciójú családból származik, az élőlények mintájára tekinti a valóság alakulását : ebben, miként az élőlényben, sok lehetőséget tartalmazó csirából való kibontakozást és a bennrejlő természet megvalósulását, kiteljesedését látja.

Ez a kibontakozás nem folyik le magától, hanem mindig már megvalósult lény indítja meg ; a lehetőség és a megvalósultság közül Aristoteles végső fokon mindig a megvalósultságot tartja korábbinak, amelyből egyáltalán lét-lehetőségek fakadhatnak. Az élőlény életlehetősége általában

vele fajilag megegyező korábbi, már megvalósult, nemző élőlényből fakad : ebből származik az új élőlény megvalósulását irányító aktív formája, lelke, amely a csira és a környezet anyagaiból építi fel, szervezi meg az élőlény testét. Ilyen aktív formája, lelke van a növénynek, ez csak táplálkozó, növekedő és szaporodó, azaz vegetatív folyamatokra képes. Az állati lélek a vegetatív működéseken felül érzékelő és törekvő-mozgató tevékenységet is fejt ki. Végül az emberi lélek kiváltsága mindezekben a működéseken túl a gondolkodás : ennek forrása, a cselekvő ész, Aristoteles felfogása szerint önmagában, a test nélkül, mint tiszta forma is valóságos, kívülről jön a testbe és halhatatlan természetével azt túléli. Tudatos, gondolkodó szellemfajtákat kell felvennünk a nem élő lények megvalósulásával kapcsolatban is : az emberalkotta, mesterséges tárgyak formáját e művek mozgató oka, a létesítő emberi mester szövi bele az anyagba ; az örök pályán szabályosan mozgó égitesteket magasrangú szellemi lények irányítják. És végül az egész világfolyamat végső, létesítő okaként és cél-okaként működő oka az örök-változatlan, minden meg nem valósult, passzív lehetőségtől mentesen, tiszta megvalósultságban élő szellemi forma, az istenség ; ő hozza létre, ő váltja ki a vele egyenlően örök, de önmagában pusztá létlehetőséget jelentő ősi anyagon a világfolyamatot.

Ez az aristotelesi metafizika vázlatos lényege. Látható, hogy a tanítás mennyire fejletten és ügyesen veszi fel a monista és a dualista tanok értékeit és küszöböli ki egyoldalúságaikat. Az egységelv hordozója, minden valóság és valóságfolyamat végső forrása, az örök istenség, aki felé törekszik az egész világ. A kettősség-elv érvényesül Isten és a világ kettősségében ; ezt azonban Aristoteles azzal hidalja át, hogy Isten az egész világfolyamat első mozgatója, végső kiváltó és cél-oka. A kettősség-elv további nyilvánulását a forma és az anyag kettősségében találjuk meg : az anyagot átjáró és vele egységes szubsztanciát alkotó forma viszont a kettősséget ebben a tekintetben sem fokozza szakadásig, hanem igen ügyesen áthidalja és egyúttal változásait is magyarázza. Végül a sok és sokféle forma felvétele a tapasztalati valóság sok-

féleségét, küzdelmét érteti meg, de ezt a sokszerűséget Aristoteles a mindenféle formát és anyagot összefogó forma-aktualitás és anyag-potencialitás fogalmak elvi egységeiben összekapcsolja.

E semmiképpen sem egyoldalú és kitűnően átgondolt tanítás csupán néhány pontján fogyatékos ; igaz, hogy ezek nem lényegtelen pontjai. Mindenekelőtt nem világos az anyag fogalma. Ez nem tiszta semmi, de mégsem valóság a szó teljes értelmében. Ámde akkor micsoda? Erre a kérdésre az aristotelizmus nem tud kielégítő választ adni. Bizonyos, hogy Aristoteles anyagfogalmába belejátszik a platoni *Timaios* nem-érzéki, alakatlan ősanyaga, amely azonban teremtett és a testi folyamatok valóságos hordozója. Ezt, a testi folyamatok valóban kitűnő létlehetőségét szolgáltató platoni ősanyagot azonban Aristoteles pusztá létlehetőséggé halványítja és így kétségtelenül homályosabbá teszi ; a többi, már szervezett anyag fogalmának nehézségét is lényegében éppen ennek az ősi anyagnak a bizonytalansága okozza. Ez az ősi anyag, mint örök és teremtetlen létlehetőség, igen mereven is áll szemben az istenséggel, és így mégis belehajlik egy már-már áthidaltnak mutakozó szélsőséges dualizmusba ; örök volta a változó világfolyamatnak is örökkévalóságot kölcsönöz és ezzel — maguknak az aristotelesi elveknek megfelelően is — változását teszi kérdésessé, amint később belátjuk.

Az anyag mellett a forma is meglehetősen bizonytalan. nem eléggé átgondolt fogalom. Milyenek azok az alacsonyabb lélekformák és hogyan képesek működni? Hogyan értsük anyagbaszövődésüket, sőt csakis anyagban-valóságukat? Hogyan viszonylanak a tiszta szellemi formákhoz és főleg mi a viszonya az emberi lélek alacsonyabb erőinek a cselekvő észhez? Hogyan viszonylik valamennyi nem ősi forma az istenséghez? Hogyan alakul a világlényeket alapjukban összekötő, modern értelemben vett okság, amelynek legalább is két fajtája található meg Aristotelesnél : a lélek a formából és anyagból összetett lény immanens, bennrejlő oka, a tiszta szellem viszont anyagbeli hatásain kívül, túl van, azaz transzcendens ok, mint pl. az istenség ?

Ezek a nehézségek az aristotelesi metafizikának kétség-

telenül gyenge pontjai: ezért még ez a sokoldalú és rendkívüli valóságérzékű, igen ügyes tanítás is nem egy ponton kiegészítésre, illetőleg átalakításra szorul. A kiegészítéseket és átalakításokat részben elvégezte az Aristoteles bölcséletét a keresztény tanítással összekapcsoló és harmóniába hozni törekvő középkori, keresztény, skolasztikus aristotelizmus, nem egyszer már korábbi, mohamedán-arab, valamint zsidó átalakítási kísérleteket is követve. A legfontosabb ilyen átalakítás Istennek, mint a világ teremtményének a felvétele: e szerint Isten az ősanyagot és az egész világfolyamatot is teremti, úgyhogy az nem is egyenlően örök Istennel, hanem időben kezdődött; ezt a legutolsó tételt egyes nagy skolasztikusok, pl. Nagy Albert, észből legalább valószínűséggel beláthatónak, mások, pl. Aquinói Tamás, csupán hit alapján állítandónak tartják.

Szent Tamás szerint Istenben, aki lényege folytán önmagától létezik, egy a lényeg és a lét; a teremtetett dolgokban viszont a lét úgy járul hozzá a lényeghez, mint a megvalósulás a lehetőséghez: a teremtmény lényege tartalmazza lehetőségét, amelynek a lét ad megvalósulást. A teremtményben különféle lények sokasága egyesül. Vannak benne tiszta szellemi lények, az angyalok; minthogy ezekből az egyénítő elvként szereplő anyag hiányzik, mindegyik fajtából csak egy példány van. Vannak azután olyan formák, amelyek ugyan anyag nélkül is létezhetnek, de nem tökéletesen, mert természetes hozzárendeltségük van az anyaghoz: ilyenek az emberi lelkek, amelyek csak a testtel együtt alkotnak egy teljes lényt, éppen az embert, és ennek megfelelően a testhez kötött — érzékelő, vegetatív — képességeik is vannak. És végül vannak olyan formák, amelyek csak az anyagban létezhetnek és ezzel együtt mulandók: ilyenek az állati, a növényi lelkek és az élettelen tárgyak formái.

Ez a tanítás immár szabatosan megfogalmazza a tapasztalati és az abszolút valóság viszonyát, Aristoteleshez hasonlóan tekintettel van valamiféle, a valóságban tapasztalható, alapvető kettősségre, valamint a világlények sokféleségét is törekszik magyarázni. Mint Aristoteles, kétféle ható okot ismer: a hatáson kívül, túllévő transzcendens okot, amilyen

Isten és a tiszta szellemek, és a hatás mélyén rejlő immanens okot, amilyenek a mulandó «naturák», a testi lények formái, részben maga az emberi lélek is. Ennek a felfogásnak is a fő problémája éppen az okság kérdése: vajjon ezek a mulandó naturák valóban hatóképes, igazolható lények-e, és mi a viszonyuk a lehetőségükben és létükben szintén igazolásra szoruló tiszta szellemekhez?

A skolasztikus aristotelizmust a nagy újkori gondolkodó, Leibniz, egyszerűsíteni törekszik, de bizony inkább világosságát csökkenti. Azt tanítja, hogy a valóság oszthatatlan, aktív, lélekszerű valóságokból, a monasokból áll, amelyeknek fő tevékenységük a különböző fokú felfogás, percepció. A főmonas Isten: ő teremti a többi monast, amely másképpen nem is múlhatik el, mint hogyha Isten megsemmisíti. A teremtetten monasok közül a legalacsonyabb rendűek mintegy szunynyadó állapotban vannak: ezeknek csak úgynevezett kis percepcióik vannak. A magasabb rendű monasok, a növényeknek, még inkább az állatoknak «vezérmonasai», már magasabb rendű, világosabb felfogásúak, az ember lelke és az esetleg még magasabbrendű teremtetten monas pedig már gondolkodni is tud. Voltaképpen minden monas saját tartalmát fogja fel, mert nincs ablaka, amelyen keresztül a többi monasszal közlekedhetnék, de mivel valamennyi monas az egész, végtelen sok monasból álló világegyetemet, valamint kisebb-nagyobb fokban — főleg a gondolkodó monas — Istent is tükrözi, azért felfogása kifelé is mutat. A testiség, az anyag nem más, mint «jól megalapozott jelenség», a lényegében téretlen monas térbeli nyilvánulása, kibontakozása.

Ebben az alapján egyféle, de sok világlény létét tanító metafizikában is megvan a pluralizmus nagy értéke, az, hogy számol a tapasztalat mutatta sok létezővel; a végső egyiséget a teremtetten monasban megalapozza, Isten és világ kettősségét is világosan határozza meg. De már az anyag, a test mint «jól megalapozott jelenség», mint a lényegében téretlen monas térbeli kibontakozása semmiképpen sem világos, és a monasok közötti kölcsönhatás tagadása, amint láttuk, egyenesen fölöslegessé teszi a világegyetemet. Tudjuk, hogy Leibniznek ez a tanítása a kölcsönhatás és a lélek-test-

viszony descartes-i, elégtelen meghatározásának a következménye ; ebben a tekintetben nagy fogyatékok vannak a különben igen szellemes monas-elméletben.

Berkeley spiritualista tanítása, amelynek értelmében a bennünk kényszerítő erővel fellépő külső tapasztalás tárgyai nem valami önálló anyagra, hanem szintén szellemi lényekre vallanak, megint csak nem tudja megértetni, miért és hogyan fogjuk fel önmagukban teljesen téretlen lények téretlen hatásait téres-testi jelleggel. A testiséget, mint énünk pusztá ideáját odaállítani és az anyagi szubsztancia felvételét veszedelmes tévedésnek minősíteni nem elég arra, hogy a testetlen-téretlen szellemi hatás téres-testi megjelenése tudatunkban érthetővé váljék.

Láttuk, hogy a monizmus és a dualizmus megmaradt hiányait a pluralizmus meglehetősen sikerrel törekszik kiküszöbölni, körültekintő és alaposan átgondolt pluralista-tanítások, amilyenek főleg Aristotelesé és Aquinói Tamásé, a valóság egységének, kettősségének és sokszerűségének kérdéseire egyaránt igen mélyreható és jó válaszokat adnak. Ez azt bizonyítja, hogy a metafizikában igenis lehet és van haladás, amely ugyan koronként elakad, sőt visszaesik, de azután megint előre lendül. Ezt a tételt legjobban úgy bizonyíthatjuk, ha most a monista, dualista és pluralista tanítások szemléletéből levont tanulságokat tekintetbe véve, megpróbáljuk a valóság egységet, kettősséget és sokszerűséget mutató vonásait egyaránt tartalmazó, rendszeres és igazolt metafizikai képét megrajzolni.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

AZ 1348-IKI NAGY PESTIS ÉS AZ EGYKORÚ ORVOSTUDOMÁNY.

A középkorban a higiénia elhanyagolása következtében napirenden voltak a járványok, sőt voltak helyek, melyeken teljesen sohasem szűntek meg. A járványt a kereskedők, vagy háború alkalmával, ami szintén gyakori volt, a katonák magukkal hurcolták más vidékekre, s óvintézkedések hiányában a betegség igen gyorsan terjedt. A legfélelmetesebb járvány volt a pestis, s legmaradandóbb emléket az 1348-i pestis-járvány hagyott.

A betegség valahol Ázsia keleti részein keletkezett s évenként át pusztított, míg folyton kelet-nyugati irányban haladva eljutott Európába. A Keleten megfordult kereskedők hihetetlen dolgokat beszéltek a járvány pusztításáról. Így szerintük Kairóban naponta 10—15,000 ember halt meg, Kínában több mint 13 millió volt az áldozatok száma, India egészen elnéptelenedett, Gázában pedig hat hét alatt 22,000 embert ragadott el a szörnyű nyavalya és az állatok nagy részét is elpusztította. Villani G. egy mohamedán lakosságú helyet jelöl meg, hol emberek, állatok mintha márvánnyá alakultak volna át, halott szobrokká változtak. Ezt látva az élők a kereszténységre akartak térni, de mikor hallották, hogy Nyugat keresztény államait is hasonló csapás sújtja, megmaradtak tévelygésükben.

Kína felől három útvonalon jött a pestis nyugat felé: Indián, Kis-Ázsián és a Kaspi-tengeren át. Ez utóbbi irányban jutott el a genuiaiak híres telepére, a keleti kereskedelem egyik legfontosabb pontjára, a Don torkolatánál levő Tanába. Innen került a gabona, szózott hal Konstantinápolyba, a keleti fűszer, selyem Itáliába. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy genuiai hajók behurcolták a járványt a görög fővárosba,

hol nagy pusztítást végzett és elragadta a császár fiát, Andronikost is. Ugyancsak genuai és velencei hajók hozták be Dél-Európába is. Állítólag Messina volt az első déleurópai város, hol a genuai hajók kikötése után teljes erővel kitört a vész. A messinaiak elűzték ugyan a hajókat, de későn — a borzasztó nyavalya már ekkor megkezdte pusztítását.

A kór klasszikus leírása Boccaccio *Dekameronjának* bevezetésében maradt fenn, de az egykorú krónikások mind foglalkoznak a betegség tüneteivel és megerősítik Boccaccio leírását. A betegségnek általában két faja volt. Az egyik vérköpéssel, orrvérzéssel kezdődött, a másíknál bubók keletkeztek. A torok és a nyelv rendesen fekete lett, mintha vér-aláfutásos volna, a légzőszervek gyúladtak, a lehellet bűzös; égető szomjúság gyötörte a beteget és szomját a víz nem oltotta. A bubós fajtánál a hónaljban, lágyékon keletkeztek a kelések, bubók, melyek néha almanagyságúra is megnőttek. Lassankint a bubók ellepték az egész testet, a bőrön fekete vagy kékes foltok keletkeztek. Bizonyára ezért kapta a járvány a *fekete halál* nevet, bár — úgy látszik — ez az elnevezés későbbi. Mind a bubókat, mind a foltokat a halál biztos jeleinek tartották. A beteg a jelek feltűnése után rendszeren a harmadik napon meghalt.¹

A pestisről csak két orvosi leírás maradt fenn: a Guy de Chauliac-é, ki VI. Kelemen pápa udvari orvosa volt, és a Raimund Chalin de Vinario-é, ki szintén Avignonban élt. Mind az ő leírásukból, mind az egykorú krónikások elbeszéléséből azt lehet megállapítani, hogy a tünetek vidékenként változtak ugyan, de végeredményben az imént említett két formában összpontosultak. A vérköpésben szenvedő betegek általában a harmadik, a bubósak az ötödik napon haltak meg. Sok helyen mind a két fajta pusztított. Pl. Avignonban az első fajta két, a második öt hónapig tartott. Itt sok beteg bárgyú lett, elvesztette beszélőképességét, mások pedig nem tudtak aludni és állandó halálfélelem gyötörte őket.

A járvány Messinából elterjedt a többi szicíliai városra, a Földközi-tenger nyugati öblében levő szigetekre, majd az

¹ L. Bokor János fordítását. Brassó, 1909. 4. és köv. II.

Appenini félszigetre s innen úgyszólván egész Európába, fel, Izland szigetéig. A rohamos terjedést elősegítette a középkori városokat — főleg a délieket — jellemző pizsok, a hiányos védekezés és az az otromba eljárás, hogy a halottakat néhol kidobálták az utakra vagy a folyóba hányták, másutt viszont még ekkor sem mondtak le arról a veszedelmes szokásról, hogy a halottakat a templomból temessék. Egyik-másik középkori író, pl. Dlugoss, a ragály terjedésére jellemzésül azt mondja, hogy a beteg látása is elég arra, hogy megkapják a járványt.¹ Természetesen ez éppen olyan túlzás, mint a meghaltakról fenntartott számadatok. Annyi bizonyos, hogy a beteggel való érintkezés, a megfertőzött levegőben való tartózkodás elegendő volt ahhoz, hogy mások is megkapják a ragályt. Boccaccio szerint úgy terjedt a betegség a betegek-ről az egészségesekre, mint a tűz, mikor száraz holmi van közelében. Elég hozzányúlni egy ruhadarabhoz vagy más tárgyhöz, melyet a beteg érintett s a baj átragad az egészségesekre is. Sőt Boccaccio saját szemével látta, hogy két sertés egy pestises betegnek az útra kidobott rongyait megrázta s rá egy órára mindkettő elpusztult.² Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a ragály annyira megfélemlítette az embereket, hogy felbontott minden természetes köteléket, s a szülő elhagyta gyermekét, a gyermek beteg szülőit, a házastárs házastársát, testvér a testvérét. Ezt az egykorú írók egyhangúlag állítják. A szerencsétlen magára maradt beteget vagy valami irgalmas szívű barát vette gondjaiba, vagy, ha jól meg tudta fizetni, egy szolga maradt mellette, ki csak a legszükségesebb szolgálatot teljesítette. A szegény ember magára maradva elpusztult, pedig sok ilyen elhagyott beteg esetleg kigyógyult volna, hiszen erre is elég sok példa volt.

VI. Kelemen életírója a lelkek zavarát akarja jellemezni, mikor azt mondja: «Sokakat pedig, kiket ez a nyavalya hatalmába kerített, azt híven környezetük, hogy rögtön meghaltak, kímélet nélkül a gödörhöz vittek, hogy eltemessék őket

¹ Dlugoss J.: *Historiae Polonicae* libri XII. Lipsiae. 1711. I. 1086.

² *Dekameron*. 6. s köv. II.

s így sokan kerültek élve a sírba». ¹ Firenzében szokásban volt a halottvirrasztás, s miként ma is, a halottakat az általuk kijelölt templomba vitték beszentelés végett. A halott megtisztelésének ezt a módját — mondja Boccaccio — most mellőzték. A fizetett sírásók gyakran beszentelés nélkül hordták a halottakat a sírokba, s miként Thukydides panaszkodik, hogy a hozzátartozók nem áttették a mások halottjainak elkészített máglyára rádobni a saját halottaikat, itt is gyakori eset volt, hogy a rokonok idegen sírba temették saját hozzátartozójukat.

A halottak száma folyton emelkedett, s miként az athéni dögvéskor, most is megesett, hogy az egész ház kihalt s a szomszédok csak a holttestek bűzéről tudták meg, hogy ott nincs többé élő, aki eltemesse a holtakat. Érdekes Boccaccio megjegyzése, mely szerint az állatok, mikor a városon kívül telelegelték magukat, hazatértek istállójukba, hol már nem volt, aki gondozza őket. ² Gyakori eset volt az is, hogy a halottakat kirakták az utakra s fizetett emberek időnként összeszedték őket. Ezek nem fáradtak külön sírok nyitásával, hanem hosszú árkokat ástak és százával dobálták bele a szerencsétleneket. Megtörtént, hogy egy ravatalon vitték ki az egész családot: apát, anyát és gyermekeket.

Petrarca is mélyen megrendülve beszél a gyászról és rettegésről, mely eltölti az emberiséget. Bár ne született volna, — mondja — vagy előbb halt volna meg, hogy ne kellene átéreznie a fájdalmat, mikor látja, hogy ez a gyászos esztendő nemcsak barátaitól fosztja meg, hanem a világot is megfosztja az emberektől. «Mikor látott vagy hallott az ember ilyent, miféle évkönyvekben olvasta valaha, hogy üres házak, elhagyatott városok, gyászba öltözött falvak, holttestektől borított mezők, borzalmas, hatalmas pusztaság van mindenütt. Hogyan tudnak erről képet alkotni az utódok, mikor azok, akik az eseményekben benne élnek, nem tudnak hinni szemeiknek. Este még barátaival étkezik az

¹ Baluzius: *Vitae paparum*. Nouvelle édition par G. Mollat. I. köt. 251. l.

² *Dekameron*, 11. l.

ember, éjjel szörnyű kínokat szenved, reggelre halott, s három hónapon belül követik gyermekei s egész családja. *Somnus est vita, quam degimus*».¹

A nagy halandóság miatt az olaszok a járványt *mortalega grande*-nak nevezték. Általában egy évig tartott, de némely helyen még a következő két évben is pusztított.

Miután általánosságban beszámoltunk a dúlásról, lássuk, milyen pusztítást végzett a kór egyes vidékeken. Messinából rövid idő alatt elterjedt a többi szicíliai városba is és mindenütt ezrével ragadta el az embereket. A kereskedőhajók behurcolták a járványt a szárazra is. Nápoly szintén jó talaj volt a ragályos betegségek számára, hiszen már II. Károly kénytelen volt köztisztasági rendeleteket kibocsátani, hogy a bűztől, piszoktól a fővárost annyira-amennyire megtisztítsa. Ekkor folyt éppen a nagy küzdelem, Nagy Lajos első hadjárata, ami szintén hozzájárult a betegség terjedéséhez.

A S. Domenico Maggiorében található a Donnorso-család sírfelirata: *Hic iacent germani fratres Nicolaus et Marella, filii nobilis viri domini domini Sergii Dominis Ursonis de Neapoli militis et iuris civilis professoris, qui simul obierunt anno Dom. 1348 die VIII maii primae Indict. Neapoli, Quoniam fuit magna pestilentia et mortalitas pro unius ob C. ex qua peste: S. ultra C. M. Homin. quorum animae requiescant in pace.*²

Buccio di Ranallo aquilai krónikás borzadva emlékszik vissza a szörnyű esztendőre, mikor olyan félelem fogta el az

¹ *De rebus fam.* Ep. 1. VIII. ep. 7.

² Közli M. Camera: *Memorie storico-diplomatiche dell'antica città e ducato di Amalfi.* Salerno, 1876. I. k., 551. Johanna Avignonból visszatérve, így ír a provençe-iaknak: «In tantum epidemiali pestis in istis regni nostri partibus nimis terribiliter contagii sui fimbrias dilatans per sex menses continue incaluit, quod ex plurimis paucissimos faciens, nec etatem, nec sexum preteriens fere in solitudinem loca redegit et preter alia inconvenientia multa, quae peccatis exigentibus secum traxit, tantam causavit difficultatem recolligendi et exigendi pecuniam non existentibus, qui solvant eandem, quod difficilius est nunc exigere unciam, quam ante ipsam epidemiam recollectis decem» etc. Camera i. h.

embereket, hogy ha valaki meghalt, rögtön vitték a templomba, mellőzve a vigiliát, de még csak olyan ember sem akadt, aki a halottat megtekintette volna. «Az ember minden nap várta a halált, s inkább a lelkével, mint a testével tördött».¹

Rómában 100,000 halottról beszélnek a történetírók. A gyér lakosságú városban ezt a számot nem vehetjük ugyan komolyan, de tény, hogy igen sokra rugott az áldozatok száma s a nagy halandóság bűnbánatra indította a lakosságot. Ekkor készítették a szép márványlépcsőt, mely a Capitolium aljáról az Ara Coelihez vezet.

Firenzében — Boccaccio szerint — a falakon belül szintén 100,000 embert ragadott el a vész. Ez is túlzás. Giovanni Villani, a város másik nagy fia, 1336—38. körül 80,000-re teszi a város kerületének egész lakosságát, míg a falakon belül körülbelül 90,000 a lakosság száma.² 1347-ben pedig 94,000 adag kenyeret osztottak ki.³ Tehát magának a városnak 90—100,000 lakosa volt. Itt a betegség — úgy látszik — elég szelíden kezdődött. Giovanni Villani véleménye szerint az 1340-iki halandóság nagyobb volt. Azonban a baj nőttön-nőtt s elragadta a kiváló történetírót is, kinek testvére, Matteo, állított műve kezdőszoraiban emléket. Szerinte 1348. áprilisában kezdődött hazájában a veszedelem és szeptember elejéig tartott. Igen sok áldozatot szedett. A beteg rendszeren három, illetőleg öt napon belül meghalt.⁴

A tanács jegyzőkönyve szerint annyira elnéptelenedett a város, hogy lakosságról kellett gondoskodni s ezért elhatározták a száműzöttek visszahívását.⁵

A sienai krónika rengeteg halottról számol be és kiemeli, hogy pénzükért sem kaptak a rokonok sírásókat, kik halott-

¹ *Hist. Aquilana*, 788. és köv. sorok.

² *Hist. Fior.* Apud Muratori t. XIII. l. XI. c. 93. és 113. l. XII. 72. c.

³ G. Villani l. XII. c. 72.

⁴ Muratori Ss. t. XIV. l. 1—2.

⁵ «Considerantes et advertentes quantum civitas et comitatus Florentie propter magnam mortalitatem retrohactam sunt hominibus evacuati» etc. *Reg. delle Provis.* v. 36. p. 77. Firenzei áll. levéltár.

jaikat eltemették volna. Végre itt is tömegtemetést rendeztek. A város szélén széles árkokat ástak, a halottakra kevés földet hánytak, hogy a kutyák ki ne ássák, aztán újabb halottakat dobáltak rájuk, míg az árok meg nem telt. «És nem szóltak a harangok, nem sírt senki . . . mintegy mindenki a halált várta». A krónika folytatója többek közt e megrendítő sorokat írja : «És én, Grassónak mondott Angiolo di Tura, saját kezemmel temettem el egy árokban öt gyermekemet és hasonlóan jártak el sokan mások is».¹

Pisába két génuai hajó hurcolta be a pestist éppen a polgárháború befejezése után. « . . rohanva terjedt, mint a tűz és mindig nagyobb erőre kapott». A vész nagy félelemmel töltötte el az embereket, nem mertek a házból kimenni, a hatóság megszüntette működését, csak a gonosztevők nem pihentek, sőt fokozódottan garázdálkodtak, s a rablás, gyilkolás napirenden volt. A pestis kilenc hónapig dúlt a városban, s voltak napok, mikor 500 halottat temettek, s a lakosság 60%-a pusztult el.²

Perugiában április 8-án kezdődött a pestis és augusztus végéig tartott. Ez idő alatt a városban és környékén mintegy 100,000-nyi áldozatot szedett. Aki megkapta a betegséget, általában két nap alatt elpusztult. A betegeket gyónás nélkül hagyták elveszni és nem találtak vállalkozókat, kik a halottakat eltemessék.³

Velence, mely Kelettel olyan élénk kereskedelmi összeköttetésben állott, szintén nem kerülte el a járványt. A pestis hat hónap alatt néptelenné tette a várost, s mivel az orvosok közül is sokan meghaltak, a megmaradottak nagy része elmenekült a városból. A tanács nem nézte tétlenül a pusztulást, hanem háromtagú bizottságot küldött ki, melynek feladata az volt, hogy egészségügyi rendeleteket terjesszen elő és azok keresztülvitelén őrködjék. Ez gondoskodott a város tisztántartásáról, az idegeneket megfigyeltette, a betegeket nem bocsátotta a város területére s nagy ígéretekkel orvo-

¹ *Chronica sanese*. Muratori SS. XV. 123.

² Roncioni : *Istorie Pisane*. Arch. stor. Italiano, VI. 1. 807—8. 1.

³ *Cronaca detta Diario del Graziani*. Arch. stor., Italiano. I. s. XVI. 1. 148.

sokat csalogatott be. Elrendelte, hogy a szegények és a kórházban meghaltak testeit erre rendelt hajókon rögtön haláluk után a megjelölt szigetekre szállítsák és öt láb mély árokba temessék.¹

A ragály délről északra terjedt s a szigetekről átment a Pyreneusi-félszigetre, azt végigpusztítva Franciaországban ütötte fel fejét. Avignonban, a pápaság székhelyén Guy de Chauliac, a pápa orvosa, nagy buzgósággal teljesítette kötelességét akkor, mikor az orvosok többsége elmenekült a városból. Meg is kapta a betegséget, de szerencsésen kilábolt belőle. Ő két pestist élt át, az 1348-ikit és az 1360-ikit. Azt a megfigyelést tette, hogy az első alkalommal inkább a szegények, a második alkalommal inkább a gazdagok és a gyermekek pusztultak.² Olyan nagy volt a halandóság, hogy a pápa kénytelen volt orvosokat rendelni a szegények számára és új temetőket rendezni be. Egy nagy területet vett meg temető céljára, az úgynevezett campus floridust, s itt — miként az olasz városokban tették — hosszú árkokat húztak és csoportosan temették el a halottakat. Hogy a temetés gyorsabban menjen és a bomladozó holttestek meg ne mételyezzék a levegőt, VI. Kelemen pápa a halottvivőknek egy-egy test után két ezüstgarast rendelt s a szegényeknek szemfedőről is gondoskodott.

Gyakran a házak kapujába tették ki a halottakat, vagy kidobták az ablakon és az ezzel megbízottak összeszedték és eltemették őket. Sanctus de Beeringen szerint Avignon lakosságának több mint a fele elpusztult s a pápától vásárolt temetőbe március 24-től április 27-ig 11,000 halottat temettek. A kardinálisok sorát is megritkította a halál. VI. Kelemen, mikor Guidó bíborost küldötte Nagy Lajoshoz, azzal védekezett a bizalmatlan király előtt, hogy a pestis erősen megcsappantotta a bíborosok számát és nem tudna most mást kül-

¹ B. Cecchetti: *La medicina in Venezia nel 1300*. Arch. Veneto. XXV/1883/377—79. I. A városról azt mondja: spoliata in tantum, quod nullus quasi in ea remanserit. U. ott 377. l.

² J. F. C. Hecker: *Der schwarze Tod im vierzehnten Jahrhundert*. Berlin, 1832., 5. l.

deni.¹ Tényleg hét bíborost ragadott el a halál. Ekkor halt meg Petrarca szonettjeinek tárgya, Laura is. Franciaország egyéb részein is nagy volt a halandóság, néhol 20 ember közül kettő maradt meg. Monrieux-ben 35 szerzetesből csak Gerard, Petrarca testvére maradt életben. Ő ápolta beteg rendtársait, a halottakat megmosta és vállán vitte ki a temetőbe.² Párizsban a Hotel-Dieu-ben, hol az apácák nagy önfeláldozással ápolták a betegeket, naponta átlag 500 ember halt meg. A Filles-Dieu száma néhány hónap alatt 102-ről 40-re apadt. Graziani diariumában olvassuk, hogy Párizsból levél érkezett Perugiába s e szerint 1348. március 13-án 1573 jó polgárt temettek el, s ebben a számban nincsenek benne a meghalt nők és csecsemők, szegények, kiket nem vettek számba.³ Lille-ben éjjel temették a holtakat a városon kívül ásott árkokba. A pestisnek esett áldozatul Johanna navarrai királyné és burgundi Johanna, Valois Fülöp neje is.

Sok város fordult a francia királyhoz engedélyért új temetők nyitására, a Rhône mellett pedig több helyen a folyóba dobálták a halottakat, úgyhogy VI. Kelemen jónak látta a folyót, mint valami temetőt, megszentelni.

Németországban helyenként enyhébb volt a járvány, másutt ellenben igen heves. Míg Strassburgban 16,000 ember esett áldozatul, Bécsben állítólag naponta hat nagy árokba 1200 halottat temettek el. A Hansa központjába, Lübeckbe, mindenünnen özönlöttek az emberek, s itt valóságos tömegőrület vett erőt a lakosságon. Kereskedők, kik nem szoktak az eszményiség mintaképei lenni, lemondtak vagyonukról, értékeiket a templomokba, kolostorokba vitték, de a barátok visszautasították őket, mert ajándékuk halált hozott a megajándékozottakra. Mivel kapuikat bezárták, a megrémült emberek ingóvagyonukat a falakon dobálták be.⁴

Angliában rohamosan terjedt a vész s mindenütt nagy

¹ L. Balusius : *Vitae paparum*. 252. és 268. l. — G. Mollat : *Les papes d'Avignon*. Paris, 1912. 86. l. — Papon : *Histoire générale de Provence*. 1777—86. III. k. 177. l.

² Papon i. m., III. k., 179. l.

³ *Diario del Graziani*, i. h., 148.

⁴ Hecker i. m., 8. és 32. l.

pusztításokat végzett. 1348 őszén kezdődött s valószínűleg Calais-ból érkező hajók hurcolták be. Londonban körülbelül szeptembertől pünkösdig dühöngött s itt is új temetőket kellett nyitni és csak egyben naponta több mint 200 halottat temettek. Olyan mérveket öltött a halálozás, hogy az egykorúak szerint a lakosságnak csak egytizede maradt életben. A papság körében is igen szedte áldozatait, úgyhogy nagy területeken nem találkozott pap, aki az istentiszteletet végezte és a szentségeket kiszolgáltatta volna. A salysbury-i egyházmegyében a beneficiumoknak több mint kétharmad-része papok hiányában betöltetlen volt.¹

Angliából terjedt el a norvég Bergenben, még pedig a legborzasztóbb formájában, úgyhogy a lakosságnak csak egyharmada maradt életben. Errefelé a tengeren gyakran találtak ide-oda hanyódó hajókat, mert a legénység az utolsó emberig elpusztult.

Végigpusztította a járvány Lengyelországot, Oroszországot és nem hagyta érintetlenül hazánkat sem. Küküllei János csak röviden említi, hogy Magyarországon és a szomszéd országokban is pestis dühöngött.² Valamivel többet tudunk meg Nagy Lajos és a velencei doge levelezéséből. Dandolo András doge ugyanis tudatta a magyar királlyal, hogy a béke végleges megkötése érdekében küldene követséget a királyhoz, de értesült, hogy Magyarországon nagy a halandóság. Erre a levélre 1349 június 7-én kelt válaszában Lajos megnyugtatta a dogét, hogy bátran jöhetnek követei, mert a járvány már megszűnt. Október 7-én a perugiai köztársasággal közölte Dandolo, hogy értesülése szerint az epidémia nagyon szedi áldozatait Magyarországon és hogy a minap halt meg az ifjú királyné is. Ebből tehát azt lehet következtetni, hogy a járvány, amely június elején szűnőben volt, a valószínűleg

¹ F. A. Gasquet : *The great pestilence 1348—49*. London, 1893. 71. és köv. ll. A *Chron. Angliae* a ba. Domini 1328 usque ad annum 1388 szerint «adeo crebre pestis invaluit, ut vix vivi potuerunt mortuos sepelire». A st. albani klostromban rövid idő alatt több, mint 40 barát halt meg. Volt olyan klostrom, melyben 26 szerzetesből kettő maradt életben. *Rer. Britann. mediaevi scriptores*. London, 1874. 27. l.

² *Fontes Dom.* III. k. 191. l. 215. §.

igen meleg nyáron ismét teljes erővel kitört. A királyné — amint a doge leveléből következtetni lehet — szintén a pestisnek lett áldozata, bár Küküllei János csak a királyné haláláról számol be, de az okot nem említi. Mathias von Neuenburg, ki jól értesült a magyar ügyekről, szintén csak megemlíti más hölgyekével együtt a magyar királyné halálát is.¹

Valószínűnek kell tartanunk, hogy maga Lajos is megkapta a ragályt. Ezt olvashatjuk ki Velencének 1349 november 9-én követei számára adott utasításából. Ebben lelkére kóti a követeknek, hogy ha Lajos Erdélyben és olyan egészségi állapotban van, hogy veszély nélkül eléje járulhatnak, folytassák útjukat, ha ellenben a király súlyos állapotáról vagy haláláról értesülnek, szerezzenek információt a viszonyokról és tudják meg, kikre bízta az ország kormányát.² Lajos azonban egészségét visszanyerte és december 17-én a dogéhoz intézett levelében betegségét nem is említi.

A nagy megpróbáltatások általában kétféle hatást váltanak ki a tömegből. Egyik rész Isten büntetését látja a csapásban és haragjának megengesztelését, túlvilági boldogságának biztosítását tartja legfőbb teendőjének. A pestis hatása alatt is azt látjuk, hogy flagellánsok százai lepték el az utakat és városokat, a gazdagok kolostoroknak, templomoknak nagy alanizsnákat adtak és sokan aszkétikus életre szánták el magukat. Van azonban egy másik osztály is, amely a veszedelem és a közeli elmúlás gondolatának hatása alatt élvezni akarja a világ minden gyönyörét, amíg lehet. A pestis után is ez történt. Matteo Villani panaszkodik, hogy az emberiség erkölcstelen lett. Azt hitte volna az ember, — írja — hogy ilyen csapás után az emberek Istenhez térnek, e helyett iparkodnak a rájuk esett gazdag örökséget élvezni s kicsapongób-

¹ Az 1349. április 4-i levélben írja a signoria: «nisi forte casus mortalitatis, que esse dicitur in partibus Ungarie» etc. *Anjoukori Dipl. Eml.* II. 346. l. (284). A király válasza: «Super quo sciat Vestra Dilectio, quod permissione divina plaga huiusmodi . . . nunc in regno nostro eiusdem clementia disponente cessavit». U. ott II. 348. l. (286). L. még u. ott 350. l. (288), 360 (290). — *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit.* XIV. Jahrb. B. VI. 191. Neuenburg krónikája.

² *Anjoukori Dipl. Eml.* II. k. 371. l. (300) és 371. l. (301).

bak, mint előbb voltak. Eszem-iszom, fényűzés, zabolátlan élvezetvágy tapasztalható mindenfelé. A szegény ember munka nélkül jól akar élni, asszonyaik az előkelőket utánózva, drága ruhákban akarnak páváskodni. Ugyancsak erről panaszkodik az erkölcsi kérdésekben egyébként nem kényes Boccaccio is.¹ De ne gondoljuk, hogy csak Firenzében váltott ki a csapás ilyen hatást, hasonló volt a helyzet másutt is. Többek közt Agnolo di Tura is megbotránkozik rajta, hogy minden ember gazdagnak látszik és csak az élvezeteket hajhássza.²

A másik, szintén minden nagy csapást követő jelenség: a nagy gyermekáldás. Buccio di Ranallo szerint valóságos házassági düh fogta el az embereket, s még öreg ember sem riadt vissza, hogy a házasság igájába hajtsa nyakát.³ A pápa a veszedelem idején minden módon törekedett enyhíteni a szenvedést, megnyugtatni a lelkeket, ezért általános búcsút hirdetett, ami jó hatással volt a megrémült hívőkre és külön misét rendelt, melyben Istentől a csapás megszüntetését kéri.⁴

Szándékosan hagytam utoljára a kérdést: hogyan védekezett az orvosi tudomány a pestissel szemben. Általában tehetetlen volt. Chauliac VI. Kelemennek azt ajánlotta, hogy zárkózzék be és senkivel se érintkezzék. A perugiai tudós orvos, Gentile de Foligno szerint illatos fák égetésével kell az egészségesek és betegek közelében tisztítani a levegőt. Hasznosnak tartotta az érvágást, hashajtókat s ajánlotta, hogy az egészségesek gyakran mossák magukat ecettel, borral s kámfort és hasonló szereket szagoljanak.⁵ Chalin de

¹ Muratori Ss. XIV. 1. 4. és *Dekameron* 11. 1.

² *Chron. Sanese.* Ap. Muratori Ss. XV. 123—24.

³ Homo di novant anni la citola pigliosa,

Era tanta la fretta dello rimaritare,

Che erano tante per giorno, non se porria cantare.

Ne aspettavano Domenica molti per nozze fare,

Ne se faceano conscentia de cose che erano care.

Historia Aquilana, 795—99. s.

⁴ I. Viard: *La messe pour la peste.* Bibl. de l'école des chartes 1900. 336—38. l.

⁵ Hecker i. m. 70. és 73. l. — Gentilének atyja is orvos volt,

Vinario szerint minden epidemikus betegség ragályos és minden láz epidemikus lehet. Az érvágást ritkán alkalmazta és csak láztalan pestis esetében égette ki a keléseket.

A nagy veszedelem láttára a francia király parancsot adott a híres párizsi orvosi kollégiumnak, hogy mondjon véleményt a járvány keletkezésének okairól és adjon tanácsot a kezelésre nézve. A tudós kar meghányta-vetette a dolgot és a következőket sütötte ki. Az indiai óceán tájékán a csillagok harcba szálltak a nap sugaraival s az égi tűz hevével és éreztették hatalmukat a tenger vizével is. Az így fejlődő gőz gyakran a napot is elhomályosította és sötétbe burkolta a vidéket. Ez a gőz ismételte 28 napi időközben fel- és leszállását a tengerre, de végül a tűz és a nap annyira kihasználta erejüket a tenger ellen, hogy ennek egy részét magukhoz vonták és a víz gőzzé válva, a levegőbe emelkedett. Ez okból a víz egyes helyeken olyan bűzössé vált, hogy megrontotta a halakat. A romlott gőz a levegőben repült, köd alakjában a világ egyes részeit elsötétítette s itt nem maradt élő lény. Ugyanez fog történni másutt is, ahova a megromlott indiai levegő elér, míg a nap az oroszán jegyében áll. «Ha a mondott helyek lakói nem használják az alább leírt orvosságokat, vagy azokhoz hasonlókat, biztosítjuk őket hirtelen halálukról, hacsak Krisztus kegyelme nem segít rajtuk». Úgy látszik, hogy a csillagok a természet segélyével iparkodnak meggyógyítani az emberi nemet s a nap sugaraival átfúrva a ködöt és felhasználva a tűz erejét is, a köd július 17-ig ronda eső alakjában lehull s akkor a levegő nagyon megtisztul. Mikor a mennydörgés jelezni fogja ezt az esőt, senki se tartózkodjék a szabadban s az eső előtt és után rakjon nagy tüzet szőlővesszőből, zöld babérból, száraz fából, kamomillából minden embertől lakott helyen s ki ne menjen a mezőre dolgozni, míg a föld ki nem száradt, vagyis az eső után három napig.

ő később Ubertino da Carrara orvosa lett (1338—45), majd Perugiába tért vissza s pestisben meghalt. Híres volt mint író is. Művei közül nevezetese a *Quaestio de febre*, a *Commentarok Avicenna Canonesei*-hez, a fürdőről írt értekezések. Kantorowitz: *Cino da Pistoia ed il primo trattato di medicina legale*. Arch. stor. It. s. V. V. 37 (1906), 116—17. l.

Miután így kellőleg feltárta a tudós társaság a veszedelem okait, sor került a védekezés módjaira is. Kerülni kell az ételek különbözőségét, az este, éjjel és reggel hidegét. Ne egyék az ember szárnyast, vizit sem, sem pedig fiatal sertést, vagy öreg ökröt, sem juhot, sem kövér húst. A hús legyen megfelelő korú állaté, legyen meleg és száraz, de ne legyen forró és ingerlő. Ajánlatos a bors, gyömbér, bor. Vacsorázni 23 órakor kell. A száraz vagy zöld gyümölcs borral nem ártalmas, de bor nélkül halálos. A bor világos és könnyű legyen, $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ -része víz lehet. Vörösrépa, konzervek nem egészségesek. Folyékony, hideg ételeket enni a legtöbb embernek ártalmas; éjjel harmat alkalmával egész a harmadik óráig jární halálos. Nem szabad halat enni, ételt esővízben főzni, és mindenki őrizkedjék az esőtől. Ha esett, étkezés után egy kis teriákat kell venni. A fürdő nem egészséges.¹

Ezek nagyjában az orvosi kollégium rendszabályai. De nemcsak a párizsi orvosok hozták összeköttetésbe a járványt a csillagokkal, hanem ez közhit volt. Giovanni Villani szerint az asztrológusok előre tudták a veszedelmet, mert a tavaszi napéjegyenlőségkor a Szűz és Mercurius a nyolcadik házban állt a Kos jegyében, ez pedig mindig halált jelent.²

A pestis alkalmával kitört a népharag az uzsorás zsidók ellen. Rettenetes zsidóüldözés kezdődött, mely csak akkor hagyott alább, mikor a pápa két bullát adott ki, melyekben kiközösítéssel sujtotta a gyilkosokat. VI. Kelemen életírója sajnálja ezeket az elvakult embereket, holott tudhatnák, hogy ez «vagy a csillagok állásából, vagy az isteni bosszúállásból következik.»³ Gentile da Foligno a baj okát abban

¹ *Istorie Pistolesi ecc.* Ed. A. M. Biscioni. Milano. 1845. A végéhez csatolt fejezet.

² I. h. I. XII. c. 83.

³ Baluzius: *Vitae*. I. k. 251. l. — A kor babonás felfogása különféle jelenségekből előre látta a veszedelmet s ezeket a csodás jelenségeket felfedezni vélte a betegség tartama alatt is. Pl. 1348. dec. 20-án napköltekor egy óra hosszáig láttak egy tűzoszlopot éppen az avignoni pápai palota felett. *Cont. Chronici Guillelmi de Nangiac.* Recueil des historiens des Gaules et de la France. XXI. t. 619. — M. Villaninak egy nagyon megbízható egyén, egy franciskánusból lett püspök mondta, hogy Lamech város vidékén három nap és három

találja, hogy a romlott levegő megfertőztette a vért a tüdőben és szívben és ez átterjedt az egész testre. Másutt az orvosok mélyebben tanulmányozták a dolgot. Felvágták a holttestet és a szív körül egy méreggel telt zacskót találtak, amely megmérgezte az egész szervezetet és halálát okozta. Sőt arra is rájöttek, hogy a mérges nedvből sok halálhozó féreg keletkezett. Azért ők is jó ételeket, könnyű bort, illatos fákból rakott tüzet ajánlottak, de a tűz lehetőleg ne füstöljön. Ajánlatos még a teriák, izsóp főve vagy nyersen, a férgek megölésére pedig herba vermenariát, rutát vagy fekete ürmet rendeltek. És mindenki hordozzon magával illatos füveket és azokat szagolja. Különösen ajánlatos az aromatikusszerekből készült labda, melyet jó mindig az orron tartani.¹ A betegség vége felé már a bubókat kezdték felválni és ezzel sok beteg életét mentették meg.

* * *

Ezzel kapcsolatban nem lesz fölösleges egy rövid kép a középkori orvosképzésről, az orvos viszonyáról az államhatalomhoz és az orvostudomány állásáról.

Tudvalevő, hogy a korai középkorban a pogány és a nemrég megtért népeknél a gyógyítás a papok és javasasszonyok és férfiak kezében volt. Az egyház azonban nem nézte jószemmel a papoknak ezt a foglalkozását és különösen az orvosi tudománynak azt a nemét tiltotta, mely vágással és égetéssel volt összekötve, vagyis a sebészetet. Így a sebészet egészen a borbélyok és egyéb sarlatánok kezébe megy át. (A charlatan elnevezés az olasz ciarlare igéből származik, mert ezek a gyógyítók vásárokon kiabálva ajánlgatták a szenvedő emberiségnek tudományukat.) A gyógyítás mestersege először Itáliában emelkedett tudomány magaslatára. A salernói egyetem már a X. századtól nagy hírnévnek örvendett és különféle nemzetiségű ifjak sajátították el ott az orvostudományt. A XIII. századtól kezdve azonban hanyatlott. Az Anjouk inkább fővárosuk, Nápoly egyetemét tölték elő-

éjjel véresőben kígyók estek az égből és megfertőztették a levegőt.
I. h. 1. 1. c. 2.

¹ Diarium Graziani. I. h. 149. 1.

térbe, s ugyanekkor kezdettek hírnévre vergődni a gyógyítás terén a bolognai, páduai, Franciaországban pedig a montpellieri és párizsi főiskolák.

II. Frigyes, ez a minden tekintetben genialis és modern gondolkodású uralkodó, volt az első, aki a gyógyítás ügyét rendezte. 1224-ben edictumot adott ki, melyben szabályozta a tanulmányi rendet, a vizsgálatot, az orvosnak járó honoráriumot és az orvos viszonyát a gyógyszerészhez.

A rendelet értelmében Salernóban nyolc éves a tanfolyam, de ebből hármát előtanulmányokra fordítanak, tehát az orvostudományra tulajdonképpen öt év marad. Elsősorban meg kell ismerkednie a jelöltnek Hippokrates, Galenus, Avicenna, Averrhoes és más neves orvosok műveivel. Tehát először a theoreticum jött, azután a fiziológia, anatómia, egészségtan és a betegség jeleinek felismerése. Ez utóbbi a pulzusból és a vizeletből történt.¹ Miután a gyógyszerismeretet is elsajátította, a jelölt baccalaureus lett. Most már segéde a mesternek, de míg a mester fizetést kap, a baccalaureus díjtalanul tanít. E mellett azonban neki is tovább kellett tanulnia, hiszen az öt évből még csak három telt el, s most következett a gyakorlati rész elsajátítása. A baccalaureus hetente egyszer mestereivel valami tudományos kérdés felett vitatkozott, de ez a tudományos kérdés néha a nevetségesség határán mozgott. Azonkívül egy mester vezetése alatt legalább nyolc hónapig orvosi praxist folytatott, két év múlva pedig jelentkezhetett szigorlatra. Ha ez sikerült, elnyerte a licenciátust, egy ünnepélyes disputa után pedig a magisteri vagy doktori fokot. A doktorátushoz azonban megkívánták a feddhetetlen életet, törvényes születést és az egészséges szervezetet. A fiatal doktor megkapta a négy-szögű barettet, doktori gyűrűt és Hippokrates könyvét s ettől kezdve hosszú talárban kellett járnia. A doktorátussal járt a tanítás joga is.²

¹ Érdekes dolgot mond el erre Gravinai Domokos a durazzói hercegnőről. *Chronicon de rebus in Apulia gestis*. Muratori Ss. XII. pars III. Carducci—Fiorini kiadás. 1903. 13—14. l.

² Peters H.: *Arzt und Heilkunst in der deutschen Vergangenheit*. Monographien zur deutschen Kulturgeschichte. III. B. 13. s köv. II.

Az orvosokat nagyon megbecsülték és előkelő családok büszkéek voltak, ha valamelyik családtag megszerezte a doktori diplomát. Maguk az uralkodók is kitüntették udvari orvosukat. Anjou Károly nagyon érdeklődött az orvosi tudomány iránt, maga is vásárolt orvosi könyveket és Nicolaus de Regio mester, ki számára orvosi könyveket fordított görögből latinra, szép jutalmat kapott.¹ II. Károly nápolyi király orvosának, Franciscus Andree Mayronisnak, míg szolgálatában áll, különös kegyképpen notáriusi jövedelmet rendelt. Vilmos nevű orvosát pedig azzal jutalmazta, hogy a provence-i hatóságok kötelesek voltak birtokában tiszteletben tartani.² Károly Róbert királyunk beteges volt, mikor nápolyi útjára indult és követte — valószínűleg szintén nápolyi származású — udvari orvosa, Jacobus de Cellino mester is. Róbert király unokaöccse orvosának évi 8 uncia arany jövedelmet rendelt, s mikor ezt a jutalmat évekig nem kapta meg, Róbert szigorú parancsot adott az évi díj kifizetésére.³

A salernói iskola konzervatív volt, a régi mesterekhez alkalmazkodott, míg a montpellier-i a XIV. században már a skolasztika szabályait érvényesítette a gyógyászatban. A salernói iskola inkább a gyakorlati részre vetett súlyt, a diagnosztikára és gyógyszerertanra, az anatómiát, fiziológiát elhanyagolta. A boncolást az egyház tiltotta, ezért a szervezetet állatokon, főleg sertéseken tanulmányozták, a velencei tanács azonban idővel ajánlotta évente egy holttest felboncolását.

II. Frigyes rendelete szerint mint orvos csak az működhetik, aki elvégezve az egyetemi tanulmányokat, engedélyt kap az államtól orvosi gyakorlat folytatására. Ez alkalommal újból vizsgálatnak kell alávetnie magát, esküt kell tennie, hogy a szokott módszert használja, a gyógyszerhamisítókat feljeleníti és a szegényeket ingyen kezeli. Ez a szokás az

¹ De Lellis: *Notamenti* etc. I. k. 6. és I. k. 676. (Nápolyi áll. levéltár).

² *Reg. Ang.* 71. v. 335. l. és Raimondus Ottoboninak szolgálatiért birtokot adományoz, majd pedig kiviteli engedéllyel jutalmazza szolgálatát. *Reg. Ang.* 57. v. 139. és 68. v. 49. Nápolyi áll. levéltár.

³ *Anjoukori Dipl. Eml.* I. k. 406—7 (385).

Anjouk korában is megmaradt, de ők — úgy látszik — politikai tekintetben is megkövetelték a megbízhatóságot az orvostól. II. Károly, mikor Corradus de Gaetanak Terra di Lavoro területén működési engedélyt ad, elmondja az oklevélben, hogy Gaeta város bizonyítványából meggyőződött, hogy Corradus a királyhoz hű nemzetségből származik, ezért Raimundus Ottoboni és Guillelmus de Sancto Dompnino orvosok által alaposan megvizsgáztatta, s ezek a sebészetben jártasnak és a gyógyításra alkalmasnak találták. «Mi tehát kivéve tőle szokás szerint a hűségesküt és megfogadtatva, hogy a céh hagyományai szerint híven fog gyógyítani, gyógyításra és a céhben való gyakorlatra az egész justiciarius területére megadtuk neki az engedélyt.»¹

Firenzében a XIII. században, a céhrendszer kifejlődése idején, az orvosok is céhbe álltak s az *Ordinamenti di Giustizia* értelmében a gyógyszerészekkel együtt alkották a hatodik nagy céhet. Az orvos elvégezve a bolognai egyetemen tanulmányait, a céh előjárói előtt vizsgát tett, azután viselhette a szürke prémes bő skarlát ruhát, bársony sapkát és kesztyűt. Bolthelyiséget vett ki, gyakran gyógyszerésszel társult és helyiségében rendelt.² Velencében az orvosi gyakorlatra a Giustizia adta meg az engedélyt és súlyos pénzbüntetéssel sújtotta azt, aki engedély nélkül merészelt gyógyítani. Az engedély kiadása előtt az orvosnak meg kellett esküdnie az 1258-i statutumra. Ha sebészről volt szó, a prior medicorum chirurgiae társaival megvizsgálta a jelöltet, s erre a vizsgálatra meghívta a prior medicorum physicae-t is. Ha a jelölt tudása kielégítő volt, az 1321. évi határozat értelmében felvették az orvos-kollégiumba és megadták neki a gyógyítási engedélyt. Magister Albertino da Padova engedély nélkül gyakorolta a sebészetet, de mivel Marchesino Loredan fejéből ügyesen kihúzott egy nyilat, a nagytanács felmentette a

¹ *Reg. Ang.* 65. v. 112. Viszont «Paulus erat inquisitus et carceratus ex eo, quod practicavit artem chirurgie sine licentia nostra». *De Lellis* VII., 257.

² Perrens: *La civilisation florentine du XIII. au XVI. siècle.* 77—78. l. és *Ordinamenti di Giustizia del 1293.* *Arch. stor. Ital.* Nuova serie. I. k., 38. l.

pénzbüntetés alól. Megtörtént, hogy csak egyes esetekre adtak gyógyítási engedélyt, vagy kimondták, hogy csak családjának tagjait gyógyíthatja az illető. Az orvosoknak boltjuk volt, ahol rendeltek. A község fizetett orvosokat, kik nem kérhettek a páciensektől díjazást. 1333-ban nyolc községi orvos szerepel 56½ lira és 11 sebész 67½ lira fizetéssel. 1350-ben hat orvost és 11 sebészt fizetett a község. A hivatalos orvosoktól büntény alkalmával szakvéleményt kértek.

Először csak két részre oszlott az orvostudomány: belgyógyászatra és sebészetre. A belgyógyász neve *physicus*, mivel a kolostoriskolákban *physica* néven tanították az orvostudományt. A sebész neve: *chirurgus*, elárulja, hogy a sebészetet nem tekintették eredetileg tudománynak, hanem mesterségnek. Ezért a sebészet sokáig a borbélyok, fürdősök kezében volt. Mivel a középkorban napirenden voltak a csetepaték, sokszor volt szükség a sebészekre, azért a velencei tanács megengedi, hogy a borbélyok üzletei akkor is nyitva lehetnek, mikor a Rialto egyéb üzletei zárva vannak, «mivel ilyen időtájban szükséges, hogy a sebesültek szolgálatában kéznél legyen a borbély a Rialton levő üzletében.»¹

Később egyes országokban a sebésztől is megkívánták, hogy legalább egy évig látogassa az egyetemet, de ekkor is a borbélyok kezében maradtak a kisebb operációk és a képzett sebészek rájuk bízta a kétes kimenetelű műtéteket is, mert ők nem akarták magukat és cégüket rossz hírbe keverni az esetleges sikertelenséggel. A sebészeknek általában tilos volt a belgyógyászatba avatkozni. Ezt még a pestis alkalmával is ellenőrizték. Andrea da Padova Velencében a pestis alkalmával gyógyított s több mint 100 beteget megmentett, mégis elítélték a törvény megszegése miatt.²

Nápolyban az engedélyben mindig hangsúlyozzák, hogy mire szól a felhatalmazás. Magister Ciceus alapos vizsga után engedélyt kap «*pro curandis morbis*», tehát általában a betegségek gyógyítására. Ugyanígy megengedi II. Károly, hogy Johannes Benedicti de Odorasio és Rogerius Thomasii, kiket

¹ Cecchetti i. m. *Arch. Veneto*. XXVI. k. 1884. 254—55. l.

² Cecchetti cikke, *Arch. Ven.* XXV. 369.

az ő orvosai «in scientia medicinae» megvizsgáltak, gyógyíthassanak.¹

Az engedélyt nyert orvosok között Nápolyban zsidókat is találunk, sőt magyarországi zsidó is akad magister Moyses de Hungaria személyében, ki Heracleában kapott működési engedélyt.²

Az orvosok közt találkozunk nőkkel, sőt gyakran apácák is gyógyítanak. Nápolyi Mária «licet alienum sit feminis conventibus interesse virorum, ne in matrimonialis pudoris contumeliam irruant et proinde vetite transgressionis incurrant, quia tamen de iuris indicto medicine officium mulieribus est concessum, expedientes attento, quod ad mulieres curandas precipue in morbis eisdem de honestate morum viris sunt femine aprioris», megkapja a működési engedélyt. Hasonlóképpen Margarita da Venusio, miután sebek, fekélyek, egyszerű kelések gyógyítására megfelelő képzettségűnek találták, Róbert királytól szintén működési engedélyt kap (1333). Ugyancsak a sebészetből kaptak működési engedélyt Margareta, a cusenai Thommaso de Rubellis neje és Johanna Goffredi Balduini de Stilo (1344).³

Azonban később nemcsak belorvosokra és sebészekre oszlott az orvosok tábora, hanem valósággal specialistákra is akadunk, kik csak bizonyos betegségekre, illetőleg a sebészet bizonyos ágaira kérnek engedélyt. Magister Róbert sebek gyógyítására és «pro . . . extrahendis lapidibus herniarum», magister Artura de Tessano hólyagkő-operációkra, Zucius de Gentile sebek, kelések és fekélyek gyógyítására, Nicolaus de Ventura a friss sebek és kelések gyógyítására, Philippus de Joanne de Andrea a csonttörések és ficamok gyógyítására kapott engedélyt. Ez utóbbinál az az érdekes, hogy II. Károly sebésze fr. Bernardus Conversus Ord. praed. vizsgáztatta meg. Franciscus de Palót sérvoperációkra képesítették.⁴

¹ *Reg. Ang.* 130. V. 265. l. és 63. V. 112 l. — De Lellis i. m. VII. k. 334. l.

² De Lellis i. m., I. k. 566. l.

³ De Lellis i. m. V. k. 55. l. — *Reg. Ang.* 286. v. — *Reg. Ang.* 293. v. 338. és 342. v. 293.

⁴ De Lellis i. m. VII. 334. — *Reg. Ang.* 167. v. — De Lellis IV. 639. l. és IV. 912. l. — *Reg. Ang.* 119. V.

Nem hiányoztak a szemorvosok sem. Pierre d'Espagne a szemről munkát írt, melyben azt mondja, hogy a szemet hét hártya és három folyadék alkotja s nyolc izom mozgatja. Brandenburgban is volt egy kiváló szemorvos, ki más betegségeket is gyógyít. Rendelő-helyisége nem nagyon bizalmat keltő. Egyik oldalról nyitott barak, egy nagy asztalon kenőcsök, flastromok, kötszerek és amulettek hevernek. Mivel a mester sebész is egy személyben, a másik asztalon a műszerek csalogatják a betegeket : kések, fűrészek, fecskendők, az asztal közelében székek a betegek számára. Az orvos bent foglalatoskodik hosszú ruhájában, a bejáratnál bohóc és jongleur trombitaszóval hívja fel az emberek figyelmét és dicséri a mester ügyességét. Sok páciens jelentkezik : egyik fogat húzatni jött, másik valami tályogot akar megnyitvatni. Az inas leültette a páciens, a személyzet néhány durva tréfát mondott el, a báméskodó publikum majd megszakadt a nevetéstől, közben a mester kihúzta a fájó fogat és felmutatta a közönségnek, vagy megnyitotta a tályogot.

A hályogot is operálták. Egy szemorvostól megkérdezték, hogyan tanulta meg a hályogoperációt. A felelet : azzal, hogy kivettem egy kalapra való szemet.¹

A sebészek a XIII. és XIV. században három csoportra oszthatók. Az első csoportba Ruggiero, Roland és az ismeretlen négy mester (quattro maestri) tartoztak, kik a sebesüléseket és tályogokat írakkal kezelték. A második csoportba a görög-arab iskola tagjai : Ugone, Bruno, Teodorico hasonló esetekben a puhító írak helyett szárítószereket és bort alkalmaztak. A harmadik iskola, az ekklektikus vagy középutas iskola, amely édes kenőcsökkel és flastromokkal dolgozott. A varrást Celso kísérelte meg először, s az elv az volt, hogy sem a külső bőr, sem a belső membrán összevarrása magában nem elegendő, hanem mind a kettőt össze kell varrni. Az arabok a seb szájára hangyát tettek, ezt nevezték *modus suturae cum formicis*-nak. Albucasis a varrást finom állatbélből készült fonállal végezte. Ha a sebesült bele kifordult és megfagyott,

¹ L. ezekre Millot—Carpentier: *La médecine au XIII. siècle*. Congrès d'histoire comparée. Paris, 1900., 180. s. köv. II.

Ruggieroék szerint valamely állatot kell szétvágni és a belet abban megmelegíteni. Közben el kell készíteni a vékony bodzafa-csövet, azt a sebbe bevezetni és a sebet igen finom tűvel és selyemfonállal összevarrni. A négy mester a bodzacső helyett állatgégét tesz a sebbe, s a külső sebet nem varrja össze. Teodorico ellenben bevarrja a külső sebet, mert azon a levegő benyomul, a bélben görcsöket idéz elő, s esetleg a bél ismét kifordulhat. Lafranco mondja ki először, hogy ha a külső seb nem elég széles, hogy a belekhez hozzá lehessen férni, a sebet tágítani kell, s ő ajánlja először a viaszos fonalat a varráshoz. Mondeville a XIV. század első felében azt követeli, hogy a külső sebet rögtön be kell varrni, mert a levegő megfertőzi és hideg is a belső hőmérséklethez képest, bélgörcsöt, rothadást idéz elő. Látott számos sebet, melyeket az orvos rögtön bevarrt és ezek fájdalom nélkül gyógyultak, míg látott nyitott sebeket, melyeket napjában kétszer-háromszor tojásfehérjével preparáltak, s egy hét alatt a gyomor megtelt gennyel, megduzzadt és a beteg, mint a vízkóros, meghalt.¹

Mint érdekességet megemlítem még, hogy börtönorvossal is találkoztunk a XIV. században. A firenzei nagytanács elé terjesztik magister Andreas Bartoli ügyét, ki a Stinche börtönében lévő foglyokat ingyen kezeli, mert a szegény foglyok nem tudnak fizetni sem a kezelésért, sem az orvosságért, pedig gyakran operálni is kell. Ezért kéri a nagytanácsot, adjon Andreának évi 50 forint fizetést. Ehhez a tanács hozzá is járult.² Ugyancsak Firenze rendelte el, «hogy egy orvos se merészeljen Firenze városában valamely 15 éven felüli beteget meglátogatni többször, mint két ízben, hacsak először meg nem mondja a betegnek nyíltan és világosan, hogy gondosan gyónja meg bűneit és ha csak hitelt érdemlő jelentésből nem értesült, hogy a betegség tartama alatt meggyóna vét-

¹ Modestino del Gaizo: *Alcune linee del movimento della chirurgia Italiana nel secolo XIII.* Congrès d'histoire comparée. Paris, 1900. 211. s. köv. II.

² *Reg. delle Provv.* v. 38. p. 97—98. 1350. Firenzei áll. levéltár.

keit.¹ Ez ellen az orvosok közül többen zúgolódtak, miként a tanácsnak tudomására jutott.

Már említést tettem róla, hogy a jogtudomány időnként felhasználta az orvostudományt. Cino da Pistoia, a XIV. század egyik legkiválóbb jogásza egy elég kényes ügyet vitt. Egy férj ugyanis nem akarta törvényesnek elismerni a házasság hetedik hónapjában született fiát. Cino a törvénykönyvben azt találta, hogy Hyppokrates alapján a héthónapos gyermek törvényes. Ő nem tudott hitelt adni az ókor tudós orvosának és kora híres orvosához, a már említett Gentile da Folignóhoz fordult (körülbelül 1326—34 közt). Ez tudomásunk szerint az első eset a középkorban, hogy a jogtudomány az orvostudományra támaszkodott. Gentile igazat adott Hyppokratesnek, de nem fenntartás nélkül. A gyermeket ugyanis meg kell vizsgáltatni derék orvosokkal, hogy testi fejlettsége megfelel-e a házasság időtartamának s csak ez esetben kell törvényesnek elismerni.²

Meg kell még röviden a gyógyszerekről emlékeznem. Az orvosok rendesen maguk szerezték be a gyógyszertárakban az orvosságot s vitték a beteghez, néha azonban ők maguk készítették a gyógyszereket s e célból gyógyfüvek termesztésére kerteket vásároltak. Nápolyban királyi engedélyhez volt kötve gyógyszertár berendezése. Firenzében a céh adta meg az engedélyt. A gyógyszertárakat, amelyek egy-szersmind keleti fűszerszámokat is árultak, a hatóság időnként ellenőrizte. Nápolyban Martell Károly vikárius kamarása panaszt emelt uránál, hogy a gyógyszerészek nem hajlandók üzletük állásáról jelentést tenni, miként kötelesek volnának. II. Károly szigorúan meghagyta, hogy a gyógyszerészek kötelességüknek tegyenek eleget, különben megfelelő eszközökkel kényszerítik őket.³

A gyógyszerek nagyrésze növényekből készült, s azért minden valamirevaló gyógyszerésznek volt gyógynövény termelésére alkalmas kertje. A legelterjedtebb gyógyszer

¹ Reg. Provv. vol. 45. 51—52. p. (Firenzei levéltár.)

² Cino da Pistoia ed il primo trattato di medicina legale. Kantorowicz cikke az Arch. stor. Ital. s V. v. 37 (1906). 118. s. köv. ll.

³ Reg. Ang. vol. 77. p. 78.

a tiriaca, melynek fontos alkatrésze a trochiscus de viperis, miért is a kereskedőket trochistáknak vagy drogistáknak nevezték. Ma is használt szereket is alkalmaztak, pl. a ként bőrbajnál, gyógyszerek készítésénél. A keleti cikkek közül purgálásra használták az aloét, rebarbarát; nagy szerepet játszott a kámfor és flastromalkatrészként használták a ladanum-gyantát. A mastix-gyanta mint gyógyszer és rágószer volt elterjedt. Általában betegség esetében első feladatnak tekintették a beteg beleinek kitisztítását. XXII. János pápa örömmel értesült, hogy a Nápolyban megbetegedett Károly Róbert királyunk láza a purgáló-szerek alkalmazása után erősen megcsökkent.¹

A középkori gyógyászatban fontos feladatuk volt a balzsamoknak és olajoknak is. Ezek készítéséről hallgassuk meg Leonardus de Bertapalea mestert, a páduai egyetem tudós tanárát, kinek vénykönyve a nápolyi Biblioteca Nazionale egyik kódexében maradt fenn. Pl. a borókaolaj így készül: vágd a borókafából megfelelő mennyiséget, vágd azokat darabokra, tölts meg vele egy üvegedényt, amelyen szűk nyílás legyen. Az üres fazekat ásd el a földbe s föléje tedd a telt fazekat s azután kezdődjék meg a desztillálás, de vigyázz, hogy az alsó fazekat ne érje a tűz, mert az megemésztí az olaj egy részét. Száraz fából kell a fazék körül rakni a tüzet, mely előbb közepes, majd erősebb és végül igen erős legyen. Ekkor a felső fazék, melynek fenekén nyílások vannak, levétetik a tűzről, az alsót pedig ki kell ásni a földből és az olajat összegyűjteni. Hasonlóképpen írja le a borókaolaj készítését egy ismeretlen orvos egy vatikáni kódexben, de ő a juniperus gyenge ágait előbb kemencébe téteti, hogy kissé kiszáradjanak, felesleges vizük elpárologjon és az olaj könnyebben oldódjék.² Ez az orvosság filozófusok és kísérletezők szerint hatásosabb a világ minden olajánál. Meggyógyít minden elhanyagolt bénulást (paralisim) és a spasimusnak nevezett

¹ Theiner: *Vetera Mon. Hist. Hung. Sacram Illustrantia* I. 879 (592).

² Bertapalea munkája: *Recepte medicinales et opuscula chirurgica*. Ms. VIII. D. 41 (Nápolyi Bibl. Nazionale). — L. még Vat. Lat. 5377 (Vatikáni könyvtár).

idegzsugorodást, ha melegen és gyakran kenjük vele a testrészt. Ha ételben, italban veszi be az ember, minden lázat megszüntet, orvosol belső bajokat, tisztítja a vesét, elűzi a kezdetleges leprát s meggyógyítja a tagok remegését.

A balzsamot általában desztillálják és ezt mindig lassú tűzön kell kezdeni. Először világos víz folyik, mint a folyóvíz, a második sötétebb és sűrűbb, a harmadik még sűrűbb. Ez a balzsam, míg az első aqua balsani, a második oleum balsami. A balzsamot üvegedénybe kell tenni, pergamennel jól befedni, ezen tüvel lyukat szűrni és ló gyomrába (in ventre equi) a fedeléig betenni s ott 15 napig álljon tiszta levegőn, aztán istállóban kell elhelyezni két napra, majd borostyán nedvével keverve, hat napig a forró napra tesszük ki s így lesz «igazi és természetes balzsam».¹

Az ú. n. *ulcera sordidára* ajánlatos kenőcs az, melyet házi méh nyers mézéből, terpentintből, tojásfehérjéből és árpalisztból készítünk. Másik szintén igen hatásos kenőcs a *costum amarum*, a *betonica*, a százlevelű nedvből, tojássárgájából, viaszból és litargirumból készül, melyet addig főznek, míg beissza a levét és kenőcs lesz.

«Harmadnapos láz esetében végy csalánt és fűzfalevelet egyenlő súlyban, sóval erősen főzd össze, hűtsd le erős ecettel és mikor jön a roham, ezt használd». Hashajtónak igen jó az ecetben főtt szenna.

«Ha soványodni akarsz, végy füvet, mely *herba ventorumnak* neveztetik, főzd meg neked tetsző hússal, ezt edd állandóan és megszabadulsz a felesleges súlytól. Ha álmatlanságban szenvedsz, idd éhgyomorra a *herba porphycaria* nedvét és ez megszabadít a betegségtől, mely nem enged aludni».

Pierre d'Espagne szerint kétféle lepra van: örökölt és ez gyógyíthatatlan, de van gyógyítható is, mikor a négy fő nedv megromlik. Gyógyszere egy sokféle összetételű élelixír, amelyhez *quinta essentia auri et parvarum margaritarum* adandó, s ez a beteget meggyógyítja, mert a romlott nedveket megemésztí, az inadequát nedveket egyensúlyba hozza és az elgyengült egészséges nedveket erősíti.²

¹ Vat. lat. 5377. n. 8. p. ² Vat. Lat. 5377. n. 148. p.

Lepra ellen rendelték a viperahúst is, mint pl. Nagy Lajos királyunk esetében, ki állítólag szintén leprában halt meg. Hogy élete vége felé udvarába került híres lengyel orvosa, a montpellieri egyetemen végzett Radlicza János, mivel gyógyította, azt nem tudjuk.¹

Pierre d'Espagne szembetegség esetében mérsékelt étkezést ajánl, a fűszereket kerülni kell, jót tesznek a purgáló szerek, továbbá a collyrium (szemvíz, vagy kenőcs). A collyriumok közül különösen hatásosak azok, melyeknek főalkatrészük a fecske-, veréb-, fogoly-, sas-, gerle-, darú-, kánya-, bika-, róka-, macskaepe. «A kakas epéje vérehulló fecskefű (celidonia) nedvével és mézzel keverve és a szemre kenve, tökéletesen megélesíti a látást». A lefejezett és szétnyomott hangya a szemhéjra téve, az árpát meggyógyítja. Aki este nem lát, kecskemájjal füstölje a szemét.²

A középkori orvos gyökeresen gyógyította a lethargiát. A beteget megkötöztette, a köteléket gyertyával leégettette testéről, s közben a beteg egész biztosan magához tért. Angol Gilbert a köszvényt, reumát érvágással gyógyította.

A füvekből szirupot, port, kenőcsöt készítettek és ilyen alakban használták gyógyításra. A sáfrány, kömény, korian-drom a már említetteken kívül szintén fontos gyógynövények voltak. A tamariscust lépbajnál használták. Gyakran alkalmazták az ópiumot és kammonagyantát is. Actuarius fahéjból, kutyatejből, nadragulyából, sáfrányból, myrrhából, mákból, borsból, mézből és rutából olyan gyógyszer-t kevert, mely minden betegségre jó volt és a hosszú életet biztosította. Guy de Chauliac munkájából azt lehet kivenni, hogy az operációknál már kábítószereket is alkalmazott. Ez valószínűleg ópium és beléndekmag-lé volt, melyet szivacsban tartottak a beteg orra alá.

¹ L. erre Pór értekezését *Századok* 1902. évf. 209. s. köv. II. Győry hozzászólását u. ott 759 s. köv. lapokon. A magyar orvostudományra nézve l. Fekete Alajos (*Századok*, 1874), Wertner Mór (*Századok*, 1893), Győry Tibor (*Századok*, 1901) cikkét és Vámosy I. művét: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony. 1901.

² Millot—Carpentier cikke i. h. passim.

Meg kell emlékezmem itt, mint a középkorra jellemző dologról, egy tapasztalt orvos ifjabb kollégáihoz intézett tanácsáról is. Szerinte, ha az orvost beteghez hívják, első, hogy érdeklődjék a küldönctől, hogyan kapta a páciens betegségét és milyen tünetek jelentkeztek. Amint a beteghez megérkezik, nézze meg a vizeletet és tapogassa meg a pulzust. A küldönctől nyert információ és az említett vizsgálat alapján mindjárt tájékozottnak mutatkozik és megnyeri a beteg bizalmát, ami igen fontos. Kérdezze meg, meggyónt, megáldozott-e a beteg s magyarázza meg, hogy a lélek méltóbb a testnél, s így annak egészsége fontosabb a testi jólétnél. Ha nem gyónt volna még meg, azt rövidesen meg kell tennie, mert a betegség gyakran a bűnből származik. Ezután a beteg bizalmát kell minden módon megnyernie. Nem szabad habozni, mert ez rossz hatással van a szenvedőre. Először közömbös dolgokról beszéljen, aztán vizsgálja meg a vizelet színét, sűrűségét és hogy milyen alkatrészek vannak benne. Hasonlóképpen vizsgálja meg a pulzust. A pulzus változása mutatja, hogy beteg az illető, a vizelet rávezet a betegség fájára. A nyugtalan betegnek ígérjen gyógyulást, de félrevonva a hozzátartozókat, tudathatja velük a beteg súlyos állapotát. Nagy figyelmet kell fordítani az általános és különös jelekre, ha sikert akar elérni.

Mivel az orvos sok esetben igen messze lakott, a beteg családja meghívta asztalához. Ezt elfogadhatja. Asztalnál, amint szedett az egyes tálakból, sose mulassza el érdeklődni a beteg állapota iránt. A páciensre ugyanis jó hatással van, ha látja, hogy a finom ételek mellett sem feledkezik meg róla. Étkezés után menjen be a beteghez s dicsérje meg az ételleket, ennek a beteg örülni fog.

Mikor működését befejezte, vegyen búcsút a családtól ilyenformán: A Mindenható irányította munkánkat és méltóztatott közreműködésünkkel visszaadni hozzátartozójuk egészségét. Kívánjuk, hogy továbbra is jó egészségben tartsa meg az Isten. Ha valaki közülük megbetegszik, forduljon hozzánk és mi mindent félretéve, rohanunk segítségére. A mult megfelelő honorálása zálog lesz a jövőre. Legokosabb addig felvenni a honoráriumot, míg a beteg szenved,

mert az adásra kész kéz a gyógyulás után könnyen visszavonatik.¹

A középkor orvosát sok tekintetben befolyásolta a kornak számos balga hiedelme, így különösen az asztrológia. Minden fontos operációnál, sőt az egyszerű érvágásnál is figyelembe kellett venni a csillagok állását. Éppen így megzavarta a tisztánlátást a skolasztika túlhajtása. Pl. arról vitatkoznak az orvosok, jó-e az árpatea a lázas betegnek. A vita azzal végződik, hogy ez az orvosság nem lehet előnyös, mert az árpatea substantia, a láz pedig accidentia.²

Nagy vonásokban vázoltam a középkori orvostudomány állását. Ha visszagondolunk gyermekkorunkra, sokszor mosolygunk, sokszor szégyenkezünk naivságunk, tudatlanságunk, tévedéseink miatt, pedig ezek a tévedések, a belőlük levont tapasztalataink, a nehezen gyűjtött ismeretanyag alkotja alapját a meglett kor tudásának, biztosságának. Így vagyunk az orvosi tudomány terén is. Nevetségesnek tűnik fel előttünk a középkori orvos balhiedelmeivel, babonáival, gyarló kísérleteivel, pedig ezek a gyarló kísérletek alkotják az alapot, melyen a mai orvostudomány felépül.

MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ A. Lecoy de la Marche: *Le treizième siècle littéraire et scientifique*, 1887. 340—42. l.

² Millot—Carpentier cikke i. h. 171. l.

KÖLTEMÉNYEK.

A bihari föld.

Orromba még a szántás drága gőze,
Ötven éve hordom. Szívemben dobog
A föld, amelyből vétetett a vérem :
Bihari homok.

Álomvárom mind belőled gyúrtam,
Ami jószág bennem azóta is él,
Sohsem felejtett ősi földön termett
Bihari kenyér.

Emlékeimnek mámoros ködében,
Szavaimban ami még ma is dalol :
A száldobágyi venyigéken termett
Bihari bor.

Ami megmaradt még régi otthonomból,
Bármily gaz a világ s bármilyen bolond,
Két ölnyi föld, hol apám pora nyugszik :
Bihari domb.

DUTKA ÁKOS.

Goethe verseiből.

A jóindulatúakhoz.

A költő nem szívest néma,	Minden hibám, reménységem,
Világ elé vágyik néha,	Kín és harc, mely jutott nékem,
Hol lel gáncsot és babért.	E csokorban mind virág
Gyónásra nem jó a próza	S az ifjúkor s az öregség,
S örömet vallunk sub rosa	Hiba serény, mind, hogy tessék,
Múzsáligetben azért.	Dalvirágát hinti rád.

Első veszteség.

Ah, az első szerelemnek
Szép napját ki hozza vissza,
Ah, ki hoz a szép időkből
Csak egy órát vissza még!

Szívem sebe vérzik árván
S gyászolom új s új panasszal,
Hogy szerencsém sírba' rég!

Ah, ki hoz a szép napokból
Csak egy órát vissza még!

Utóérzés.

Ha rügyet bont a venyige,	Könny pereg le az arcomról,
A hordókban a bor éled.	Bármit teszek, bárhol járok.
Ha a rózsák újra nyílnak,	Bizonytalan, ködös vágy az,
Szívem, mi lel akkor téged?	Mi szívembe beszivárog.

S végül magam vigasztalom,
Amíg bolygok oda s ide,
Hogy az ilyen szép napokban
Lángolt értem Dorisz szive.

Folyó mellett.

A feledésnek tengerébe
Folyjatok, drága dalaim.
Tavaszkor nem zeng lány s legény sem,
Elhallgatott a tarka rím.

Csak lánykámat zengtétek sírva
S az hűségemért kinevet.
Csak vízre voltatok felírva,
Vigyen el víz hát titeket.

A távollévőhöz.

Hogy elveszítélek, való hát?
 Elröppentél, szép édesem?
 Minden szavad és drága hangod
 Fülembe cseng még, érzem.

Mint a vándor reggel hiába
 Tekint a magas égre fel,
 Ha fent a kéklő levegőben
 Pacsirta rejtve énekel:

Pillantásom aggódva így száll,
 Át bokron, réten, fenyvesen.
 Csak téged hívlak dalaimba,
 Jer vissza hozzám, kedvesem!

Talált virágszál.

Erdőn jártam,	Szól, amíg ujjam
Csak úgy magam,	Letépni kész:
Mit sem keresve	Letörsz? Fonnyadjak?
És céltalan.	S rám kérve néz.

Lombárnyban kis	Kiástam gyökérrel
Virág remeg.	A gyenge tőt
Ragyog, mint csillag,	S elültetém egy szép
Mint szép szemek.	Ház előtt.

Egy csöndes kertbe
 Vittem én.
 Most virul tovább
 Mint friss remény.

Önimádás.

A függöny ide-oda leng
Szomszédnőm ablakán.
Bizton kémlelve lesi azt :
Itthon vagyok talán?

Kíváncsiságának hiszen
•Oka más nem lehet :
Féltő harag hogy gyötri-e
Még most is szívemet?

De a szép lány szívében, haj,
Ily kérdés nem fakad.
Látom, csak estszél lengeti
A függönyszárnyakat.

Németből fordította

FELEKI SÁNDOR.

SZEMLE.

A Közoktatási Tanács feladatai.

Elnöki megnyitó beszéd a Tanács első ülésén, okt. 1.

Az újjászervezett Országos Közoktatási Tanács első ülését az Országos Felsőoktatási Tanács május hó 11-én tartott első teljes ülésével egy napon kívántuk megtartani. Sajnos, a közbejött akadályok miatt ez nem volt lehetséges, pedig ez a találkozás nem a véletlen műve volt. Az Országos Felsőoktatási Tanács létesítésével ugyanis az 1871-ben alapított Országos Közoktatási Tanács akkori egyetemi szakosztálya kelt új életre, a most új szervezethez jutott Országos Közoktatási Tanács pedig többszörös átszervezés után az 1871. évi középiskolai és népiskolai szakosztályokból alakult ki. A történeti összefüggés mellett azonban a két szerv között megvan a tárgyi összefüggés is. Az Országos Felsőoktatási Tanács életrehívása és az Országos Közoktatási Tanács újjászervezése a közoktatásügyi igazgatás most folyamatban levő racionalizálásának szükségszerű következményeképpen történt meg. Az átszervezés tényében — hangsúlyozom — semminő bíráló szándék sem rejlik a régi Országos Közoktatási Tanáccsal szemben.

Az Országos Közoktatási Tanács régi szervezetében is a kormányzat élénk, aktív és hasznos tanácsadó szerve volt. A közoktatásügyi kormányzatot a Tanács hetedfél évtizeden át mindig lelkiismeretes buzgalommal és komoly szakértelemmel támogatta a népiskolai és középiskolai nevelés és oktatás nagy kérdéseinek megoldásában. Szervezetének módosítását és összetételének revízióját csupán az iskolai nevelés és oktatás elvi irányításában érvényesíteni kívánt új szempontok, egész közoktatásügyi igazgatásunknak ezzel összefüggő átszervezése s az ipari és mezőgazdasági szakoktatás nevelési és tanulmányi felügyeletének tárcám hatáskörébe történt átvétele tette szükségessé. Az iskolai nevelés és oktatás elvi egységének szintetikus elgondolása határozza meg az Országos Közoktatási Tanács új szervezetét. Az iskolatípusok és különböző szaktárgyak szerint való tagolódás mellőzésével valamennyi iskolatípus nevelési és oktatási feladatainak, módszerének, eszközeinek és egész szellemének elbírá-

lása egyazon szervnek, a Tanács általános nevelési és oktatási szakosztályának hatáskörébe utaltatott. Külön szakosztályok csupán az általános irányú iskolákban és a mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi szakiskolákban folyó gazdasági irányú szakoktatás különleges problémáinak tárgyalására és megvitatására alakítottak. A Tanács személyi összetételének megállapításánál, tekintettel az elmélet és a gyakorlati élet követelményeinek egyensúlyára, az eddig szinte kizárólag szakpedagógusokból álló testületben és annak vezetésében helyet adtam az iskolai oktatás problémáit az élet szemszögéből néző s a nemzetnevelés kérdését az egyetemes nemzetpolitika keretében szintétikusan szemlélő szakértőknek is.

Az új szervezetében most megalakuló Tanács legközelebbi feladatairól, a tárgyalása, megvitatása és feldolgozása alá kerülő kérdésekről az Elnök Úr Önagyméltósága van hivatva nyilatkozni. Magam csupán néhány elvi szempontra és konkrét kérdésre kívánok egész rapszódikusan rámutatni, melyek tekintetében a Tanácstól véleményt és javaslatot várok.

A múlt század specializáló szellemének, az egyes tantárgyakat képviselő szakpedagógusok szakbeli elfogultságának és a materiális világszemléletnek hatása alatt iskoláinkban az utóbbi évtizedekben a nevelési szempontok szinte teljesen háttérbe szorultak az ismeretközlés irányadónak vélt szempontjai mellett. A szakismereti anyagnak a tudományok haladásával párhuzamos bővülése a szaktudósokat és pedagógusokat a maguk tárgykörében a tanítási anyag folytonos gyarapítására, a szakismereti oktatás körének lényeges kibővítésére csábította. A gyakorlati élet követelményeinek az iskolában leendő érvényesítésére irányuló törekvés az iskolai tantárgyak és tananyag szaporítására vezetett. A szakszerűség és gyakorlatiasság fejlesztésének örve alatt a gyermeket terhelő ismeretfölöslet került a tananyagba, az iskola nevelési tevékenysége pedig oktatótevékenysége mellett szinte teljesen háttérbe szorult. Az iskola elhanyagolta erkölcs-, jellem-, értelmnevelő feladatát, ismeretközlő és tudásgyarapító feladatát pedig a gyermeki értelem színvonalának és a gyermeki agy befogadóképességének figyelembevétele nélkül kívánta minél teljesebben és tökéletesebben megoldani. Korunk szintétikus iránya, átfogóbb pedagógiai eszményei és a spiritualizmus felé hajló világszemlélete szükségképpen vonja maga után s — bár talán paradoxonnak látszik — a gyakorlati élet szempontjai is megkövetelik ennek a túlzásba vitt szakismerethalmozásnak korlátozását s az erkölcsi, jellembeli, értelmi és világnézeti nevelés szempontjainak erőteljesebb érvényesítését. A magyar iskola egyetlen típusának sem lehet célja

és feladata a pusztá szakismeretközlés. Valamennyinek elsőrendű célja és feladata a jövő magyar életre való céltudatos előkészítés, az ifjúság intenzív erkölcsi nevelése, jellemének szilárdítása, kötelességtudásának fejlesztése, vallás-erkölcsi és nemzeti alapon nyugvó egészséges magyar világszemléletének kialakítása. Amelyik iskola ezt a feladatot megoldja, jórészen eleget tett a gyakorlati életre való nevelés szellemének és igényeinek is. Az új iskolában tehát a nevelő szempontnak újra el kell foglalnia a maga helyét a tanító szempont mellett.

A nevelés egyik hatalmas eszközt látja ma a közvélemény, és látom magam is a rendszeres és korszerű iskolai testnevelésben. A pedagógusok körében a testnevelés úgynevezett túlhajtatásával szemben még ma is felhangzó elfogult bírálatnak végre el kell hallgatnia azoknak a kézzelfogható és szemmel látható nagy eredményeknek láttára, amelyek az erkölcs- és jellemnevelés és a nemzeti nevelés terén nálunk és világszerte a helyes testnevelési oktatás nyomán jelentkeznek. Nem akarok itt a közismert angol példára hivatkozni, de ki kell emelnem azt a nagy nemzetnevelő hatást és erkölcsi értéket, amit a magas színvonalra emelt testnevelés nyomán Itáliában éppen napjainkban látunk működni és gyarapodni.

A közvéleményt évtizedek óta foglalkoztató iskolapolitikai kérdések közül talán a legvitatottabb az elmélet és gyakorlat, az iskola és élet viszonyának problémája. A nemzetnevelés problémakörének valóban legfontosabb kérdései közé tartozik az elmélet és gyakorlat egyensúlyának alapvető kérdése. Amióta az iskola megszűnt kiváltságos osztályok és kivételes elmék oktató- és nevelőintézete lenni, természetszerűleg merültek fel és merülnek fel ma is mind fokozottabb mértékben a gyakorlati követelmények iskoláinkkal szemben. Kérdés, mekkora teret engedhetünk az elméleti követelmények rovására ezek érvényesülésének. Míg a nevelés kérdésében valamennyi iskolatípussal szemben azonos és egyetemes érvényű elvi eljárást kell alkalmaznunk, az elméleti és gyakorlati követelmények tekintetében disztinkválunk kell a magasabb általános műveltséget adó s a felsőbb tudományos képzésre előkészítő középiskola — a gimnázium — és a gyakorlati pályákra nevelő összes többi középfokú és alsófokú iskolatípusok között.

A középiskola a nemzet szellemi elitjét neveli s ezért tanulmányi rendjében szükségképpen több teret kell adnunk az elméletnek, mint a többi iskolatípusban: itt is óvakodnunk kell azonban teoretikus oktatás túlságba vitéletől. A gyakorlati élet követelményeire a középiskolai oktatásban is figyelmet kell fordítanunk s az egyes szaktárgyak oktatásában megfelelő teret kell adnunk a gyakorlati és gyakorlatilag

értékesíthető ismeretek közlésének. Az egész tanulmányi rend gyakorlatibbá vált, mikor a középiskolai oktatás gerincévé a humanisztikus, avagy pedig a természettudományi ismeretek helyett a nemzetismereti oktatást tettük s ezáltal a kozmopolisztikus elméleti oktatást a magyar életre való neveléssel helyettesítjük s az oktatásban — az elméleti alaphoz szigorúan ragaszkodva ugyan — teret adunk a gyakorlati életben szükséges alapismeretek oktatásának, az élő nyelvek oktatását pedig sokkal gyakorlatibb alapra kívánjuk helyezni. Ez a kérdés nehéz próba elé fogja állítani a Tanácsot, mert a nyelvtanítás gyakorlati irányú reformja többé nem halasztható. Bármily tiszteletre méltó elméleti elgondolás és célkitűzés alapján folyt legyen eddig a nyelvtanítás középiskoláinkban, az út, melyen járt, a módszer, melyet követett és az eszközök, melyeket felhasznált, nyilvánvalóan tévesek. Az élő nyelvek oktatásában a latin nyelv és az anyanyelv tanításának ott helyénvaló, de a modern nyelvek tanításában helytelen sablónja szerint járunk el. Gyakorlati nyelvismeret helyett az illető nyelvet anyanyelvükként tanító nemzetek tanulmányi rendjéből kölcsönzött grammatikai, irodalmi, kulturális ismereteket s ennek megfelelő, de a magyar gyermek számára nehéz, unalmas, sőt gyötrelmes olvasmányokat adunk. Pedig a magyar középiskolában az élő nyelvtanítás célja csak gyakorlati lehet: a nyelvkészség és nyelvismeret megalapozása, fejlesztése és gyarapítása. Ha a felsőbb fokon, a nyelvet már meglehetősen ismerő és használó tanulók olvasmányait az illető nyelven írt jelesebb írók műveiből és a nyelvet beszélő nemzet kultúráját ismerető tanulmányokból választjuk is ki, az irodalmi, történeti, művelődési ismeretek rendszeres közlése nem a nyelvoktatás, hanem a megfelelő szaktárgyak oktatásának körébe tartozik. A praktikus nyelvtanítás, ha ettől a helyén nem való ballaszttól megszabadul, nemcsak a kívánt gyakorlati célt fogja elérni, vagy legalább megközelíteni, hanem a túlterhelés egyik legfőbb okát is kiküszöböli.

A népiskolában, a polgári iskolában és a reáépített gazdasági irányú — mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi — középfokú iskolákban, az elméleti alap tiszteletbentartásával bár, a gyakorlati szempontok lehetnek csak irányadók. A mai rendszerben egy másodrendű középiskola éppen nem tiszteletkeltő szerepében jelentkező polgári iskolát vissza kell adnunk eredeti rendeltetésének. A polgári iskola nem lehet továbbra is kistisztviselőket és altiszteket előkészítő iskola. A polgári iskolának a nemzet nagy tömegeit gyakorlatias szellemben s a gyakorlati gazdasági pályák felé nevelő iskolatípusnak kell lennie. Tanulmányi rendjét az 1927:XII. tc.-ben foglalt helyes célkitűzés máig sem érvényesült szellemének megfelelően kell a túlzott elméleti

sallangoktól megszabadítva, gyakorlati irányban módosítanunk. Itt is, épp úgy, mint a népiskolában és a továbbképző népiskolában, meg kell különböztetni a városi és falusi, ipar-kereskedelmi és mezőgazdasági irányú típust s ez utóbbiban az eddiginél sokkalta nagyobb teret kell adnunk a mezőgazdasági ismereteknek.

Az a megegyezés, melyet a közeli napokban a szakoktatás kérdésében a földművelésügyi miniszter úrral kötöttem s amelynek értelmében hatásköröm valamennyi szakiskola nevelési és tanulmányi felügyelete tekintetében elismertetett s viszont a földművelésügyi miniszter s szakközegeknek közreműködése a tömegnevelő iskolák gazdasági szakoktatása tekintetében biztosított, másfelől az iparügyi miniszter úrnak és szakközegeknek a kultusztarca igazgatása alá került ipariskolák szakfelügyelete tekintetében hasonlóképpen biztosított közreműködése garanciát szolgáltatnak arra, hogy a polgári iskola s épp így népiskoláink gyakorlati irányban leendő átszervezése teljes sikerrel lesz végrehajtható. A népiskolai gazdasági oktatás jövője szempontjából különös jelentőségű a földművelésügyi miniszter úrral a tanítóképzőintézeti mezőgazdasági oktatás, a gazdasági szaktanítóképzés és a tanítókat továbbképző szaktanfolyamok ügyében létesített megállapodásunk.

A nemzeti élet gyakorlati igényei s a családvédelem végre komoly elbírálás alá került problémájának szempontjai követelik a már-már egészen problematikus értékű diplomákat osztogató leánygimnázium és tanítónőképzőintézet mellett oly leányiskolatípus létesítését, amely a valódi szükséglet mértékére redukált közismereti tárgyak mellett a női léleknek és hajlamoknak inkább megfelelő művészeti és élő nyelvi ismereteken kívül családnevelési, és háztartási, szociális és egészségügyi, mező- és kertgazdasági, gyors- és gépírási s mérsékelt kereskedelmi ismereteket és női kezűgyességeket foglalna tantervébe. Mivel ennek a leányiskola-típusnak elsorvadását képesítő jogának hiánya okozta, általános műveltséget adó szerepe mellett ezt az új iskolát speciális pályákra előkészítő magasabb — társadalomegészségügyi, gazdasági és háztartási, kereskedelmi és könyvviteli, iparművészeti és egyéb művészeti — tanfolyamok és főiskolák előkészítő iskolájaként kell megszerveznünk. Ezzel az iskolatípussal és a társadalomegészségügyi szakoktatás-, a szülésznő-, gondozónő-, ápolónő-, óvónő- és védőnőképzés átszervezésével kapcsolatban merül fel egy magasabb színvonalú s a nyolcosztályos leánynevelő iskolára épülő szociál-higiéniai főiskola létesítésének problémája is.

A nevelés és oktatás, valaminint az elmélet és gyakorlat kérdéseinek tisztázásával összefüggésben oldandó meg a túlterhelésnek fen-

tebb már jelzett okok következtében évek óta napirenden lévő kérdése. Iskoláink mai tanterve s. az iskolai oktatáson túl követelt külön tanulmányok ma tagadhatatlanul nehéz, a legjobb képességű gyermekeket is súlyosan megterhelő szellemi feladatok elé állítja a tanuló ifjúságot. Ezt a túlterhelést kiküszöbölendő s a gyermeki agy befogadóképességéhez és helyes szellemi fejlődésének követelményeihez mért tanulmányi rendet megvalósítandó, a legerélyesebb intézkedésre vagyok elszánva. Ez irányba haladva, az egyes szaktudományok képviselői és szakpedagógusok részéről netalán felmerülő s a némely iskolatípusban amúgy is igen nagy számú tantárgyak szaporítására és a tananyag körének, főleg elméleti elemekkel leendő felesleges bővítésére irányuló, egyoldalú törekvéseket a leghatározottabban vissza kell utasítanom. Ezeknek honorálása szakszempontból semmiféle komoly eredményt nem hozna, az általános műveltség szempontjából pedig legtöbbször csak fölösleges ballasztal terhelné a fiatalságot.

Fontos és mielőbb megoldandó probléma az iskolai kiválasztás kérdése. A szelekciónak a közigazgatásban való érvényesítéséről szólva, a minap részletesen beszéltem az iskolai szelekció szükségeségéről, feladatairól és céljáról. Ezért most csupán röviden kívánom felemlíteni, hogy e kérdés megfelelő megoldását az egyetem és a középiskola szempontjából a legsürgetőbb feladatokat közé sorolom.

Az Országos Közoktatási Tanács újjászervezésével eddig más kormányzati szervek hatáskörében intézett kérdések is a Tanács véleményező hatáskörébe utaltattak, közülök az iskolai filmoktatás, az ifjúsági könyvtárak és ifjúsági irodalom s a tankönyvek kérdése. Mindhárom kérdésnek sok ága-boga, sokféle összefüggése és vonatkozása van s ezért minden részlet mellőzésével, de különös nyomatékkal hívom fel a Tanács figyelmét rájuk.

A kérdések tömkelegéből kiragadott néhány probléma taglalásával korántsem meríthettem ki az Országos Közoktatási Tanács feladatkörének ismertetését. Csak jellemezni kívántam e kör kiterjedését és sokoldalúságát és hangsúlyozni óhajtottam, mely kérdések megoldását tekintem legközelebbi feladatommak. Ehhez a nemzeti élet szempontjából nagy horderejű munkához hathatós segítségüket kérve, melegen üdvözlöm az Országos Közoktatási Tanács elnökét, alelnökeit és tagjait.

Hóman Bálint.

IRODALOM.

A gazdasági élet új fejlődése.

Dr. báró Malcomes Béla : *A gazdaság új fejlődése*. Az antiliberális irány rendszeres vizsgálata, különös tekintettel a nemzetközi vonatkozásokra. — Dr. Vajna György és Társa kiadása, Budapest, 1936, 731 l.

Mai társadalomgazdasági életünket a nyugati művelődés országaiiban a bizonytalan tapogatódzás lépései jellemzik. A mult század második felében és a jelen századnak a világháborút megelőző éveiben abba a feltevésbe ringattuk magunkat, hogy többé-kevésbbé egységes társadalomgazdasági «rendszer» követünk. Teljes valóságában azonban ez a tőkegazdasági rendszer soha és sehol fenn nem állt. Az alapjául szolgáló szabad versenyt mindig és mindenhol közületi beavatkozásokkal, azaz gazdaságpolitikai rendszabályokkal korlátoztuk. Különbségek az egyes országok között csupán a beavatkozás mélységének fokai szerint voltak. A tőkének szabad szervező ereje mégis mintegy legfelsőbb irányelvként lebegett előttünk és minden beavatkozó rendszabályt csak ettől való eltérésnek tekintettünk. A világháború itt nagy változást hozott. Rázkódtatásai elég nagyok voltak ahhoz, hogy tőkegazdasági rendszerünket elvben is sutba dobjuk és helyébe más gazdasági felfogások híveivé szegődjünk. Zavarba jutunk azonban, ha új felfogásainkat mint rendszereket névvel kívánjuk illetni. Zavarunk aránylag még azokra az országokra vonatkozólag a legkisebb, amelyekben egyoldalú párturalom áll fenn és amelyeknek gazdasági rendszerére ilyképpen az uralkodó pártnak nevét alkalmazhatjuk. A bolsevista, a fasiszta vagy a nemzeti szocialista gazdasági rendszer fogalmának tehát még valamelyest határozott tartalma van. Ily szélsőséges rendszerek azonban manapság csak három országban : Szovjetoroszországban, Olaszországban és Németországban uralkodnak. A nyugati művelődés összes többi országa félúton habozik a többé-kevésbbé tudatosan elhagyott tőkegazdaság és ezen új rendszereknek egyike-másika között. Bizonytalanul felemás elvekkel küzködnek. Tisztán csak a későbbi történeti távlat fogja megmutatni, hogy tapogatódzásuk merre vezet. Aki

fejlődésüknek útját már ma kívánja áttekinteni, igen nehéz kérdés megoldására vállalkozik.

Ezt teszi szerzőnk nemrég megjelent hatalmas kötetében. Korábbi írásainak központjában is a tőkegazdasági rendszer hanyatlásának kérdése állt. Hosszabb előkészület után most azt a célt tűzte maga elé, hogy a gazdaság legújabb fejlődésének problémáját a maga egész terjedelmében tudományosan megvilágítsa. Munkájának bevezetésében a gazdasági szabadelvűség közvetlen történeti előzményeit, kibontakozását, majd pedig a vele ellentétes irányú társadalomgazdasági áramlatok elhatalmasodását vizsgálja. Azután a világ-gazdasági válság kifejlődésének magyarázatát igyekszik nyújtani. Azét a válságét, mely 1929-ben indult el útjára és amelynek a harmincas évek közepetáján már utolsó fejezeteihez értünk el. A válságnak először hatalompolitikai és társadalompolitikai háttérét nézi. Utóbb tér rá tulajdonképpeni gazdasági tartalmának fejtegetésére. Itt egyaránt figyeli egyes termelési ágainknak és gazdasági forgalmunknak válságos jelenségeit. Egyaránt boncolgatja ezeknek a jelenségeknek mind nemzetgazdasági, mind pedig világ-gazdasági vonatkozásait. Az új gazdasági rend gyökerét társulási szellemünk térfoglalásában látja. A társulásnak először azokat a hatásait kutatja, amelyek a termelés és az értékesítés körül mutatkoznak. Velük kapcsolatosan utóbb a nemzetközi gazdasági együttműködésre vonatkozó törekvéseket is feltárja.

A munka tengelyében azok a vizsgálódások állnak, amelyeket a gazdaság legújabb fejlődésével kapcsolatos gazdaságpolitika köré épít fel. Szempontjait itt nagyjában a termelési politika, a kereskedelmi politika és a pénzügyi politika rendszabályai szerint csoportosítja. A gyakorlati közgazdát viszont kétségtelenül az az áttekintés fogja leginkább érdekelni, amelyet a szerző az egyes országok gazdaságának legújabb fejlődésével kapcsolatos intézkedésekről nyújt. A zárt tervgazdasági rendszereket és a tervgazdasági intézkedéseket csak részben alkalmazó gazdasági rendszereket nem kevesebb mint 25 különböző európai és tengerentúli országra vonatkozóan mutatja be, igen szemléltető módon. A munkának a gazdaság új fejlődéséről és a jogról szóló fejezete a modern gazdaságjog szempontjából tartalmaz figyelemreméltó megfigyeléseket. Ezek az alkotmányjog, a magánjog és a külkereskedelmi jog vetületébe állítják mai gazdasági intézményeinket és megint több ország legfontosabb idevágó berendezéseinek boncolgató ismertetését ölelik fel. Leginkább itt is a legújabb magyarországi fejlődés irányelveit domborítja ki.

A könyv utolsó fejezete azokról a változásokról szól, amelyeken

közgazdaságtani elméleteink a gazdaság legújabb fejlődésének hatása alatt átmentek. Különös figyelmet Malcomes általános felfogásához képest azoknak a tanításoknak szentel, amelyek az egyoldalúan egyénies és szabadelvű közgazdaságtannal szemben szerves, egyetemes és fejlettebb gazdaságpolitikai vonatkozásokat hangsúlyoznak.

A kötetnek előnyei között első helyen áll az a kivételesen nagy irodalmi felkészültség, amellyel szerző problémáinak megoldásához fogott. Ez az előny különösen azért emelendő ki, mert manapság, sajnos, túlságosan is gyakran találkozunk oly idevágó kísérletekkel, amelyek a szakirodalom megvetésének álláspontjára helyezkednek. Nyilvánvaló, hogy az ily kísérleteknek zöme már eleve is kilátástalan. Szerzőnk viszont állandóan kapcsolatban igyekszik maradni az eddigi szakbavágó kutatások eredményeivel és megelégszik ezeknek imitt-amott való továbbbépítésével. Nem vállalkozik arra, hogy nagyhangúan sajátjaként tüntessen fel oly tanokat, amelyeket előtte már mások is fejtegettek. Dicséretére válik, hogy a magáéval ellentétes irányú felfogásokat is messzemenő tárgyilagossággal mutatja be és hogy a bennök lelhető értékes elemeket szívesen domborítja ki. Irodalmi forrásmunkájának kiépítésében addig megy, hogy tudományos szakmunkákon és szakfolyóirati tanulmányokon kívül még a tárgykörét érintő újságcikkek és képviselőházi, valamint egyéb nyilvános beszédek méltatására is kiterjeszkedik.

Nyilvánvaló, hogy az anyagnak ezzel a tárgyalási módjával szükségszerű hátrányok járnak. Forrásmunkájának lelkiismeretes feltárásában helyenként túljut a szokásos határokon és inkább az új gazdaság kérdéseinek irodalmát, semmint azoknak önálló kifejtését nyújtja. Ilyen hely munkájában azonban nem akad sok. A szorosabb értelemben vett gazdaságtudomány szempontjából sajnálatos, hogy szerzőnk számos oly forrásmunkát is felhasznál, amelyeknek komolyabb tudományos értékük nincsen. Ezek gondolkörével kapcsolatosan azután maga is könnyen siklik át az inkább zurnalisztikai fejtegetések síkjára. Inkább csak ilyenmű fejtegetéseiben fordul elő, hogy egyoldalú felfogásokra ragadtatja magát.

Általában azonban hazai közgazdasági irodalmunknak értékes alkotásával állunk itt szemben. Gyakorlati gazdasági életünkön is sokat lendíthetnénk, ha mindazok, akik alapvető kérdéseivel foglalkoznak, ezt ily alapossággal tennék. Különös figyelmet az a lelkes bizakodás érdemel, amellyel szerzőnk a gazdaságpolitikai beavatkozások jogosultságát indokolja. Eddigelé inkább úgy láttuk a dolgot, hogy az általában bizakodó álláspont a gazdasági szabadság mellett tör lándzsát, mert tőle várja leginkább azoknak a jótékony

erőknek érvényesülését, amelyek társadalmi összefüggéseink természetes rendjében rejlenek. Ezzel szemben úgy mondtuk, hogy a bizalmatlan felfogás éppen azért híve a gazdaságpolitikai beavatkozásoknak, mert emberi tökéletlenségünkre való tekintettel nem hisz a szabad gazdaság érvényesülésének jótékonyágában. Szerző elég bátor ahhoz, hogy ezt az egész gondolatsort megfordítsa. Szerinte inkább ahhoz kell bizakodás, hogy lerázzuk magunkról az anyagi kényszerúségek igáját, hogy magasra tartsuk szellemi célkitűzéseink lobogóját és hogy ily alapon nyíltan merjünk gazdaságpolitikailag irányító rendszabályokat alkalmazni. Azt a felfogást viszont, amely megnyugszik a szabad gazdaság rendjének tökéletlenségeiben, kishitűen bizalmatlannak bélyegzi. Ebben a merész beállításban oly társadalomerkölcsi, társadalombölcseleti, sőt metafizikai gondolatok rejlenek, amelyeknek bővebb kifejtése kétségtelenül érdekes és értékes viták alapját szolgáltatná.

Ily bővebb kifejtésre talán a munka tervezett második kötetében még alkalma lesz. Ebben a második kötetben egyébként bíráló szempontból szándékozik ismertetni az egyes országokban létrejött antiliberális rendszereket, a reájuk vonatkozó tételes törvényeket és az ezek alkotására indító okokat, valamint a velük kapcsolatos gyakorlati intézkedések eredményeit. Eddigi mondanivalója alapján fokozott érdeklődéssel tekinthetünk második kötete elé. Azt a célját azonban, hogy a magyar tudásvágynak és a magyar nemzeti érdekvédelemnek hasznos segédeszközt nyújtson, már első kötetével is elérte.

Surányi-Unger Tivadar.

Hauptmann Gerhart új szindarabja.

— *Hamlet in Wittenberg.* — Schauspiel. — S. Fischer Verlag, Berlin. —

Hauptmann írói sorsa — vagy szerencséje — roppant változó. Első, szociális drámái idején az új nép-dráma apostolaként köszöntötték; Vilmos császár kormánya és udvara pedig indexre tette. A nagy háború alatt nemzeti büszkeség tárgya volt, mások csúfolódva Schiller-Ersatznak nevezték. A Harmadik Birodalom összetörte a nevét viselő táblát az utcasarkon, szülőhelyén. Új darabja előbb könyvben jelent meg, 1935-ben s csak egy év múltán jutott színpadra, Berlinben, a Deutsches Theaterben. Pedig aránylag gyöngébb műveiben is sok a drámai erő s mindben van legalább egy-két jelenet, mely igazán nagy író műve. Új darabjában nagy feladatra

vállalkozott : Shakespeare *Hamlet*jének előzményeit akarta megírni, elképzelése szerint, mintegy előkészítést adni a shakespeare-i darabhoz, Hamlet jelleméhez. Shakespeare nőalakjairól írva, Heine sem állotta meg, hogy egy vonást ne húzzon Hamlet arcképén ; azt mondja : mikor Wittenbergbe indult, elment búcsút venni Polonius házához, szeme Opheliát nézte s keze a kínált búcsúpoharak közül egy üres után nyúlt. Hauptmann Hamlet egész fiatalságát akarja felidézni, wittenbergi életét ; mint maga írja : «visszafelé kiegészíteni a költő művét», a dán királyfi Sturm- és Drang-korát mutatni meg a Luther városában (s ezzel egy kissé a németiséghez kapcsolni). A kort erőteljes vonásokkal jellemzi. Útszéli kocsmába vezet ; az udvaron cigányvajda tart kegyetlen ítéletet egy suhanc fölött, aki az ő fia halálát okozta, mert választottját, Hamidát, elcsábította. Bent a kocsmában két «fahrender Scholár», akik latin szavak hadarása közben zsebelnek s forgatják bunkós botjukat ; egy spanyol nemes, aki szemet vetett a cigánylányra. Ide toppan be Hamlet s kíséretében Horatio, egy német és egy dán Student, s kamarásai : Rosenkrantz, Guldenstern, a dán udvar kémei a királyfi mellett ; pénzzel tömők, hogy tönkre tegyék. Hamida a mélázó Hamlet térdéhez borul védelemért, mégis Don Pedro ragadja magával. Ez a Don Pedro gyanús alak, mintha fel volna bérelve Hamlet élete ellen, úgy sarkához tapad. Hamlet lelke tele van e leánnyal s megvív érte az utcán a donnal és megsebzí, aztán félrehúzódik német barátjainak várába. E különös mese során sok shakespeare-i vonással találkozunk, elszórtan. A királyfi már itt is fekete ruhát visel ; fekete hercegnek is hívják ; a don azzal gúnyolja, hogy mindent feljegyez írótablájára ; jó vívó, amint látjuk. A történet számai is fonódnak. Megtudjuk, hogy Hamlet wittenbergi tervét anyja ellenezte, nagybátyja pártolta, aki rajta van, hogy a királyné ne nélkülözze nagyon hadban járó férjét ; ez előrevetíti, amit Shakespeare *Hamlet*jéből tudunk. Még egyebet is. Don Pedro betegen azt üzeni Hamletnek : utazzék haza, amilyen gyorsan csak tud és minden valamirevaló karddal őriztesse a király személyét. Horatio Hamletet is félti a dontól s a királyfi barátaival kardjára esküszik, hogy Hamletet el nem hagyják — a terem visszhangja ismétli : Esküdjetek! — Így fejt ki s hoz előre szálakat a költő, melyek Shakespeare szövegében mintába futnak. A cigánylány meséje azonban eredeti. Ily rejtélyes nőalak, ily boszorkányos varázslat, efféle gonoszkodó Mignon Hauptmannak több darabjában előfordul : Rautendelein, Pippa, a Károly császár Gersuindja a megrontó bájnak más-más árnyalatú változatai ; s a komoly olvasó szinte hajlandó bennök személyes emléket sejteni, azon homályos

életszakaszból, midőn Hauptmann mint szobrásznövendék tűnik el a szem elől s évek multán mint író toppan elő. Hamlet a cigánynép történetét kutatja könyvekben ; színdarabot ír Kophetua királyról és a cigánylányról s színésztársulatot keres, hogy előadassa ; — ez is az igazi Hamlethez kapcsolódik — még pedig a lány szerepét igazán lánnyal. Hamida áll be s a valóságban játsszák végig a király és kolduslány szerelmét. Amint elbeszélni halljuk, pompás menetben vonultak a térre, ahol trón várta őket. Hamlet elmegy Melanchton-hoz, megkérni, adja össze őket, oly egyszerűen, mint annak idején Luthert gazdasszonyával.

Egyszerű ember, férfi vágyom lenni,
Ki csöndes boldogsága örömében
Világtól távol él s mit sem akar.

Ez a Hamlet vágya. S Melanchton bölcsesége :

Tanács nélkül
Volt s úgy lesz mindig, a valódi tett.

«Az álmon uralkodni kell tudni, különben betegséggé lesz» — mondják. Igen ; Hamlet barátjai füttyöket hallanak a kert felől, Hamida szobájában kötélletrát talál. Meglesik, amint a cigányfiú föllopózik hozzá s a méltatlan kis Kleopatrát bilincsbe verik. A «kiszámíthatatlan Proteus» egyszerre kiejti kezéből játékszerét, megkomolyodik. Nyársakat farag a kandalló mellett, jövődöbeli ellenségei ellen. Atyja nevenapját készülnek ülni, róla beszél Horatió. Atyjához való viszonyát különösen állítja elénk Hauptmann. Anyja hívta haza ; különben maga jön érte. E hírre Hamlet azt felelte : «Tüstént hazamennék, ha atyám, a király, kívánná. Mit szolt ő ehhez ?» «Nem avatkozott bele». Hamlet : «Úgy látom, nem tart rá érdemesnek, hogy gondoljon velem». Hauptmann Hamletjének bálványozása ebből ered atyja iránt, hogy ily magasan, közönyösen látja maga fölött. Most azt mondja Horatió : «Ide hallgass, Horatio! Nagy tisztesség ért : Királyom és atyám most először törődött velem... Emlékezzél csak : Anyám készült meglátogatni. S helyett most meglepő módon atyám cselekedte». S lihegve elbeszéli, hogy Melanchton-tól jövet lába egyszerre gyökeret vert ; mintha valaki jött volna szembe ; szolgálai nem láttak senkit. Füst gomolygott körötte, egyre sűrűbben. «És én tudtam, Horatio, ki volt ez árnyék. A sors. — Haza-jövet az úton kétszer láttam atyámat, lovon, páncélban, szembe jött velem s hogy kardhossznýira ért, eltűnt. De, hidd a vagy nem, a levegőben függve maradt, mint pók fonala, egy szó, hozzám, alig lehelve,

— valami, mint : Isten veled, eszedbe jussak!» — El akarják halasztani az esti lakomát. «Azt nem. Legyen halotti tor, valakié, talán enyém, fiatalságomé. Képzeld, Horatio, a vértés heros, rostélya nyitva, úgy nézett reám — s halántékáról mintha vér csöpögne . . .» A lakomán atyjára emeli a kupát, akit maga mellett lát, Horatio megkérdi : «Hová meredsz? — Reá, az idegen világbeli magas vendégre.» «Az üres kép, mégsem üres, atyám alakja az». — Szinte előlegezése ez a szellemjelenetnek az őrhelyen, a másik Macbeth látomásának a lakomán. Így megy át az alak a shakespeare-i Hamletbe.

Hozzák a hírt az öreg király haláláról, de Hamlet fogadja őket a hírrel. A Shakespeare szavait mondja róla : «Ő volt az ember, vedd akármi részben. Mását e földön nem látok soha». Hamlet föl-emelkedik a súly alatt, jövő feladatára gondol ; kint ágyúk szólnak, bent élje térdelnek, üdvözik Hamlet királyt.

E jelenetben, mely itt a darabot végzi, benne van a tragikum, melynek Hamlet elébe indul. Királynak megy haza és nagybátyját találja a trónon. Sejtí okát atyja halálának, akit bálványozott. Meg van sebezve érzésében, hátra állítva a pályán ; kizökkent vele a világ.

A darab, szellemesen, sűrűn érintkezik a Shakespeare *Hamlet*-jével, ha nagy kitérőket tesz is. A Hamida-történetet bizonyára épp oly jól lehetett volna mással pótolni ; ide népdramáinak régi ereje vonzotta ; ebben is vannak oly részek. minőt csak nagy költőnél találni. Ilyen Hamlet szerelmi vallomása : «Du bist ein Kind! Das Kind! Du bist das Volkslied». A jellemzésben vannak kitűnő mondatok, mint Don Pedro Hamletről : «Ihr seid der Mann, um alles zu verlieren». Kivált az utolsó szín, Hamlet látomásának elmondása, mesteri erejű. Maga a gondolat bátorsága igazi költőhöz méltó. Ha tervéről beszélt volna, bizonyára minden jó embere igyekezett volna a kivítettől visszatartani. Most ő is azt mondhatja ezeknek : a derekas tett tanács nélkül jön létre.

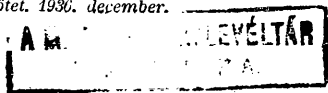
V. G.

ÜGYÉSZI FÜGGETLENSÉG ÉS ANYAGI IGAZSÁG.

A kir. ügyészség intézménye hazánkban mindössze 65 éves multra tekinthet vissza. 1871-ben, az elsőfolyamodású kir. törvényszékek és kir. járásbíróságok felállításával egyidejűleg alkotta meg a magyar törvényhozás ezt az igazságszolgáltatási szervet, még pedig bevallottan a francia *ministère public* mintájára. S alig van igazságszolgáltatási intézményünk, melyről bátrabban és biztosabban elmondhatnók, hogy ellenére idegen eredetének, a külföldi minta szinte betűszerinti átvételének, ez a szervezet minden tekintetben bevált, a két emberöltőnyi gyakorlati alkalmazás után általános vélemény és közkeletű mondás, hogy azt, ha eddig nem tettük volna, ma fel kellene állítani, még pedig lényegében úgy, ahogy azt az 1871-i ügyészégi alaptörvény megalkotta.

Miért volt szükség ennek az intézménynek a meghonosítására s miért volt képes ily közmegnyugvásra meggyökerezni nálunk ez az idegen szervezet, ennek az okai is ma már banális közhelyek a büntető perjogi tudományban és a bírói gyakorlatban.

A közép európai államok büntető eljárás-jogában, így hazánkban is a XVIII. század végéig uralkodott nyomozó rendszer és különösen az ezzel összeforrott tortura rendszere ellen előbb csak egyes emelkedett szellemű szakemberek és bölcsészek, majd a felvilágosodott társadalom egyetemes felzúdulása és állásfoglalása — Montesquieu-nek az angol alkotmányos államról adott magasztaló leírása nyomán — mindenütt a *vádrendszert* állította oda mint az eszményileg tökéletes büntető eljárási rendszert s az esküdtszéket mint legalkotmányosabb bírói szervezetet. Ennek a két intézménynek a törvénybeiktatásával vélte a XIX. század első

felének liberális és a demokratikus eszmékért rajongó jogászi közvéleménye a nyomozó rendszer és az abszolutizmus viszásságait és visszaéléseit, a hatósági önkénykedést, a Kabinet-justiz uralmát megszüntetni.

Ez a két követelés annyira átment a köztudatba, hogy mikor Magyarország az 1867-i kiegyezés után végre hozzáfoghatott a modern büntető igazságszolgáltatási intézmények kodifikálásához, szinte önként értendő legelső feladatnak tekintették az elsőfolyamodású kir. törvényszékek mellé a a vádrendszer legjellegzetesebb intézményének ismert *kir. ügyészség*, mint *közzvádoló hatóság* felállítását. Az 1871 : XXXIII. t. c. miniszteri indokolása nem is látta szükségesnek hosszabban magyarázni az új intézmény jelentőségét, egyszerűen utalt arra, hogy «miután a modern büntető eljárás a vádlói formák között mozog», a közzvád rendszere szükségessé tette oly közeg létesítését, mely a közzvádat képviselje.

A képviselőházban ugyan számos éles ellenzéki felszólalás történt a javaslat ellen, melyek utaltak arra, hogy az ügyészség a francia abszolutizmus teremtménye s nem felel meg az alkotmányos állam követelményének, Többen egyenesen tiltakoztak a kir. ügyészség felállítása ellen, mint amellyel a kormány az ötvenes évek abszolutizmusa által önkényesen behozott «államügyészséget» akarja visszacsempezni az alkotmányos életbe. Különösen Lázár Ádám képviselő mutatott rá az igazságszolgáltatást fenyegető veszedelemre, mert a miniszteri utasítás alatt álló ügyészség nálunk is ellenőre, «zsandára» lesz a bíróságnak. Győrffy Gyula képviselő pedig határozati javaslatot nyújtott be, hogy a javaslat 5. §-a akként módosíttassék, hogy a kir. ügyészség mind a kormánytól, mind a bíróságtól független szervezet legyen. Arra is rámutattak többen, hogy Angliában, az alkotmányosság mintaházájában nem volt és ma sincs kir. ügyészség, illetőleg közzvádoló hatóság.

E kifogásokkal szemben a javaslat hívei fölényesen hivatkoztak arra a tényre, hogy Anglia kivételével az összes nyugat-európai kultúraállamok az 1808-i francia Code d'instruction criminelle-ben reformált modern államügyészséget, mint közzvádoló hatóságot, habozás nélkül átvették, mint a vád-

rendszer elengedhetetlen követelményét. Pulszky Ágost képviselő, akkori nagy jogbölcse szűnk, a *Times*ből idézte mint legfrissebb hírt, hogy az angol alsóházban is javaslatot nyújtottak be az ügyészi intézmény felállítására iránt s az alsóház el is fogadta a javaslatot.¹ Érdemes azonban hangoztatni azt a tényt is, hogy a javaslat említett 5-ik szakaszát, mely az ügyészségnek a kormány alá rendeléséről szól, a képviselőház csak 17 szótöbbséggel (111 — 94 ellen) fogadta el. A főrendiház már egyhangúlag, egyetlen szó megjegyzés nélkül tette magáévá az egész törvényjavaslatot.

A francia mintától a magyar törvényhozás mindössze annyiban tért el, hogy nem tette a kir. ügyészséget a bíróság ellenőrévé. Ezt már az 1871-i alaptörvény a legvilágosabban kifejezi, majd a Bp. a tisztultabb büntetőperjogi ismeretek alapján ezt részletes szabályokkal is kiépíti. Talán érdekes lesz azt is megemlítenem, hogy az 1871-i ügyészségi alaptörvényünk miniszteri javaslata a kir. ügyészségnek az ügyvédek felett is némi ellenőrzést kívánt biztosítani, de ezt, egyenesen a Deák Ferenc felszólalására, egyértelemmel törölte a képviselőház. Az igazságügyminiszter helyettese (Horváth Döme) azzal próbálta védeni a javaslatnak ezt a pontját, hogy egy 1804-i udv.-kancelláriai intézkedés értelmében az ügyvédek által elkövetett visszaélések esetében a kir. ügyigazgató (Causarum regaliū Director) teljesíti a vizsgálatot. Deák Ferenc, Ghyczy Kálmán és mások azonban erőteljesen hivatkoztak arra, hogy a kir. ügyigazgató csak vádat emelhetett az ügyvédek ellen, de felügyeleti joga felettük nem volt s emberemlékezet óta ezt nem gyakorolta.

¹ Ebből a hivatkozásból tényleg helytállónak bizonyult Angliának ily irányú törekvése és ott 1879-ben fel is állították a *Director of Public Prosecutions* hivatalát, mely a közvádloői állások rendszeresítését hozta volna magával, azonban alig öt év múlva ezt a szervezetet megszüntették. 1908-ban aztán a *Prosecutions of Offences Act*-tal Anglia ismét felállította a központi vádhatóságot (*Director of public Prosecutions*) s a «közvád igazgatóját» felhatalmazta helyettesek kinevezésére (a költségvetésben engedélyezett létszámig), azonban az angol vádhatóság még mindig csak tapogatózó kísérlet a teljesen kiépített francia ügyészi szervezethez képest.

Figyelemreméltó adat az is, hogy a képviselőházban erőteljes tiltakozások hangzottak el a miniszternek a kir. ügyészség tagjaival szemben biztosítani kívánt elmozdítási joga (a bírósághoz áthelyezés) ellen is. Az egyik felszólaló azzal indokolta kifogását, hogy «aki nem jó ügyésznek, az bírónak sem való», Tisza Kálmán ellenben (még az ellenzék padjairól) jobban az elevenjére tapintott azzal a megjegyzésével, hogy a miniszternek ez a joga a bírói függetlenséget is veszélyezteti, mert a kir. ügyész is alapjában véve a bírói státusba tartozik, csak egy kis fizetési pótléka van, amit azonban elveszít, ha «nem teljes hűséggel és alázatossággal teljesíti kötelességeit». Ezeket a kifogásokat azonban a képviselőház többsége mellőzte.

Az uralkodó koreszmék és jelszavak lenyűgöző erejére mindenesetre beszédes példa a kir. ügyészi intézménynek ilyen rövid úton történt meghonosítása nálunk. Mert abban tökéletesen igazuk volt a képviselőház ellenzéki felszólalóinak, hogy a kir. ügyészi intézmény a francia zsarnok királyság, az ancien régime teremtménye volt és Anglia, melyet méltán tekintett a középeurópai liberális közvélemény az alkotmányosság mintahazájának s ahol a tudományos műnyelven ú. n. *tiszta* vádrendszer ősidőktől fogva máig valóban fennáll, nem ismeri a rendes közvádloi szervezetet, ami eléggé igazolja, hogy a vádrendszer meghonosítása nem követeli meg feltétlenül a közvádli hatóság, a kir. ügyészség létesítését. A francia nagy forradalom hármasszója, különösen a jogegyenlőség és a politikai szabadságjogok fogalmainak a nimbusza s a napoleoni kodifikáció bámulatos sikerű alkotásai azonban annyira imponáló hatással voltak hazánkban is a jogászai közvéleményre, hogy a francia jogintézményeket, így köztük az ügyészséget is (épp úgy, mint a francia intézménynek vélt esküdtzséket) szinte gondolkodás nélkül a modern jogállam elengedhetetlen követelményeül tekintették.

Ma, 65 évvel a kir. ügyészi intézmény megalkotása után, a két emberöltőnyi gyakorlat s az azóta óriási mérvben fellendült tudományos irodalom tanításai nyomán csak a legnagyobb elismeréssel és hálával gondolhatunk vissza az ügyészi alaptörvény megalkotására. Kifogásolni valót ugyan

mind magában az alaptörvényben, mind az újabb szervezeti törvényeinkben és az azok nyomán kialakult gyakorlatra vonatkozólag bőségesen tudnánk felhozni, azonban magát az alapvető reformot, t. i. az addigi chaotikus büntető eljárásunk szokásjogi szabályai közé a közvádlói, illetőleg a kir. ügyészi intézmény beillesztését és ezzel a külsőleg vádrendszerű, de tartalmilag a vád- és a nyomozó elvek kombinációjára épített «vegyes rendszer» megszilárdítására a döntő tényező beállítását csak örömmel lehet nyugtáznunk. Amennyire követésre méltó volt az angol jogból a *vádelv*nek az átvétele, annyira súlyos hiba lett volna a vádképviselőt tekintetében is az angol magánvádlói rendszernek, az ú. n. *népvád elv*nek a követése, aminek a fogyatkozásait és tökéletlenségeit nem szükséges itt vázolni.

A francia *ministère public* intézménye, ha eredete, illetőleg történeti kifejlődése szomorú időkre, a zsarnok királyok véreskező önkénykedéseire és a mennél sűrűbb vagyonkobzások lehetővé tételére és keresztülvitelére vezethető is vissza, de végeredményben ez az intézmény lett az, mely kialakította a modern állami közvádlói gépezetet s ezzel megteremtette a mai leghelyesebb büntető eljárási rendszert azzal, hogy levette a bíróság válláról a hivatalból eljárás, a bűnüldözés egyoldalú terhét, lehetővé tette, hogy a bíróság valóban csak ítélő fórum legyen, mely pártatlanul, az előtte igazukat vitató felek bizonyítékainak gondos mérlegelése alapján állapítsa meg a történeti igazságnak megfelelő tényeket s ezek alapján mondja ki a törvény értelmében igazságos döntést. A kir. ügyészség felállításával s a nyomozásnak, a hivatalos bűnüldözésnek reá, mint állami szervre ruházásával lett a büntető eljárás igazi peres eljárássá, vádperré, mely hasonlíthatatlanul nagyobb biztosítékot nyújt az anyagi igazság érvényesítésére, mint a régi nyomozó rendszer a maga borzadalmas kínzókamaraival, a hóhérsegédeknek már az eljárás elején a vizsgálóbíró által való hivatalos igénybevételével.

A háború utáni s különösen a mai pesszimisztikus korszakban, amikor divat lett a XIX. század liberális és individualisztikus felfogását és annak alkotásait lekisebbíteni, talán időszerűtlen a vádrendszer és a kir. ügyészség meghono-

sításával dicsekednünk, annál inkább, mert már ebben az annyira ostorozott nagy fellendülési korban is a büntető per-jog legelső elméleti mesterei, az osztrák Glaser és a mi Balogh Jenőnk, bátran rámutattak a vádrendszer, az ú. n. «vádper» hiányaira és ferde túlhajtásaira s már a XIX. és még inkább a XX. század eddigi törvényhozási munkálatai is igyekeztek és igyekeznek ezeket a ferdeségeket lenyesegetni. Így már a magyar Bp. elvetette az 1872-i Csemegi-féle Sárga könyvünknek azt a helytelen rendelkezését, hogy a felsőbb bíróság nem szabhat ki magasabb büntetést, mint amit a vádló indítványozott. Legújabb örvendetes mozzanat gyanánt pedig azt emelhetem ki, hogy a német nemzeti szocialista uralom — sok másirányú túlhajtása közt — nagyon helyesen eltörölte a reformatio in peius tilalmát a felsőbbbíróságokra nézve. Felette okos reform, melyet nálunk Vargha Ferenc, jómagam és több fiatalabb kartársam régóta hiába sürgetünk.

De ha érdemben igazat kell is adnunk Balogh Jenő azon elméleti tanításának, hogy a mai büntető eljárás nem két ügyszél között folyik le, mert az állam egyszerre vádló és bíró is nem lehet, hanem az az államnak a jogrend fenntartására irányuló feladatából folyólag indíttatik a terhelt ellen, — de formailag ma is fenn kell tartanunk a vádrendszert, mert a büntető eljárás egyik alapvető tétele még mindig az, hogy «vád nélkül nincs eljárás», a bíróság maga nem lehet vádló. A vád emelésére és képviselésére pedig hasonlíthatlanul helyesebb a bírói szervezethez simuló és mindenütt jól bevált francia ügyészséget, mint az angol jog kuszált népvád-rendszerét venni mintául.

Természetesen a francia vádhatósági rendszert se szabad mint abszolút tökéletességet bálványozni és annak túlzásait is átvenni. Így helyesen mellőzte már a Bp. előtti gyakorlatunk, a Sárga könyv és maga a Bp. is a kir. ügyészség vádmonopóliumát, valamint az ügyészségnek a bíróság ellenőrzésére feljogosítását. Sajnos, az ítélkezés teljes szabadságát, illetőleg a bíróságnak a vádlói indítványtól való függetlenítését még a Bp. sem biztosította az egész vonalon, mert a részleges jogerő elvének és a reformatio in peius tilalmának a fenntartásával a felsőbb bíróságokat még mindig korlátozza,

esetleg meggátolja az anyagi igazság érvényesítésében az ügyészi, illetőleg vádlói indítvány vagy perorvoslat hiánya vagy téves volta.

Általánosságban azonban megállapíthatjuk, hogy a kir. ügyészség ebben a modern alakjában kétségtelenül a büntető eljárás sikerének, az anyagi igazság megvalósíthatásának és ezzel a társadalmi rend és az egyéni szabadság oltalmának egyik legfontosabb szerve lett, mely eddigi, több mint félszázados működése alatt hathatósan hozzájárult büntető igazságszolgáltatásunk színvonalának a legmagasabbra emeléséhez. A magyar kir. ügyészség a magyar bíróságnak valóban nem ellenőre, nem «zsandára», hanem buzgó segítőtársa akart lenni és az is volt mindig eddigi működése alatt s igyekezett megkönnyíteni a bíróság nehéz munkáját, előkészíteni, lehetővé tenni a valóban igazságos ítélet meghozatalát s ezt tekinti ma is legfőbb hivatásának.

Az 1871-i ügyészi alaptörvény sarkalatos tételei közül, melyek a kir. ügyészség hármas feladatát, a nyomozás, a vádképviselet és a büntetések végrehajtása körüli teendőit, tartalmilag pedig az ügyészség kettős jellegét, igazságügyi hatósági és ügyféli minőségét nagy általánosságban meghatározzák, — amiket aztán a Bp. írt le és szabályozott teljes részletességgel — egyedül a kir. ügyészségnek az igazságügyminiszter alá rendelése, vagyis a bírói függetlenségnek az ügyészség tagjaitól való megtagadása az, ami — mint láttuk — már akkor, az alaptörvény alkotásakor élénk vitát vont maga után s azóta is a tudományos szakirodalomban többször felvetett és szinte megoldhatatlannak látszó vita-kérdéssé nőtt ki magát.

Kétségtelen, hogy az ügyészségnek az igazságügyminiszter alá rendelését is, épp úgy, mint az ügyészségi szervezet egységének és bürokratikus berendezésének tételeit a mi alaptörvényünk a francia jogból vette át. Míg azonban a kir. ügyészség egysége és a főnöki rendszer ellen sem tudományos, sem gyakorlati okokból a törvény 65 évi élete alatt panasz vagy aggály nem merült fel és ez ma sem emelhető, addig a miniszterrel szemben való alárendeltség, az ügyészi függetlenség teljes hiánya már pro és contra alapos érvekkel vitat-

ható, annál inkább, mert a francia jognak ez a tétele már nem is talált mindenütt oly osztatlan helyeslésre és elfogadásra, mint a többiek.

A szakirodalom régóta hirdeti az államügyészség függetlenítésének a gondolatát, mint az anyagi igazság érvényesítésére és a büntető igazságszolgáltatásnak a politikai befolyásolástól való gyökeres megszabadítására irányuló alkotmányos követelményt. Az államügyészségnek a német partikuláris államok törvényhozásai által száz évvel ezelőtt történt sorozatos felállítása idején a német szakirodalom — élén a nagy Mittermaierrel — már tisztán látta ennek a kérdésnek a horderejét s ha maga Mittermaier még nem követelte is kifejezetten a független ügyészséget¹ s annak tagjai részére az elmozdíthatatlanságot, a későbbi írók közül mind többen, így Holtzendorff, az V. (braunschweigi) német jogászgyűlés többsége, majd az újabbak közül Birkmeyer már nyíltan sürgetik az ügyészi függetlenség és önállóság törvényhozási biztosítását.

Hazai szakirodalmunkban a múlt század hetvenes-nyolevanas éveiben tartott jogászgyűléseken a vádképriset alakjai feletti jogászi viták során többen hangoztatták az ügyészi függetlenség jelentőségét, közöttük elsősorban maga Kozma Sándor, az első budapesti kir. főügyész, a magyar kir. ügyészi intézmény gyakorlati kialakítója, aki nagy életbölcsességgel mutat rá arra, hogy a közvádlói intézmény elleni kifogásoknak és bizalmatlanságnak az oka egyrészt a törvényhozásoknak a közvádlo jogköre feletti habozásában, másrészt a közvádlói intézmény eszméjének téves felfogásában keresendő, mely «a közvádlót mint a vádlottnak az állam által felfogadott feltétlen üldözőjét s mint a változó hatalomnak mindig kész eszközét» tekinti. De ha majd — így fejezi be fejtegetéseit — a közvádlo jogkörének helyes körülírása után általánossá lesz az a meggyőződés, hogy: «a közvádlo nem ellenség, hanem az igazságszolgáltatás rendes funkcionáriusa, aki nem büntetést, hanem *igazságot keres*

¹ L. K. Elling: *Die Einführung der Staatsanwaltschaft in Deutschland*. 1911.

és szorgalmaz, aki nemcsak vádol, hanem azt el is hárítja, sőt véd is . . . akkor majd a közvádlót is utóléri az a bizalom, melyet a bíróság már világszerte meghódított magának.» Ennek az elérése végett látja szükségesnek Kozma is, hogy a közvádlo, *amennyire lehet*, függetlenné tétessék, azaz, ha az ő függetlensége nem is lehet olyan nagy, mint a bíróé, de a függetlenségnek legalább olyan nemével legyen ellátva, hogy : «degyen mindig *csak az államnak*, de sohase legyen a — különösen alkotmányos országban — pillanatonként változtatható tetteleges hatalomnak a közege.»

A ma élő nagy büntetőjogi íróink közül pedig Vargha Ferenc, még mint koronaügyész-helyettes vetette föl *Ügyészség és politika* című egyik legjelesebb essayjében — a darabant-korszak tanulságaként — a független ügyészség gondolatát. Sőt ő egyenesen azt igyekszik kimutatni, hogy ügyészségi alaptörvényünkben nem is folyik a miniszteri utasítás joga, ez csak az «alárendelés» szónak téves értelmezése folytán ment át a köztudatba és lett szerinte is élő joggá. Ugyancsak Vargha már mint ny. koronaügyész — hosszú ügyészi multja tanulságaként — vetette fel újból¹ különösen a *koronaügyész függetlenítésének* a kérdését s a jogegység szempontjából kívánja, hogy a koronaügyész, mint a szállóigévé lett «jogegység őre», — ha már a miniszteri utasítás teljes mellőzéséről nem lehet is szó — de a minisztertől függetlenül tehessen legalább utólag megjegyzéseket, adhasson tanácsokat. kitanítást s ennek keretében kötelező útmutatást is az alsóbbfokú ügyészségi szerveknek. Ennek az utóbb említett gondolatnak a megvalósítását sürgette Magyar István is, mint koronaügyész.² Azonban mindkettőjük törekvése sikertelen maradt.

*

Indokolt és kívánatos-e a kir. ügyészségnek a függetlensége, helyes-e az ennek törvényhozási biztosítására való törekvés, ez a kérdés is nézetem szerint azok közé a nehéz problémák közé tartozik, melyeket nem lehet egykönnyen

¹ Jogállam 1931. évi 3—4 f.

² Büntetőjog Tára 1931. jan.

odavetett igen-nel vagy nem-mel elintézni, mert mindkét álláspont, a helyeslés és a tagadás mellett is megdönthetetlennek látszó érvek sorakoztathatók fel. Mint oly sok nagy kérdésében a tudománynak, ebben a gyakorlatiasnak látszó kérdésben is nézetem szerint ma csak dualisztikus feleletet lehet adnunk.

Az ügyészségi alaptörvény világos rendelkezése szerint a kir. ügyészség a bírósággal szemben független, de az igazságügyminiszternek alárendelt szervezet. Ezt a függőségi helyzetet a törvény kifejezett rendelkezése folytán sem letagadni, sem elhomályosítani nem lehet. S azt sem lehet letagadni, hogy a miniszternek ez a fölérendeltségi helyzete nem csupán a főfelügyeleti jogkört jelenti, ami önként értendő, hanem az ügyek intézésébe való érdemi beleszólást is, tehát az utasítás, illetőleg rendeletekkel irányítás jogát is. Miután az alárendeltség fogalmát az alaptörvény 65 évi fennállása alatt a gyakorlat mindig így értelmezte s az igazságügyminiszterek ezt a jogot kivétel nélkül igénybe is vették, ez ellen Vargha Ferenc szavai szerint is szélmalom-harc lenne hadakozni. S kétségtelen, hogy ennek a felfogásnak, vagyis a mai jogállapotnak a helyessége mellett is súlyos érvek sorakoztathatók fel. Viszont elméleti, tudományos szempontból, az anyagi igazságnak, mint a büntető eljárás végső, eszményi céljának a mennél sikeresebb megvalósítása érdekében jogunk, sőt kötelességünk, ha erről vagyunk meggyőződve, rámutatni a mai helyzet gyengéire és hibáira s de lege ferenda küzdeni a helyesebbnek vélt gondolatért, azaz a kir. ügyészség függetlenségének és autonómiájának a kivívásáért.

Lássuk azért a két ellentétes álláspont főérveit.

1. A kir. ügyészségnek az igazságügyminiszterrel, tehát a kormánnyal szemben való függőségi viszonyát az alaptörvény megalkotásakor azzal indokolták s ma is azzal az axiomaszerű tétellel szokták alátámasztani, hogy a kir. ügyészség nem ítélő fórum, nem bírói szerv, voltaképpen nem is igazságszolgáltatási, hanem igazságügyi-igazgatási, még nyiltabban kifejezve : közigazgatási szerv, illetőleg hatóság. A kir. ügyészség feladata és tulajdonképpeni hivatása a bűnüldözés, a legalitás elvének az érvényesítése, tehát a bűncselekmények

elkövetésének és elkövetőinek hivatalból kutatása, nyomatékosság gyanú esetén a gyanúsítottak a bíróság elé állítása, a büntető eljárás során bűnösnek bizonyult vádlott elítéltetésének szorgalmazása s elítélés esetén a büntetés végrehajtása, illetőleg az arra való felügyelet. Mindezek a feladatok és cselekmények lényegükben közrendészeti teendők s így az ügyészségnek a miniszter alá rendelése nem sérti s nem is veszélyezteti az igazságszolgáltatás céljait, mert az ügyészség csak kutat, csak indítványoz, a döntő szó, a határozás mindig a bíróságot illeti.

Az ügyészségi alaptörvénynek abból a kitételéből, amely a kir. ügyészség fogalmi meghatározása akart lenni, hogy: «a kir. ügyészség, mint az igazságügyminiszternek alárendelt szervezet, az igazságszolgáltatás körül az állam közérdekeit — képviseli», az ügyészségnek a kormány alá rendelése egészen természetes folyomány, mert az állami közérdek követelményeit az adott esetekben a mindenkori kormány tudja legbiztosabban megállapítani s ő felelős a parlamentnek és az államfőnek a közérdek oltalmazásáért. A bűnügyekben tehát, amelyeknek helyes és megfelelő elintézése egyik fontos állami közérdek mind a társadalom békéje és nyugalma, mind az egyéni szabadság biztosítása szempontjából nem éppen alaptalan az a közszájon forgó mondás, hogy az állam legfőbb ügyésze az igazságügyminiszter s valamennyi ügyészségi tag csak az ő helyettese, illetőleg segéde. Napoleon szavai szerint: az államügyész a koronaügyésznek a szeme, mint a koronaügyész szeme a kormánynak (*C'est le procureur du roi est l'oeil du procureur général comme le procureur général est l'oeil du gouvernement*).

A jogi szakmák közül kétségtelenül a büntető eljárás kapcsolatos legszorosabban az alkotmányjoggal és a politikával. A zsarnok-kormány a büntető eljárás útján teszi el láb alól politikai ellenfeleit, viszont az alkotmányos államban a büntető eljárás a Magna Chartája az ártatlanoknak, vagyis biztosítéka az egyéni szabadságjogoknak. Így alkotmányos államban is a politikai színezetű bűnperekben az igazságügyminiszter, mint a kormány jogi szakértője, a legilletékesebb annak az eldöntésére, hogy az elkövetett bűncselekmény

tetteseit és részeseit kívánatos-e teljes szigorral üldözni, vagy nem helyesebb-e az *államraison szempontjából* az elnézés, a megbocsátás, a «*nolle prosequi*» álláspontjára helyezkedni.¹

Ez az érvelés sok igazságot tartalmaz. Az bizonyos, hogy egészen más feladat az ítélkezés és más a bűnüldözés, a vádemelés és a vádképviselet. Mindkettő ugyan az államnak ú. n. igazságügyi felségjogához, a büntető igazságszolgáltatáshoz tartozik, de a modern jogállam éppen azért, hogy ezt a sokágazatú feladatkört helyesen, a közérdeknek valóban megfelelően, a hatósági önkénykedés kizárásával s az egyéni szabadságjogok lehető tiszteletben tartásával valósíthassa meg, elfogadta és megvalósította a XIX. század büntető perjogi tudományának a perjogi teendők megosztására, a hatáskörök elkülönítésére vonatkozó tételeit és külön szerveket létesített a nyomozás, a bűnüldözés, — külön az ítélkezés és ismét más szerveket a büntetés-végrehajtás teendőinek az ellátására, sőt a bűnügyi védelem annyira fontos és közérdekű szerepének a helyes betöltése érdekében a magánvédők mellett felállította a közbírói intézményt is.

Amennyire helyes és elengedhetetlen azonban a modern jogállamban a büntető perek pártatlanul igazságos elintézése érdekében az ítélőbírátság függetlensége a mindenkori kormánytól, — sarkigazság, melyet ma már minden alkotmá-

¹ Legérdekesebb és legtanulságosabb példa az ügyészség intézményének a szükségességére és annak a mindenkori kormány rendelkezésére bocsátására a francia alkotmányváltozások sorozata a nagy forradalom óta. Éppen a nagy forradalom legradikálisabb korszaka, a Konvent, majd a rémuralom alakítja ki a régi zsarnok királyok «ügyvivői» szervéből a «közbíró» és a «végrehajtó hatalom biztosa» nevű két intézményt, melyeket átvett, majd egyesített a Napoleon új zsarnoksága is. A napoleoni minisztere public-et viszont sorra átveszik a restauráció királyai, majd a polgárkirályság, aztán a III. Napoleon új császársága és szemfényvesztő abszolútizmusa, végül a mai köztársasági alkotmány is. S mindezek, az alapelveikre sokszor homlokegyenest ellentétes alkotmányok fenntartják az igazságügy-miniszternek, illetőleg a kormánynak alárendelt államügyészséget, mert úgy látszik, még az olykor egy-kétnapi életű alkotmányos kormányok is jónak látják kezükben tartani a *nolle prosequi* jogát.

nyos állam törvénybe iktatott és egyik legfontosabb alkotmánybiztosítékul tekint — épp oly kevésbé szükséges, mert a helyes és igazságos ítélkezést nem érinti, a kir. ügyészségnek, mint csupán bűnüldöző és vádképviselő vagy büntetés-végrehajtó hatóságnak az igazságügyminisztertől való függetlensége.

Normális időkben az igazságügyminiszter, illetőleg a kormány felette ritkán, közönséges bűnügyekben úgyszólván sohasem él az utasítási jogával, tehát az ügyészség rendszerint legjobb belátása szerint gyakorolja a törvény által reáruházott kötelességeit. Maga a Bp., mely a kir. ügyészségnek a nyomozás és a vádképviselő körüli teendőit a legnagyobb részletességgel írja elő, elvileg abból indul ki, hogy az ügyészség *meggyőződése szerint* jár el a nyomozás megszüntetése, a vádemelés, a vádelejtés és a perorvoslatok használata tekintetében. Csupán a politikai színezetű bűnperekben szokott a miniszter beavatkozni, illetőleg óhaját kifejezni, vagy éppen egyenes utasítást küldeni a szigorúbb fellépés vagy az elnézés irányában.

A szigorúbb fellépésre, a vádemelésre, a súlyosbítás iránt perorvoslat használatára való utasítás nem árthat az anyagi igazság érvényesítésének, hiszen a legalitás elvéből folyóan, ami a Bp. rendelkezése értelmében a kir. ügyészségre nézve az első vezérely, neki éppen hivatali kötelessége, mihelyt valaki ellen bűncselekmény elkövetésének nyomatékos gyanúja volt megállapítható, vádat emelni, vagyis az ügyet a bíróság elé vinni. A marasztalás vagy a felmentés, a szigorúbb vagy az enyhébb büntetés kiszabása azonban a bíróság souverain joga. A politikai befolyásolás inkább az elnézés, a durván ú. n. eltussolás esetében állhat elő, ha a miniszter pártpolitikai szempontból ad ily irányban utasítást az ügyészségnek a vádemelés mellőzésére vagy a vádelejtésre, illetőleg az in peius perorvoslat elhagyására. Úgyde éppen ennek a netaláni helytelen befolyásolásnak az ellenszeréről már a Bp. gondoskodott a pótmagánvád intézményével. De ott is, ahol ennek nincs helye, egyes politikai jellegű bűncselekményeknél (lázadás, izgatás, hatóság elleni erőszak, hivatali sikkasztás, stb.) a miniszter részéről a nolle prosequi gyakor-

lása, vagyis az ügyésznek elnézésre, vádelejtésre utasítása voltaképpen nem egyéb, mint pertörlés, illetőleg előlegezett kegyelemadás, amit az államfőnél a kormánynak módjában állhat kieszközölni.

2. Ezzel eljutottunk a kérdés ütközőpontjához, a másik álláspont főérvéhez. Az ügyészi függetlenség és autonómia létjogosultsága és szükségessége itt fordul meg, a politikai ízű «eltussolás» kérdésén.

Politikusok és jogászok körében nem csekély azoknak a tábora, akik elismerik a mai jogállapot, a miniszteri utasítási jog rendszerinti ártalmatlanságát, elismerik azt is, hogy az elnézés, a megbocsátás politikai perekben olykor éppen helyes correctivuma a túlszigorú törvénynek, tehát előnyére is válhatik az emberies igazság érvényesítésének, más oldalról azonban nem haboznak kifejezni, hogy a miniszteri utasítási joggal vissza is lehet élni; s amennyire helyes, objective igazságos tekinteteből indulhat ki, tehát adott esetben az állami közérdeket, a salus reipublicae-t tarthatja szem előtt, viszont lehetnek esetek, amikor az igazságügy-miniszterben is a pártpolitikai érdekek emelkednek túlsúlyra, amikor aztán a kir. ügyészségnek adott utasítás nem a valódi, nem a pártatlan igazságot, hanem a hatalmon levő politikai párt uralmát akarja szolgálni és megerősíteni. Hiszen a politika az exigenciák tudománya, illetőleg művészete s bizony a hatalmon maradás vágya, a politikai uralom megtartása olykor rossz tanácsadó lehet.

Normális időkben ugyan alig vagy felette ritkán, de mégis megtörténhetik. — így folytatja az ellenzéki érvelés — hogy a miniszter azért avatkozik be a büntető eljárás menetébe, hogy egy párthívét megmentse az előrelátható súlyos elítéltetéstől. Sőt, ami rendes időkben csak elképzelhető ritka kivétel, nem válhatik-e az politikailag viharos vagy éppen forradalmas időkben rendszeressé s nem lesz-e ilyenformán az ügyészség, mely köteles a miniszter utasításának engedelmeskedni, részesévé a nyilván igazságtalan s az állam érdekével, az igazi közérdekkel ellenkező visszaélésnek? De ilyen viharos időkben nem történhetik-e meg az is, hogy a miniszter a kormány pártpolitikája érdekében az ellentétes politikát

követőket csekély okokból vagy éppen alaptalanul zaklatásnak tesz ki a bűnvádi eljárás indítása által?

És aztán nem történhetik-e meg az is, hogy a miniszter, illetőleg a miniszternek javaslatot tevő ügyosztály látszólag közönséges bűnügyekben is élni akar az utasítás jogával s az alárendelt ügyészek útján irányítani vagy befolyásolni akarja a büntető igazságszolgáltatást? Hiszen a közönséges bűnügyeknek, egy gyilkosságnak, egy vagyon elleni delictumnak, egy hivatali sikkasztásnak vagy hűtlen kezelésnek a háttérében is esetleg politikai vagy politikai vonatkozású indítóokok szerepelhettek. A közelmúlt bűnügyi krónikáiból eléggé beszédes példákat lehetne erre is felhoznunk, elsősorban a francia judikatúrából.

Vajjon megfelel-e az állami közérdeknek, az anyagi igazság érvényesítését fogja-e elősegíteni, ha az ügyészség ilyen esetekben is köteles egyszerűen elnyomni a maga meggyőződését, az eljárás adataiból kialakult tárgyilagos véleményét és teljesíteni a miniszteri utasítást? A mai rendszer tehát — ez a másik felfogás főérve — nyitva hagyja az utat az abszolút korszakok despotizmusához.

S hogy ez az abszolutizmus nem pusztán papiroson igaz, hanem meztelen valóság, erre nézve maró szatírával mutatja ki Vargha Ferenc, hogy a miniszteri utasításnak nem engedelmesség fennálló jogszabályaink szerint nem egyszerű fegyelmi eset, nem valami minimális súlyú szolgálati vétség, hanem az illető ügyészségi tagra fegyelmi eljárás nélkül is igen kellemetlen következménnyel járhat. Maga az oly liberális ügyészi alaptörvény két súlyos fegyvert ad a miniszter kezébe az ellenszegülni merészlő ügyésszel szemben. Egyik a fegyelmi eljárás indítása nélkül, sőt minden indokolás nélküli áthelyezés joga, ami a minisztert az alaptörvény 6. §-a szerint az elsőfokú ügyészségi tagokkal, az 1891 : XVII. tc. 53. §-a szerint pedig a koronaügyész kivételével a többi összes ügyészségi tagokkal, tehát a kir. főügyészekkel és a koronaügyészhelyettesekkel szemben is megilleti. A másik pedig az ügyészi minőség megvonásának a joga, amit az alaptörvény 7. §-a értelmében az igazságügyminiszter az ügyészség bármely tagjára nézve bármikor elrendelhet, ami ugyan az illető

ügyészségi tag rangjának és fizetésének megtartása mellett hasonló bírói állásba való «átlépést» jelent, azonban gyakorlatilag és a nagyközönség szemében bizony voltaképpen degradálásnak látszik.

Ha az igazságszolgáltatás függetlenségét és önállóságát annyira fontos alkotmánybiztosíték gyanánt hirdetjük és a magyar jogot méltán magasztatjuk ennek a tökéletes megvalósítása miatt, akkor éppen annyi joggal lehet vitatni azt is, hogy a kir. ügyészség függetlensége, az ügyészség egyes tagjainak a törvény által rájuk ruházott jogkörben a legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint való eljárás, az ügyek elintézésében való önállóságuk szintén hozzátartozik az igazságszolgáltatás függetlenségéhez és önállóságához. Hiszen az ügyészségi tagok szervezeti törvényeink világos rendelkezései értelmében nem miniszteriális hivatalnokok, hanem a bírói karral egy státusba tartoznak, azaz igazságszolgáltatási szervek, akiknek szigorúan törvényes, tárgyilagos, pártatlan működése szintén előfeltétele az igazságszolgáltatás jóségának és helyességének.

Ez a másik álláspont tehát a büntető igazságszolgáltatásnak a pártpolitikától való mentessége, ezzel a bűnügyeknek a lehető legtárgyilagosabb pártatlansággal, a valódi közérdeknek megfelelő elintézése, vagyis az anyagi igazság mennél szabadabb és biztosabb érvényesítése érdekében sürgeti az ügyészségnek a miniszteri utasítástól való függetlenítését. Ha a bűnügyek feletti döntést, egy polgártársunknak halálra vagy hosszú szabadságvesztésre elítélését vagy élethossziglanra szigorított dologházba utalását ma már habozás nélkül rábízuk a kormánytól, az igazságügyminisztertől teljesen független bírói személyekre. — ha a büntető bíróságainkat éppen az anyagi igazság, a közérdek, a társadalom biztonsága és az egyéni szabadság oltalma szempontjából teljesen megszabadítottuk az államfői és a miniszteri abszolutizmustól, a politikai befolyásolhatástól. — akkor ennek a nagy vívmánynak a további biztosítéka gyanánt kell követelni a kir. ügyészségnek is a kormánytól való függetlenítését és önállóságát.

A kir. ügyészséget a törvény szigorú alkalmazásának a szorgalmazására a felmerült egyes bűnügyekben külön utasít-

gatni annál kevésbbé szükséges, — sőt az ügyészség önértetét sértő dolog — mert a kir. ügyészség feladata elsősorban éppen a szigorú igazság érvényesítése, amivel minden ügyésznek hivatalba lépése alkalmával tisztában kell lennie. A kir. ügyésznek, ha egyszer a bűncselekmény elkövetése és a terhelt alanyi bűnössége az eljárás során tisztázott, bármennyire kötelezi őt is az ú. n. anyagi «védelem» elve, a vádlott mellett szóló körülmények figyelembevétele, főkötelessége mégis az, hogy a bíróságot visszatartsa az alaptalan felmentéstől, vagy az indokolatlanul lágykezű ítélkezéstől. Ha visszatetsző a túlságosan lágy szívű büntetőbíró, aki minden bűnösben egy megtévelyedett, sorsüldözött szerencsétlen embert lát, aki mindig a vádlott felmentésére vagy a 92. §. legszélesebb körű alkalmazására szavaz, akkor még inkább visszatetsző, ha a kir. ügyész igyekszik túllicitálni az ilyen szentimentális érzelmű bírón.

Kétségtelenül az igazság elemi követelménye, hogy az ártatlannak bizonyult embert igyekezzünk mielőbb megszabadítani a büntető eljárás nyűgétől és hátrányaitól, erre a kir. ügyésznek is kötelessége hathatósan közreműködnie, de viszont az is az igazság parancsa, hogy a nagy bűnöst, a társadalom békéjének és rendjének konok ellenségét nem elég erkölcsi prédikációkkal megtéríteni akarni, hanem a törvény teljes szigorával kell sújtani s ezzel lehetőségig ártatlanná tenni. A kir. ügyészség minden tagja jól ismeri és folyton szeme előtt tartja ezt a két alapvető tételét a modern büntető igazságszolgáltatásnak, erre őket esetenként kioktatni. külön utasításokkal ellátni igazán felesleges.

Ha tehát a pártpolitikai befolyásolást az igazságszolgáltatásból száműzni kívánjuk, ha valóban az anyagi igazság érvényesítését tekintjük a legmagasabb célnak és eszménynek a büntető eljárásban, akkor a másik — a régi és mai ellenzéki — álláspont értelmében ezt a célt a miniszteri utasítási jog kikapcsolásával, a kir. ügyészség függetlenítésével és önállósításával az eddiginél még biztosabban és még gyakrabban meg fogjuk közelíteni.

3. Íme, ezek a két ellentétes álláspont fő érvei. Egyiknek az érvei épp oly súlyosak, mint a másikéi. Ha már most

a felvetett kérdésben, t. i. az ügyészi függetlenség és autonómia kérdésében állást akarunk foglalni, voltaképpen nem is arról van szó, hogy a két álláspont közül melyik a helyesebb, sem pedig arról, hogy összehétkíthető, egyesíthető-e a kettő egymással, hanem egyszerűen arról, hogy a mai jogállapottal, az ügyészégi alaptörvény nyomán kialakult gyakorlattal meg vagyunk-e teljesen elégedve s nem is kívánunk azon javítást, fejlesztést, vagy éppen az 1871-ben leszavazott ellenzéki álláspontot, a kormánytól független ügyészség kivívását, tekintjük-e *de lege ferenda*, a büntető igazságszolgáltatás haladása, továbbfejlesztése érdekében állónak, tehát megvalósítandó ideálnak.

Részemről nem habozom kifejezni, hogy bármennyire elismerem *de lege lata* a mai helyzet törvényszerűségét és azt, hogy az igazságügyi kormány — az említett két alkotmánytípró korszakot nem tekintve — a kir. ügyészséggel szemben fennálló utasítási jogát a lehető legtapintatosabban és mindig az anyagi igazság érvényesítése érdekében gyakorolta, viszont *de lege ferenda* én is teljes meggyőződéssel csatlakozom a Vargha Ferenc és Magyar István által oly fényesen kifejtett elvi állásponthez, mely szerint a Btk. és a Bp. legfőbb vezérelvének, az anyagi igazságnak biztosabb és szabadabb érvényesítése s a Bp. másik legfontosabb feladatának, az egyéni és a közszabadságjogoknak a politikai önkénykedés elleni biztosítása érdekében az ügyészi függetlenség törvénybeiktatása, vagyis a kir. ügyészségnek a miniszteri utasítás alól felszabadítása nemcsak jogosult és kívánatos törekvés, hanem a modern jogállam és az alkotmányosság feltétlen követelménye.

Kiemelem azonban, hogy az «ügyészi függetlenség» alatt — habár ennek zsinórmértékeül a bírói függetlenséget szoktuk tekinteni — nem azzal azonos fogalmat kell érteni. A bírói függetlenség ugyanis minden bírói személyt külön és önállóan megillet s jelenti a törvények korlátain belül az ítékezés teljes szabadságát, a törvények értelmezésének s azok hézagai betöltésének, a döntvények alkotásának a jogát. Az ügyészségnél az ily értelemben vett függetlenség, vagyis a teljesen önálló intézkedés, a vonatkozó törvényhelyek értelmezésére,

az ügyintézés végett szükséges perbeli és perenkívüli cselekmények megtételére vonatkozó souverainitás ellenben csak az ügyészségi hierarchia vezető személyeit, az elsőfokon u. n. ügyészségi elnököt (ez ellen a kir. ügyészség belső szervezetével ellenkező különleges magyar cím ellen ugyan az én csekély büntető perjogi tudományom még mindig háborog), a kir. főügyészt és a koronaügyészt illeti meg. Sőt továbbmenve, ahhoz képest, hogy kit ruház fel a törvény a miniszteri utasítási jog feloldása esetén az egész ügyészi szervezet vezetésével, az alsóbbfokú ügyészségi tagokhoz intézendő rendeletek adásának a jogával, a teljes önállóságról, a valódi függetlenségről csak a főügyészeknél, vagy éppen csak magánál a koronaügyésznél lehet szó.

A főnöki rendszert, a kir. ügyészségnek a hierarchikus berendezését ugyanis meggyőződéseim szerint jövőre is fenn kell tartani elsősorban a jogegység biztosítása, de különösen a kir. ügyészség munkájának gyorsasága és hatályossága érdekében. Ez ellen a rendszer ellen tudtommal sem a kir. ügyészség tagjai, sem a kívülálló szakemberek részéről nem is merült fel kifogás vagy reformtörekvés és nézetem szerint az eddigi 65 éves gyakorlat alapján is megnyugvással tekinthetjük ezt a jövő rendszerének is. Az alsóbbfokú ügyészségi tagok tehát, akik még nem jutottak főnöki állásba, az általunk óhajtott ügyészi függetlenség megvalósulása esetén is a közvetlen főnökükkel szemben ezután is ugyanolyan alárendeltségi viszonyban maradnának, mint eddigelé. Azonban mégis csak más lenne a helyzet, ha az alsóbbfokú ügyészségi tagok nem a miniszter, illetőleg a minisztériumi ügyosztály gyámködése alatt állanának, hanem csupán a saját magasabbrangú kartársuknak a közvetlen felügyelete és utasítása alá kerülnének, aki a maga rendeleteit, utasításait politikamentesen, tisztán a kialakult joggyakorlat alapján, szigorúan, az anyagi igazság és az állami közérdek tárgyilagos szem előtt tartásával adná meg a közvetlenül alájarendelt kollégáinak. Az ilyen rendeletek, útmutatások vagy utasítások nem sérthetik az alsóbbfokú ügyészségi tagok önérzetét, ezek csak az idősebb és tapasztaltabb kartárs útmutatásai, tanításai a fiatalabbaknak, akikből lesznek majd úgyis a jövő főnökei.

Az ügyészi függetlenség és önállóság e szerint mint elméleti, illetőleg de lege ferenda követelés nálunk tulajdonképpen csak annyit jelent, hogy a kir. főügyészeket és a koronaügyészt szabadítsuk fel a politikai ízű miniszteri utasítás alól s az alsóbbfokú ügyészségi tagok irányítását, a hozzájuk intézendő rendeletek, utasítások adásának jogát a főügyészre, illetőleg a koronaügyészre ruházzuk át. Miképpen lehetne, illetőleg kellene ezt a kívánságot gyakorlatilag megvalósítani, erre nézve, mint ez idő szerint pium desiderium-ra, felesleges lenne kész tervet kidolgoznom. Ezért csak felemlítém azokat a lehetőségeket, amelyek nézetem szerint egy ilyen gyökeresebb reform esetén szóba jöhetnének.

Az egyik megoldás lehetne a skót jog Lord Advocate, vagy az angol Attorney General intézményének az átvétele. Skóciában — érdekes ellentétben az angol anyajoggal — a közvádló-hatóság teljesen és a leglogikusabban ki van építve. Elsőfokú vádhatóságok a grófságokban a sheriff által kinevezett, városokban a képviselő testület által választott kincstári ügyészek (Procurator Fiscal). Másodfokú, illetőleg legfőbb közvádló hatóság a parlament ügyvédtagjai közül kinevezett Lord Advocate, akinek helyettese a Solicitor General s e mellett még négy Advocate depùte, vagyis az edinburghi ügyvédek közül a Lord Advocate által kiválasztott helyettesek. A Lord Advocate, akinek az állása megfelel a mi koronaügyészünkének, az egész államügyészség feje, aki függetlenül, önállóan intézkedik, az összes ügyészségi tagokkal rendelkezik, a vádiratot helyettesei az ő nevében szerkesztik, az elsőfokú ügyészeknek ő ad kötelező utasításokat. A skót jognak ez a közvádlói rendszere tehát megfelelne annak az ideális elgondolásnak, amelyet fentebb adtunk a független ügyészségről, azonban a dolog bibéje itt is az, hogy a Lord Advocate politikai hivatalnok, aki kormányváltás alkalmával köteles lemondani. Ha tehát éppen a politikai befolyásolástól akarjuk az ügyészséget megszabadítani, akkor ezen a ponton nem követhetjük a skót jogot.

Hasonló kifogás alá esik az angol jognak egyébként hiányos és kiépítetlen közvádló hatósága, az Attorney General és a Director of public Prosecutions intézménye. Angliá-

ban, mint fent kiemelttem, nincs rendes közvádoló hatóság, ellenére annak, hogy a vád itt is mindig *közvád*, melyet azonban *bárki*, tehát elsősorban *magánszemély* képvisel (de «a király» nevében!), gyakran pedig a bíróság által megbízott rendőrségi tisztviselő. A legfelső fokon azonban Angliának is van közvádoló hatósága, az Attorney General, a koronának a hivatalos képviselője az állami érdekű ügyekben, aki egyben a kormánynak, a parlamentnek és a közigazgatási hatóságoknak is jogi tanácsadója. Az Attorney General-t a parlament valamelyik házának ügyvédtagjai közül a király nevezi ki, az ő helyettese a Solicitor to the Treasury és esetleg más, a helyettesítéssel általa megbízott ügyvéd. Az Attorney General alatt működnek azonban 1908 óta (Prosecutions of Offenders Act 1908) a Director of Public Prosecutions, azaz a közvád igazgatója s az e mellé kinevezett helyettesek, akiknek az Attorney General ad kötelező utasításokat a közvád emelésére és képviselésére. Ez a közvádloi szervezet azonban Angliában még mindig nem azt jelenti, hogy Anglia szakított volna a népvád intézményével. Az Attorney General és a Director of Public Prosecutions az ügyeknek csak igen csekély százalékában vállalják a vádemelést és a vádképviselést. Maga az Attorney General, akinek joga van közvetlenül is beavatkozni bármely bűnügybe a *nolle prosequi* bejelentésével, sőt közvetlenül átvenni a vád képviselését, ezt a jogát a legkivételesebb esetben gyakorolja.

Az angol Attorney General és a közvád igazgatósága intézményét már csak a szervezés különlegessége miatt sem lehet utánzásra ajánlanunk, de meg azért sem, mert az Attorney General, a legfőbb államügyész, itt is politikai személy. Erre az állásra ugyanis csak parlamenti tag nevezhető ki s kormányváltás esetén be kell adnia lemondását.

A skót vagy az angol ügyészi szervezet átvétele nálunk csak a cseberből-vederbe jutást jelentené, ha a koronaügyészt mi is politikai hivatalnokká tennők. Ha eszményi célul éppen azt tűzzük ki, hogy az egész kir. ügyészséget s így legfelső fokon magát a koronaügyészt is mentesítsük a politikai befolyásolástól s a mai kétlaki szerepükből kiemelve, *tisztán igazságszolgáltatási szervekké* tegyük az ügyészeket, akkor

ezt a célt lerontanók a koronaügyésznek ilyirányú «rang-emelésével».

Egyébként azt az angol szokásjogi tételt, hogy a koronaügyész parlamenti tag legyen, az 1926 : XXII. tc. nálunk is bevezette, a koronaügyésznek felsőházi taggá tételével, azonban ez a reform, mely a koronaügyészi állás tekintélyének emelésére helyénvaló volt, éppen nem jelenti azt, hogy a koronaügyész ezzel politikai személy lett, legkevésbé pedig azt, hogy a koronaügyész a mindenkori kormány bizalmi emberének, tehát a pártpolitika uszályhordozójául lenne köteles magát tekinteni. Nézetem szerint a koronaügyész, mint a felsőház tagja, teljesen azzal a függetlenséggel teljesítheti és köteles is teljesíteni törvényhozói szerepét, mint a felsőbírók képviselői. Vagyis a magyar koronaügyész, mint felsőházi tag, nem áll az igazságügyminiszter felügyelete alatt, ezen az egy ponton tehát a magyar koronaügyész állása független.

Harmadik módzat lenne a kir. ügyészség függetlenségének és autonómiájának biztosítására a Vargha Ferenc és Magyar István javaslata, t. i. hogy az igazságügyminiszter mai utasítási, áthelyezési és megbízás-megvonási jogának fennmaradása mellett is a koronaügyésznek adjunk jogot arra, hogy ha valamely bűnügy elintézésénél azt tapasztalta, hogy a kir. ügyészség valamelyik tagja téves jogi felfogást árult el vagy éppen hibát, avagy mulasztást követett el, a koronaügyész utólag maga *közvetlenül*, a *minisztériumtól függetlenül* adhasson kitanítást, tanácsot, felvilágosítást s jövőre vonatkozólag kötelező útmutatást a helyes eljárás iránt.

Ennek a valóban legszerényebb kívánságnak a teljesítése semmiképpen sem kisebbítené az igazságügyminiszter mai főfelügyeleti jogkörét, a kir. ügyészség munkájának pedig kétségtelenül csak előnyére válnék s mint az anyagi igazság érvényesítésének egy további emeltyűje, hozzájárulna egyrészt a koronaügyészi állás tekintélyének és jelentőségének az emeléséhez, másrészt az egész kir. ügyészség működésének egységessé tételéhez és színvonalának fokozásához. Ennek a minimális követelésnek a megadása valóban semmi

akadályba sem ütközik s amennyiben gyökeresebb reformról csakugyan nem lehetne szó, ennek a sürgetését magam is minden alkalommal kötelességemnek fogom tekinteni.

Részemről azonban, miután ez idő szerint úgyis csak de lege ferenda reformkivánságokról lehet szó, a Vargha- és Magyar-féle óhajoknál tovább mennék. Az én elgondolásom szerint a kir. ügyészség intézményének az igazságszolgáltatás körül az állami közérdek képviselőjére és előmozdítására irányuló feladatát akkor valósítanók meg leghatályosabban, ha az igazságügyminiszternek mai utasítási jogát egészen átruháznók a koronaügyészre, mint állandó és merőben igazságszolgáltatási szervre. Természetesen az áthelyezés és az ügyészi jelleg megvonásának a jogát nem adnók meg a koronaügyésznek, sőt ezt a minisztertől is elvonandónak tartom.

Az új bírói és ügyészi fegyelmi törvényünk mellett valóban semmi alapja és jogosultsága sincs annak, hogy a kir. ügyészség tagjait, tehát esetleg egy kir. főügyészt vagy koronaügyészhelyettest a miniszter teljesen tetszése szerint és minden fegyelmi szabály félretételével, kénye-kedve szerint áthelyezgethesse, elcsaphassa, degradálhassa. Hogy ez a napoleoni mindenhatóságra emlékeztető teljhatalom nálunk nem keltett nagyobb tiltakozást, ezt csak az magyarázza meg, hogy az igazságügyi szék bétöltői — nem szólva a darabant-korszakról és a proletárdiktatúra jogbitorlásáról — kivétel nélkül oly magasröptű és előkelő gondolkozású férfiak voltak, akik ezt a jogukat egyszerűen nem gyakorolták. Alig egy-két esetet tudnánk felhozni, amikor erre sor került, amely kivételes eseteket azonban a rendes fegyelmi eljárás útján el lehetett volna intézni.

A koronaügyész mai hatáskörének a kibővítése különben, azt hiszem, nem is merőben platonikus kívánság. Alap-talan beszéd ugyan, mikor a koronaügyész munkakörét és a büntető eljárás terén a Bp. által megállapított szerepét egyes régibb és újabb kritikusok lekicsinylik és az egész koronaügyészséget «holt testületnek» gúnyolják, megtagadva még azt is, hogy a koronaügyész a kir. ügyészség keretébe tartoznék. Az az egy bizonyos, hogy a koronaügyész a közvetlen felügyelet s a helyettesítés és utasítás gyakorlása szem-

pontjából kisebb területen jár el, mint a kir. főügyész. Az ügyészi alaptörvény — kétségtelenül csak azért, mert 1871-ben még nem gondoltak a koronaügyészi állás betöltésére — nyílt kérdésnek hagyta a koronaügyésznek mint legfőbb ügyészi hatóságnak az ügyészi szervezet alsóbb fokozataihoz való viszonyát. Az 1891: XVII. tc. pedig már, kétségtelenül céltudatosan, kihagyta a koronaügyészt az elsőfokú kir. ügyészek és a kir. főügyészek feletti felügyelet és a velök való rendelkezés jogköréből. Ezt az álláspontot aztán fenntartotta a Bp. is, mely először határozza meg és körvonalazza szabatosan a koronaügyész szerepét és teendőit a büntető eljárásban.

A koronaügyész ehhez képest ma is csak a saját helyeteseivel szemben gyakorol felügyeleti és utasítási jogot s ennyiben igaz az az érvelés, hogy a koronaügyész ma ennyiben (de csak ennyiben!) kiesik az ügyészi szervezet hierarchiájából. A logika parancsa és az igazságszolgáltatás érdeke ugyan azt hozta volna magával, hogy a koronaügyész, mint a kir. ügyészi intézmény legmagasabb fokozatára állított szerv, az egész kir. ügyészség felett gyakorolja ezeket a jogokat, de az alaptörvény, mint láttuk, e részben nem mert eltérni a francia mintától. Úgy hogy a kir. ügyészek és kir. főügyészek feletti közvetlen felügyelet és rendelkezés joga a koronaügyész kihagyásával egyenesen magát az igazságügyminisztert illeti meg, vagyis ma tényleg ő az ország első ügyésze, a teljesjogú koronaügyész.

Ez tehát az, amit a fent előadottak alapján — ha a büntető igazságszolgáltatást a pártpolitikai befolyásolástól komolyan meg akarjuk szabadítani — gyökeresen meg kellene változtatni s az ügyészségi alaptörvény módosításával a koronaügyészt tenni valóban az ország első ügyészévé, az igazságügyminiszter kezében meghagyni az ő legmagasabb kormányzati szerepének megfelelő legfőbb felügyeleti jogkört.

Ez a kétségtelenül gyökeres reform meggyőződésem szerint nem állna ellentétben sem az ügyészségi alaptörvény, sem a Bp. céljaival és sarkalatos rendelkezéseivel, sőt ellenkezőleg, ezeknek logikus kiépítése és biztosabb megvalósításuknak elősegítése lenne. Hiszen a Bp., mely az ügyészségi

alaptörvény eziránti hiányát pótolta, a koronaügyészt tényleg a *jogegység* őre gyanánt kívánta tekinteni. Ezért jogosította fel egyedül magát a koronaügyészt — még pedig az igazságügyminiszter hozzájárulása vagy megkérdezése nélkül — a jogegység érdekében való perorvoslat használatára, valamint a közbéke vagy a közbiztonság érdekében a bíróküldés indítványozására. Ha tehát maga a Bp. világosan ilyen vezetőszerepet kívánt juttatni a koronaügyésznek a judicaturában s ha meggondoljuk, hogy a koronaügyésznek joga és kötelessége vitás elvi kérdések felmerülése esetén a kir. Kúria elnökéhez döntvény alkotása iránt indítványt tenni s a döntvények hozatala előtt az ő véleménye mindig meghallgatandó, s ha még figyelembe vesszük azt is, hogy a Bp. rendelkezése szerint (436. §.) a kir. Kúria előtti bármely tárgyalás a koronaügyésznek vagy helyettesének jelenléte nélkül nem tartható meg, s ha még mindehhez hozzávesszük az immár 36 évi kúriai gyakorlatot, mely szerint a koronaügyész a kir. főügyész által bejelentett semmiségi panaszt jogosítva van már a tárgyalásra kitűzés előtt visszavonni s ezzel a megtámadott alsóbb bírósági ítéletet jogerőhöz juttatni, mindezek eléggé igazolhatják azt a meggyőződésemet, hogy a törvényhozás nem jutna ellentétbe a Bp. vezérelveivel, sőt éppen az anyagi igazság és az állami közérdek érvényesülését segítené elő, ha a koronaügyész jogkörét odáig bővítené, hogy ne csupán a saját helyetteseinek, hanem a kir. ügyészség összes alsóbb szerveinek ő adhasson kötelező útmutatásokat és közvetlen utasításokat, még pedig ne csak utólagosan, hanem bármely bűnügyben a bűnvádi eljárás során is.

A koronaügyésznek az egész ügyészség főnökévé emelése iránti óhajnak nem az célja, hogy a kir. ügyészséget a miniszteri abszolutizmus helyett a koronaügyész abszolutizmusa alá vessük, hanem egyesegyedül a kir. ügyészi kar autonómiájának, az ügyészi munka önállóságának a kivívására irányul. A koronaügyész, ha ő lenne az egész ügyészi kar valóságos főnöke, bizonyára csak a legtárgyilagosabb igazság érvényesítése érdekében, az igazságszolgáltatás belső színvonalának mennél magasabbra emelése, fejlesztése gondolatával adna irányítást vagy utasítást az alsóbbfokú ügyészeknek, még

pedig közvetlenül mindig a főügyészeknek s ezek útján és ezeknek meghallgatása mellett, vagy ezek javaslatára az összes alsóbbfokú kartársaknak. Ez az elgondolásom tehát nem csorbitaná a kir. főügyészek eddigi jogkörét, csak közvetlenebb kapcsolatot teremtené köztük és a koronaügyész között, ami bizonyára az ügyintézés szempontjából is csak üdvös hatású lenne. Hiszen még ma, a Bp. életben létének 36-ik esztendejében is akárhányszor vetődnek fel kérdések, amelyekre nézve az egyes főügyészek ellentétes felfogásban vannak. A vádképviselőlet egységessége, a Bp. mérsékelt vádrendszerének helyes kiépítése tehát csak nyerne azzal, ha a koronaügyész közvetlenebb érintkezésbe juthatna a főügyészekkel, esetleg közös megbeszéléseket tarthatnának a felmerülő nagyobb vitás kérdések egységes megoldása tárgyában.

Arra a várt ellenvetésre, hogy a koronaügyész nem lévén beavatva az országos és a külpolitika titkaiba, kényesebb politikai perekben esetleg túlzottan fog ragaszkodni a legalitás követelményéhez s ezzel talán több kárt okozhat az állam érdekének, mint hasznot: elég legyen annyit válaszolnom, hogy a koronaügyész ilyen ügyekben bizonyára különösen is igyekezni fog az elkövetett cselekmény politikai háttérét és vonatkozásait a leghitelesebb helyeken kikutatni s a politikai célszerűség és eszélyesség követelményeit az anyagi igazság elvével összhangba hozni.

De rá kell mutatnom ezzel kapcsolatban arra is, hogy éppen a legutóbbi jogászegyleti büntető perjogi viták során vetődött fel és erősödött meg az az óhaj, hogy a legalitás szemével szemben az opportunitás elvének a mainál nagyobb teret kellene biztosítani a vádemelésnél. Ennek a nagy kérdésnek a törvényhozási megoldásánál kell majd annak idején gondoskodni — az 1921: XXIX. tc. 6. §-ának megfelelő átdolgozásával — arról, hogy a kir. ügyészségnek joga legyen nemcsak az ott körvonalazott szűk körben, hanem általában minden oly esetben, amikor a cselekmény a közérdeket számbevehetően nem sérti, vagy amikor a büntető eljárás indítása az államra előreláthatóan nagyobb kárral, esetleg veszedelemmel járna, mint annak elmaradása, a vádemelést mellőzni, illetőleg a vádat elejteni.

Ismétlem, hogy ez időszerint magam is megvalósíthatatlan ábrándnak tekintem egy ilyen gyökeres reformjavaslat előterjesztését. A mai jogásznemzedék annyira be van már idegződve a mai jogállapotra, a kir. ügyészségnek az igazságügyminisztertől függő helyzetére, hogy sokan talán szentségtörésnek fogják tekinteni fentebbi gondolataimat. Azt is elismerem, hogy ez időszerint az igazságügyminisztérium oly óvatosan és érdemben is rendszerint oly helyesen él az utasítási jogával, hogy komoly panaszra, kifogásokra nincs okunk. Azonban ki biztosíthat arról, hogy mindenik következő igazságügyminiszter a közeli és távoli jövőben így fog eljárni? Nem jogosult és szükséges törekvés-e azért az ügyészi autonómia és függetlenség hirdetése és követelése, ha arról vagyunk meggyőződve, hogy ennek a kivívásával a kir. ügyészség szabadabban és még sikeresebben teljesítené legfőbb feladatát, az anyagi igazság érvényesítését a bűnügyekben?

FINKEY FERENC.

PETŐFI PESSZIMIZMUSA.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

VII.

Metafizikai pesszimizmus.

Petőfi és a determinizmus. — Petőfi és a természet. — Petőfi időtudata. — Petőfi és a bergsoni *durée*. — A jövő, mint az optimizmus forrása. — Petőfi és a mulandóság érzése.

A *metafizikai pesszimizmus* fölveti a kérdést: mi a mindenség és az egyén viszonya? Komor válasza: az egyén a kozmossszal szemben parányi semmiség, amelynek sorsát minden ízében eleve az okság kérlelhetetlen vak szükségképisége határozza meg. Az ember élete mindenestül a feltételeknek szükségképi terméke. Az csak csaló látszat, mintha az ember bármikép is bele tudna nyúlni az események kényszerű láncolatába. A merő determinisztikus felfogásnak csak elméleti pesszimizmus lehet logikus következménye: az embernek nincs sajátyszerű hangja a világ szimfóniájában, létezése eleve tragikus.

Petőfi a legtávolabb áll attól, hogy ilyen értelemben pesszimista legyen. Lehetett volna-e komolyan metafizikai pesszimista az olyan hatalmas, folyton cselekvésre szomjas individuum, mint Petőfi, akinek öntudata a csillagokat verdesi? aki a társadalom rendjét többől akarja megváltoztatni? aki örökösen reformlázban izzik? Önlétét igen jelentősnek érzi, aki szándékosan bele tud nyúlni a történet folyásába, s nemcsak a költészetben indít meg önerejéből új irányt,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1936. év 706., 707. és 708. számában.

hanem a politikát is ki akarja forгатni sarkaiból. Ilyen magát új ok-sorok eredeti megindítójának hívó ember lehetett volna-e determinista s így pesszimista? Eszményhívó lelke a legszilárdabban hisz a világnak akarattal való megváltoztatásában, a szabadság és egyenlőség, a demokrácia és az erkölcs végső diadalában, amelyet az emberi akarat küzdelme, akadályokat elhárító ereje valósít meg. Korlátlan művészeti és politikai individualizmusa, önlényének minden téren szabad kifejtése, egész személyiségének viharosan expanzív ereje szöges ellentétben van a metafizikai sötétlétással.

A természetet, a világmindenséget nem érzi valami lekötő, egyéniségét eleve gúzsbakötő erőhálózatnak, hanem ellenkezőleg, benső lelki kapcsolatot tart vele. Alig van a világirodalomban költő, aki a természetet jobban szeretné, szemléletesebben s nagyobb megelevenítő erővel nézné, jobban beléolvadna s vele inkább eggyé válnék, mint Petőfi. «A természettel mulattam, — írja útirajzában (1847. júl. 8.) — az én legkedvesebb barátommal, kinek semmi titka nincs előttem. Mi csodálatosan értjük egymást, és azért vagyunk olyan jó barátok. Én értem a patak csörgését, a folyam zúgását, a szellő susogását s a fergeteg üvöltését . . . megtanított rá a világ misztériumainak grammatikája, a költészet. Érttem pedig különösen a falevelek zörgését. Le-leülök egy magányos fa alatt és órákig hallgatom, mint zizegnek lombjai, mint suttoznak fülembé tündérregéket, melyektől a lélek mámoros álomban meghúzza a képzelet harangját s beharangozza az égből az angyalokat szívembe, e kis kápolnába.» Ez a természettel való bensőséges együttérzés a kulcsa a természet tüneményeit oly csodálatos plaszticitással megelevenítő erejének, utánozhatatlan alföldi tájképeinek, metaforái kiapadhatatlan gazdagságának. A természet megelékesítve él körülötte : a holt tárgyak is rögtön életre kapnak, ha szeme rájuk fordul. A természetnek legmélyebb lírikusa.

Fejlődésének abban az epizódyszerű szakaszában, amikor a nyomorúság s az emberekben való keserű csalódása a pesszimizmusba hajtják, zord hangulatát belevetíti a természetbe is : a napsütéses, rügyfakasztó, madárdalos vidám természet

egyszerre csak komor ábrázatot ölt. A költő régebben azt hitte, hogy csak az emberek közt van irigység és kajánság : most azt látja, hogy sem égen, sem földön nincs béke, hanem csak örökös harc van, mert itt is mindenki uralkodni akar. A nap és az éj háborút viselnek : a hajnal és az alkony a harcuk közben elfolyt vér. A hold is zsarnok király : jobbágysai a csillagok. De ha ezek közül valamelyik jobban tündöklök, a zsarnok hold mindjárt száműzi : minden éjjel hull alá néhány. (*Azt hívém, hogy . . .*) A költő kíváncsi a föld sorsára : végül megfagy-e, vagy elég? Bizonyára megfagy : «Megfagyasztják a jéghideg szívek, Amelyek benne s bele fekszenek». (*Mivé lesz a föld?*)

Petőfi legsötétebb hangulatát is csak a természet tudja megenyhíteni, sőt szétfoszlatni. Itt szeretné hagyni a fényes világot, szeretne rengetegbe menni, ahol senki sincs. Ott a lombok suttogását, a patak zúgását, a madarak énekét hallaná, a felhők vándorseregét, a nap keltét és lementét nézné, míg végre . . . maga is lemenne. (*Szeretném itt hagyni . . .*) A költő életútságának pesszimista hangulata milyen finomsággal keresi ki a természet melancholikus képeit, amelyekben csendes megnyugvást talál! Különösen vonzódik a felhőkhöz, az ég tarka vándoraihoz, lelkének rokonaihoz, mert mindig új és új alakot váltanak s mégis a régiék maradnak. akárcsak a költő. Nekik is vannak, mint a költő szemének, könnyei és villámai (*A felhők*). Maga is megsokallja, hogy a természet jelenségeiben unostig csak a maga fájdalma szimbolumait látja, amikor a természet vidám s az embernek is vígságot kell tanulnia tőle :

Vidám vagy, oh természet!
 El is csodálkozál,
 Midőn körödbe léptem,
 Hogy oly mogorva képem,
 Hogy rajta oly köd áll.

(*Elhagytam én a várost . . .*)

Azért megy ki a városból a természetbe, hogy szíve gyászruháját levesse, a természet elűzze arcáról a ködöt s szívének sebeit szép harmatos fűvel s lágy rózsalevéllal bekösse.

A természet Petőfi lelki bajainak nagy orvosa. Ezt maga vallja kedves humorral *Várady Antalhoz* írt költői levelében :

S te rám sem ismersz, úgy megváltozám ;
 A szép természet megváltoztatott,
 Beteg kedélyek e hú orvosa ;
 Beteg valék én ott ti nálatok,
 A pesti utcák holthideg kövén,
 Hosszú, sötét árnyként vonult utánam
 A csüggedés, az életunalom.
 Ujjá születtem! . . . a falusi lég, a
 Sötét erdőknek zúgó lombjai,
 Lombok felett a csattogó madár,
 A fák alatt a hallgatag virágok
 Föléleszték elájult lelkemet ;
 Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot ;
 Már csak haragszom rája, csak haragszom . . .
 Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált
 Elzárt, elorzott boldogságáért . . .

Hogyne gyógyította volna ki a természet életúnt pesszimizmusából Petőfit, aki a természetet pompás színpadnak nézi, amelyen a madarak, e bájos énekesnők operát játszanak, a primadonna köztük a kis fülemile. Minden bokor megannyi páholy, amelyben ifjú ibolyák ülnek s mint figyelmes hölgyek, hallgatják a primadonna csattogó dalát. Minden itt csupa fül és szem : «a kösziklák, e vén kritikusok, maradnak csak kopáran, hidegen». (*Ki a szabadba !*)

Petőfinél a metafizikai pesszimizmusnak egyik finom árnyalata fiatal korától kezdve mégis végigkísérhető : ezt az *idő* kategóriájához való viszonyában éli meg. Az idő visszahozhatatlanságának, a mulandóságnak melancholikus gondolatát merengő, elmélyedő hajlama mindig, még a jelen szerelni boldogságának tetőpontján is, táplálta. Az élmények rendjének formája, a lét időbeli oldala iránt különös fogékony-ság lakozott lelkében. A mulandóság élményének páratlanul mély lírikusa.

Két lélek élt benne : az egyik a magányba vonuló, bölcseledő, az élet célját fürkésző, az én és a világ elvi oldalába mélyülő lélek ; a másik az aktív, folyton hatást kifejtő, moz-

galmas, az események lomha folyását megváltoztatni akaró lélek. Az előbbi a mindeneknek keletkezésén, fejlődésén és elmúlásán merengő, az utóbbi a jövőbe feszülő, célok kitűzésével és ezek megvalósítására irányuló munkával a jövőt formálni iparkodó szellem. Hol az egyik, hol a másik van túlsúlyban nála; de éppen ez a nyitja élményei s ezeken keresztül lírája csodás változatosságának. A multon épp oly bensőséggel tud csüngni, mint amilyen odaadással tudja meg rögzíteni a jelent, amelyben lélezkzik s amelynek vonalát száguldó fantáziája gyakran a próféták erejével ki tudja húzni a jövőbe. Mindhármát pedig: multat, jelent s jövőt az örökkévalóság szintézisébe tudja olvasztani.

Mint lírikus, az időt élményeihez viszonyítva mindig szubjektíve fogja fel. Csak ritkán mártja bele az objektív, embertől független örökkévalóságba. «Az idő áll, — mondja *A hóhér kötelében* — de mi megyünk . . . hátrafelé, mint a rák; azért észre sem vesszük, mikor egyszer hanyattesünk, bele a gödörbe, melynek neve sír, és ekkor mi is része leszünk a sohasem mozduló örökkévalóságnak». Ezzel a folyton álló, egyforma objektív idővel szemben a mi élményeinkkel kitöltött szubjektív időben «a földön minden mindegyre változik» (*Változás*). Annyira változik, hogy bár a mult és a jelen testvérek, egymást alig ismerik meg lelkünkben: egymás folytatásai az időben, mégis merőben mások. A költő például egykor tenyerén hordta szívét, csordultig tele volt barátsággal: most, ha kérik, sem adja oda szívét. Valamikor könnyen platoni szerelemre gyúlt, minden lányban a mennyország angyalát látta; most úgy érzi, hogy inkább ördög, mint angyal a lány. Régen a világ gonoszsága miatt a sírba vágyott; most éppen, mert a világ bántja, dacosan élni kíván. Híg, engedelkeny, egy újjal is átszúrható agyag volt egykor; most márvány: ha rálőnek, visszapattan róla a golyó. Élményeink az idő függvényei: tartalmuk az időben, minőségben folyton változik:

Fehér bor, szőke lány, fényes nap
 Hatottak egykor lelkemig;
 Vörös bor, barna lány, sötét éj,
 Kedvem most bennetek telik!

(*Változás.*)

Az élménynek az idővel való folytonos változását plasztikusan világítja meg két költeménye. A *Felhők* pesszimista korszakában a *mult* szép kék erdőségével s a *jövő* szép zöld vetésével szembeszegezi az *örökkétartó jelent*, ezt a pusztá vadont, amelyben csüggetegen vándorol. A *mult*, bár messzi van már, mégsem hagyja el; a *jövőt*, bár mindig közel van, nem éri el. (*Mögöttem a mult . . .*) De amikor Júliával boldog, egyszerre csak a *jelent* szereti és dicsóíti, csak a *jelennel* akar töltekezni a lelke. Most egyszerre száműzni akarja lelkéből a *jövőt* és a *multat*, a *reményt* és az *emlékezetet*. Tolvajoknak kiáltja ki őket, akik incselkednek vele, s míg ő jobbra vagy balra néz, hirtelen ellopják a szép virágot, melyet a *jelen* tesz eléje. Ezért elhessegeti magától a *jövőt* és a *multat* s a *jelent* futásában meg akarja állítani, hogy tovább élvezhesse :

Te állj, te állj előttem,
Barátságos jelen,
Jó ízűen merengék
Mosolygó képeden.

(*Hideg, hideg van ott kinn . . .*)

Az időtartam, amelyet a költő közvetlenül megél, tovatűnő élményminőségeinek egymásutánja, a lelkében lefolyó minőségváltozásoknak a jelenbe haladó felgöngyölődése, a multnak a jelenen át a jövőbe való folytonos tovaszűrődése. Ha a tartam nincs kitöltve minőségileg változatos élményekkel, akkor «az idő lassan jár», unatkozunk. Ha sok kellemes tónusú élményváltozás iramodik benne, akkor az idő hirtelen szalad. A tartam természete, lassú vagy gyors menete első sorban az élmények érzelmi koefficiensétől függ. Petőfi már a bergsoni *duréen*ek mély lélekbúvára és költője. Az időt mint megvénhedt, bénalábú, mankóját vesztett koldust aposztrofálja, akihez képest az Alföld fertőiben megakadt terhes szekér, vagy a vitorlátlan hajó a tengeren igen gyorsjáratú eszközök. De hogyan tud futni a vén idő, ez a rosszlelkű hatalom, amikor a költő nem akarja, mert vele van szeretője! Ilyenkor az idő megifjodik, vén bőrét leveti, kősvényes lábait sasszárnyakkal cseréli föl, hogy gyorsan messze szálljon az élet örömeivel :

Mostan röpjölj idő,
 Mig távol kedvesem ;
 Midőn együtt leszünk,
 Midőn őt ölelem :
 Nem bánom én, ha mindenik
 Órád eltart egy századig. (Az időhöz.)

Az idő heterogén minőségi folytonosságából azonban Petőfit általában jobban érdekli a jövő és a múlt, mint a jelen. Az utóbbit, mint a múlt és a jövő kötőjelét, csak itt-ott dicsőíti kedves és naív hédonizmusa.

A *jövőről* idealista lelke leggyakrabban mint a mostan hiányzó boldogságélmények beteljesedéséről ábrándozik. Először is jómagára nézve : szilárdan meg van győződve költői dicsőségének jövőre tartós nagyságáról : «Költő-fiad neve örökre él» — mondja édesanyjának. «De már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek : aut Caesar, aut nihil» — írja tizenkilenc éves korában Szeberényi barátjának (1842. nov. 2.). Miképpen terjedt be jelen én-je a múltból a jövőbe, megható pszichológiával jellemzi : «Mikor még nyomva sem láttam nevemet, csak magamnak firkáltam ; mikor még statista voltam a pesti színháznál s hordtam a színpadra a székeket és pamlagokat, s a színészek parancsára kocsmába szaladtam serért, borért, tormás kolbászért stb. ; mikor még strázsáltam vagy főztem a kukoricagombócokat közlegény társaim számára s mosogattam a vasedényt oly téli hidegben, hogy a mosogató-ruha ujjaimhoz fagyott, s mikor a káplár 'menjen kend!' -je lehajtott a havat kihordani a kaszárnyaudvarból : mindenkor már világos sejtéseim voltak arról, mi velem egykor történni fog, s mi meg is történt. Megálmodtam az őrszoba meztelen faágyán, hol — mint Manx báró — az egyik oldalmat alámtettem derékaljnak s a másikkal betakaróztam, megálmodtam itt, hogy nevet szerzek két országban, melyet az egész világ kritikusainak ordító csordája sem lesz képes megsemmisíteni. És álomom teljesül lassanként . . . nem, sőt hamarabb, gyorsabban, mint gondoltam» (*Útjegyzetek*). De aztán jövőjét mint a csalódás várakozásélményét fogja fel : «Neked — így incselkedik finom humora Orlai Petrics Somával (1846. dec. 26) — nem

mondom, hogy ne lenne szép életed egykor ; de nekem? soha!
 Az alföld pusztáin barangol képzeletem, és nézi a délibábokat
 és reményeimet. Egyik oly kézzelfogható, mint másik». Mulat-
 ság közben is, mikor legvigabb a jelen, a jövőbe ragadják
 gondolatai. Mert a jövő kegyetlen szélvész, mely szerteszt
 szór bennünket, hogy soha többé nem látjuk egymást. Az élet
 időtartama rövid : akkor lenne jövőnknek értelme, ha vég-
 telen lenne :

Igen, halljuk! majd elbeszéli a hír :
 Ez és ez és ez nyugszik . . . oda lenn . . .
 Haszontalan história az élet!
 Miért is van, vagy miért nem végtelen?

(*Mulatság közben.*)

Kritikusainak ádáz támadásai elől az Időhöz fut segít-
 ségért : tőle várja alkotásai értékének védelmét. A jövő igaz-
 ságos bíró : a jelen felfújt nagyságait eltiporja :

Idő, hű gyámolóm! benned megbízhatom,
 Ha úton-útfelen
 Sárral dobáltatom . . .
 Ha senki nem lesz is, leszesz te majd velem ;
 Amelyet a szennyes világ dobott rám,
 Megtisztítod te majd a sártul orcám! .

(*Gyalázatos világ !*)

Az időnek értékeket megrostáló bírói funkciója mindenki
 fölött ítél. Ledönti a fejedelmek magas emlékoszlopát is,
 mely nagyságukat hirdette. Miért?

Mert hazugsággal volt tele.
 Az idő igaz,
 S eldönti, ami nem az.

(*Voltak fejedelmek . . .*)

A jövővel szemben táplált optimizmusa még csak foko-
 zódik, mihelyt nem a maga, hanem az emberi társadalom
 jövőendő képe lebeg előtte. A szabadság és egyenlőség eszmé-
 nyeiért küzdő lelke az egyetemes jövőendő boldogságról, a
 világszabadság örök uralmáról ábrándozik.

A *mulandóság* szomorú gondolata Petőfinek egyik fő
 lírai ingere : az időnek mindent megemészítő hatalmán fiatal

korától sokszor mereng. Az idő folyásával szemben tanúsított féltő tisztelete minden esztendő utolsó napján a tovatűnt évtől való búcsúra készíti. Elmélkedő természete ilyenkor összegezteti vele azokat az élményváltozásokat, amelyek az év tartamát kitöltötték. Melancholiával zárja le rendszerint az évet :

Egy esztendő a másik sírját ássa,
Gyilkolják egymást, mint az emberek.
Idő, szárnyadnak még egy csattanása.
S a jelen év is a sírban szendereg.
Oltsd el, haldokló, hervadt ajakadnak
Léleketével életmécsedet,
Nem foglak odaírni tégedet,
Hol boldog évim följegyezve vannak.

(Búcsú 1844-től.)

Herakleitos bölcsesége : „minden változik és semmi sem marad meg” állandóan rágódik rajta s termékeny költői ihlet anyaga számára. A romok gyermekkorra óta érdeklik mint az idő hatalmának, az elmúlásnak szomorú szimbolumai. Ebben komoly szerepe van a fiatal korában uralkodó történeti romantikának, mely a hajdan emlékeibe szeret temetkezni. «Dehogy mulasztanám el — írja úti jegyzetében, amikor Sáros várának romját, Rákóczi egykori fészket meglátja — valami romot megtekinteni, ha csak szerét ejtethem. Oly jól-esik ott színom a dicső lovagkor levegőjét, melyben születnem kellett volna igazság szerint». Amikor Salgó várát megpillantja, lelkét komoly merengés fogja el, mert

A századoknak döntő lábai
Elgázolák rég e vár tornyait.

(Salgó.)

Megilletődve szemléli a szalontai csonka tornyot. Valamikor milyen kevélyen néztek le falai a rónaságra, milyen harcias élet pezsgett közöttük, s most a torony időtlen rossz, morgorva váz, falai között senki sem tanyáz,

Csak a holt század fekszik odabent,
Szemfüdele a hosszú, méla csend.

(A csonka torony.)

Az idő pusztító erejétől megindított elégiai hangulata csodálatos szerves egységbe olvasztja a múlt életét s a jelen

tájrajzát, a mulandóságnak gondolatát s a pusztának örök szépségét. Az időnek mindegy, hogy várnak vagy csárdának falára lép: neki semmi sem alacsony, semmi sem magas, érintésére minden omlik, ha kő, ha vas. A csárda fejről a szél leütötte a kalapot, a födelet: s most hajdonfővel beszél urával, az idővel. Egy sas a kútgém hegyén

Fönn ül és merően maga elé bámul,
Mintha gondolkodnék a mulandóságról.

(*A csárda romjai.*)

A sas a költő nevében gondolkodik az időnek mindent hervasztó-emésztő munkájáról. A mulandóság az élet misztikus hatalma, a királyok királya, kinek palotája az egész világ. Sétál föl és le benne s ahová lép, ahová hág, minden elpusztul:

... körüle fekszenek
Szétszórva: eltört koronák.
Hervadt virágok, megrepedt szívek. (*Mulandóság.*)

Nem véletlen, hogy már egészen ifjú korában Petőfi lefordítja Schiller elégiáját (*Ifjú a pataknál*): vonzódott hozzá, mert eszméletének korai ébredésével már együttjárt fejlett időtudata, az ifjúság és élet gyors eliramlásának s visszahozhatatlanságának, az idő irreverzibilitásának mély és élénk élménye. A forrás mellett ülő gyermek virágkoszorúit a habok sorban elragadják:

Éltem így röpül, miként a
Forrás fáradatlanul,
S mint a koszorúk, sietve
Ifjúságom elvirul.

S minduntalan felbukkan Petőfi lelkében az ifjúság gyors tovatűnésének, az életerő hervadásának, a visszafejlődésnek, a fokozatos emberi elmúlásnak fájdalma. Szinte alig lenne érthető a vitalitástól annyira feszülő ifjúnál ez a természetellenes szomorúság, ha nem tudnók, mennyi szenvedés bénította erejét. Túlzott aggodalommal, az idő emésztő hatalmától rettegő pesszimizmusnak benső nyugtalanságával figyelni önmagát: hogyan merevednek ráncok arcára, hogyan kezde-

nek öszülni hajszájai. A földműves — mondja — földét fölszántja, aztán beboronálja, de az idő, bár képünket felszántja, soha többé be nem boronálja (*Földét a földműves . . .*). Hajának most még barna fürtjét le akarja vágni, hogy ha majd elmúlik ifjúsága és megöszül, a falra függessze tükör helyett. Így csalja majd meg szemét, elhitetve vele, hogy még fiatal. De attól tart, hogy a szív halkabb dobogása mégis csak figyelmeztetni fogja, hogy az idő eljárt fölötte (*Hajamnak egy fürtjét levágom . . .*). Az emberi életerő, szépség és hiúság elmúlását kedves kötekedő humorral, majd komoly lírai megindultsággal szemlélteti a *Sári néni* korhadt alakján. A vénségnek, az enyészetnek tragikumát nagyszerű pszichológiai művészettel életi meg velünk ebben a genre-képben.

De ha minden mulandó s ha az emberi élet oly szempillantásnyi rövid, hogy az Időnek egyik kezében bölcsőnk pólyája van és másik kezében máris koporsónk szemfődele : akkor a világot fitymáló kevély ember miben kevélykedhetik? Meghódít talán népeket, országokat? De hódítani csak gyávákat lehet s az ilyenek fölött való uralkodás nem dicsőség, hanem szégyen. Ha az ember nagy névre, dicsőségre tesz is szert, ez vele hal meg vagy legföljebb pár kis századig él s aztán szertefoszlik, mert hisz a nép is elvesz, amelyhez az egyén is tartozik. Az ország, amelyben a nemzet most él, egykor tenger volt s újra az lehet, a föld maga is a semmiségbe oszlik el : «Kevély ember, miben kevélykedel?» (*Az ember.*) S ezt a csüggedt, a *vanitatum vanitas* lemondó hangulatát árasztó költeményt, amely az emberi életnek és alkotásnak semmiségén töpreng, a költő Koltón, boldogságának zenitjén, mézesheteiben írja! A mulandóság gyötrő gondolata, me-rengő hajlamának veleszületett tartozéka, amely minden-hová kíséri.

A mulékonyság tragikus érzése még mámoros szerelmi boldogságát is kikezdi *September végén* : attól fél, hogy amint elhull a virág, eliramlik az ő élete is s akkor felesége szerelme más ifjú felé fordul, könnyedén el fogja felejtetni hűséges urát, aki még a sírból is feljő a fejfájára akasztott özvegyi fátylóért, hogy letörölje vele könnyeit s bekötözze sebeit. Amikor a leg-hevesebben szereti feleségét, a mulandóságnak örökké kísértő

gondolatát az ősz hervatag hangulatában félő nyugtalansággal Júlia szerelmére is kiterjeszti.

Eltűnt immár ábrándos eszményképeket szövögető ifjúkora, amelyben a tejúton is túlröpülve, szép tündérvilágot épített magának. Az ifjúság álmai elmúltak: a komoly férfikor prózai élete megindult, a költő mennyből a földre szállott. Elhessegetni próbálja szemének ifjúságát sirató könnyeit. S a multon mélázó pesszimizmusát egyszerre fölváltja a józan földi optimizmus reális életbölcseisége:

S ha nem is oly szép ez (a föld), mint szeretnők.
Nincs is oly rút, mint az ifjú véli . . .
Nincs itt angyal, ámde nincs is ördög,
S ha van itt tél, van kikelet is. *(Menny és föld.)*

Az idő futásának, a gyors enyészetnek melancholikus ihlete mégis minduntalan megriasztja: fájdalmasan érzi szerelmi boldogságának mulandóságát is a hidegen nyugodt örökkévalósággal szemben. Az időtartam változatos élményeit ellentétbe állítja, összesűrítve hirtelen átpillantja, s ezzel az élet felhőszerűen tovasiető semmiségét plasztikusan szemlélteti. Alig volt reggel, s már este van; alig volt tavasz, s már itt a tél; alig ismerte meg Júliáját, s már régen a felesége; alig hogy apáink térdén játszottunk, s már nagyapáink mellett alszunk:

Csak annyi az élet, mint futó felhőnek
Árnya a folyón, mint tükrön a lehellet.
(Még alig volt reggel . . .)

A mulandóság mélabús titkának legvonzóbb jelképe Petőfi számára az ősz. Ezt

Tudja isten, hogy mi okból
Szeretem? de szeretem.
(Itt van az ősz, itt van újra . . .)

Csodás változatossággal sokszor éneklí meg. S minél jobban közeledik fiatal életének annyiszor megsejtett vége, annál mélyebb elegikus hangulattal csüng a pusztulás képén, az őszön. Az erdői parkban kiül a domtetőre s csöndes meren-

géssel hallgatja a lehulló falevelek lágy neszt. A szelíd nap sugara mosolyogva néz a földre, mint a szerető anya elalvó gyermekére. A természet most téli álomba szenderül. A költő csak ujjja hegyével halkán pendíti meg lantját, hogy altató-dalként zengjen méla, csendes éneke. Mint tó fölött a sutgó szél, vonul el dala. Maga mellé ülteti feleségét, de kéri, hogy szótlan maradjon, nehogy megzavarja a természet álmának csendjét:

Ha megcsókolsz, ajkaimra
Ajkadat szép lassan tedd,
Föl ne keltsük álmából a
Szendergő természetet.

El-elnezi a pusztuló kertet az erdői vár alatt s a pusztuló várat a kert felett: mindkettőn homályos-szomorún borong az őszi köd és az emlékezet. A mulandóság érzése nagyszerű ellentétre ihleti: a vár elhúnyt vitézek sírja, a kert pedig a költő élő szerelmének bölcsője; amott a sasok, a Rákócziak tanyáztak, emitt a költő ringatta ölében kedvesét. A dicső vitézség s az édes szerelem így ölelkezett e helyen:

Ma itt vagyok még s holnap távoزم.

S tán vissza többé nem is jöhetek.

(Elpusztuló kert ott a vár alatt...)

A mulandóság nagy lírikusa távozott s nem is jött vissza többé. A következő őszi lombsusogásán már csak a jeltelen sírban merenghetett a föld alatt.

VIII.

Petőfi optimizmusa.

Petőfi lelkének gazdagsága: szélső fokú öröm- és fájdalom-kapacitása. — A pesszimizmus és optimizmus váltakozása. — Kozmikus optimizmus. — A szerelem optimizmusa.

Petőfi oly csodálatosan gazdag lélek, hogy egyéniségének merőben egyoldalú reliefje domborodnék elénk, ha csupán komorhangulatú, a mulandóságon borzongó, az embergyűlölet pesszimizmusába sötétülő verseit vennénk szemügyre.

Több ember egyben : hol vidám, pajzán és humoros, hol komoly, gyűlölködő és haragos ; egyszer szelíd bárányszerű, máskor haragjában mindent összetörő viharos lélek ; majd finoman gyengéd, majd a gúny ostorát pattogtatja ; most halk bölcselkedő, aztán izgató demagóg ; egyszer az egész emberiséget magához öleli, máskor gyűlölettel taszítja el magától s átkot szór rá. Majd optimista : olyan, mint a gyermek, aki naivan mindennek örülni tud ; majd pesszimista : olyan, mint a csillagász, aki a napon is foltokat keres.

Alapjában egészséges lélek, azonban túlzott érzékenységgel és fájdalom-kapacitással. Ha sok szomorúságot érez is a világban, de átéli örömeit is. Ha sokszor lávaszerűen ontja is magából a pesszimizmus kitoréseit, de lelke ugyan csak az optimizmus derűjében is sütkérezik. Lélekváltozatait maga is, mint nagy önmegfigyelő, jól ismeri. Szellőhöz hasonlítja magát, mely néma nyugalomban úszik a légtérben s legfeljebb a virágportól terhes kis méh veszi észre, amelyet tenyerére vesz jóindulattal s elősegíti lankadt röpülését. Holnap már zúgó-bőgő vihar : szilaj paripáján járja be a tengert, melynek sötétzöld üstökét haragosan rázza s ha hajót talál, ennek szárnyát, a lobogó vitorlát kitepi s árbocával írja a habokba sorsát, hogy kikötőben nem fog pihenni többé (*A szél*). Petőfi érzelmei, ahogyan maga jellemzi őket, mint a felhők jönnek-mennek, majd fehéren, majd feketén. Honnan jönnek, hová mennek? Maga sem tudja. Hozza s elfújja őket az örök szél : az idő. Egyszer a szerelem fellegéből hull rá villám, máskor a barátság felhői bocsátanak rá záporosót. Aztán lelke megint olyan, mint a csendes, tiszta ég, míg nem a másik perc fuvalma új felhőt nem borít rá (*Mint a felhők a nyári égen...*). Dalai mindig ezeknek a váltakozó, pillanatnyi lelki fodrozódásoknak kifejezései. Hol gondolkodva elmereng a haza s az emberiség sorsán : ekkor dalai ábrándos lelkének holdsugárai. Hol magafeledten a Gondviselésre bízva sorsát : versei könnyelmű lelkének pillangói. Majd szép lány szemébe néz, mint csillag a csendes tó vizébe : költeményei ekkor szerelmes lelkének vadrózsái. Örömében is, keservében is a boros pohárhoz nyúl : énekei ilyenkor mámoros lelke szivárványai. A haza rabbilincseinek csörgé-

sét hallja : dalai ekkor bánatos lelkének fellegei. Haragra gerjed, hogy a szolgaság népe még mindig nem tépi szét láncait : versei haragos lelkének villámai (*Dalaim*).

Fájdalom és öröm, harag és szeretet, pesszimizmus és optimizmus gyorsan váltakozik ebben a minden benyomásra azonnal a maximális erővel visszaható lélekben. Feketén is, fehéren is tudja látni a világot. Ha sötéten látja, mindjárt a legfeketébb színben festi ; ha meg derülten nézi, rögtön a legvilágosabb színeket alkalmazza. Az eddigiekben főképp sötét tónusú világképe tárult elénk : most hadd áradjanak felénk alapjában egészséges lelkéből gyakran feltörő optimista életfelfogásának derűs sugarai!

Nyomorúságában és sértődöttségében egy sereg versében kívánja a halált. De amikor ezt betegségében közelegni érzi, egyszerre felbuzog benne az életöröm :

Hiába! bármí a halál.
Az élet nála többet ér.
Van ottan béke — semmi más ;
Van itten bú — de vigadás
Kéjében is pezsg ám a vér.

Ha mégis meghalna, barátai ne gyászolják :

Természetünktől ez elüt —
Mert tudjátok, velem együtt.
Ti mind víg ficzkók voltatok. (*Hattyúdalféle.*)

Amikor a *Felhők* pesszimista lélekaszályából kigyógyul, többször elemzi a maga lelkét : miért is komorulhatott el körülötte ennyire a világ? Már azt hitte, hogy sohasem lesz víg napja többé : s most bokáját újra össze- és kalapját félrecsapja. Mi az oka ennek? Az, hogy lelke gyökerében egészséges :

Szivem még ép virág, amelynek
Féreg nem bántja gyökerit ;
Elhervad minden ősszel, ámde
Minden tavasszal kivirít.
(*Most kezdem én csak még ismerni . . .*)

Petőfinek ez az önvallomása meggyőzően igazolja, hogy sokszor szinte visszariasztó érzelmi és erkölcsi pesszimizmusa

igazában nem lelke mélyéből fakadt, hanem csak vagy pillanatnyi hangulat viharos terméke, vagy pedig a fájdalommal való kéjtelmes költői műfogása.

A sokszor búsongó Petőfi néha maga is meglepődik határtalan jókedvén : dalol, fütyül, összeveri a bokáját, noha nem szól muzsika. Szobája világos, bár nap sohasem süt bele ; cseréppipájának kapadohánya rózsaszínűen füstöl ; szíve szerelemtől háborog, pedig egy lány sem váltott vele szót. S mindez akkor történik vele, amikor zsebének zord egén a pénzfogyatkozás éje ül sötéten. A világ előtte most szép tulipánbokor. Jókedvének csattanó magyarázata :

Kár, hogy addig lesz csak az, míg
Kimegy fejemből a bor.

(*Mi lett?*)

Van neki egy kedves cimborája, aki mindig megvigasztalja, akár nemzetének sorsán töpreng, akár szerelmi bújában epekedik, akár éhezik és didereg. Barátjának mindig van a bút-bajt felejtető szava. Csakhogy ennek a jó fiúnak van egy komor, goromba bátyja, aki öccsét mindig csúfosan fölpofozza s a költőtől kegyetlenül elkergeti. Végre kedves humorral megvallja Petőfi, ki az a barátja, akinek optimizmusa tartja benne a lelket :

Vigasztaló pajtásom a remény,
S komor, goromba bátyja a való.

(*Két testvér.*)

Tudatos pajzánsággal játszik a pesszimizmus és optimizmus egyébként komoly világnézeti kérdésével. Megfogadja, hogy nem ír többé víg dalokat. Ismerje meg végre a világ : eddig álarcot viselt, melyet most ünnepélyesen letép. Vidám dalait nem lelkéből írta : a kedv, nevetés csak olyan rajtuk, mint a virág a síron, amelyben férgek rágódnak. Enyelgő dalokat írt, míg lelke fájdalomban haldokolt. Többé nem lesz komédiás, aki a közönség előtt víg ábrázatot vág s a színpalak mögött arcán a kínszenvedés könnyei égnek. Egyszer csak a költőnek ez a Rigoletto-hangulata feloldódik : az optimizmust hirtelen lelki átriadással mint köteleiséget magára erőszakolja :

Al.

Szenvedjen bár szívem : a vig dalok

Ne szűnjenek meg... hátha áltaok

Kissé vidítom szomorú hazámat. (*Ismerjétek meg !*)

Bámulatos finomsággal elemzi bánatát és örömet : nála mindkettő csak maximális fokban jelentkezhetik. Csak szélső pesszimista, vagy szélső optimista tud lenni. Nincs olyan bú, mint az ő búa. Ha ő búsul, keble oroszánbarlang s szíve benne bárány : az éhes oroszának fogukkal-körmükkel szagatják, vérét isszák, csontját rágják, velejét kiszívják. De olyan öröm sincs, mint az ő öröme. Ha ő örül, keble édeni kert s szíve benne rózsa : napsugarakkal, tarka lepkékkel játszik s körülötte csalogány zeng. Egy angyal röpül oda, leszakítja a rózsát, csókkal illeti, keblére tűzi — és az égbe repül vele (*Búm és örömem*).

A sápadt pesszimizmust a holddal, az éltető optimizmust a nappal jelképezi. A hold, melyet sokan oly epedve bámulnak, a megtestesült sóhaj. Petőfi büszkén vallja, hogy az ő lelkének megtestesülése a nap. Ő és a nap két hűséges szerető. S ha sírjába le fogja üldözni a sors, csak azt fogja fájlalni, hogy szeretőjét, a szép napot, a föld alól nem láthatja. Egy óra a holtak számára szabad : az éjjél. Az ő koporsója azonban éjjél idején legyen zárva s délben nyíljon meg neki! (*Én és a nap.*)

Optimizmusát nemcsak a nap, hanem a csillagok útján is mintegy kozmikus zománcal vonja be. Nagy csüggedtsége és világútálata közepett a *Felhők* egyik darabjában (*Már sokszor énekeltem...*) szerelmet vall a csillagoknak, mert ezek sugarai mosolyukkal mindig szebb világba csalogatják :

S oly jól esik nekem

Oda tekintenem,

Hol egy kis vidámság van

E szomorú világban.

Sok nélkülözése, betegsége, az emberekben való esalódása, kritikusaik méltatlan bánásmódja, a nemzet szomorú állapota, mind komor életfelfogásra hangolják. Ebből eleinte, mint láttuk, a természet kezdi kigyógyítani, aztán Júlia iránt föllobbant szerelme pesszimista multját egészen

fölperzseli. Eleinte még nem tudja, mi lesz : sötét árnyék-e vagy fényes napsugár? Ez Júliától függ (*Júliához*). Még akkor is, amikor már meggyőződik Júlia szerelméről, olyan rabnak érzi magát, kinek lábáról lehullott a lánc, de még sokáig úgy jár, mintha rajta volna, annyira megszokta a szomorú terhet. Az ő szíve is úgy megszokta a fájdalmat, hogy most, amikor lerázta, még mindig igazán nem tud örülni. Buzdítja szívét, hogy örüljön, mert kinek van a földön ilyen boldogsága? (*Mikor a lánc lehull . . .*). Ez is mutatja, milyen nehezen váltódik át fájdalmas multja a jelen boldogságába. De amikor végre Juliskája az övé, nem ismer rá magára a sokat szenvedett Petőfi. Azt kérdi magától, vajjon ő-e az az ember, aki annyit szenvedett? Akinek szívéen ahány nap, annyi átok feküdt? Ő most a legboldogabb ember,

Ki, míg a világ világ lesz,
Boldogságban párt nem kap.

(*Bírom végre Juliskámat . . .*)

A világ most napsütésben ragyog előtte minden zugában. Alig akarja elhinni, hogy ő volt az egykor, aki átoknak gondolta az életet s a földön mint éji kísértet bolyongott. A szégyen égeti most ezért arcát. Vad ifjúkorának szélvésze kitombolta magát, a mennybolt kék, tiszta szemmel mosolyog rá. Újra kert a szíve, melyben sok tarka virág virít. Az emberekbe vetett bizalom, melyet régebben lelkéből kiűzött, most két karral fűződik lelkére. Nem néz a gyanú kancsal szemével régi jó barátaira : elverte a gyanút, az ördögnek ezt az atyjafiát. S ha még eszébe jut ifjú virága, Júlia, ez a szép hajnali álom, akkor

Mily édes az élet,
Mily szép a világ! (*Mily szép a világ !*)

Mindig eszébe jut boldogsága tetőfokán is ellentétképen régi világgyűlölő pesszimizmusa. De most a legnagyobb gyűlölet a legnagyobb szerelemmé váltódott át :

S e szerelem nagy! egykor a világot
Borítá el gyűlölség képiben ;
Most téged illet, téged egyedül
E szerelemmé vált nagy gyűlölet,
E felhőktől-megvált mennyboltozat.

(*Válasz kedvesem levelére.*)

Még franciás deizmusát is, mely nem hitt a személyes Istenben, hanem csak a «világsszellemben» (ezért szerette a hetykeség nem minden látszata nélkül az Isten nevét kis *i*-vel írni) s amely nem hitt a lélek halhatatlanságában,¹ a szerelem boldogsága kiemeli merevségéből. Szép napkelet virányának érzi lelkét, melyen megterem minden szép virág. Csak egy hiányzott belőle : a hit virága, a sírontúli életnek hite. De ez is kikelt s virít már lelkében : szerelme beleültette. Amiről a büszke, elbizakodott ész egy hangot sem tudott neki mondani, azt hitvese könnyedén megmagyarázta. Most már hisz a túlvilágban : a koporsó nem az enyészet rideg tanyája, hanem vidám sajka, amely velünk ebből a szép életből egy még szebb élet partjára átevez. Csak még egyet nem tud : hogyan él majd hitvesével a másvilágon :

Mint ágrul-ágra
A csalogánypár,
Csillagmul-csillagra szállunk, te s én?
Vagy mint két hattyú
Ringunk szelíden
Az örökkévalóság tengerén? *(Szép napkeletnek...)*

Petőfi, aki személyiségének időbeli egységére, önazonosságára, jellemének változatlan szilárdságára, elvei megdönthetetlenségére mindig oly büszke, most sem tagadja meg pesszimista multját, vissza-visszatér reá, hogy finom lélektani fordulatokkal igazolja értékelő irányának, életfelfogásának megváltozását. Sőt :

Ha úgy kívánod, elveimről is
Lemondok érted ; hordom fejemen,
Mig élek, s ha meghaltam, síromon
A megvetés és gyalázat bélyegét!
De ezt kívánni tőlem nem fogod.
(Válasz kedvesem levelére.)

¹ Petőfi világnézete nem volt összhangban a pozitív kereszténységgel. «Reám és feleségemre nézve — írja Zoltán fia születése után (Naplójegyzetek. 1849. július) — maradt volna, mint született, becsületes pogány embernek ; de ipam és napam kedvéért, kik igen buzgó keresztények, meg kellett kereszteltetnem. Gondoltam hát, hogy legalább a neve legyen pogány, s lett belőle Zoltán».

Júlia nem is kívánta tőle elvei megtagadását, sőt lelkébe fölszívta urának világszemléletét. Ezt azonban a szerelem boldogsága önkényt, minden tudatos elvtagadás nélkül, átformálta: Petőfit átkozódó pesszimiztából életvidám optimistává varázsolta, óriássá, «ki ölében tartja az egész mennyországot» (*Ilyen óriást, mint . . .*). Ennek a nagy metamorfózisnak lélektani kulcsát már régen kezünkbe adta Petőfi a *Tündéralombban*, az első szerelem ragyogó elemzésében: a világ nem olyan, amilyen valóban, hanem amilyennek mi látjuk:

«Más a világ, más, nem olyan, minő volt»,
Feleltem én, «vagy csak mi változánk?
De bármiként van, mit törődünk véle,
Midőn e változás áldás reánk!»

KORNIS GYULA.

MONIZMUS, DUALIZMUS, PLURALIZMUS.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

V.

A valóság egységére a tapasztalás is több tekintetben rámutat. Először is valamennyi tapasztalásunk körébe kerülő valóság egymással kapcsolatos: már az által, hogy valamennyi éppen tapasztalásunk körébe jut. Ámde az egész tapasztalati valóság egységes rendezettsége, a fizikai világban átfogó törvényszerű kapcsolatok érvényesülése, a fizikai és a lelki világnak a tapasztalás, általában a megismerés és akaratumknak a testi világot alakító hatása útján való összefüggése, mind az egész valóság valamilyen egységére vall. Maga a valóság alkata is ezt mutatja, hiszen minden valóság éppen valami, nem semmi és ebben a tekintetben egységes alkatú; továbbá mindenféle valóságnak vannak közösen jellemző sajátságai, pl. önmagával való azonossága stb. Mind ez tehát mindenféle valóságnak gyökerében fennálló valamilyen egységét bizonyítja, ez az egység azonban mégsem olyan, hogy a tapasztalati valóság egyes tárgyainak egész mivoltukban mutatkozó sokaságát és sokféleségét lerontaná. A közös rendezettség, a közös alapalkat a sokféle valóságnak nem egészében és minden tekintetben, hanem éppen valahogyan alapjában, gyökerében fennálló egységére vall.

Ezt az egységet a valóság végső elveire irányuló bölcséleti, azaz metafizikai vizsgálat szabatosan ki is tudja mutatni. Az ilyen vizsgálatot nem lehet másképp elvégezni, mint hogy a közvetetlenül és kétségtelenül adott valóság-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 708. számában.

ből kiindulunk és azt elemezve, szétfejtve, megpróbáljuk végső alapjaira, forrásaira utaló vonásait benne megtalálni. Ez elemző, analitikus és visszakövetkeztető, reduktív-regresszív eljárás, amelynek abban az esetben, ha a tapasztalati valóságnak immár minden tapasztaláson túl lévő alapjaihoz vezet vissza, természetesen teljesen szabatosnak kell lennie; különben eredményei bizonytalanok és tudományos használhatóságuk csekély. Olyan esetekben, amikor a tapasztalásban nem adható valóságalapokra következtetünk vissza, eredményünk igazságának kritériuma csakis a megállapított tényállás vagy valóság szükségszerűsége lehet; ez pedig akkor válik tárgyilag is evidenssé, ha a belátott tényállás tagadása önellentmondást tartalmaz és így tárgyilag lehetetlen.

Ilyen eljárással kell tehát a valóság végső alapját megközelíteni próbálnunk. Mik azok a kétségtelen adottságok, amelyekből kiindulhatunk? Hogy egyáltalában valamilyen valóság létezik, azt Szent Ágostonhoz és Descartes-hoz hasonlóan éppen csak saját tudatvilágunknak számunkra egyetlen ősi adottságából állapíthatjuk meg. Mert valóban elgondolható, hogy minden, amit a külvilágról tapasztalok, álom, káprázat, de az, hogy mindezt egyáltalában átélem, akár csak mint álmot, káprázatot, hogy tehát élményeim vannak, hogy a szó Descartes-használta legtagabb értelmében «gondolkodom», hogy «tudok» valamiről, semmiképpen sem tagadható; maga a tagadása is élmény, tudatjelenség. Így tehát legalább is én, aki valamiről «tudok», valamit átélek, vagyok, még pedig éppen mint tudó, mint átélő lény. Akármennyire is próbálják egyes modern, túlzó realisták tagadni, világos, hogy számomra első sorban éppen saját magam vagyok, teljesen függetlenül attól a kérdéstől, hogy a gyermek öntudata hogyan és mikor fejlődik ki; és ha én nem vagyok, akkor számomra semmi sincs.

Ha már eddig eljutottunk, akkor tovább is próbálhatunk jutni. Van-e valami kétségtelen adottság, amelyet mint ilyent átélek, akár csak bennem, akár kívülem is, akár «lényegileg», akár csak a «megjelenésben» legyen adva? Van. Ilyen tapasztalati östény például a változás, az, hogy egyes

állapotok, tulajdonságok, dolgok tapasztalásomban egymást felváltják, egymás után adódnak úgy, hogy amíg adva van A, addig nincs B, amikor megjelenik B, akkor nincs A, B-t viszont esetleg felváltja C stb. ; amíg leírom az l-et, addig nem írom az e-t, amikor az e-t írom, már le van írva az l, az e leírását felváltja az i, ezt az r, majd az o, végül az m leírása. Hogy valamiféle ilyen változások vannak, tagadhatatlan : tagadásuk, amely nem volt mindig, maga is változást jelentene.

Ámde a változással kapcsolatban egy fontos kérdés vethető fel : folyhatik-e a változások sora kezdet nélkül, avagy nem? Itt három eshetőség adódik : vagy lehetetlen, hogy a változásnak általában, azaz minden változásnak van legelső kezdete ; vagy lehetséges, hogy minden változásnak van legelső kezdete, de az is, hogy nincs ; vagy pedig lehetetlen, hogy minden változásnak nincs legelső kezdete. Ha a második eset érvényes, akkor szükségképpen érvényes választás kérdéseinkre nem adhatunk ; tényleges, de esetleges kezdet legfeljebb tapasztalható volna, minden változás legelső kezdetét tapasztalni azonban aligha van módunkban. Az első vagy a harmadik eset érvényességének belátása azonban igen fontos metafizikai eredményre vezetne mindenféle valóságra vonatkozólag.

Hogy kérdéseinkre felelhessünk, tegyük fel mindennek-előtt, hogy a változásnak nincs legelső kezdete. Ez azt jelenti, hogy a «mai» változó állapotot végtelen sok korábbi előzte meg, egymás előtt. Ez mindenestre azt is jelenti, hogy a múltban volt olyan tényleges változó állapot, amelyet a mai-tól végtelen sok közbülső állapot választott el, mert ha ilyen egyáltalában nem volt, akkor a mai állapotot csupán véges számú korábbi állapot előzte meg, és így a változások egész sora kezdődött, ami feltevésünkkel ellenkezik. Jelöljük a mai állapotot P-vel ; azt a múltbeli állapotot pedig, amelyet P-től végtelen sok közbülső állapot választ el, jelöljük H-val. A H előtt is felvehető további változó állapotokat ezúttal figyelmen kívül hagyhatjuk. Vajjon eljuthat-e a változások sora, egymásutánja H-tól P-ig? Ha csupán H-tól kezdve tekintjük a változások sorát, akkor H-t l-el, a következő

állapotot 2-vel jelöljük stb. H-tól tovább haladva a változások sorában elmúlik 1, 2, 3, . . . tag. Mivel azonban minden tagnak *egyenként és egymásután*, vagyis a megelőző tagok elmúltá után lehet csak keletkeznie és megint elmúlnia, világos, hogy a H-tól tovahaladó sor bármekkora véges számú tagig elérhet és azt megint túlhaladhatja, de sohasem válhatik végtelenné, azaz sohasem érhet el egy minden végesen túl lévő számmal jelölhető tagot : lehet millió, majd millió plusz egy, trillió, majd trillió plusz egy stb., de sohasem juthat ki a véges számok köréből. Mivel pedig P, a mai állapot, feltevésünk szerint olyan természetű, hogy közöttte és H között végtelen sok közbülső tag van, azért a H-tól tovahaladó sor sohasem érheti el P állapotot. Ámde P állapot a mai, tehát *van* és tényleges létéből beláthatóan lehetséges is : így tehát csakis a H állapot, amelytől tovahaladva a P állapotig nem juthat el a változások sora, lehetetlen ebben a sorban. H állapot pedig feltevésünk szerint az olyan állapot, amelyet P-től végtelen sok közbülső állapot választ el : ezek szerint a változások sorában nem lehet olyan állapot, amelyet a maitól végtelen sok közbülső állapot választ el. Így azonban a mai állapotot nem is előzhette meg végtelen sok állapot a változások sorában ; vagyis ennek a sornak a mai előtt csupán véges számú tagja volt, a sornak tehát szükségképpen van kezdete, amelytől fogva a mai állapotig véges számú állapot múlt el.

Más eset nem lehetséges : a változások sorának máig elmúlt tagjai elmúltak, azaz máig befejeződtek, vagyis csupán befejezett véges, avagy befejezett végtelen számosságúak lehetnek. Mivel a második eset lehetetlennek bizonyult, csakis az első eset állhat fenn, az, hogy minden változásnak szükségképpen van egy legelső kezdete, amelytől tovahaladva a változások sora csupán véges számú tagot érhet el ; a mai tényleges változás-állapotot csak véges számú változás-állapot előzhette meg. Minden változás kezdetére vonatkozó kérdésünk tehát határozott választ nyert, amely magából a változás természetéből elemezhető ki, még pedig szükségszerű érvennyel : tagadása önellentmondó, és így válaszunk az azonosság és az ellentmondás elvének érvényes-

ségével rendelkezik ; vagyis ha valaki tételünket tagadja, azzal szemben semmit sem állíthat érvényesen, mert az ellentmondás elvébe ütköző állítás nem lehet érvényes. Tételünket különben aránylag könnyen a következő módon is nyerhettük volna. Mától visszafelé haladva a változások sorának multjába, tárgyilag lehetetlen eljutni olyan állapothoz, amely a végtelen multban, végtelen sok állapottal a mai állapot előtt volna ; következésképpen ilyen végtelen multban vissza lévő állapottól sem juthatott el a változások sora a mai állapotig. Mivel pedig a mai állapot van, azért csakis véges multban lévő kezdettől, nem pedig kezdet nélkül kiépülő változás-sor tagja lehet, kezdetnélküli változás pedig lehetetlen. Mivel azonban egyesekben a fordított sorról az eredetire való következtetés — ebben az esetben alaptalan — aggodalmat válthatna ki, azért választottuk inkább a valamivel bonyolultabb, de teljesen szabatos, előbbi bizonyítást.

Tételünkkel szemben most már csak egy ellenvetés hozható fel. Vajjon nem lehetséges-e, hogy a véges multban kezdődő változás előtt maga a változó valóság kezdet nélkül és változás nélkül létezett egészen későbbi megváltozásáig? Ennek a feltevésnek a lehetetlensége is könnyen kimutatható. A változásra képes és később meg is változó valóság első, kezdetnélküli állapota legalább is «belső», «potenciális» változást rejt : hiszen először megvolt, de később, a változás kezdetével, megszűnt, vagyis tartama fogyott, mintegy «öregedett», közeledett megszűnése, a változással fellépő második állapot felé, amely tényleg be is következett. Így ez a belső idejű, létében folyton fogyó, végül is elfogyó első, kezdetnélküli állapot egyenlő egyenként véges tartamú állapotok kezdetnélküli sorával : ez azonban lehetetlen, tehát az egy kezdetnélküli, de később megszűnő állapot is az. Az ilyen állapotnak is volnának olyan egyenként véges szakaszai, amelyek végtelen sok szakasszal előzik meg az első állapot elmúlását, tehát ez sohasem állhatna be. Mivel pedig beállt, azért az első állapot kezdetnélkülisége lehetetlen.

Így minden változó valóságra vonatkozólag azt a tételt nyerjük, hogy minden változó valóság mind létében, mind

változásában szükségképpen kezdődött és kezdete előtt nem volt. Ekkor azonban természetesen felmerül a kérdés: honnan jött létre a változó valóság? A pusztán semmi nem lehet oka, mert semmitől semmi sem lesz; ha a semmi valaminek oka volna, már nem volna semmi, hanem valami, éppen forrása, oka a változó valóságnak. Ez tehát csakis valamitől jöhetett létre; ez a valami pedig nem lehet megint változó, sőt csak megváltozható valóság is, különben megint szükségképpen kezdete van, és kérdésünk újra felmerül. Ez a kérdés különben is *minden* változó vagy változható valóság okát keresi, mert minden ilyen valóságnak van kezdete. Oka tehát csakis olyan valami, olyan valóságforrás, azaz olyan valamiféle valóság lehet, amely innemár nem változhatik, azaz változhatatlan. Mivel pedig változó valóság kétségtelenül van, ennek pedig szükségképpen van első kezdete, ezért szükségképpen kell lennie egy változhatatlan valóságnak is: mert csak ez lehet a változó valóság szükségképpen létező és felleveendő oka. Ebben a változhatatlan valóságban semmiféle valóságos vagy lehető egymásutániség, változás nem lehet, tehát nem is időbeli, hanem egész mivoltával egyszerre és egyszerűen van, azaz örök; és hatása, a változó valóság nem lehet a változhatatlan oknak sem része, sem folytatása, sem részének folytatása, hanem a változhatatlan valóság a változónak azon túl, kívül lévő, transzcendens oka. A változhatatlan, örök valóság az abszolút, független, a változó valóság pedig az abszolút valóságtól, de nem belőle, vagyis léte-
 erejétől, de nem léttartalmából létesített, egyszerűen «semmi-
 ből» — de nem semmitől — létesített, azaz teremtettt és abszo-
 lút okától teljesen függő valóság. Az egyszerű, ősi, abszolút
 valóság a valóság «általában», amelynek legegyszerűbb hatá-
 rozmányai között az azonosság, egység, stb. szerepel: ez
 az abszolút ősválóság minden valóság végső, szoros egység-
 elve, amelyet a szigorú monizmus meglát, de nem különböz-
 tet meg hatásától, a vele nem egy, hanem vele szemben más,
 tőle különböző változó valóságtól. Az a szükségképpen bizo-
 nyítható tény pedig, hogy az ősválóság a változó valóságot
 léte-
 rejével egyszerűen létesíti, teremti, adja meg az örök ősva-
 lóság és az attól függő változó valóság alapvető kettős-

ségét, amelyet a dualizmus jól meglát, de viszonyukat gyakran nem tudja szabatosan meghatározni.

Az ősválóságnak még egy tulajdonsága határozható meg szabatosan a változó valósággal szemben. A változó valóságban valóságos, változó folyamatok mennek végbe. Ezeknek a folyamatoknak, változásoknak, amint láttuk, szükségképpen van kezdetük és így okuk is. Már most kérdezhető, vajjon e folyamatok oka egyértelműen meg van-e határozva hatásának létesítésére, azaz hatását sem elhagyni, sem más-ként létesíteni nem tudja, mint ahogyan valóban létesíti? Avagy hatásának létesítésében nincs egyértelműen meghatározva, hanem hatását így vagy úgy létesítheti, vagy legalább is létesítheti vagy elhagyhatja, azaz hatását szabadon létesítő ok? Először is nyilvánvaló, hogy semmiféle logikai elv vagy matematikai formula maga nem létesít semmit, semmiféle folyamatnak, változásnak nem oka; folyamatok, változások csak logikai és matematikai «kerekben» folynak le, ha egyáltalán lefolynak. Az azonosság vagy a Newton-törvény formulája maga nem hoz létre semmit, csupán ezek szerint állhat fenn vagy mehet végbe valami, pl. szabadesés, ha egyáltalán végbe megy. Minden valóságos folyamat, változás oka tehát maga is valóság, amely hatását éppen létrehozza, valóságosan meghatározza. Ha már most egy folyamatra, pl. egy szó leírására kezem egyértelműleg meg van határozva, azaz sem mást le nem írhat, sem el nem hagyhatja az írást, hanem a «Budapest» szót le kell írnia, akkor nyilvánvaló, hogy erre az írásra valami további, akár benne, akár kívül lévő tényezőtől van meghatározva; az írásnak nem is annyira oka, mint inkább eszköze. A további, az írást valóságosan meghatározó tényező megint nem lehet pusztán logikai vagy matematikai elv, hanem csakis valóság, pl. énem. Ha viszont énem a «Budapest» szó leírására megint egyértelműen meg van határozva, azt sem el nem hagyhatja, sem meg nem másíthatja, hanem végre kell hajtania, akkor megint kell lenni, benne vagy kívül, de mindenképpen egy vele szemben további, más tényezőnek, amely a leíratásra valóságosan meghatározza. Ez megint csak valóság lehet, amellyel szemben az

előbbi kérdés újra felmerül. Látható, hogy mindaddig, amíg valamely folyamatot meghatározó tényező maga is egyértelműen meg van határozva az illető folyamat létesítésére, mindig kell keresni további, meghatározó valóságos tényezőt. Ha azonban minden, a valóságfolyamatot meghatározó tényező maga is egyértelműen meghatározott volna, akkor egyáltalában nem lenne olyan tényező, amely már maga meghatározná a valóságfolyamatot és ez egészében lehetetlen volna. A valóságfolyamat léte tehát szükségszerű érvénnyel visszamutat legalább is egy olyan, legelső valóságos tényező léteire és működésére, amely a valóságfolyamatot valóságosan meghatározza, létesíti és ebben már maga nincs egyértelműen meghatározva, hanem a valóságfolyamatot vagy másképpen is létesíthetné vagy létesítését el is hagyhatná, azaz a valóságfolyamatot szabadon létesíti. A valóságfolyamatnak tehát *legalább is legelső oka*, a megismert változhatatlan ősválóság, — szükségképpen beláthatóan — szabadon létesíti, határozza meg az egész változó valóságfolyamatot : ez tehát egészében szabadon létesített, nem szükségszerű létű. Sőt azt is látjuk, hogy igazában csak a szabad ok létesít önmagától, vagyis csak ez nevezhető igazában oknak : a létesítésében egyértelműen meghatározott, vagyis magasabb októl kényszerített «ok» tulajdonképpen nem oka, hanem csak eszköze a hatásnak ; a kezemből lévő és írásra kényszerített ceruza igazában nem oka, hanem éppen eszköze az írásnak.

Minden igazi ok tehát szabad ; de legalább is az első ok, a változhatatlan ősválóság szükségszerűen beláthatóan szabadon létesítő oka a változó valóságnak. Ebből sok minden további belátás folyik. A szabadon létesítő és hatását nem önmagából, hanem erejével létrehozó ok akarati és így személyes szellemi természetű : az ősválóság tehát örök-változhatatlan, végtelen, szabad, akaró, azaz énes szellem, akinek akaró tevékenysége tudatosságot is feltesz. Ez a változó, világi valóság abszolút, ősi oka, aki ezt az egész változó valóságot «semmiből», azaz valami előző anyag nélkül teremti és a «semmiben» tartja, létében fenntartja. Szellemisége egyúttal megérteti az egész tapasztalati valóság szellemiséggel,

jelentéssel, értékkel telített voltát, amelynek csupán egyik része a sokat emlegetett rendezettsége. Így most már a változás természetéből az abszolút isteni valóság létére levonható szükségszerű bizonyítékot a tapasztalati valóság egyseges rendezettsége, különféle érték- és létfokok szerint való felépülése, általános szellemi jelentése, «értelmessége» is kiegészíti és az őszvalóságra, Istenre, mint minden szellemiség, értelmesség, érték és rend szellemi ősforrására mutat rá.

VI.

Milyen a tapasztalati, változó valóság belső felépülése? Tudjuk, hogy ezt a valóságot a szigorú monizmus voltaképp egészen tagadja, látszattá vagy legalább is lényegtelenné, teljesen önállótlaná törekszik minősíteni. A monizmus második, pluralista színű fajtája viszont a tapasztalati valóságot teszi meg egyetlennek és az abszolút valóság létét tagadja. A dualizmus a tapasztalati valóságot az őszvalósággal élesen szembe állítja, a pluralizmus pedig a tapasztalati valóság belső sokszerűségét próbálja megmagyarázni. Hol itt az igazság és mi igazolható abból? Erre megint csak magának a tapasztalati valóságnak alapos elemzése nyújthat felvilágosítást.

A tapasztalati valóság vizsgálatában, amint már láttuk, első sorban saját magunkból kell kiindulnunk, mert közvetlenül csakis saját magam és tudatvilágom, vagyis az, amit átélek, van számomra adva. Mint cselekvő, gyakorlati lény, közvetlenül «átnyúlok» önmagamra és környezetemre, a külvilágra hatok; ezért mint gyakorlati, mint cselekvő ember nem is kételkedem a külvilág léteiben, hanem azt alapvető bizonyosságnak tartom. Másként áll a dolog akkor, ha mint felfogó, megismerő, tapasztaló, azaz mint elméleti lény tekintem a világot: ekkor a tapasztalásnak csak kissé behatóbb elemzése is meggyőző arról, hogy mindaz, amit közvetlenül megragadok, éppen saját «élményem», azaz máris tudatvilágom körében van. Az egész érzéki világ éppen szemléleti, azaz mint szemléletem tárgya van, immár tudatvilágomban adva; ha nem szemlélem, nincs is nekem adva.

nihelyt pedig szemlélem, átélem, akkor «tudatomban van». Ámde honnan tudom ekkor, hogy rajtam kívül is van ez a világ vagy hozzá hasonló? Hát ha az egészet csupán elképzelem, «álmodom»? Hiszen az álom is általában kapcsolatban van a külvilággal, sokféle ingert fordít le sajátos nyelvére, de azt mégsem mondhatjuk, hogy egyszerűen tükrözve vagy kevésbbé szoros rokonságban, de mégis «igazság szerint» ragadja meg a külvilágot. Nem olyan az álom, mint az ébrenlét tapasztalása; de mi különbözteti meg ettől? Főleg csak az, hogy az ébrenlét élményei mutat, jelent, jövőt átfogó tervszerű, emlékezettel és várással, előkészítéssel, cselekvéssel összekapcsolt, logikus sorozatba illeszkednek, amelynek számtalan gyakorlati bizonyítéka igazolja «valóságát», míg az álom szeszélyesen és ugrásokban ütközik ki ebből az egységes életfolyamatból. De hát ha az ébrenlét csak logikusabb, kritikaibb elképzelés, «álom»? És hogyan különböztetné meg az az ember az álmot az ébrenléttől, aki mindig logikus egymásutánban álmodná tovább a felébredéskor megszakított álmait? Hónapokra terjedő logikus álomsorozatokról beszámolnak: mi volna, ha ezek állandósulnának? Utóvégre álmunkban is vitatkozunk, cselekszünk, szenvedünk, kényszernek vagyunk alávetve, félünk, remélünk, sőt gondolkodunk; az élénk képzeleti világ elméletileg nem különböztethető meg teljes szabadsággal a szemléletitől, és a szokásos különbségtételek, sőt szembeállításuk is, mind csak gyakorlatilag bizonyos és elméletileg óriási valószínűségű bizonyítékokon alapulnak. A gyakorlatilag bizonyos külvilág léteire vonatkozólag szükségszerű elméleti bizonyíték nincs; elméletileg csupán óriási nagy valószínűsége van annak, hogy szemléleti világunk nemcsak elképzelésünk. Ez az óriási valószínűség, amely a tapasztalati világnak tőlem függetlenül előttem megjelenő, engemet sokban kényszerítő, logikus és cselekvésben kiszámítható s felhasználható rendjén alapul, a szaktudomány hordozására teljesen elegendő: bölcséletileg azonban tisztában kell azzal lennünk, hogy a tudatvilágomon túl lévő külvilág léte gyakorlatilag bizonyos ugyan, de elméletileg csak óriási mértékben valószínű.

Ez természetes is, hiszen számomra közvetlenül csak

magam, élményvilágom van adva : ennek változó lényéből pedig szükségszerű érvénnyel csupán a változhatatlan őszalóságra, mint nem örök létemnek okára következtethetek. A külvilág tehát a maga önálló, tőlem független létében elméletileg, tapasztalatilag sem nem közvetetlenül adott számomra, sem szükségszerű érvénnyel nem következtethető ki, hiszen, amint láttuk, nem is szükségszerű, hanem szabadon teremtetett létű : így világos, hogy legfeljebb óriási valószínűséggel ragadhatja meg az elmélkedő, a külvilágot csupán saját élményein keresztül tapasztaló alany. Ezzel tehát tisztában kell lennünk : a külvilágra vonatkozó minden, legbizonyosabb megállapításunk is annak egész létével együtt számunkra csupán gyakorlati bizonyosságú és elméletileg óriási valószínűségű lehet. Ez a megismerés mégsem vezet szkepszisre, csupán tapasztalásunk józan kritikai felfogásának szolgál alapjául ; birtokában immár nyugodtabban szét-nézhetünk a tapasztalati valóság körében.

Ez a szétnézés körülöttünk térben kiterjedő világot mutat. Körülöttünk van ez a világ : énünkön túl, kívül szétterjedve, körülölel minket és megjelenik érzékelésünkben. Az érzékelés sokféle érzék szolgáltatta és tudatunkban egyesített képben tarka és hatalmas dinamikus együtttest, a legkülönbébb hatások, folyamatok, tárgyak bonyolultan egymással, egymás mellett és egymás ellen működő sokaságát tárja elénk. Mindezek egységesen belehelyezkednek egy óriási «keretbe», a térbe, vagyis éppen téresen bontakoznak ki. A téresség ősi élmény, határozmányait sok egyszerűbb matematikai elvre vissza tudjuk vezetni, de mindezek még nem adják meg magát a térességet : ezt a maga sajátságos «mindenfelé», azaz fel és le, előre és hátra, jobbra és balra való kiterjedésében éppen át kell élnünk és akkor tudjuk, micsoda.

Ilyen módon tudjuk, mi a téresség ; de a téres világ mi-voltának megértéséhez a térességnek ez az egyszerű, élmény-szerű tudata még nem elég. Az bizonyos, hogy a téresség *valami* téresnek a téressége, nem pusztá, üres tér, amelynek mint ilyennek nem valóságos, hanem legfeljebb «ideális» matematikai fennállása van. Ámde mi ez a téres valóság? Azt lehetne gondolni, hogy a téresség csupán saját énem tér-

szemlélete, amelynek kereteiben fogom fel a magában nem téres külvilág hatásait; ezt tanítja ismeretelméleti alapon Kant, és metafizikai fogalmazásban ez Berkeley álláspontja. Ámde ennek a tanításnak egy ősi, alapvető gyengéje van: semmiképpen sem tudja megértetni, miért és hogyan fordítom le az önmagában nem téres külvilág hatását a téres érzéki világkép nyelvére, amikor saját magamnak is van akárhány nem téres élménye és énem maga egyáltalában nem téres, csupán egyes tárgyakat téreseknek szemlél vagy képzel. Azon kívül minden térességnek az a sajátsága, hogy az elméleti lehetőség szerint vég nélkül osztható a nélkül, hogy lehető legkisebb részei volnának; mert minden téres rész még tovább osztható, a már nem téres rész pedig a téres valóságnak nem része, legfeljebb határa. Minthogy azonban bármely téres valóság vég nélkül osztható és a tiszta lehetőség szerint bármely része megállhat a többi nélkül, nem jutunk olyan téres valóság-részhez, amely már *egy* nem téres hatás kifejezőjének volna tekinthető, hiszen bármely téres valóság-rész megint csak megfelelezhető és így mindegyik fele külön-külön hatás kifejezője lehetne.

Ugyanez a nehézség lehetetlenné teszi Leibniznek a téres valóságról való azt a felfogását, hogy az csupán «jól meg-alapozott jelenség», azaz a legvalószínűbb értelmezés szerint egy önmagában nem téres valóságnak tárgyilag, vagyis a szemlélő alanytól függetlenül is téres megjelenése, kibontakozása. Mert itt sem találunk olyan végső téres részt, amely immár *egy* téretlen lény megjelenésének volna tekinthető, hiszen mindkét fele mint szintén téres rész külön is megállhat. A téres valóság végnélküli oszthatósága ugyanazzal a gyakorlati bizonyossággal és elméleti valószínűséggel, amellyel a külvilág léte egyáltalában megragadható, arra vall, hogy a tapasztalásunkban téres hatást keltő külvilágnak önmagában téres valóság szolgál alapjául, amely mint ilyen, éppen vég nélkül osztható, de mindig csak valamely — sohasem lehető végső — határig van tényleg megosztva. Ezen a téres valóságon azután a legváltozatosabb folyamatok, változások, érzéki és nem érzéki dinamikus hatások mennek végbe, keletkeznek és elmúlnak, cserélődnek, váltakoznak. A mo-

dern fizikai elméletek valóban arra a felfogásra jutottak, hogy a fizikai világ meghatározott véges nagyságú energetikus, elektromos töltésű, tömegű elemekből épül fel. a nélkül, hogy ezek közül a téres valóságok, pl. a tömegek, lehető legkisebb téres részeknek volnának tekinthetők.

A téres valóság az énnel élesen szemben áll, hiszen az én egyszerű, oszthatatlan, teljesen bensőséges, a téres valóság viszont mindig osztható, minden része egymáson kívül van, tehát teljesen «külső». Így valóban érthető, hogy a dualizmus a téres testi világot szembeállítja az én ú. n. lelki világával, csupán az a kérdés, hogy ennek a két, igen ellentétesen meghatározott valóságnak mi köze egymáshoz. Erre a kérdésre az okság elvének vizsgálata ad kielégítő választ. A pluralizmus is megpróbál erre a dualizmusból folyó kérdésre felelni, még pedig úgy, hogy a világban található lények sokféleségére mutat rá és azután megkísérli valamennyit egy sorozatba rendezni. Ekkor úgy tűnik fel, hogy a határozatlan alakú élettelen testek legteljesebben megtartják a téres testiség külsőséges voltát, míg a kristályok már egységeesebbek és mintegy belső rendező elvre vallanak. A növények, általában az élőlények, már az élő sejt, a bensőségesesség határozott jeleivel rendelkeznek : bizonyos értelemben önmagukba zártak és önmagukban épülnek, bontakoznak ki a szervezetükbe felvett környező anyagok felhasználásával. Az állat immár általában szorosan központosított, egységes egész, amely gyakran erős bensőségeséget mutat és a lelki élet sok vonását fejezi ki, tehát már az éniség felé közeledik. Végül az emberben megjelenik maga az én bensőséges, egyszerű, zárt mivoltával, és ez teljessé teszi a külsőséges téres testtől elinduló és mind nagyobb bensőség felé haladó sort ; ennek két szélső tagját, a tisztára téres, külsőséges testet és a bensőséges ént ilyen módon a fokozatos átmenetek összefüggő láncá kapcsolja a pluralizmus megállapítása szerint egymáshoz.

Ámde hogyan épül fel ez a sor és mi köze van benne egymáshoz a két ellentétes, a téres testi és az énes lelki tényezőnek? Erre a kérdésre válaszol az okság elvének feltárása. A szó modern értelmében oknak nevezzük azt a valóságot, amely egy másik valóságot létesít : az ok tehát létesítő való-

ságalap. Ahol valami változik, ott van keletkezés is, és ott létesítőnek, oknak is kell lennie. A változó valóság folyamatai láttára az okkeresés három irányban indulhat el. Kereshetjük valamely folyamat, valamely jelenség okát megelőző jelenségben vagy jelenségekben, amely hatásába vagy átmegy, vagy nem, de a hatás létrejövele után mindenesetre egészen vagy részben megszűnik. Itt az oknak megint hasonló oka lehetne stb., tehát ez az okság átmenő, transitív okságnak volna nevezhető. Szabályai az újkori természettudományi felfogás szerint, amely ezt az okságfogalmat — a görög atomistáknak korukban csekély hatású, majd szinte elfelejtett okságfelfogását felújítva — egyetlen tudományosan elfogadhatónak állította oda, mechanikaiak; ezért szokták ezt az okságfajtaát mechanikainak is nevezni. Elképzelhető azután olyan ok, amely a tőle létesített folyamatok, jelenségek alatt, mélyén, lényegében van és működik: ez bennrejlő, immanens ok volna. Ilyennek képzei az aristotelesi bölcsélet és a hétköznapi felfogás is a növény, az állat, az ember lelkét. És végül elképzelhető olyan ok, amely teljesen kívül áll a tőle létesített hatáson, folyamaton, azon lényegileg túl van, és nem múlik el vagy csökken a hatás létrejövelekor: ez transzcendens ok volna, amilyennek az abszolút isteni valóság bizonyult a tőle függő teremtet világgal szemben. Több elképzelhető lehetőség nincs: mert az ok vagy megelőzi hatását, és annak létrejövetelével egészen vagy részben megszűnik, vagy nem; ha nem, akkor még lehet vagy benne, mélyén, hozzátartozóan, vagy rajta kívül, rajta lényegileg túl; több eset nincs. A kérdés csupán az, hogy e háromféle okság közül valamennyi lehetséges-e; ha pedig nem, akkor melyik lehetséges és melyik lehetetlen?

Tegyük fel először, hogy az átmenő okság lehetséges. E szerint lehetséges olyan okvalóság, amely hatásának létrejövelekor vagy létrejövele után egészen vagy részben megszűnik; akár azért, mert hatásába átmegy, akár egyszerűen azért, mert a hatás létesítésével léteterejéből veszít. Ha ilyen ok lehetséges, akkor ez, mint szintén elmúló vagy megfogyatkozó valóság, maga is változó és ezért keletkezett; tehát megint kell okát keresni. Mint véges és elmúló valóság-

nak feltevésünk szerint megint lehetséges olyan oka, amely hatásának létrejövetelekor egészen vagy részben megszűnik ; ez utóbbi okvalóságnak ismét lehetséges hasonló oka és így tovább. Ha azonban a véges tartalmú és mulandó valóságnak *általában* lehetséges olyan oka, amely hatásának létrejövetelekor egészen vagy részben megszűnik, vagyis maga is mulandó valóság, akkor *mindegyik* okvalóságnak megint lehetséges azt megelőző mulandó oka : ezzel pedig állítjuk a kezdetnélküli ok- és változás-sor lehetőségét, amelynek lehetetlensége beigazolódott. Feltevésünk tehát egy szükség-szerű érvénnyel igazolt tételbe ütközik és így nem állhat meg ; vagyis lehetetlen, hogy a mulandó valóságnak *általában* legyen mulandó, azaz olyan oka, amely hatásának létesülésekor vagy létesülése után egészen vagy részben megszűnik.

Ekkor még két megszorító tétellel lehet a mulandó okvalóság lehetősége biztosítását megpróbálni. Az első ilyen tétel azt mondja ki, hogy mulandó valóságnak lehetséges ugyan mulandó oka, de nem általában : a változás szükség-szerű kezdetének elvétől megkövetelt legelső mulandó valóságnak már nemcsak tényleg nincs, de nem is lehetséges megelőző mulandó oka. Ez a feltevés nem ütközik bele a változás-elvbe ; igenis, azonban beleütközik abba az elvbe, amely szerint legalább is az első, ősi ok szabad, nincs egyértelműen meghatározva hatásának létesítésében. Mert e szerint az elv szerint tényleges fizikai világunk bármely nem első, hanem későbbi mulandó, változó állapota lehetne egy más világban első, Isten bármelyiket választhatta és megteremthette volna elsőnek. Mivel azonban így a fizikai világ bármely állapota lehetne első, érvényes reá a megszorító tétel, hogy *nem lehet* megelőző mulandó oka, és ezzel a mulandó ok lehetőségét a változó valóság bármely tagjára nézve kizártuk.

A másik mentő-tétel így szól : a mulandó, véges jelenségeknek lehet ugyan véges okuk, de ez nem hatásaival egyforma, megelőző jelenség vagy állapot, hanem egy a jelenségek mélyén *működő* véges tartalmú és mulandó «természet», immanens oktényező ; ennek pedig már egyáltalában nem lehet mulandó, csupán örök változatlan oka, maga az istenség. Ez a tétel jobban megvizsgálva nem következetes.

Hiszen azt állítja, hogy a q mulandó jelenségnek, állapotnak lehet mulandó, véges Q oka, amely azonban abban különbözik hatásától, hogy nem pusztá passzív állapot, jelenség, hanem éppen aktív, hatóképes tényező, vagyis nem mulandóságában, — abban, hogy megszűnhetik — hanem hatóképességben különbözik hatásától. Ekkor azonban csak az következik, hogy Q -nak is csupán olyan oka lehet, amely hatásától nem mulandóságában, csupán hatóképességében különbözik: vagyis olyan ok, amely létrehozhat Q -t, míg Q már csak q -t hozhat létre. Q oka, amelyet Q' -vel jelölhetünk, azonban maga is lehet a feltevés szerint véges és mulandó, csupán nagyobb hatóképességű Q -nál. Ugyane szerint az elv szerint Q' -nek lehet olyan Q'' oka, amely megint hatóképességben különbözik hatásától, vagyis éppen Q' -t hozhatja létre, míg Q' csak Q -t, Q pedig csak q -t, q viszont már semmit sem létesíthet. Világos azonban, hogy ilyen módon nem az egymás előtt, hanem az egymás fölött lévő mulandó okok végtelen, azaz kezdetnélküli sorának *lehetőségét* állítjuk, és megint csak beleütközünk az első változó valóság szükség-szerűségét és minden kezdetnélküli változó valóság lehetetlenségét állító, igazolt elvbe. Tehát ez a mentő-tétel is tarthatatlan: *mindenképpen lehetetlen, hogy valamely változó valóságnak mulandó, vagyis olyan oka legyen, amely hatásának létrejövetelekor vagy után egészen vagy részben megszűnik, vagy csak meg is szűnhetik.* Mert ez a legutolsó eset is kezdetnélküli változás-sor lehetőségére vezetne.

Hát akkor milyen ok lehetséges? Nyilvánvalóan csak olyan, amely hatásának létrejövetelekor vagy után sem egészen, sem részben meg nem szűnhetik. Az ilyen ok pedig nyilvánvalóan legalább is elmúlhatatlan, azaz ha kezdete van is, de vége nem lehet.

Az ilyen ok azonban máris eleget tesz az okság elve követelményeinek, tisztán ezek szempontjából tekintve lehetséges. Ha pedig egyáltalában találkozunk változó okvalósággal, akkor ez csakis ilyen elmúlhatatlan lehet, hiszen mulandó nem lehet az okság elve alapján, örök-változatlan pedig nem lehet saját változó mivolta alapján; végül kezdődnie kellett a változás-elv alapján. Az ilyen elmúlhatatlan tartamú ok-

nak egyúttal kimeríthetetlen tartalmúnak kell lennie, mert ha tartalma kimerülne, akkor léte elmúlnék, aminthogy fordítva is, elmúlásával megszűnnék, azaz kimerülne tartalma is. A kimeríthetetlen tartalmú és elmúlhatatlan tartamú valóság azonban végtelenül, minden véges mértéken túl gazdagabb tartalmú és tartamú a véges tartalmú és mulandó tartamú valóságnál; ilyen ok valóban sem egészen, sem részben el nem múlhatik hatása létrejövetelekor vagy után.

Ámde még a változó, kimeríthetetlen-elmúlhatatlan ok-valóság is kezdődött és így okra szorul. Ennek oka azonban nem lehet csupán kimeríthetetlen-elmúlhatatlan valóság sem, hiszen az ilyen egy lényegileg hozzá hasonló tartalmú és tartamú hatás létesítésével szükségkép egészen vagy részben megszűnnék, különben semmitől lehetne valami, és egy elmúlhatatlan ok esetleg számtalan hozzá hasonló hatást hozhatna létre. Viszont az is lehetetlen, hogy a kimeríthetetlen-elmúlhatatlan hatás oka a hatás létrejövetelekor vagy után egészen vagy részben megszűnjék, mert így neki is hasonló oka lehetne és megint a kezdetnélküli változás-sor lehetőségének állításához jutnánk. Tehát az elmúlhatatlan valóságnak is csak olyan oka lehet, amely hatásának létrejövetelekor vagy után sem egészen, sem részben el nem múlik; ez pedig nem lehet maga is csak kimeríthetetlen-elmúlhatatlan valóság, hanem ennél mind tartalomban, mind tartam-ban megint végtelenül gazdagabbnak kell lennie; tehát csakis aktuálisan végtelen tartalmú és aktuálisan végtelen, azaz kezdet- és végnélküli, tehát változatlan-örök tartamú lehet. Ez már maga az ősválóság, amelynek további oka nincs, hiszen változhatatlan, örök, nem keletkezett.

Az okság elvének vizsgálata ilyen módon csodálatosan szabatos és megint szükségszerű eredményre vezetett. Valamely változó és keletkezett valóság oka csakis olyan valóság lehet, amely hatásának létesülésekor vagy után sem egészen, sem részben el nem múlik. Véges tartalmú és mulandó tartamú valóság oka tehát legalább is bár kezdődő és változó, de kimeríthetetlen tartalmú és elmúlhatatlan tartamú valóság; lehet persze maga az örök-végtelen ősválóság is. A kimeríthetetlen-elmúlhatatlan valóság oka pedig csakis

maga az örök-végtelen őszvalóság lehet ; ennek viszont már nem lehet oka. Ilyen módon a valóságoknak végtelen különbségekkel elválasztott három lehetséges rangja adódik : ezek közül a legalsó, véges-mulandó, már nem lehet aktív és így ok sem ; a középső, kimeríthetetlen-elmúlhatatlan, maga is létesült ugyan, de egyúttal aktív és ok ; a legfelső, örök-végtelen, nem létesült és semmiképpen sem passzív, csupán aktív ősz-ok. Több valóság-rang vagy okféleség a végtelen lét-különbséget igénylő okviszony tagjai közé nem illeszthető be. Egyúttal azt is látjuk, hogy nemcsak a transitív, hanem az immanens okság is lehetetlen, hiszen a tartalomban és tartamban végtelenül gazdagabb ok nem lehet hatásával egy-lényegű, egytermészetű, annak mélyén fennálló, hanem azon lényegileg túl van, tehát vele szemben transzcendens. És így hatása nem is egy része, darabja, amellyel utóvégre még a végtelenül gazdagabb ok is megfoghatkoznék, vagyis hatásának létrejövetelkor a hatást kitevő részében megszűnnék, hanem a hatás a végtelenül gazdagabb ok léterejével és nem léttartalmából, azaz «semmiből» létesített valóság.

Így valamennyi követelménynek megfeleltünk : a szükségyszerűen transzcendens ok léterejével és nem léttartalmából létesíti hatását, és a tartalomban és tartamban végtelenül gazdagabb ok, és csak az ilyen ok, hatását végtelenül gazdagabb léterejének és érintetlenül maradó léttartalmának megfoghatkozása nélkül létesítheti, míg a nem végtelenül gazdagabb ok csakis léterejének és léttartalmának, a végtelenül gazdagabb, de léttartalmából létesítő ok pedig csakis léttartalmának megfoghatkozása árán létesíthetné hatását ; ez a megfoghatkozás viszont lehetetlennek, önellenmondásra vezetőnek bizonyult.

VII.

Most már csak össze kell gyűjtenünk és rendeznünk kell az okság elvének vizsgálatából nyert eredményeinket. Mindenekelőtt körül kell néznünk, találunk-e a három valóság-rangnak megfelelő valóságot és hol.

A véges és mulandó valóságokat körülöttünk minden-

felé megtaláljuk ; végeredményben ilyenekből áll az egész tapasztalati fizikai, testi világ. Az örök-végtelen őszvalóság létére szükségszerű érvénnyel visszakövetkeztethettünk a változó valóság létéből. A második rangbeli okvalóságot pedig legalább is saját énünkben találhatjuk meg. Hiszen én önmagamot aktív, cselekvő, gondolkodó, képzelő, alkotó lénynak élem át, aki tetteket, gondolatokat, képzeteket, műveket létesít. Ebben a létesítésben, úgy érzem, nem leszek kevesebb, sőt inkább több : tetteimen, gondolataimon, műveimen mintegy magam is növekszem, velük gazdagodom, de semmiképpen meg nem fogyatkozom ; hiszen nem is darabjai, részei ezek a tettek, gondolatok, képzetek, művek énemnek, hanem én saját léterőmmel, önmagammal szembeállítom, létesítem azokat. Hatásaimnak tehát azokon túl lévő, tőlük lényegileg különböző, transzcendens oka vagyok, ható tevékenységemben pedig mintegy kimeríthetetlennek érzem magamat. Ez a mivoltom teljesen megegyezik a változó, kimeríthetetlen-elmúlhatatlan ok természetével : ható mivoltomból így most már az énnek mint ható-oknak elmúlhatatlansága, azaz személyes halhatatlansága is megállapítható ; az a régibb megállapításunk pedig, hogy minden valódi oknak és nem pusztá eszköznek szabadnak kell lennie, immár a cselekvésünkben minket szinte állandóan kísérő szabadságtudatot is igazolja. Mivel szükségszerű okság nem lehetséges, csakis éppen szabad okság, azért szabadságtudatom átélt okmivoltommal s az okság elvével tökéletesen megegyezik és semmiképpen sem ellenkezik valamely — tarthatatlan feltevésnek bizonyult — általános természeti és oksági szükségszerűséggel. Önmagamban tehát valóban megtalálom a másodrangú okvalóság példáját. Eredményeinkből azonban még sokkal többet lehet megállapítani.

Az őszvalóság örök-változatlan, szabad és tudatos, tehát személyes szellemi lénynak bizonyult. Én szabad és tudatos személyiség vagyok, kimeríthetetlen és elmúlhatatlan okvalóság, akaró, gondolkodó, megértő, érző, képzelő, szemlélő, értékelő, azaz személyes szellemi, lelki lény. Minden másodrangú ok kimeríthetetlen-elmúlhatatlan, hatását nem lét-tartalmából, hanem léterejével hozza létre ; azt is láttuk,

hogy mint valódi oknak és nemcsak eszköznek, szabadnak kell lennie. Ez tehát hozzám hasonló személyes szellemi lény volna. Igazolja a tapasztalás ilyen ható lények, okok létét?

Először is bizonyos, hogy hozzám hasonló más emberi okok hatásával találkozom. Ámde milyenek a természeti folyamat ható okai? A természet véges és mulandó jelenségei az okság elve szerint nem lehetnek egymás okai: ezek önmagukban passzív lények, és a bennük nyilatkozó aktivitás, dinamikus jelleg éppen nem sajátjuk, hanem okaiké. Ezeknek az okoknak hatásaikkal szemben transzcendenseknek és legalább is kimeríthetetlenek-elmúlhatatlanoknak kell lenniök. Valóban, ha jobban megnézzük a természeti folyamatokat, például egy gravitációs mozgást vagy elektromos vonzást, azt kell mondanunk, hogy nem az egymás előtt lévő gravitációs mozgásállapotok, avagy elektromos töltések a *létesítő okai* a későbbi mozgás- vagy vonzásállapotoknak; azok csupán törvényszerű feltételei a mozgás- vagy vonzásállapotok bekövetkezésének. Az igazi dinamikus tényező, az ok, mélyebben van és nem tapasztalható, csak éppen hatásában, a dinamikus jellegű mozgásban, vonzásban: ezt az okot nevezzük gravitációs, elektromos erőnek. Az élőlényeknél a közfelfogás is «láthatatlan» lelki erőkben, «lélekben» keresi az életfolyamatok okait és ezeket az okokat mintegy az élőlényekben láthatatlanul bennrejlőknek képzei el. Hogy ez a feltevés nem egészen helytálló, tudjuk és csakhamar még jobban belátjuk; de azt is látjuk, hogy részleges igazsága kétségtelenül van. Ha pedig most tekintetbe vesszük, hogy tapasztalati világunk sokféle okra valló, szinte határtalanul sokféle, gyakran egymás ellen érvényesített, egymást lerontó hatást mutat, akkor azt kell feltennünk, hogy a természetben sok különféle ok működik, majd egymással együtt, majd egymás ellen, majd csak egymás mellett; de valamennyi természeti jelenség legtágabban vett «értelmessége», tudományos érthetősége, szépsége, rendezettsége, finom és gazdag jelentésű felépülése éppen értelmes, szellemi jelentésű, vagyis tényleg szellemi okokra vall, az egész természeti hatásfolyamat csupa szellemi kifejezés. Ilyen módon egész tapasztalati világunk összhangban van azzal a belátással, hogy az ok mindig

szellemi természetű valóság, akár teremtettt, másodrangú, akár ősi, elsőrangú isteni szellem.

De mit keres ebben az énes, szellemi okok világában a vég nélkül osztható téres testiség, amely — láttuk — éles ellentétben van az oszthatatlanul egyszerű, bensőséges énnel? Hogyan juthat a kettő egyáltalában kapcsolatba? Most már erre a kérdésre is felelhetünk és a dualizmusnak ezt az ősi problémáját teljesen kielégítően megoldhatjuk. Az okság elve azt mutatta, hogy valamely hatásnak sohasem lehet hasonló, csupán végtelenül gazdagabb, magasabb létrangú oka; valamely okvalóság tehát vele egyenlő hatást nem hozhat létre. Ámde akkor hogyan működhetnek együtt hasonló rangú lények? Az isteni ős-ok teremtő tevékenysége nem szorul semmire, az őseredeti módon létesíthet másod- és harmadrangú valóságokat. Ámde az isteni ősvalóság egyetlen a maga rangjában; a szó közönséges, «világi» értelmében vett együttműködésről pedig egyáltalában csak ott lehet szó, ahol több egyrangú hatólény van: ilyenek éppen a másodrangú teremtettt szellemi okok. Ezek csak kimeríthetetlenek és elmúlhatatlanok, de kezdődtek és fejlődnek, változnak, nem örökvégtelenek; mivel nincs meg bennük minden, tehát kiegészülésre szorulnak és a kiegészítést legtermészetesebben az egymással való közlekedésben, érintkezésben, kölcsönhatásban keresik, amint az ember példája is mutatja.

De hogyan lehetséges ez a kölcsönhatás? Két egyrangú kimeríthetetlen-elmúlhatatlan valóság nem hathat közvetlenül egymásra, hiszen a kimeríthetetlen-elmúlhatatlan valóságba, egy teremtettt énnbe való közvetetlen behatás már mint hatás másodrangú volna, és így elsőrangú okot tesz fel, vagyis csak az isteni ős-ok számára lehetséges. Másodrangú okok között tehát közvetetlen kölcsönhatás nem lehetséges: mivel másodrangú ok csakis harmadrangú hatást hozhat létre, illetőleg harmadrangú valóságra hathat, másodrangú valóságok között kölcsönhatás csakis úgy lehetséges, ha van valamilyen önállóan, önmagában létező harmadrangú valóság, amely a különféle másodrangú okok hatásait felveheti, és így a kölcsönhatást közvetítheti közöttük. Ha nem önálló valóság, nem vehet fel hatást; ha nem harmadrangú, akkor

a másodrangú ok nem hathat rá; mint harmadrangú valóságnak azonban passzívnak kell lennie. A vég nélkül osztható, elemtelen téres valóság nem is lehet aktív, hiszen nincs olyan egyszerű része, amely az aktivitást hordozhatná; mint vég nélkül osztható valóság pedig a vele való hatás ideálisan alakítható eszközének mutatkozik. Ilyen módon a téres valóság, az anyag, nemcsak hogy lehet a szellemi valóság hatásának tárgya, hanem a nem-örök-végtelen szellemi valóság, amely csupán véges és mulandó s nem önálló, hanem valamely hordozóra szoruló hatásokat tud létrehozni, *csakis az anyag segítségével fejthet ki önmagán kívül, önmagán túl ható hatást*; és csakis az anyag segítségével, amelyre mint harmadrangú valóságra az okság elve értelmében elvileg éppen tud hatni, léphet más, hozzá hasonló másodrangú valóságokkal kölcsönhatásba. Ezzel az önálló téres valóság léte mint a világi kölcsönhatás legfőbb eszközé nyert értelmet és a szellemi valóságnak testi, anyagi valóságra való hatása nem elképzelhetetlen, lehetetlen, hanem az okság elve szerint éppen lehetségesnek, sőt minden világi kölcsönhatás céljából elengedhetetlenül szükségesnek látható be.

Mik azok a másodrangú valóságok hatásai az anyagon, és hogyan épülnek fel? Miből áll és hogyan bontakozik ki a fizikai világfolyamat? A természettudomány a fizikai világfolyamat alaptényezőjét az energiában látja. Az energia fizikai munkára, általában tömegmozgatásra való képesség. Az újabb fizika magában a fizikai tömegben is az energia egyik változatát látja, alighanem joggal: valószínűleg itt is már energetikailag szervezett, energiát hordozó anyaggal állunk szemben. Magát az energiát látás, hallás útján nem érzékeljük; leginkább még mozgásérzékelés útján jut tudomásunkra; ámde kapcsolatban van mindenféle érzéki hatással, amelyet felfogunk. A szín, a hang, a szag, a hő-, a súlyhatások stb. valamennyien energiával kapcsolatosak; az energia mintegy az a tényező, amely által mind ezek az érzéki hatások érvényesülnek.

Az energia a térben jelentkező érvényesítő hatás, amely mozgat és ezzel nyilván valamit visz: határozottan fizikai

tettszerűséget mutat. De mit érvényesít, mit visz az energia? Vajjon a természet rengeteg energetikus mozgásfolyamata tovább üres és céltalan, szinte értelmetlen sürgés-forgás? Ránk kétségtelenül nem ezt a hatást teszi, hiszen nekünk egy fényes, színes, hangos, szagos, ízes, meleg, nehéz, bontakozó világot mutat. Mik ezek a tulajdonképpeni érzéki hatások? Nekünk úgy jelennek meg, mint megannyi természeti mű, természeti alkotás; és amikor az újkori természetbölcselet, Galilei, Descartes, Locke, sőt Leibniz is az érzéki minőségeket csupán az érzékelő alanyban létrejövőknek, zavaros felfogásnak stb. minősítették, kétségtelenül ellenkezésbe kerültek az érzékelési élmény szavával. Mert ez határozottan azt mondja, hogy szemléleteim érzéki tartalmait a külvilágból és sajátos minőségeikben igen világosan és határozottan veszem át; és ezért örök rejtély marad minden olyan öntudatlan és egyetemes emberi fordítókészülék felvétele, amely a külvilágban lévő pusztá mozgásokból, hullámokból, energiákból fényt, színt, hangot, szagot, meleget stb. idéz elő. Erre azonban nincs is semmi szükség; hiszen az érzéki minőségek felfogásában nincs több csalódási lehetőség, mint például a tárgyak nagyságának vagy alakjának megragadásában, amelyeket Locke már az elsőleges, a külvilágban hasonlóan meglévő tulajdonságokhoz sorol. És az a tény, hogy a fizikai világban energiák, mozgások vannak, semmiképpen sem szól az ellen, hogy ugyanott érzéki tartalmak is legyenek: sőt, éppen az «érvényesítő», «vivő» energiák, az «átvivő» mozgások természete a mellett szól, hogy valamit érvényesítenek, valamit visznek, átvisznek. Ezek a valamik pedig természet-szerűleg éppen azok a természeti alkotások, művek, amelyek érzéki tartalmaikkal szemléleti világunkban előttünk megjelennek. Azzal természetesen számolnunk kell, hogy ezt az érzéki világot biológiai szervezetünk, amelyen keresztül tudomást veszünk róla, és amely maga is ennek a világnak egyik része, módosítja; lényegében azonban a fizikai világ igenis ahhoz a színes, hangos képhez hasonlít, amelyben megragadjuk, és a modern lélektan felismerése szerint a fejlődés folyamán mind jobban differenciálódó és tárgyilagosabbá váló érzékelés adta világkép, amelyet kritikailag meg-

rostálunk és természettudományi ismereteinkkel igen sok tekintetben kiegészítünk, végeredményben igen objektív világmegismerés forrása. Az érzéki világképet természetesen kritikailag meg kell rostálni, de nem szabad egészében elvetni; és a természet törvényszerű, energetikus folyamatait megragadó tudományos ismeretekkel erősen ki kell egészíteni, de ezeket azzal nem szabad elvi ellenkezésbe hozni. A modern természettudomány is, és a modern lélektan is mind közelebb jut ahhoz a felismeréshez, hogy az energetikus és az érzéki világkép nem ellenkezik egymással, nem is a világnak egyrészt tárgyi, másrészt alanyi alkata, hanem mindkettő már a tárgyi világban együtt van és egymást kiegészíti, és ennek megfelelően csakis együtt felfogva és értékelve adja a fizikai világ elégséges ismereti képét.

Miből áll ezek szerint a fizikai világ? Áll, amint láttuk, egy csomó bonyolultan egymásba szövődő energiából, amelynek érvényesítő, vivő jellege és a valamit átvivő természetű mozgással való lényeges összefüggése az energiát természeti cselekvésnek, tettnek mutatja; csak ha ennek tekintjük, találunk benne megfelelő értelmet, de így tekintve kitűnően értelmezhetjük. És a törvényszerűen, elvszerűen összeszövődő s felépülő energiahálózat mellett találunk a természetben éppen az energiák segítségével anyagbaszótt, érvényesített és a mozgásokkal szállított, a legváltozatosabb érzéki minőségekkel meghatározott természeti alkotásokat, műveket, amelyek a szellemi jelentésnek, értelmességnek, értéknek immár csodálatos gazdagságát fedik fel. Mik ezek mind? Igazában nem kell bennük mást keresnünk, mint amit rajtuk éppen felfogunk: valamennyi természeti hatás lehető tudattartalom, újkori, Descartes—Locke-féle értelemben vett eszme, idea, telve szellemi jelentéssel, gazdag mondanivalóval. Ez teljesen megegyezik az okság elvének azzal a megállapításával, hogy minden ok szellemi, és a tapasztalásnak azzal a világos szavával, hogy a természetben sok tényező, ok működik együtt, áll kölcsönhatásban: a természeti világfolyamat ezeknek törvényszerű keretek között végbemenő szellemi közlekedése. Ez a közlekedés pedig magától érthetően nem történhetik más úton, mint felfogható eszmék, képek,

lehető tudattartalmak által. Mivel azonban ezek nem valami önálló, önmagukban megálló valóságok, hanem éppen képek, eszmék, lehető tudattartalmak, egymásba pedig a világi okok közvetlenül bele nem hathatnak, ezért van szükségük a kölcsönhatásban egy harmadik valóságrangbeli, passzív, de önálló, szubsztanciális valóságra, amelyre mindannyian hathatnak, hatásaikat abba beleilleszthetik és arról felvehetik. Ez a hatásközvetítő közeg a tiszta «metafizikai» anyag, a téres fizikai világ vég nélkül osztható, nem érzékelhető, teljesen passzív, önálló, téres valósága, valamennyi energetikus folyamat, mozgás, természeti alkotás hordozója, a — már energetikailag szervezett — fizikai tömeg és egyáltalában mindenféle fizikai szervezettség szubsztanciális alapja. Ezzel a szellemi, lelki erő és az anyag alapvető dualizmusának és mégis tökéletes összhangjának, egymásrautaltságának és hatásviszonyának problémáját, a dualista metafizikák e legkényesebb és legkínosabb kérdését alapjaiban teljesen megfejtettük. Még jobban belátunk a probléma mélyére, ha most már a fizikai világfolyamatnak az anyagon való felépülési rendjét vizsgáljuk meg.

VIII.

A természeti világfolyamatot ismereteink mai állása mellett egyetlen nagy, bonyolultán összetett, egyszer lefolyó természettörténetnek kell tekintenünk. Tudjuk, hogy minden változás kezdődött; ezzel az elvi megállapítással a modern természettudományos világkép is teljesen megegyezik, mert a természeti folyamatot legkönnyebben egy ősi, kezdeti állapotból kiindulólá tudja megérteni. A természeti folyamat időrendjével a természet felépülési rendje is lényegileg összefügg; a tudományos tapasztalás arra vall, hogy a felépülési rendben alapvetőbb természeti jelenségek fellépésük időrendjében is megelőzik a rájuk épülőket. E szerint legvalószínűbben néhány hatalmas természeti erő kezdte meg az egész anyag szervezését és abban sokféle vagy mindenféle aránylag egyszerű, de rendkívül mély jelentésű hatásokat létesített; ezek lehettek az elektromos-, a hő-, esetleg a

gravitációs hatásokat létesítő erőtenyezőök, mert ezek a hatások az egész természetben mindenfelé előfordulhatnak és minden további természeti szerveződés feltételei. Az alapvető fizikai erők hatásaival megszervezett anyagon azután, alkalmas elektromos, hő- stb. feltételek fennállása mellett, tehát már szűkebb körben, bonyolultabb természeti hatások léptek fel, az előbbiekre ráépülve, azokkal összeszővődve ; ezek alkalmasint a kémiai erőhatások, amelyek valamennyien speciális elektromos és hőalkatú anyagi szerkezethez kötöttek és éppen már speciálisan különböző módon, különféle ú. n. elemekben és elemkapcsolatokban szervezik meg az anyagi világ egy részét. Itt tehát a beható vizsgálat, úgy látszik, már egy ráépülési rendet fedez fel, amelyben éppen a specifikusabb, szűkebb körben érvényesülő, de bonyolultabb kémiai erőhatások ráépülnek az alapvető fizikai erőhatásokra. Ámde már ebben a körben is nemcsak felépülési, hanem lebomlási renddel is találkozunk : a fizikai világ látszólag a hő- és az elektromos töltéseloszlás kezdetbeli nagy egyenlőtlenégeitől mind nagyobb kiegyenlítődés, egyenletes hő- és elektromosság-eloszlás felé halad ; és — talán ezzel összefüggésben is — az anyag kémiai szerkezetében is nagyszabású bomlási folyamat megy végbe, általában magasabb atomszámú elemektől kisebb atomszámúak felé.

A természeti felépülés azonban a kémiai erőhatásokon túl is folytatódik. Megfelelő fizikai-kémiai előszervezettség mellett az anyagi világ egyes részein fizikai-kémiai feltételektől teljesen függő, de azokkal szemben kétségtelenül újszerű vonásokat is mutató erőhatásokkal is találkozunk : ezek az úgynevezett vitális, a szerves életfolyamatok. Az erőhatásokból következtetve fel kell tennünk, hogy előbb a kémiai hatások jelentkezésekor a teremtetett szellemi erők újabb csoportja lép a világfolyamatba és a fizikai erők hatásaira saját, immár bonyolultabb szerkezetű és jelentésű hatásait építi ; majd hasonlóképpen az új, vitális hatásokat létesítő természeti erők lépnek fel és saját újszerű vitális hatásait szövik össze megfelelő fizikai-kémiai erőhatásokkal. A szerves élet jelenségeit alkotó erőhatások megint bonyolultabbak a fizikai és a kémiai hatásoknál, hiszen ezeket is, és újszerű voná-

sokat is tartalmaznak ; szűkebb körben ugyan nem mélyebb, de gazdagabb szellemi jelentést fejeznek ki.

A szerves életjelenségek körében is folytatódik a mind-újabb erőcsoportok működésbe lépése következtében mutatkozó természeti felépülés ; ez fokozódó differenciálódás, bonyolódás és specializálódás alakjában a fajfejlődés nagy folyamatában lép elénk. A fajfejlődés eszméjének felvetése a múlt században szinte az egész világkép forradalmasításával járt; sokakban hatalmas világnézetátalakító hatalom lett az új, óriási sebességgel diadalútját járó eszme. Úgy látszott, hogy ez az a varázskulcs, amellyel az egész világot, az élőlények, sőt az ember egész birodalmát is fel lehet tární, és valamennyit csupán mechanikai törvényeket uraló anyagi létrendbe lehet bevonni. Azóta ez a forradalmi láz lehiggadt ; mindinkább kiderült, hogy maga a fajfejlődés eszméje ugyan nélkülözhetetlen az élő természet felépülésének megértésére, de azok az elvek, amelyekkel ezt a fejlődést — túlnyomóan mechanikai úton — magyarázni próbálták, teljesen elégtelenek a fajfejlődés mind rejtelmesebbnek mutatkozó folyamatának megértésére. Az újabb biológia mindjobban belátja és elismeri, hogy a fajfejlődésben csodálatos teremtető erejű működés nyilvánkozik, amely ugyan nem egyszer ingadozások, próbálkozások között, de egészében cél- és tervszerűen és mély értelemmel bontja ki a legkülönbélebb, hámulatosnál hámulatosabb szerkezetű állati és növényi élőalakok sorait.

Az egész folyamat csakis a megismert természeti erők és hatásaiknak felépülési rendje alapján érthető meg ; itt is folytatódik az a felépülés, hogy egyes élőalakokra, azaz bonyolultan fizikailag-kémiaiilag-biológiailag megszervezett, sokszerű erőhatást hordozó anyagrészekre ismét újabb erők kezdenek hatni és a régibb alakokban újszerű hatásokat alakítva ki, azokból új állati és növényi élőlényeket fejlesztenek. Az újabb állati vagy növényi lényben azután együtthatnak a fizikai, kémiai, alapvető és későbbi biológiai erők és együtt létesítik a bonyolult, fejlettebb élőlényt. Ilyen módon érthető, miért fejlődnek ki az újabb fajok aránylag kezdetleges és plasztikus, nem egyoldalúan specializált ősalakokból szinte

robbanásszerű gyorsasággal; érthető a kifejlődés teremtmő, dinamikus jellege, cél- és tervszerűsége, az új alak jelentésgazdagsága.

Végül is annyira halad ez a fejlődés, hogy egy-egy mai állat-, illetőleg növényfaj mögött kell az utoljára működésbe lépett természeti erőket keresnünk: ezek hozzák létre az illető faj speciális vonásait, míg az ősbibb, alapvetőbb törzsi, ősvitalis, kémiai, fizikai hatásokat a bonyolult élőalakban alapvetőbben és ősbibben ható fizikai, kémiai, biológiai, állati vagy növényi erők idézik elő. Az állati és még inkább a növényi egyed gyakori megoszthatósága, erős és uralkodó faji sajátosságai mellett aránylag csekély individualitása, ezzel kapcsolatban inkább csak az egész faj lassú és nem egyes nemzedékeinek gyors továbbfejlődése, a hipotétikus állati vagy növényi lélek sajátosságos merevsége, furcsa egyoldalúsága mind arra vall, hogy az állat- és növényvilágban nem az egyes egyedekkel, hanem egész fajokkal kapcsolatban kell az utolsó természeti ható okokat keresnünk: ezek magasrendű szellemi erők, és szellemiségük az állat- és növényvilág nagyszerű felépülésében gyönyörűen nyilvánul.

Csupán egyetlen élőlényfajnál, az embernél, találkozunk a fejlődésnek még egy lehető legutolsó lépésével: itt már az alapvető fizikai, kémiai, biológiai, állati törzsi és faji erőknek az emberi szervezetre való hatása mellett és fölött mindegyik emberi testi individuumra még egy külön erő, az emberi én, lélek hat és hatásával az élő testet emberivé, az egész testi-lelki lényt pedig emberré teszi. Az emberi lélek így nem valami különálló furcsaság a természeti rendben, hanem a természeti felépülés rendjébe teljesen beleillő, azt következetesen továbbvivő és lezáró természeti erő, amely a többi, ősbibben és alapvetőbben ható természeti erőhöz hasonlóan és azzal együtt működik és velük magát a bonyolult felépülésű, de végső egységét és emberségét mégis csak az egyéni emberi lélektől nyerő embert, majd pedig az ember sokszínű kultúra-világát hozza létre. Ezzel lélek és test, szellem és anyag, ember, kultúra és természet tökéletes szervességű rendben egyesül a nélkül, hogy bármelyiknek sajátosságát ez az egységes rend legkevésbé is érintené: sőt ez a sokféle sajátosság csak

most bontakozik ki teljesen és igazolja a pluralizmus álláspontját is.

A valóságnak ősforrásában gyökerező mélységes egysége, az abszolút és relatív, valamint a téres anyagi és énes szellemi valóság kettősségei mellett a valóság sokaságával és sokszerűségével is találkozunk: sok másodrangú ok működik együtt a világban az anyagon és határtalanul sok szellemi erőhatást létesít; sőt, ezeknek az alapjukban egyrangú okoknak sokféle sajátosságuk is van és természeti hatásaik nagyszabású felépülési rendbe illeszkednek, amely a természeti lények sokszerűsége mellett lehetővé teszi a valamennyit átfogó egységes összefüggést és fokozatos egymásból való kibontakozást is. Így tekintve a pluralizmus is mély és az egész világvalóságot átfogó értelmet nyer.¹

Most már összefoglalhatjuk a monizmus, a dualizmus és a pluralizmus értékeit és kiküszöbölhetjük fogyatékoságaikat. A szélső monizmus nagyértékű belátása a valóság végső egységének felismerése. Láttuk, hogy ezt a végső egységet minden valóság örök-változhatatlan ősforrása, az abszolút Istenség adja meg. Az Abszolútum azonban nem az egyetlen valóság, mert önmagán kívül időbeli, változó valóságot teremt, a világot: a világi valóság önállóságának tagadása a szigorú monizmus egyoldalúsága és fogyatékosága.

A monizmus másik, a pluralizmussal rokon alakja csak a relatív valóságot látja, és ebben sem mindent méltányol; többnyire csak az anyagot és annak mechanikai törvények szerint való szervezetét hajlandó elismerni. Az anyagi lét és a mechanikai törvények hangsúlyozása ennek az iránynak jelentős érdeme; ámde nagy és többnyire elfogult egyoldalúságában még a tapasztalati világ többi tényezőjét és részét sem fogadja el és az Abszolútumot egyáltalában nem látja; ezek súlyos fogyatékoságai.

A dualizmus immár látja és elismeri mind az abszolút,

¹ Az itt felmerült részletkérdésekre kimerítőbb választ adnak a szerzőnek a Budapesti Szemle 1929. évfolyamában megjelent *A szer-ves élet metafizikája* c. tanulmánya, továbbá *Bölcséleti alapvetés* (1935) és *Az ember a mindenségben* (1. k. 1936, 2. k. 1937) c. munkái.

mind a változó valóságot ; ha viszonyukat helyesen, teremtő és teremtés viszonyában határozza meg, ezt a kettősséget meg is oldotta. Látja továbbá a téres test és az énes szellem kettősségét is ; ezeknek egymásravezetőségét azonban az okság elvének kellő felismerése nélkül általában nem tudja kielégítően meghatározni. Az okság elve alapján a lélek és test, szellem és anyag kettőssége mint a világi kölcsönhatáshoz és ezzel a természeti folyamathoz szükséges alapvető világberendezés mutatkozik meg.

Végül a pluralizmus látja és meghatározni iparkodik a valóság sokszerűségét. Ezt először az okság elve a három alapvető valóságrangban állapítja meg ; e szerint van az örök isteni szellem ősválósága, vannak teremtett, de kimeríthetetlen-elmúlhatatlan, másodrangú alanyi szellemi lények, és van a véges és mulandó passzív, harmadik rangbeli valóság ; ilyen egyrészt az önállóan létező anyag és másrészt ilyenek az anyagba szőtt vagy pedig az énes szellemi lények tudatában fenntartott eszmék, ideák, képek, tárgyi szellemi tartalmak. A világi tapasztalás azután a természeti erőhatásoknak nagy fejlődési és egymásraépülési rendjét és ebben is jelentkező, rendezett sokszerűségét ragadja meg.

Ezzel a valóság alapszerkezete tudományos módon és kritikailag igazolva kibontakozott. Láthatjuk, hogy a metafizika igen is felismerheti a valóság elvi alapjait és rendjét, és hogy a monizmus, dualizmus és pluralizmus egymással sokban ellentétes tanításai az értékeiket, belátásaikat mind megőrző, csupán egyoldalúságaikat és ezekből eredő fogyatékoságaikat kiküszöbölő, magasabb szintézisben egyesíthetők. Így a bölseleti megismerés az elmélet terén végül is megnyugtathatja az életben küzdő és a halál előtt álló ember legsúlyosabb létgondját ; egyúttal azonban a valóság szellemi alapjainak megfelelő, helyes életalakítás gondját ruházza reá.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

A CENKI HÁRSOK ALATT.

Köszöntelek, te élő, szent csoda :
Fenséges hársok végtelen sora.

Magyar föld-szülte, büszke óriások,
Szélben, viharban rendületlen álltok.

S bár törzsetekkel az egekbe nyúltok,
Szentebb a rög, amely fölé borultok,

Mert itt bolyongott egykor álmodozva,
Kiben, mint Hóreb égő csipkebokra,

Az Úr igéje lángolt, testesült meg
Örök diszével árva nemzetünknek.

Duhaj, vidám huszárok kapitánya,
Hogy' lett belőled századok titánja?

Talán e hársok súgták meg neked,
Mily nagy munkára rendelt végzeted.

S míg elfogott a néma áhitat,
Már lázban égve láttad a hidat,

A hídon pezsgő, zajló életet :
Nyugattá szépül álmos Napkelet,

S a büszke várost, amely tündökölve
A nagy Dunának legszebb drágagyöngye.

Kiséretéül a szent látomásnak
A hársak zúgtak, himnuszt orgonáltak,

Az új, magyar jövődő himnuszt,
Felrázva lelked, hogy vívjon tusát,

Tusát, amely ma is tart, mely örök,
Amelynek kardja most kettétörött,

De szellemed eggyé forrasztja újra.
Pályád is olyan, mint e hársak útja :

Nyilegyenes és véget alig ér.
Haló porodhoz lángoló hitért

Zarándokoltam erre . . . S megtaláltam
Ó, nem sirboltod néma, zord falában,

Hanem ez élő, roppant hársfasorban,
Hol a magyar föld termő lángja lobban,

Sudárba szökken s egyre zúgja-zengi :
Az Ég felé kell törni s nagynak lenni!

SZATHMÁRY ISTVÁN.

OSSIAN VILÁGA.

Ossian világa egész Európát elbűvölte. Olyan hódítót is meghódított, mint Napoleon ; olyan varázslót is elvarázsolta, mint Petőfi.

Bonaparte, még konzul korában, azt mondotta Lemercier-nek, hogy Nagy Sándor Homerost választotta költőjéül, Augustus Vergiliust, neki Ossian jutott. Tóth Lőrinc említi : a Directorium lakomáján Talleyrand, Bonaparte érdemeit magasztalva, nem mulasztotta el, hogy ki ne emelje, mennyire szerette Ossian hadi énekeit.¹ Malmainsoni palotája számára Gérard 1801-ben nagyszabású képet fest a Lora partján szellemeket idéző Ossianról. A sziklán ülő, hárfapengető, felhőkből alásuhanó szellemektől körülvelt Ossianban el-elgyönyörködött a nagy ember. Chastenay-nek úgy nyilatkozott, hogy Ossian költeményei rajongást keltettek benne. Az Ossian-fordító Baour-Lormian-nak 1811-ben tekintélyes kegydíjat juttat, mert fiának, a római királynak születését ossianj modorban énekelte meg.²

Áhítatos tisztelője volt Petőfi Sándor is. *Homér és Ossianján* a szárnyaló lélek csapongó áradása ömlik el :

Homér és Osszián!

Eljőnek az évek

Századjai, ezredei, letipornak

Mindent könnyöretlenül : oh de

Ti szentek vagytok előttök :

Mindenre a sárga halált lehelik.

Csak ősz fejetek koszorúja marad zöld.

A sárga halál vészes fuvahna mégsem kerülte ki a *king of spearst*, az *Ossian of harpsot*. Divatja, amennyire magasra lendült, annyira le is hanyatlott később. Most azért emlékezünk meg róla, mert költeményeinek világba bocsátója, Macpherson Jakab, 200 évvel ezelőtt született.

¹ *Magyar Sajtó*. 1855. nov. 21.

² Van Tieghem Pál : *Ossian en France*, II. k., 8., 47. l.

Legott felöltik a kérdés, ok-e egy fordító születésének fordulója arra, hogy a lefordítottat ünnepeljük? Így nem Ossiannak, hanem Macphersonnek hódolunk. Tehetjük-e? Hamarosan kiderül, hogy Ossian-tiszteletünk mégis csak Macphersont illeti.

I. Ki írta Ossian énekeit?

Macpherson Jakab Skótország egy kis falujában, Ruthvanben született 1736. okt. 27-én. Teológiai tanulmányait az aberdeeni és edinburghi egyetemen végzi, de vizsgálataival adós maradt. Szülőfalujába megy, itt tanítoskodik. Később Edinburghben nevelői állást vállal a Graham-családnál. Egyszer tanítványát Logierait-be kísérte, itt találkozott Ferguson Ádámmal. Ez felhívta Macpherson figyelmét a gaël balladákra. Más alkalommal a Graham-ekkel Moffetben nyaral. Mint ott Ferguson, itt ennek jó barátja, Home János társalog vele a Felföld népének költészetéről. Home nem tud gaëlül, ezért megkéri Macphersont, fordítson angolra néhány balladát. Át is adja neki *Oscar halálának* átültetését. Ezt nyomon követi még több más. Home megmutatja ezeket Hume-nak és Blair-nek. Blair lelkét egészen megbabonázza. Macpherson rajongó híve lesz, most már ő buzditja, dolgozzék csak tovább. A kíváncsiságtól felajzott lelkek sokat várnak tőle. Macpherson úgy érzi, hogy az *ananké* vaskényszere sodorja. Ó-gaël ismeretei nagyon fogyatékosak s hogy a tőle annyit várók mohó kíváncságának eleget tegyen, ő maga költi a költeményeket . . . Ossian nevében. Első kiadványa (*Fragments of Ancient Poetry collected in the Highlands of Scotland and translated from the galic or erse language*) 1760-ban jelent meg, *Fingal* 1762-ben, *Temora* 1763-ban.

Home-on és Blair-en kívül nagy szerepe van Macpherson életében unokaivérének, Lachlan-Macpherson-nek is. Fogyatékos nyelv-ismerete miatt Macpherson Jakab nehezen tudott megbirkózni az Ó-gaël kéziratokkal, rászorult a nála jóval jártasabb Lachlan segítségére.

Macpherson hagyatékában olyan gaël szövegek is maradtak, melyek meghökkentették a kutatókat. Kiderült, hogy ezek Macpherson angol szövegének gaëlre való visszafordításai. Miért ragadtatta magát Macpherson erre a lépésre? Erősen, csaknem parancsolóan sürgették a hiteles kéziratok kiadására. El-elodázta, halogatta, végre ehhez az eszközhöz folyamodott. Később az egész ügyben tartózkodóan fitymáló magatartást tanúsított, sőt hátat fordított neki. Becsvágja más irányba fordul: 1764-ben Johnstone tábornok titkára lesz a floridai Pensacola-ban. De összezőrdül vele, két év múlva vissza-

tér hazájába. Majd Mohamed Alinak, Arcot dúsgazdag nábobjának szolgálatába lép. 1780-ban bejut a parlamentbe. Vagyonra tesz szert, Inverness grófságban birtokot vásárol, Belville-nek nevezi el. Itt húnyt el 1796. február 17-én.¹

Macpherson Ossian-jának lelkes táborá volt, de elég korán támadt ellene kételkedés is. Zavart okoz: lehetetlen, hogy a kezdetleges bárd *ilyen* költői műveket alkothasson; szerzőjük nem lehet más, mint Macpherson. Olyan vita támad körülötte, annyi buzgalommal védik és támadják, hogy Macpherson ügyét egészen napjainkig az irodalmi perek között a legmozgalmasabbnak s legizgalmasabbnak tekinthetjük.

Blair Hugó mindjárt melegebben nagyszabású tanulmányt írt Ossian költeményeiről (1768).² Ossiant Homerosnál is különbnek tartja. Hangoztatja, hogy Macpherson Ossian-fordítása nagyon értékes szépsége és választékossága miatt (on account of its beauty and elegance). Blair nem tudott ugyan gaél nyelven, de szavahihető s a gaél Ossiant jól ismerő emberek tanúsolgáltatására hivatkozik.³ Blair Macpherson-t nem mint alkotó költőt méltatja, hanem mint olyan fordítót, kit nem kis mértékben lelkesített Ossian szelleme (129. l.). Blair, az első behatóbb Ossian-tanulmány írója, nem kételkedik Ossian hitelességében.

Ellentétben áll vele Hume Dávid. Nem hiába volt a kételkedés filozófusa. Hume azt írja Blair-nek, nem egyszer hallotta a méltatlankodás hangján, hogy ez az Ossiannak tulajdonított költészet szemérmetlen koholmány s ő maga is félreérthetetlenül fejezi ki a maga kétségeit.⁴ Kéri Blair-t, haladéktalanul szolgáltasson bizonyosságot

¹ *Ilias*-fordítása és történeti munkája: *Original Paper containing the Secret History of Great-Britain from the Restoration to the accession of the House of Hannover, 1775* s egyéb művei mérsékelt figyelmet keltettek.

Macpherson életéről jelentős forrásmunkák T. Bailey Saunders: *The Life and Letters of James Macpherson* és S. S. Smart: *James Macpherson*.

² *A Critical dissertation of Ossian, the son of Fingal* by Hugh Blair. One of the Ministers of the High Church and Professor of Rhetoric and Belles-Lettres; Ossian munkáinak londoni, 1819-i kiadásában: 47—129. l.

³ Ezt írja: «Olyan emberek győztek meg, kik jártasak (skilled) a gaél nyelvben, s akik ifjúkoruktól ismerték Ossiannak nem egy költeményét». (129. l.)

⁴ 1. *The Poems of Ossian* translated by James Macpherson, London, 1819. Ennek a kiadványnak *Preliminary Discourse*-e hosszú

arról, hogy ezek a költemények nem Macpherson agyából támadtak, hanem csakugyan a gaël nép hagyományában élő kincsek. Hume el-
töpreng: lehetséges-e, hogy ezek a fejlettebb ízlésre s finomultabb
lélekre valló, mélabú-felhőzte alkotások kezdetleges műveltségű világ
szülöttei volnának?

Johnson Sámuel már nem olyan latolgatva bíráló, mint Hume: robbanó hevesességében Macphersont szemérmetlen csalónak bélyegzi.¹

Shaw Vilmos a skót nép körében tett utazása alkalmával úgy találta, hogy Finn-ről és Oisín-ről énekeltek töredékes, rövid dalokat. de az ossiani költemények mégis csak Macpherson alkotásai.

Macpherson halála után Malcolm-Laing nagy buzgalommal kutatja a nagy port fölverő ügyet. Kiadja Macpherson—Ossian költeményeit² s azt bizonyíttatja, hogy indítékai korántsem az ősgaël költészetre vallanak, sőt csaknem 90 író alkotásaiból szedegette össze azokat, kivált a Bibliából, Homeros és Milton eposzaiból.³

Csakhamar parancsoló szükségül támad elő az a kívánság, hogy a hitelesség kérdését bizottságnak kell megvizsgálnia. Edinburgh-ban 1805-ben meg is alakult a *Highland Committee*.⁴ Kérdőpontokat körözött: hallották-e énekelni a Macphersontól lefordított költeményeket, s ha hallották, kitől, mikor; ha lehet, küldjék el a gaël szöveget a Bizottságnak; élnek-e még azok, akiktől hallották; akad-e még, ki emlékezni tud rájuk; ha élne közelükben olyan valaki, aki Macphersonnek költeményeket szolgáltatott, milyen módon juttatta el hozzá, s hogyan írta le azokat. A kérdőpontok között van ez is: tudakolják, mit tud a nép Fingal királyról, az ossiani költemények hősről és utódairól, kivált azokról a történetekről, melyeket Macpherson adott ki; ha ilyenekre találnak gaël nyelven, kéri a Bizottság szíves elküldésüket. Igen tanulságos s a felzavart közvélemény megnyugtatója szempontjából jelentős mozzanat, hogy a lejegyzőket arra kéri: a feleleteket a lehető legnagyobb pártatlansággal s kifogástalan szabadsággal foglalják írásba, mintha olyan igazságszolgá-

kivonatokat nyújt Hume Dávidnak dr. Blair Hugóhoz írott leveleiből. VIII—XII. l.

¹ Heinrich Gusztáv fordításban közli Johnson érdes levelét *Ossianjában* (19—20. l.).

² *The Poems of Ossian, containing the Poetical Works of James Macpherson.*

³ *History of Scotland* je Függelékében, 1800.

⁴ Az idézett 1819-iki londoni Macpherson-kiadás *Prel. Disc.*-ben, XII—XIX. lk.

tatási eljárásról volna szó, melynek bizonyítékait törvényes határozottsággal (with a legal strictness) kell kinyomozni.

Egyesek emlékeztek is olyan költeményekre, amelyeneket Macpherson közölt, ifjúkorukban hallották, de emlékezetükből kihullottak már. Mások romlott alakú változatokat küldöttek.

A Bizottság szorgalmasan nekilátott a tüzetes vizsgálat s aprólékos latolgatás munkájának, de minden szorgos törekvése ellenére sem talált olyan gaël költeményt, mely a Macphersonéval megegyezett volna. Macpherson eljárására ilyen módon vet világot: «A Bizottság hajlandó hinni, hogy Macpherson a rések betöltése, az összefüggések biztosítása miatt olyan helyeket ékelt közbe, melyeket seholsem talált s olyanokat toldott hozzájuk, melyek szerinte az eredetinek csak díszére válnak s élvezhetőségét emelik; egyes helyeket elhagyott, bizonyos mozzanatokot enyhített, a nyelvet finomította, megváltoztatta ott, ahol modern fül számára nagyon egyszerűnek s érdesnek találta; emelte azt, ami nézete szerint a jó költészet színvonala alatt állott. De hogy milyen fokig gyakorolta ezt a szabadságot, a Bizottság nem tudja megállapítani.»¹ Esztétikai iskolázottságú s a művészi alkotás lélektanában jártas figyelő előtt legott megvilágosodik, hogy a Highland-Committee ezzel ki is mondta az ítéletet: a gaël nép költészete csak egy-két indítékot juttatott Macphersonnak, s hogy lényegében annyira Macpherson alkotásaival van dolgunk, mint, teszem, a *Királyidillekben* a Tennysonéival.

Nem kísérhetjük tovább Angliában a vita egyéb mozzanatait, de rá kell mutatnunk olyan jelentős s eddig nálunk figyelem elől kisiklott jelenségekre, melyek a nagy per fontos tanúságlevelei. A Macpherson-vita még az angol regénybe is utat talál. Lady Morgan *Miss Owen*son néven 1808-ban regényt ír, *Glorvínát*. Angol utazót szerepeltet benne; ez feltétlenül hiszi, hogy Macpherson csak fordította Ossiant. Két ír meg akarja győzni tévedéséről az angolt: ha valaki, ők bizonyára tudják, milyenek az ossiani balladák ősi alakjukban. Rámutatnak Macpherson nagy tévedésére: naivul Cuchullint Fingallal ugyanabban a korban szerepelteti, noha évszázadok tátonganak közöttük. A vitatkozó írek rátapintanak az igazságra: a maga egyéni ízlése szerint Macpherson régi ír balladákat dolgozott át. Az angol enged, de nem alkuszik Glorvínra, a regény hősnője. Erősen hangoztatja, hogy Macpherson alkotásai messze kimagaslanak a forrásul szolgáló nyers és alakatlan ír balladák felett. Miss Owenson regénye Macpherson alkotó képzeletébe vetett bizalomról tesz eleven bizonyosságot.

Míg Miss Owenson *Glorvínájában* inkább Macpherson alakító erejének elismerése nyomul előtérbe, Scott Walter *The Antiquary-jében* (1816) a misztifikáció szellemes kigúnyolása. Mac-Jntyre Hector kapitány elmondja nagybátyjának, Oldbuck régiségtudósának, hogy az öreg Rory M'Alpin nem egyszer énekelt neki Fingal és Lamon csatáiról. Mikor Oldbuck azt kérdezi tőle: ezek a hősi énekek csakugyan régi alkotások-e s nem Macphersonéi, Hector azzal érvel, hogy már gyermekkorában hallotta őket. De Oldbuck elkomolyodó arccal azt feleli, hogy nem vágnak össze a Macphersontól közlöttekkel. Mac-Jutyre férfiasan állja a harcot, mert az egészben a nemzeti becsület ügyét látja: Ossian hitelessége nebántsvirág. A vita egyre hevesebbé válik; Hector tiltakozik nagybátyja rokontalan hidegsége ellen. Oldbuck egyszerre csak azzal szorítja sarokba Hectort, tudna-e idézni ezekből az ó gaël hősdalokból. Hector megerőlteti emlékezetét, néhány sor eszébe jut. Le is fordítja Oldbucknek: beszéd ez Oisin (Ossian) és Szent Patrick között. Villámként éri Hectort Oldbuck rideg megállapítása: erről nincs is szó Macpherson fordításában.

Az a jelenség, hogy a vita két regénybe is utat talál, elevenen igazolja a kérdésnek a köztudathoz makacsul tapadó népszerűségét.

Angliában még sokat nyomoznak, a nép hagyományait is összegyűjtik. A folklóre körébe vágó bizonyító adatok megsokasodnak és a hitelesség ügye ma már nem probléma.

A kritikai irodalmat felhasználva, az *Encyclopaedia Britannica* a kutatásokat a következő pontokban foglalja össze: 1. Macpherson Ossian-ját át-meg átszövik a Homeros, Milton eposzaiból és a prófétákból vett mozzanatok. 2. Megbocsáthatatlan módon keveri össze az Ulster-mondakört a Fan-hősvilággal. 3. Az 1807-i gaël szöveg az angol fordításnak csak a felét tartalmazza. 4. Az 1807-i gaël szövegben *Temora* lényegesen különbözik az 1763-i *Temora*-kiadástól. 5. A Macpherson-féle gaël nyelv sűrűn vét ez ellen az idioma ellen s természetellenes módon erőltetett. 6. A Morven és Selma nevek teljesen Macpherson találmányai (V. kötet, 638. l. 1910).

Angliában a heves támadások, feddőzések után a higgadt kritika is követelte a maga jogát, s ez a bíráló, ha Macphersont fordítóul elmarasztalta is, mint költőt nemcsak észrevette, hanem meg is becsülte.

*

Mint ahogyan az Ossianért rajongó Blair mellett feltűnik a kételkedő Hume s a tagadó Johnson, hasonló jelenségekkel találkozunk más nemzetek irodalmában is. A Macpherson-ügy nem sziget-jelen-

ség. Nyomatékos jelentőségűnek tekintették nemcsak otthon, hanem más országokban is. Az 1774-ban kiújult vitáról Van Tieghem azt jegyzi meg, hogy hamarosan a leghosszadalmasabbá, a legfontosabbul értékeltté s a legszenvedélyesebbé vált mindazok között, melyek valaha megosztották az irodalmi világot.¹

A harc hullámai átesapnak Németországba is. Schunden Károly 1799-ben doktori értekezést ír a kérdésről² s a wittenbergi egyetem tudós tanácsa elé terjeszti. Érdekes, hogy hat év múlva a Tübingában megjelent *Englische Miscellen*, beszámolva a Highland Society és Malcolm Laing munkáiról, haszontalannak tart minden, Macpherson eredetiségét védő törekvést. Schlegel Frigyes komoly érvekkel igyekszik rávilágítani arra a tényre, hogy Macpherson híven tolmácsolta Ossiant (1812). Így kardoskodik mellette később (1835) Döring Henrik is. Egy nagytanultságú hölgy (Therese Adolfine, Louise von Jacob), a híres Talvy, 1840-ben meglepő elmeélel sorakoztatja azokat az érveket, melyekkel olvasóit arról igyekszik meggyőzni, hogy ezeket a költeményeket Macpherson írta. Forog, perdül, majd megint visszapattan a nagy per kockája, itt is úgy, mint hazájában. Évtizedek múlva a nagy Grimm Jakab könyvet tervez Ossianról, de ebből csak töredék maradt (1884). Ez is igazolja, milyen erősen hitt Grimm Ossian hitelességében.³

*

Ossian hitelességének kérdése a francia kedélyeket is élénken foglalkoztatta. A franciák Ossiant nem kisebb buzgalommal fordítják, mint a németek. Ki kell emelnünk *Le Tourneurt*; Ossian átültetésének *Előszavában* (1777) méltatlankodó hangon fakad ki azok ellen, kik kétségbevonják Macpherson fordításának hitelességét. Staëlné és Lamartine is feltétlenül bízott benne.

A fürkésző elmék már kérlelhetetlenül tamáskodnak. Különösen ki kell emelnünk a Sorbonne nagynevű tanárának, Villemain Ferencnek, a későbbi közoktatásügyi miniszternek, egyik előadását.⁴ Megengedi, hogy Macpherson el-elbolyongott Skótország hegyei között, hallott is néhány balladát, összegyűjtött egy-két kéziratfoszlányt,

¹ Id. m. I. k. 53. l.

² *Vindiciae Antiquitatis Carminum Ossiani*.

³ L. Rudolf Tombo: *Ossian in Germany*, New-York. 1901., 36., 16. s kk. lk. Értékes adatokat tartalmaz Heinrich Gusztáv *Ossianja* is a német Ossian-kultuszról.

⁴ *Essai de littérature nationale en Écosse — Ossian — Macpherson*, 1828.

«visszatért, fordított, hozzátoldott, változtatott, teremtet», néhány év lepergése után pedig kiadta az ossiani hősekeket. Az az álláspontja, hogy nagy és jogos kétségeink lehetnek Ossian költeményeinek hitelessége felől. Csípősen jegyzi meg, hogy Macpherson ügyes dicsőség- és szerencsekiaknázónak látszik.¹

Keményebben szól róla Albert Pál, a Collège de France régi tanára (1883). Leplezetlenül kimondja, hogy Macpherson cselekedete valóságos árnítás (supercherie).²

A XX. század legkiválóbb Ossian-tudósa, Van Tieghem Pál, így fogalmazza meg álláspontját Macphersonról: «Bebizonyosodott, hogy első próbálkozásától kezdve a hiteles mondából csak neveket, néhány színt, néhány kifejezést, néhány érzelmet kölcsönzött, érzelmes regényt talált ki s ezt egy régi bárdnak tulajdonította».³

*

A régi bárd Magyarországon nagyrészt tántoríthatatlan bizalmat keltett. Mai ismereteink szerint az első, aki nálunk a Macpherson—Ossian kapcsolatról tudott, Szerdahelyi György, az egyetem esztétika-tanára volt. Egyik munkájában⁴ arról ír, hogy a keltáknak sok hősi költőjük volt, ilyen a vitéz és kiváló énekes (fortis et excellens cantor), Ossian. Rámutat arra, hogy Ossian költeményeit Macpherson kelta vagyis ó-gaél nyelvből (ex idiomate Celtico, seu Gallico vetusto) angolra fordította. Tud Szerdahelyi a nagy vitáról is: «Magna fuit, et est disputatio de veritate et certitudine Poematum, quae Macphersonius Ossiano tribuit». Ismeri mind Shaw Vilmos 1781-i támadását Macpherson ellen, mind Clark János Shaw-cáfolatát (126. l.). Kiderül, mennyire benne élt Szerdahelyi György az irodalmi események sodrában, de az is szembeszökő, milyen határozottsággal foglal állást Ossian hitelessége mellett.

Élénk figyelmet érdemel Bacsányi János is. Mint Szerdahelyi

¹ *Cours de litt. française*, 111. k., 6., 13., 15. l., 1859-i kiadás.

² Ossian című tanulmányában, *La litt. fr. au XIX.-e siècle* című könyvében, 96. l. Valóban, a szerinte Homerost is elhomályosító Ossiant magasztaló olasz Cesarotti Menyhért, Ossian-nak olasz fordítója és méltatója, csaknem kábult hiszékenységgel tartotta megdönthetetlennek Ossian hitelességének a *noli me tangere* óvatosságával kímélt igazságát.

³ Id. m., I. k., 77. l.

⁴ *Poesis Narrativa ad Aestheticam seu Doctrinam Boni Gvstvs conformata*, Budae, 1784.

György, Bacsányi sem kételkedik a Macpherson-ügyben. Azt hangoztatja: «Bámulva tsudálták Osszián' Énekeit Európának pallérozottabb Nemzetei 's majd mindnyájan nyelvekre fordították».¹

Az Ossziánt nagy művészi gonddal s lelkes becsvágygal fordító Kazinczy Ferenc is jól ismeri a nagy disputát (1815). *Bévezetésében*, miután megemlékezett a bárdok nagy tekintélyéről, Macphersonnel foglalkozik: «Előadása nem találta hitelt, úgy tekintették, mint a Macpherson' tulajdon munkáját, de a mellyet ő ártatlan játékkal egygy régi Költő neve alatt kívánt közre ereszteni. Most minek-utánna ezen Költeményeknek régisége felől hosszasan és nagy hévvel folyt a' per s 'a gaél Originállal ki vagyon adva 's ezek az énekek még új nyelvre fordítva is elég bizonyosságot tesznek önn-magok felől, azon elmélkedhetni inkább, hogy ez eránt mint támadhata kérdés, 's a per hogyan folyhatott illy hosszú ideig».²

Ilyen erős volt a bizalma Döbrentei Gábornak is. A *Tudostító Levelekben* szól a Westminster Abbey-ben pihenő nagyokról, Macphersonról is. Hangoztatja, hogy Macpherson nem akarta megcsalni az olvasót, «mert nem lépett volna-e elé rejtelkedéséből az illy hiú ember», mikor egész Európa tapsára figyelhetett.³

Szerdahelyi, Bacsányi, Kazinczy és Döbrentei álláspontjától némi tekintetben eltér a Fábíán Gáboré. Ossian-fordításának *Előbeszédében*, miután a kelta bárd hőskölteményeit mint a régi világ remekeit méltatta és megemlékezett a bárdokról, Macphersonre tér. Szól a hamisítás vádjáról, áttekinti a vitát s kiemeli lényeges pontjait; az edinburghi Régiségnyomozó Társaság 1805-i döntéséből Fábíán azt a következtetést szűri le, hogy Macpherson nem koholta a fordítást, «legfelebb annyit engedett magának, hogy több darabokat egy egésszé alkotott, a' hiányokat kitoldozta, hibákat szabadon

¹ *Magyar Museum*, 1792., II. k., 279. l. Az Ossian hitelességében bízó Bacsányi egyszer mégis megingott. Könyvtárában megvolt Kazinczy Ferenc Ossian-fordítása. Kazinczy *Bévezetésének* ahhoz a részéhez, melyben K. a Macpherson-vitát tárgyalja, Bacsányi ezt a széljegyzetet fűzi: «... utóljára is csak az súl ki, hogy Macpherson uramé voltak a költemények». Szinnyei Ferenc írja, ez a tudat vette el Bacsányi kedvét, hogy folytassa Ossian-fordítását. *Bacsányi János*, 56. l.

² *Kazinczy Ferenc Munkái*, Pesten. Trattner János Tamásnál, 1815., IX—X. Jegyzetben, angol címükkel, pontosan jelzi a IX. és X. lap alján a Macpherson-perre vonatkozó munkákat.

³ *Erdélyi Múzeum*, 1817., III. f., 183. l.

kiigazgatta, de semmi hamisítást el nem követett.»¹ Mégis megteszi azt az engedményt, hogy Macpherson valamelyes alakító munkát is végzett.

Ugyanebben az esztendőben (1833) még egy mozzanattal kell számot vetnünk: a *Közhasnú Ismeretek Tárának*² Ossian-cikkével. Szól a Macphersontól kiadott költemények nagy sikeréről. Csoportosítja a Macpherson ellen fellépők érveit, de azokéit is, kik védelmére keltek.» Macpherson köszönetet érdemel, hogy «ezeket a népekeket a' már fenyegetett veszendőségtől megmenté s elterjeszté, mind az ő saját poetai érdemeiért azoknak özszeszövése». Középállást foglal el: Macpherson nemcsak gyűjtő, — alakító is. Meggyezik Fábíán vélekedésével.

Arany János egyik remekében (*Ősszel*) tett fényes tanúbizony-ságot mélységes Ossian-tiszteletéről, de kritikai tisztében már meg-inog. Egyik cikkében, az *Írányokban*, ezt olvassuk: «Macpherson kiad a mult században némi sajátságos költeményeket, már akár igaz, akár ál Ossziánt s ím egy egész Osszián-irodalom áll elő».³

Míg Arany János tétovázik, Szemere Miklós kritikai éles-látással arra az eredményre jut, melyet a kutatások megdönthetetlenül igazoltak. Egyik dolgozatában ezt írja: «Az Ossian nevét hordó műről szinte valószínű, hogy ezt Macpherson a régi gael és ír lyrai hősdalok maradványaiból gyűjté össze. Hogy e mű nagyrészben Macpherson által alakított át s toldatott meg, ezt az e műben létező (egyéni nézetem) sentimentalismus is tanúsítja, a keresztyén kor szüleménye, s így e mű eredeti részeinél újabb korú».⁴ A nagy Macpherson-problémáról olyan okosan, tömött rövideggel, lényeg-látóan s még hozzá: konkrét adatok nélkül, alig írt még valaki, mint Szemere Miklós. A kérdés velejébe lát, mikor a szentimentalizmus jelenségére vet világosságot.

Az érzelmességet el kell párologtatnunk, hogy az alapra rá-találjunk, más szóval: a hagyomány körében kell tájékozódunk, hogy a reá építő Macpherson költészetét megértsük.

¹ Fábíán Gábor: *Ossian' Énekei*, 3 kötetben, Budán, 1833., I. k., XIV. l.

² VIII. k., 453. l.

³ *Szépirodalmi Figyelő*, 1861., 402. l.

⁴ *Válasz Brassai ismerettyűjére*. Összegy. Munkái, III. k., 82—83. l.

II. A monda.

Ma már a nagy kérdés nem kérdés, komolyan nem szólhatunk Ossian hitelességéről. Macphersonnek a hagyomány csak néhány indítékot szolgáltatott. A mondában szereplő hősök: Fiun Gaidheal (Fingal), Asvin vagy Oisin, (Ossian), Asgeirr (Oscar), Goll, Dermid és Cornac, hősei mind a mondának, mind Macpherson költészetének.

A folklóre-kutatók buzgón keresték a hagyománynak azokat az adatait, melyeket Macpherson is feldolgozott. Jelentősek ezúttal a dublini Ossianic Society kiadványai (1854-től). Serény figyelmet érdemelnek Joyce, a két Campbell gyűjteményei is.¹

Ki kell emelnünk az ossiani hősök vitézségének mozzanatát: él ez már a hagyományban is. Egy kiváló francia celtologus, D'Arbois de Jubainville, három epikai kört különböztet meg a régi írországi irodalomban (a skóciai gaél az ír nyelvnek csak egyik ága): az istenek és emberek eredetéről szólót, a Conchobar-t és Cúchúllin-t dicsőítőt s a Finn-t meg Oisint magasztalót. Tigernach krónikás alapján arra utal, hogy Finn (Macpherson Fingal-ja) és fia: Oisin (Ossian) az írországi honvédelem hősei voltak.²

Nem egyszer nőrablás a tárgya Macpherson-Ossian költeményeinek. Ismeri ezt a monda is: Morni-t, Tadgleányát, elragadta Cumall ír vezér, az ő fiúk: Find.³ A magára maradt Ossianról is regéltek: egy régi ír mondában Oisin túléli övéit, vakon s elaggottan tengődik; aranyhajú hitvese, Niam után eped, elszomorodva gondol az elhunyt Find-re s ifjúkora hőstársaira.⁴

A szellemjárásnak is van nyoma a mondában: Írország királya, Con Cecras, napkelte előtt minden reggel kivonult Fara sáncaira, hogy lássa, nem jelennek-e meg a *side*-ek, ezek a titokzatos szellemek, hogy hatalmukba kerítsék Írországot.⁵

Másfelől az érzelmes, holdvilág mellett mélázó Macpherson

¹ L. Van Tieghem kritikai szemlét *Ossian en France*-jában. I. k., 66. s. kk. lk. Nem kevésbé fontos adatok vannak Al. Baumgartner könyvében: *Untersuchungen und Urteile zu den Literaturen verschiedener Völker. Gesammelte Aufsätze*. 1912., 696. és 697. lkon.

² *Introduction à l'étude de la littérature celtique*. 1883., 44—45 l. Find (Fingal) Tigernach szerint Kr. u. 274-ben halt meg.

³ D'Arbois de J. id. m.-ben, 196. l.

⁴ Baumgartner k.-ben, 729. l.

⁵ D'Arbois de J. id. m., 219. l.

s az ó-ír Ossian-monda között lényeges különbségek is vannak. Élesen utalt már Baumgartner Macpherson ködbevesző alakjai s a monda húsból és vérből való, erőlyesen cselekvő hősei között, meredő ellentétre.¹

III. Macpherson költői munkája.

A monda a *földre*, Macpherson a *holdra* irányítja tekintetünket. Ez a felhők világába veszőn elérzelmesített és ködfátyolozta világ olyan költői erőt sugároz, hogy még ma is gyönyörűség foglalkozunk vele.

Ajánlatos Macpherson hősenekait és balladaszerű alkotásait angol eredetiben vizsgálunk, mivel magyar fordításai vagy német átültetések után indultak, vagy ha az angolt követik is, verses alakban nyújtják Macpherson ütemes prózáját, így nem mindig hű tükrei Macpherson költészetének. A kétszázéves Macpherson-forduló már magában is fontos ok arra, hogy mikor Ossian költői világát akarjuk jellemezni, Macpherson eredetijéből merítsünk.²

Első kötelességül szegődik elénk megfigyelnünk, hogyan festi Ossian alakját. «Régmúlt időkbe nézek, — mondja Ossian *Cath Lodában* — de ezek sötéten vetődnek Ossian szeme elé, mint a hold sugarainak visszaverődése távoli tavon» (155. l.). A multakon méla busongással merengő Ossian alakja Macpherson alkotása. Az ő ajkára adja a hősdalokat és a balladákat. Mikor *Calton és Colmal* történetének elbeszélésekor kezét a dárda felé nyújtja, fájdalmas gyengeséget érez, s lelkéből szomorú sóhaj szakad ki. De az emlék sugalmas erejére mégis erőre kap.³ A *carosi háborúban* kéri Malvinát, hozza elő a hárfát, mert érzi, hogy az ének fénye (*the light of song*) villan fel benne (229. l.). Hadd csodálják az ő dalaiban az enyészetbe merült hősvilágot (234. l.). Az *Inisthonai háborúban* kérdi, mikor tér vissza Ossian ifjúsága, az az idő, mikor gyönyörködött a fegyverzőrejben. Cona folyóit és dombjait kéri, figyeljenek szavára.: «A dal úgy támad lelkemben, mint a nap. Régi idők örömeit érzem» (251. l.). A *Selmai dalokban* a barna évekhez intézi szavát, csak gördüljenek tova, örömet nem remél tőlük; a bárdok, a *dal fia* (*the sons of song*) nyugalomra tértek, csak ő maradt árván, hangja olyan, mint a tengermosta sziklán tomboló szélroham (*like a blast* 265. l.). Mikor

¹ Id. m. 714—716. lk.

² Dolgozatomban az 1819-i londoni gyémántkiadást használtam.

³ My soul is full of other times, the joy of my youth returns. *Calton and Colmal*, 221. l.

visszaemlékszik csatákban való vitézkedésére, csüggedten panaszolja sivár világtalanságát s elhagyatottsága ridegségét (*Fingal* III. 304. l.). Máskor így büszkélkedik: «Harcai lendületében nem feledte Ossian a dárdát. Holtakkal borította a csatamezőt» (*Temora*, VIII., 467. l.).

Szerelmi emlékei is felsírnak: élete nem volt oly borús, sorsa sem oly kietlen, mikor Branno barnahajú s fehérkeblű leánya, Everallin, szerette őt (*Fingal*, IV., 307—8.). Kéri Carril bárdot, ne idézze Everallin emlékét, mert szíve olvad, szeme ázik, mikor dalával sírban nyugvó szerelmese képét támasztja fel.¹

Lelke az ősök szelleme után áhítozik. A király kérésére megzendíti hárfáját, s kéri őket, hajoljanak elő felhők mögül (*Dat-thula*, 362. l.). Nem szűnik meg erői fogytán való siránkozása. Kéri őseit, szálljanak alá felhőikből, vegyék magukhoz «őszhajú fiukat». De megvillan előtte a halhatatlanság sugara is: «Életem legyen fényárny (stream of light) más idők bárdjai előtt» (*Temora*, I., 394. l.). Erősen érzi bárdhívását is. Erre ébresztgeti Conlath szelleme is: «Alszik-e csarnokában Ossian? Barátjai hírért nem zengi-e visszhangzó Selma fia?» (*Temora*, VIII., 467. l.) Elszomorodva érzi, hogy eljön az idő, mikor elnémul Cona hangja. Lelke nemsokára a felhők világába röppen. Hárfája vihardúlta ágon függ, lelke megtér Fingalhoz. A nagy király szelleme magához szólítja: «Jer, Ossian! Repülj a felhőkön őseiddel!» Lelkét az elmúlás komor köde felhőzi be. Bölcselkedik: a népek olyanok mint az óceán hullámai, mint erdős Morven levelei, tovasodródnak a zúgó szélviharban. Ha az erősek elhunytak, az elaggott bárd (thou aged bard) ne dőlné-e sírba? Az a tudat vigasztalja, «hogy híre él majd, s magasra nő, mint a tölgy Morven erdejében» (*Berrathon*, 481., 487—489. l.).

A hagyomány Oisín-jének egy-két vonása megmaradt Ossianban: vitézsége, bárd-hivatottsága, de Macpherson a líra tengerében fürösztöi meg. A XVIII. század irodalmának, Young mélabús érzelmességű világának szelleme erősen beavatkozott Macpherson munkájába. Ez a hősiségén, szerelmen, életen és halálon únos-untalan való sopánkodással kesergő és sötét borongással siránkozó Ossian Macpherson fájdalomokban gyönyörködő lelkének kivetítése. Így jutunk el a fájdalomban lelt gyönyörűség sajátos, Ossian egész költészetén végighúzódo indítékához, a *joy of grief*hez.

Olyan szívesen merül el a szomorúság mélységeiben, mint nagy kortársa, Young Edward, az *Éjszakai gondolatokban*. Lelkében szí-

¹ «Pale in the earth is she, the softly blushing fair of my love . . .» *Fingal*, V., 326. l.

vesen ad szállást neki, vagy mint maga mondja: «The joy of grief belongs to Ossian amidst the dark-bosomed years» (*Temora*, VII., 459. l.). Fingal a bárdokat dalra serkentve, hirdeti, hogy a léleknek olyan kedves, mint a tölgy ágaira hulló tavaszi zápor (*Carrick-Thura*, 167. l.). Ossian úgy vigasztalja a busongó Malvinát, hogy akkor van öröm a búbanatban, mikor béke lakozik a beteg lélekben (*Croma*, 215—216).

Tanulmányában azt írja Blair Hugó, hogy a *joy of grief* Ossian-nak jellemző s ismétlődő kifejezése (102. l.). Hozzátehetjük: lelketől s korától lelkezett kifejezése. Homerosnál is felöltik a *ἡμερος νόστος*, a latinnyelvű irodalomban is a *voluptas dolendi* s az *acedia*, de sehol sem oly mélyen gyökerező, mint Macpherson Ossianjában. Ennek a *joy of grief*nek nem csekély a szerepe a XVIII. század és a XIX. első évtizedei érzelmes regényirodalmának kedélyrajzaiban. Az, amit Faguet *appétit de la douleur*ül jelöl meg Rousseau *Nouvelle Héloïse*ében (1762), ami Senancour *Obermann*jában (1804) «a méla-búban való kék», ami Sainte-Beuve regényében, a *Volupté*ben (1834), *délicieuse tristesse*, a *joy of grief* szellemétől fogant érzelmi kisugárzás.

Ez a méla konokságban megrögzött szomorúság nemcsak Ossian alakját lengi be, hanem mindazokat, kiket Macpherson élénk varázssoltat vele: a hősokeket, a szerelmes nőket, a bárdokat, a szellemeket, sőt a borongó szomorúság fátyolozta egyéniségüknek keretül szolgáló tájat is.

A harci élet rajzában nagy változatossággal lepi meg a figyelőt Macpherson-Ossian: a készülődés, a csatajelenetek, kivált a páros viadatok, a foglyulejtés, a hősi nagylelkűség, az elesettekre való emlékezés mozzanataiban.

Elevenen írja le *Az inish-tonai háborúban* Oscar buzdítását (254. l.). Cuthullin az ősokek szellemén serken; úgy érzi, hogy karja olyan erős, mint az ég dörgése (like the thunder of heaven, *Fingal*, I., 274. l.). Nemi csoda, hogy kedvelt indítéka a *harci dal*: Fingal arra kéri Ullin bárdot, dallal lelkesítse Gault, mert «ének ad lelket a harenak». Milyen költői erő van Fingal harci riadójában is (*Fingal*, IV., 312—31.).

Ismeri a seregszemlét is. *A lórai csatában* elsorakoztatja Fingal vitézeit (381. l.). Pestői rajzban vonultatja el *Temora* hőseit (VI. 466. l.). Máskor nem a szem, hanem a fül gyönyörködik: Gaul és Ossian hosszasán elcsevegnek a hősiségről (*Lathmon*, 345. l.).

Gazdagon sokasodnak élénk az ossiani énekek harci képei. *Carrick-Thurában* a rómaiak ellen vívott harcokból visszatérő Fingal

észreveszi, hogy Carrick-Thura felől vészjel lobban Inistore királyának, Cathullának palotájából.

A harc nem egyszer kegyetlenné komorodik: ádáz kérlelhetetlenséggel száll szembe Morni fia, Gaul Dunrommath-tel (*Oithona*, 210. l.). A kegyetlen harc konok lendületét ecseteli *Fingal*ben: mint mikor két, hegyről zuhanó ár keveredik össze a rónán, úgy kerül össze komoran és érdesen Lochlin és Inis-fail; sisakok repednek, vér folyik, dárdák süvitenek az ég mentén (*Fingal*, I. 276. l.). Kivált *Fingal*ben váltogatják egymást az elevenebbnél elevenebb, színesebbnél színesebb harci jelenetek. Megragadó *Dar-Thulá*ban egy csata lefolyásának élénk ecsetelése.

Ki kell emelnünk a párviadatok rajzát. Futó emberei láttán Frothal páros küzdelemre hívja ki Fingalt s «egyvere erejében» a nagy király győzelmesen ki is állott vele («in the strength of his steel», *Carrick-Thura*, 173. l.). Megkapó *Fingal*ban Fingal és Orla viadalának hármastagoltságú rajza: a kihívás, a készülődés és maga az összecsapás. Drámai erő lüktet s tragikai ború árad el az alattomos Cairbar és a nyíltlelkű Oscar harcában (*Temora*, 391—392. l.). Úgy szállottak egymás ellen a hősök, mint mikor Moiléna-ban két széles-szárnyalású sas csap össze komor küzdelemben (into gloomy fight:). Fíllan diadalmaskodik, Foldath pajzsára hull (V., 438. l.).

Az őskelta hagyományból meríti *Carthon*ját, az apával ismeretlenül szembekerülő s a vele páros küzdelemre szálló fiú tragikus sorsát. Ezt a tárgyat az ó-német *Hildebrand és Hadubrand*ból, a perzsa Firdauszi *Sah-Naméh*jéből s az arab *Antar*-regényből jól ismerjük. Nem kevésbé megkapó Macpherson alkotása is: az apa, Clessammor és fia, Carthon-hősi tusája. A küzdelemben elhullott fiú sorsának s az apa fájdalmanak rajza a felismerés után mélyebb költészetről tesz bizonyosságot.

A harci élet velejárója a foglyúlejtés: *Fingal*ben a hadi rabságba esett Swarant kiszolgáltatják Ossiannak és Gaulnak, a fogollyá lett Lathmon arcát könnyek lepi el, a küzdelmet haszontalannak tartja, mert legyőzői lelke égből röppent sugár, kardjuk «a halál lángja» (*Lathmon*, 349. l.). De Ossian diadalmas hősei nagylelkűek.¹ Meleg költői szavakkal írja le, hogy' kegyelmez meg Fingal a páros viadalban legyőzött Frothal-nek (173. l.). Fingal halálos csapást mér Orlára. résztvevőn hajlik feléje s lelke áradozva dicsőíti a kiszenvedett hőst

¹ Blair Hugo kiemeli, hogy a nemeslelkűségben, a *dignity of sentiment*, a *point of humanity* mozzanatában Ossian felülmúlja Homeroszt és Vergiliust (67. l.).

(*Fingal*, V. 321—2.). — Nagylelkű a legyőzött Swaran iránt is. Arra eszmél, hogy Swaran rokona is. Útjára bocsátja: «Holnap ereszd fehér vitorlád a szélnek». Mind Fingal, mind Swaran szavait nemes érzelmek fuvalma hatja át. Bosnina a nemeslelkű Fingal nevében ezt mondja a hőselelkű Erragon-nak: «Fogadd, harcos, a hősök békéjét!» (*A lórai csata*, 380. l.). A kegyeslelkűség szép példáját szolgáltatja fiával, a daliás, de sötétlelkű Uthal-lel szemközt, pedig ez kegyetlenül bánt vele: «Szívem megolvad irántad, ó Uthal, noha kézed apád ellen emeled» (*Berrathon*, 486. l.).

Költői melegséggel siratja el a csatákban elesetteket, így Cuthullint: ereje olyan volt, mint az ár sodra; irama mint sas szárnyalása; kardja mögött a halál lépte zordonodott (*Cuthullin halála*, 373. l.). Temorában a Cairbar és Oscar páros harca körül támadt, friss buzgású költéssel festett csatakép elegiás sirálással végződik: Fingal, nagyapai fájdalomában, Oscar siratására serkenti a hősöket: «Weep, ye heroes of Morven, never more shall Oscar rise» (392. l.).

A hősök sírján emlékhalom emelkedik, mint Arany János írja, emlékhalom a harc fián. *Colna-Donában* olvassuk, hogy Fingal kiküldi Ossiant és Toscart, hogy az elhunyt hősöknek emléket emeljenek. A Cairbar-rel vívott tusában halálosan megsebesült fiú így szól apjához, Ossianhoz: «Raise the stone of my renown» (*Temora*, 393. l.). Fingal arra buzdítja Carult, hogy emeljen emléket a harcban elesetteknek (*Temora*, III. 420. l.). Fillan, mikor közel jár a halálhoz, így szól Ossianhoz: «Ne emelj síromra követ, hogy hírnevem után ne kérdezősködjének. Első csatában estem én el hírnév nélkül». Ossian szikla-üregbe temette el. (*Temora*, VI. 445. l.).

Gyakori indíték a győzelmes hősök ünnepi lakomája: a *feast of shells* (Fingal, 335, 390. l.) stb. Élénk figyelmet érdemelnek az epizódok is. Legmegkapóbb köztük *Fingalban* (VI. énekében) Ullinnak, «a dalok szája»-nak (the mouth of songs) Tremmor-ról, «a vihar bajtársá»-ról elzengett dala (330—331. l.).

A hősi életnek ez a sokrétűsége, elevenősége s lendülő ereje volt Macpherson költészetének egyik mágnesese. A másik: a szerelemnek sajátosan ossiani világa.

*

Macpherson költészetében a hősiséget nyomon követi a szerelem, sőt amazonjai a legdéldegesebb hősök közül valók. Inistore leánya, Comala, beleszeret Fingalba, s hogy mellette legyen, harcos vértetben követi. Hidallan is szereti Comalát, ármánykodik Fingal ellen, holt hírét költi s Comala halálát okozza vele. A bárdok a holdsugara-

kat kéri: emeljék fel a halott leány lelkét (*Comala*, 164.). *Oithona* valóságos szerelmi ballada: Gaul-nak háborúba kell mennie, *Oithona* egyedül marad a dunlathmoni ősi lakban. Dunrommath elragadja *Oithonát*, Tromáthon szigetére viszi. Gaul a szigetre megy, páros tusára kél Dunrommath-tel. *Oithona* titokban felfegyverkezik, harcba veti magát, halálosan megsebesül.

Szívesen eseteli a női szépséget. A hatalmas Conloch-nek Comal-ba szerelmes leányát, Galbinát, így festi le: «Az asszonyok között úgy jelent meg, mint a napsugár. Haja a holló szárnya volt». Galbina próbára akarja tenni kedvesét, Comalt, fegyvert ölt. Comal azt hiszi, hogy ellenség jön szembe vele, nyilát feléje röpíti, s így halálba küldi azt, kit annyira szeretett. A kétségbeesés örvényébe süllyedt Comal is megtalálja a keresett halált. Egy sírban pihen kedvesével (*Fingal*, II. 291. l.).

Szilaj erő viharzik a nyersebb kor szelleméről tanúskodó nőszöktető-történeteiből. Sarkindítéka ez *Oithonának* is. Hasonló tárgyú *Dar-Thula*: *Dar-Thula*, az «Étha napfényé»-re emlékeztető leány, megszökik Nathos-szal. A vihar arra a szigetre veti, ahol a *Dar-Thula*-ba szintén szerelmes, komorlelkű s érdesszívű Cairbar táborozott. Cairbar Nathost s két fivérét halálba küldi. *Dar-Thula* megöli magát. Ki kell emelnünk, hogy egymás hegyén-hátán toluló hasonlatai színes pompájával eseteli benne, hogyan látta a szerelmes *Dar-Thula* szíve választottját.

Hasonló történetet beszél el a *Lorai csata* is: Lorma, Erragon szép felesége, beleszeret Aldó-ba, megszöknek. De Aldo elesik Erragon kezétől, Lorma belehal bánatába. Megkapó Lorma szépségének, szerelme ébredésének leírása.

Nőrablás a tárgya *Conlath és Cuthonának*: Toscar megpillantja a vadászó *Cuthonát*, beleszeret, elrabolja s Fercut segítségével hajóra viszi. A vihar Y-thona szigetére űzi őket. *Conlath*, *Cuthona* kedvese, hallja, hogy elrabolták a leányt. Rátalál a leányorzóra; összecsapnak, egymás fegyvereitől elvéreznek. *Cuthona* sírba hervad bánatában. Legmegkapóbb benne a vadászó *Cuthoná-nak* a *huntress of the desert*nek leírása, ahogyan az elbűvölt és szerelmi lángra kapott Toscar látja (475—478).

A marcona zordonságú világba került nőkkel szemközt *Carrick-Thurában* feltűnik egy lehellétfínomsággal rajzolt leány, Frothaf kedvesének, Uthnak légies alakja.

Üde költői frissesség árad el Cathmor és Su-malla szerelmi történetén (*Temora*, IV, 429. s kk. l.). Macpherson amazonjaival szemközt Ju-mallá-ban rokonézésünkre talál az a vonása, hogy sürgeti Cathmort.

kérjen békét. A szerelmesek párbeszédében drámai erő lüktet. Sumalla így könyörög kedveséhez: «O, send the bard of peace!» (455. l.)

A szerelmében csalódott nőről is van egy meleg költészettel rajzolt alakja: Berrathonjának Nina-thomá-ja ez. Tor-thoma fejedelem szép leánya, Nina-thoma, beleszeret Uthalba. Ez megszökteti. De később hűtlennek bizonyul, másba szeret. Nina-thomát egy szigetre viszi. Ossian és Toscar legyőzi, majd megöli Uthalt. Noha gonoszul viselkedett vele Uthal, Nina-thoma mégsem tudja feledni. Mikor hallja, hogy Uthal elesett, megöli a bánat.

A szerető nők síron túl élő szerelmi virrasztása híven simul Macpherson költészetének légköréhez. Hűséges szerelmük dédelgetett gondját «sír el nem temette». Fingal ellágyulva gondol elhunyt szerelmére, Agandeccá-ra. Kéri, látogasson hozzá álmaiban. Meg is jelent neki Agandecca «gyászos alakja», az óceán felől suhant, Léna síkja felett röppent tova. Fingal kérdezi tőle: «Arcod miért oly sápadt, felhők szép vándora?» A halott Agandecca népének azokat a hőseit siratja, kiknek Fingal kezétől kell elesniök (Fingal, III, 303. l., IV. 309. l.).

Elköltözött Ossian szerelme, Everallin, Oscar anyja is. Megjelenik Ossiamnak, hírül adja neki, hogy Oscart legyőzte az ellenség (Fingal, IV. 308. l.). Mélyen meghatja Ossian lelkét Carril bárd is, hogy felidézte Everallin emlékezetét. Kesergő bánkódással mondja: szíve olvad, szeme könnyben ázik, hogy Carril szeretett Everallin-jét (the softly blushing of my love) lelke elé varázsolta (Fingal, V. 326. l.).¹ Így ünnepli a bárd-emlékezés a hűséges s még a felhők világából is vissza-síró nő földöntúli szerelmét.

*

A felmagasztalt lelkesültséggel emlékező és buzdító bárdok is kedvelt alakjai Macpherson-Ossian költészetének.² Nem is mellőzhette őket, mert a kelta hagyományban a bárdoknak jelentős szerepük van.

¹ A köztudat eszményképekül fogadta Ossian nőalakjait. Elég két íróra hivatkoznom: Nyíri Józsa *Waterloo előtt* című elbeszélésében hősnőjéről így ír: «Szépsége nem volt földi, s ha már hasonlítanom kellene valakihez, Ossian képeihez hasonlítanám.» Vahot Imre *Roményében* 1851., 195. l. Vadnai Károly egy novellájában egy nyúlánk, szőke, kékszemű zalai leányt azokkal hasonlít össze, «aminőkkel Osszián önfeledten tápsalkodott». *Hölgyfutár*, 1858., II. k., 755. l.

² L. H. D'Arbois de Jubainville *Introduction à l'étude de la littérature celtique* című könyvében (1883) *Les Bardes* című fejezetet, 53—81. lk. A Ward és Waller szerkesztette *The Cambridge History of English Literature* című kiadványban dr. Lewis Jones bangori (Walesben) egyetemi tanár adatait (1907), 248. l. s. Heinrich Zimmer: *Die romanischen Literaturen mit Einschluss des Keltischen* (1909), 61. l.

A régi kelta bárdkultusznak gazdag költői visszaverődéséről tesznek bizonyosságot Macpherson-Ossian alkotásai. Hőseinek lelke sóvárog a bárdok éneke után. Fingal arra serkenti a *dal fiait (the sons of the song)*, hogy énekeljenek a Carun mellett vívott harcokról (*Comala*, 164. l.). Fingal azzal biztatja a haldokló *Carthont*, hogy nem feledetlenül temetik majd el, az őt dicsőítő bárdok éneke nemzedékről nemzedékre száll (189. l.). Mennyire simul az ossiani hősdalok hangulatához *Az inis-thonai háborúnak* ez a képe: «Fingal Trenmorpajzsára támaszkodik, a bárdok szavára figyel, kik a nagy király ifjúkori hőstetteit zengik» (251. l.).

Nagy tisztesség az, ha a hős a bárdok lantjára kerül. Azt mondja Ossian Gaul-nak, lelkének már azért is kedves a háború, mert dicsőségét bárdok hirdetik majd (*Fingal*, IV. 349. l.).

Megkapóan ír a bárd-dalok hatásáról is. Cuthullin úgy nyilatkozik, hogy szívhez szól a múlt; úgy hat a lélekre, mint reggeli harmat «az őzek dombjára». Azt mondja Ossian Carrilnek: hangod olyan, mint a hárfazengés Tura csarnokaiban, s úgy hat, mint a zápor napsütötte mezőre (*Fingal*, 297., 326. l.). Csatára buzdító szerepük is erős: Carril (*the voice of song*) harci dalra zendít s lelkét árasztja benne a bajnokok felé (*Fingal*, 286. l.).

Jellemzők díszítő jelzői is: Ossian a hárfák királya (Ossian, king of harps, 247. l.), Ryno Alpin bárdot a *dal fiának* szólítja (*the son of song, The Songs of Selma*). De ezzel s hasonló jelzőkkel maga Ossian ékeskedik a legtöbbször.

A bárdok halhatatlanok. *Fingalban* olvassuk, hogy szellemük örömmel támadt elő a dalra, mely dicséretüket zengte (329. l.).

*

Eljutottunk Macpherson költészetének legsajátosabb világához, a «hős daliák» lelkéhez, a felhők körében lakozó szellemekhez. Ossian valóban: *friend of the spirits of heroes* (408. l.). Lelki gyökere ennek a vonzódásnak az ősök mélységes tisztelete. Chateaubriand írja: «Az ember itt a földön a vak, Morven királyainak sírján ülő Ossianhoz hasonlít, bárhova is nyujtsa kezét az árnyékban, ősei hamvait érinti».¹ Ez az ősök hamvai előtt hódoló lélek áhítattal tekint a sírokat belengő szellemekre is. Ossiant magasztaló ódájában Ducis a *chantré des temps passés* eszményképét látja a kelta bárdban. A múlt idők énekesé legnagyobb gyönyörűséggel a szellemekkel társalgott. Ingres, francia festő, az alvó Ossian előtt felhőkön megjelenő szellemekről festett képében (*Le songe d'Ossian*) a művészlélek mélyreható erejével érezte meg, mennyire leglelke ez Ossian költészetének. Száll, lebben, suhan, buzdít, kísért vagy riaszt a nyüzsgő szellemtábor.

¹ *Le génie du christianisme*, 474. l.

Ossian kéri az ősök szellemét, nézzenek le felhőikből (*Colna-Dona*, 201. l.). Hányszor ismétlődik Ossian költészetében a felhőkön lakás mozzanata! *Fingal*-ben olvassuk, hogy a nemrégien elhunytak lelke komor felhőkön suhant tova (280. l.). *Temorában* egy ködféle (*a kind of mist*) a szellemek helye (VII. én.).

Szívesen kérnek tanácsot az ősök szellemétől. Oscar is társalog felhőkön ülő s harcra figyelő apáival. Kivont karddal tiszteleg az ősök szelleme előtt s kérdi tőlük a jövőt: «Tell me the deeds of future times!» (*The war of Caros*, 233. l.). Megragadó indítékára találunk az ősök szellemétől való tanácskérésnek *Cathlín of Cluthában* is: mindegyik hős a maga szellemdombjához megy (to his hill of ghosts), megdöngeti rajta pajzsát, harci dalra zendít, háromszor hívja atyái szellemét. Így jelent meg Tremmor is Ossiannak (238. l.).

Nem egyszer baljóslatú a szellem ujjmutatása. Crugal szelleme azt mondja Connalnak: látja a Léna síkja felett kóválygó, Erin fiainak vesztét jósoló halálfelhőt (the cloud of death, *Fingal*, II. 283. l.). A *Fingal* előtt megjelent Agandecca is azért volt olyan bús, mert veszendő népét siratta (u. ott, IV. 309. l.). A nyugalomra tért Cathmore-nak megjelenik fivére, Cairbar szelleme, s homályosan megmondja neki a harc kimenetelét.

Máskor feddőzik a szellem. Fillan megjelenik apjának, *Fingal*-nek, s így panaszkodik neki: «Alszik-e Clatho hitvese? Az elesett vitéz atyja nyugodtan marad-e?» *Fingal* megnyugtattja fia szellemét: «Elfeledhetlek-e fiam, vagy elfeledhetném-e a csatamezőn való tűz-ösvényedet?» (... thy path of fire in the field, *Temora*, VI. 453. l.).

Nemcsak szóval, tettel is beavatkoznak a harc dolgaiba. *Fingal* megzörgeti Tremmor pajzsát, s a vészes hadijelre megnyüzösög a szellem-tábor is: «Ghosts fled on every side...» (*Temora*, VII. 454. l.).

Az a költő, ki annyira szellemvilágban él, mint Macpherson—Ossian, hasonlataiban is szívesen időzik velük. Cairbar úgy futott, mint a puszták szelleme a hajnal sugara elől (*Dar-Thula*, 358. l.); két hős úgy roppant össze, mint két küzdő szellem (like two contending ghosts), felhőkből előrehajolva, majd süvítő szelek útján repülve (*Temora*, II. 408. l.); a küzdő királyok olyanok voltak, mint az éj szellemei, amint komor felhőkön állnak, szelet támasztanak s felkorbácsolják a tengert (*Temora*, 416. l.). Máshol ezt olvassuk: «Hangos küzdelemben úgy keveredtek össze mint amilyen a szelek sötét szárnyán a szellemek találkozása» (*Sul-malla of Lumon*, 247. l.).

*

A szelek sötét szárnyán képzeletünk Ossian borús tájaira száll. Az olasz Cesarotti Menyhért, Ossian lelkes fordítója s elbűvölt magasztalója, írja, hogy ne keressük Vergilius, Tasso és Voltaire világát a

vad természet s az őskelta ligetek Ossianjának költészetében: «Ossian è il Genio della Natura Selvaggia; i suoi Poemi somigliano ai Boschi sacri degli antichi suoi Celti; spirano orrore, ma vi si sente ad ogni passo la Divinità che vi abita».¹

Mennyire másképp fürkészte ezt a *Journal des Débats* (1800) írójának klasszikus kimérttséghez szokott szeme: iszonyatosnak és visszasztítóknak látta az ossiani tájat (*paysage affreux et repoussant*). Másfelől a nagy francia költőt, Chénier André-t, Ossian tájainak zordon fensége megragadta, elbűvölte. De lebilincselte Kazinczy Ferencet is. Az *Erdélyi Levelekben* (1816), egy szép hely leírásakor úgy kiált fel, milyen kedves volna itt tölteni egy Salvator Rosa vagy Ossian festésére emlékeztető éjszakát, «midőn a fellegek pusztítást készítve torlódnának».² Gondol Dániel esztétikai megérzéssel utal arra a jelenségre, hogy Ossian hervatag fenyerei, sötét barlangjai, domború halmai «mintegy emelni látszanak az ezeken megjelentő, borongó keblű hősök fájdalma és búsongását».³ Gondol Dániel valóban élesen világított arra a mozzanatra, mennyire költői lélek művészien alakító erejére vall az összhang Ossian légies alakjai és szomorúság ködétől megszálott tájai között.

*Fingal*ben a tenger torlódo hajjai zúgnak, a dombok visszhangoznak, s az óceán szürke ködéből előtűnnek Fingal fehérvitorlás hajói (III. 299. l.). Lena komor pusztáján zordul süvít a szél (*Fingal*, IV. 308. l.). Milyen jellemzően írja *Dar-Thulá*ban: szél süvít a tölgyeken át, s zúg a hegyek szelleme (361. l.).

Szereti az éjszakai hangulatképeket is: a felhők tovahúznak, sötétség ereszkedik Cromla hegyeire, az ég futó ködén át ki-kiütközik a csillagok tűzfeje (*Fingal*, VI. 329. l.). *Conlath* és *Cuthoná*ban festőien ír le egy viharos éjszakát (406).

Az éjszaka vándorát, a holdat is kedveli. Mint később a zenében a romantikus Schumann és a sejtelmes Debussy, úgy fejezte ki a költészetben Macpherson is a hold keltette méla hangulatot. Chat-aubriand *Atalájának* holdvilágából a *secret de mélancolie* csak villan, Macpherson költeményeiből árad felénk. *Colna-Donában* így személyesíti meg: az elsötétedett hold letekint az égből a megzavart mezőre (202). A *Selmai Dalokban* megszólítja: «O moon! Shew thy pale face!...» (261. l.).

Messze vezetne, ha bővebben sorakoztatnók el holdas, szeles, ködös, viharos világból vett, nem egyszer egész rajzzá teljesedett hasonlatait. De néhányat megemlítünk. *Temorában* olvassuk: Cathmor egyszerre megállott futásában; olyan volt, mint a szikla, oldalát

¹ *Poesie di Ossiano*, Prefazione, I. k., LVI. l. (1795-ben.)

² 247. l. Nemz. kiad.

³ *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, 1841.. 120—1. l.

vándorszelek verik, paskolják a harsogó folyókat, s jégruhába öltöztetik (II. 404. l.); a *Lórai csatában*: a király olyan borús vezérei között, mint az elhomályosodó hold az éjszaka meteorjai körében (379. l.); *Temorában* Hidalla előtt úgy tűnnek fel a zöld Erin fiai, mint viharok a háborúban, rettenthetetlenül állnak a sziklák elé, s erdőket borítanak fel (*Temora*, II. 389. l.). Fingalt egyszer ködhöz hasonlítja. Számos hasonlatában él szeretett fája, a tölgy. *Dar-Thulában* három hős úgy esett el, mint három, dombon álló fiatal tölgyfa (363. l.).

Így jelennek meg Ossian hősei, leányai, bárdjai és szellemei sajátos környezet, a *paysage ossianique* világában: regényes holdsütésben, rejtelmes éjszakában, zordon fergetegben, sziklák tövében, zúgó ár mellett, lomha ködszállatkor, szélkergette fellegek futásában, morajló tenger partján vagy fenséges tölgyek alatt. Mint az Ossiant ünneplő Arany János írja (*Ősszel*), egy más szellem stílusa mélyreszálló megérzésének klasszikus művészetével keltve új életre a *son of the cloudy night*nek, a *felhős éj fiának* északi tájait:

Felhőid és zúgó szeled,
A zizegő haraszt, mohar,
Magános tölgy a domb felett,
Bolyongó tűz, hullámmoraj —
Ez, amit lelkem most kíván!
Enyésző nép, ki méla kedvvel
Multján borong... Jer Ossián,
Ködös, homályos énekeddel.

*

Macpherson—Ossian történetei ha nem is egységesek, ha megszakadók, sőt nem egyszer szétesők is, tagadhatatlanul uralkodik bennük a borongó mélabú árnyalta hangulati egység. Byron, bizonyára a saját génusza sugalmán kívül, Macpherson példaadásán buzdult az epikai mozzanatok lírában való feloldására. Ha Taine szellemében Macpherson—Ossiannak *faculté maîtresse*-ét keressük, a borongó érzelmességben találjuk. Blair Hugo írja, hogy a természet Ossiant kiváló szívbeli érzelmességgel áldotta meg, s hogy költeményein a *solemn pathetic air* ünnepélyes, magasztos légköre árad el (id. m. 58. és 127. l.). Villemain már elködlő, mélabús, álmodozó, érzelmes génie-nek látja,¹ Kazinczy Ferenc «érzékeny poéta»-nak. Valóban, ez a multért epedő, jelenen búsuló, jövőn kesergő érzés, az «enyészetben» talált «méla báj» költészete a melancholia kínokkal gyönyörködtető forrásából meríti erejét. A múlandóság édes-bús varázsát aligha fejezte ki költő gazdagabb áradással, mint Macpherson. Nagy kortársa, Gray Tamás, azért

¹ Id. m., 4. l.

tartotta «valóságos démon»-nak.¹ Ez a démon nemzedékeket bűvölt el költészete igézetével.

IV. Ossian hatása.

A halálát érző agg Ossian *Temorában* azt a vágyát fejezi ki, hogy vezérfáklyát gyújtson eljövendő idők bárdjainak. «My life shall be one stream of light to bards of other times» (I. 394. l.). Hogy mennyire megszállotta az irodalmi köztudatot s mennyire megbabonázta a költőket, az az irodalmi hódítások legragyogóbb jelenségei közül való. A terület nagyon tágas, csupán néhány jelenségre utalunk. Az angol irodalomban Byront s Coleridge-et említjük.² Német hatása még erősebb, mint az angol. Elég Herderre, Goethére, Klopstockra és Gerstenbergre hivatkoznunk.³ Van Tieghem Pál bámulatosan gazdag kutatásai igazolják, hogy a francia hatás kiállja a versenyt a némettel.⁴ Ossian hatott Chénier-re, Chateaubriand-ra, Musset-re, Vigny-re, leglenyűgö-

¹ Joseph Texte : *J. J. Rousseau et le cosmopolitisme littéraire*, 1895., 317. l.

² Ezúttal hívjuk fel a figyelmet Coleridge elhanyagolt balladás képerre : *The Complaint of Ninathoma*, imitated from Ossian. A balladás panaszdal így kezdődik :

How long will ye round me be swelling
O ye blue — tumbling waves of the see

(Tauchnitz-k., 22. l.)

³ Adolf Tombo kitűnő doktori értekezésében : *Ossian in Germany*, New-York, 1901. (157 old.) foglalkozik az Ossianra vonatkozó kritikai méltatásokkal, dicsőítő költeményekkel, nagyon gondos bibliográfiai részletezéssel. Tárgyalja Ossian hatását Klopstockra, Gerstenbergre, Denisre, Kretschmannra. Nem feledkezik meg a német zenére és festészetre tett hatásáról sem.

⁴ Paul van Tieghem, a Sorbonne-nak nemrégén nálunk járt tanára, 1917-ben megjelent kétkötetes *Ossianen France*-ában tárgyalja Ossian franciaországi sorsát (I. k. : 441 old., II. k. : 544 old.). Van Tieghem még aprólékosabban kutatott fel minden adatot, mint Tombo. Miután behatóan írt Ossianról és az ossiani kérdésről, gondosan szemügyre veszi a fordítások, méltatások, hatások s a kultusz mozzanatait, kitér a zenére és a festészetre is. Nem egy helynek az anyakönyveit is átkutatta, hogy rámutasson az ossiani nevek franciaországi elterjedésére. Felkutatta az Ossian-paródiákat is. Roppanat gazdag bibliográfiája óriási szorgalom munkája.

Az olasz irodalomra tett hatást tárgyalja Weitnauer : *Ossian in der italienischen Literatur*. Diss. — Jena, 1905. Kivált a Monti-ra tett hatással foglalkozik behatóbban.

zöbben Lamartine-ra. Az olasz irodalomban az Ossiant Homeros fölé helyező Cesarotti nemcsak mint Macpherson fordítója jelentős, hanem mint rajongó méltatója is. Megkapja Ossian a romantikus Montit is. *Bardo della selva nera*ja (*A fekete erdő bárdja*) Ossian szellemére vall.

A magyar Ossian-kultuszt a kutatások már feltárták, de a «ködös, borongós skót szigetek őseréjű lantosá»-ról, mint Tóth Lőrinc jellemzi,¹ még elég nyomozni való akad. Kis János lefordítja Blair Hugó *Rhetorikai és Aesthetikai Leckéit*.² Ennek a ma is megszívlelésre méltó s nem egy tekintetben mélyenjáró munkának Ossianra vonatkozó fejtegetései az Ossian-kultuszt még jobban meggyökereztettek nálunk. Blair rámutat arra, hogy Ossian jeleskedik a régi idők «egyszerű s tiszteletreméltó beszédmódjáj»-nak ecsetelésében; dicséri Ossian «olly komoly és ünnepélyes» elméjét. Költői képeiről így nyilatkozik: «Soha nem vétettek ezeknél fönnségesebb képek az ütközet rettenetességeinek leírására». Máshol metaforái, hyperbolái, megszemélyesítései s megszólításai szépségét emeli ki.³

Másik fontos jelenség a magyar nemzeti vonatkozás. Girodet 1802-ben fejezi be nagyszabású Ossian-képét. Maga a festő így magyarázza alkotását: «A hazáért elesett francia hősöknek Victoriától vezetett árnyai meglátogatják felhőikben Ossian és harcosai szellemét, ezek szíves barátsággal fogadják őket...»⁴ Ez az ossiani hősökkel való barátkozás a magyar tollra éppen olyan friss erővel kívánczolt, mint a francia ecsetre. Egy régi, dagályos és kusza modorú írónk, Buczy Emil így ír: «A Brittanusok egy része a' homályos századokon ált mint érezte a honnyi férjfiass derékséget, hogy az Ossziáni énekeket a' késő maradék is megtanulhassa s érthesse».⁵ Tagadhatatlan, hogy bármily szögletesen és nehézkesen cselekszi is, nemzeti szempontból való értékelése ez Ossian költészetének.

Jelentősebb lírai hatása: a magyar költőket nem egyszer ihleti nemzeti érzésükben. Arany János halhatatlan költeménye (*Ősszel*) az ossiános, borongó hangulat remeklése. Medgyes Lajos *Az ossiani árnyakban*⁶ (1857) az abszolutizmus korának tépelődve bolyongó magyarjait rajzolja:

¹ *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, XXI. kötet. Új folyam, 29. l.

² Buda, 1838., két kötet.

³ I. k.: 67—71., 283., 312. l., II. k.: 248. l.

⁴ Van Tieghem id. m. II. k. 146—9. l.

⁵ *Erdélyi Múzeum*, 1817., I X. f., 29—30. l.

⁶ *Vas. Ujs.*, 1860., 231. l.

Most értem már, mert köztünk élnek ők,
Minden lépten találkozom velök.

— — — — —
Most értem már, mit Ossian dalol,
A ködben bolygó hősök árnyait.

Szemere Miklós hazafi-bánata a *Késő fájdalom*ban olyan, mint «vérző búja Ossziánnak».¹ Dömötör Pál *Ossian*jában² így emlékezik róla:

Zengett szomorú dala honfi-kint,
Siratá ő nemzete multját.

Erős Ossian sugalmazása a hatások dolgában is. Heinrich Gusztáv és Fest Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy Baróti Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Aranyosrákosi Székely Sándor, Döbrentei Gábor lelkesen buzdúlnak Ossian költészetén, s kisebb-nagyobb sikerrel utánozzák. Heinrich Gusztáv meggyőzően igazolta, hogy a magyar ossianizmus Vörösmarty Mihály epikai és drámai alkotásaiban virágzott ki a leg-szebben.³

*

Áttekintettük Ossian világát, hogyan tükröződött a vitákban, a költészetben, s abban a költői szellemben, melyre hatott. Az irodalmi pervizsgálat tisztázta, hogy Ossian költészetét Macpherson alkotta, s ha amúgy melegebben hatásos meglepetésül pattantotta is ki a nagy ügy csattanóját, később mégis csak Macpherson diadalát hirdette vele. Az, aki Ossian tudatát átgökerezettette az európai életbe, a kultusz-űzőkbe, újabb költői alkotásokra sugalmazottakba, maga is mély és meleg költészettől átnemesedett szellemnek bizonyult.

ELEK OSZKÁR.

¹ Összegy. M., II. k., 186—7. l.

² *Főv. Lapok*, 1871. l., II. k., 739. l. L. bővebben *Ossian-kultusz Magyarországon* című tanulmányomban, *E. Ph. Kislány*, 1933., 71—75. lkat.

³ Heinrich Gusztáv *Ossian*jában, miután gondosan tárgyalta a magyar fordításokat, fejtegeti Ossiánnak a magyar irodalomra tett hatását (71—96. l.). Vörösmarty Mihály költészetének ossiani mozzanatait részletesebben s új adatok gazdagságával tárja fel ifj. Kiss Ferenc, korán elhunyt kutatónk, *Vörösmarty és Ossian*jában (a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság kiadása, V. k., 1. sz.), 31 oldal.

Értékes adatai vannak Fest Sándornak is az Ossian-hatásról. *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig* (Akad.), 1914., 43., 68., 69. l.

SZEMLE.

Arany János nyelvművészete.

— Beszéd a Franklin-Társulat által a Kisfaludy-Társaságnak adományozott serleggel, 1936. okt. 22-én. —

Kilencvenszer hullatta el levelét az idő vén fája azóta, hogy Petőfi Sándor *Toldi* írójához elküldötte lelkét meleg kézfogásra, forró ölelésre. Kilenc évtized telt el azóta, hogy Arany János, akinek emlékezetére ma, halálának ötvennegyedik évfordulóján itt egybegyűltünk, halhatatlan nevét beleírta a magyar irodalomba.

Fiatal és szegény kezdő volt még akkor ez az irodalom. Nem remekírókban és remekművekben volt szegény, hanem főleg olvasókban és földi javakban. Az íráság még nem volt polgári életpálya, kenyérkereső foglalkozás, amit az adóhivatal is komolyan vesz, hanem szent küldetés, amit csak önzetlen hazafiak tölthettek be, az elhivatottság lobogó lángjával a szívükben.

A nemzet még csak ezután vívta meg nagyszerű élethalálharcát az elnyomatással, előbb fegyvert, majd néma türést szegezve ellene, s irodalom és nemzet valójában csak ebben a hősi küzdelemben találtak egymásra. Az irodalom volt a harcban a buzdító, a balsorsban a vigasztaló és mindvégig a magyar öntudat élesztetője és ébrentartója.

Magyar ebben az időben jóformán csak a falu népe volt, míg a város, maga a főváros is távol esett attól, hogy központja lehessen a magyar szellemi életnek. A falu magyar volt, de nem volt benne szellemi élet, a városban volt szellemi élet, de az nem volt magyar. Emberfelett való erőfeszítés, hegyeket megmozdító hit és a tehetségek egész serege kellett ahhoz, hogy a fővárosban, az ország szívében valóban magyar szív magyarul kezdjen dobogni.

Ezt a csodát a magyar irodalomnak sikerült megtenni. Az az Arany János, akinek első benyomása az volt Pestről, hogy amit itt a tündéri panorámán kívül lát, az nem egyéb, mint «az utcán por, bűz, német szó, piszok», mikor három és fél évtizeddel később elköltözött az örök halhatatlanságba, egy rohamos fejlődésnek indult, előkelő magyar nagyvárost hagyott itt, amelyben már a magyar nemzet szíve

lűktetett és amelyben már teljes polgárjoggal itthon érezhette magát a magyar irodalom.

Hogy ebben az átalakulásban milyen része volt annak az Arany Jánosnak, aki a magyar nép nyelvét az irodalmi tökéletesség legmagasabb fokára emelte, fölösleges volna fejtegetni. Könnyűvé, érthetővé, közvetlenné és mégis irodalmivá ő emelte a hamisítatlan népi nyelvet, megtartva annak az ősi hagyományokban gyökerező minden sajátosságát és megmutatva, hogy igenis, ez a valódi, élő magyar nyelv képes minden legfinomabb gondolati árnyalat kifejezésére is. Ragyogó példa erre nem *Toldi*, vagy más eredeti munkái, amelyekben a tartalom is simul esetleg a népi gondolkodáshoz, hanem a *Szentivánéji álom*nak, vagy *Hamlet*nek a fordítása, amelyekben Arany nyelve shakespeare-i magasságokban szárnyal és szinte sorról-sorra a leghívebben adja vissza az eredeti szöveget.

Arany János halála óta ötvennégy esztendő telt el, de nyelv-művészetét felülmúlni azóta sem sikerült senkinek. Egyedül áll ez ma is a maga csodálatosan gazdag szókincsével, utólérhetetlen hajlékonyságú szó- és mondatfűzésével és széles folyaméhoz hasonló magyaros hömpölygésével. Nem avult el benne semmi, ma is éppen olyan eleven és mai, mint akkor volt, mikor írta.

Pedig ez alatt az ötvennégy esztendő alatt nagyobbbat változott a világ képe, mint ezt megelőzőleg századok alatt. Ezeréves intézmények, szokások és igazságok dőltek meg egyetlen emberöltő alatt és merültek el a semmiben. És főleg az utolsó húsz év alatt megváltozott az emberi törekvések iránya is. Nem a technikai csodák hozták ezt a változást, hanem az, hogy az emberi biztonság, jólét és szabadság ügye sokak szerint zsákutcába jutott abban az irányban, amelyben azt addig keresték. Megingott minden és az emberi közület, amely eddig legfőbb őrzője volt a magántulajdonnak és minden emberi jognak a becsületek számára, ma jobban és kivédhetetlenebbül fenyegeti a szerzett és öröklött jogokat és javakat, mint a civilizáció őskorában a rabló ellenség és a vadállatok. Ma ahhoz, hogy valaki megtarthassa azt, amije van, nagyobb ügyesség, kitartás, lelemény és szerencse kell, mint amennyi régen ahhoz kellett, hogy megszerezze. És ötvennégy évvel a költő halála után azon kell gondolkoznunk, hogy hogyan tarthatjuk fenn nyelvünket a fejlődésnek azon a fokán és magyarságának abban a tisztaságában, ahová azt Arany János emelte.

Mert igaz, hogy a város megmagyarosodott és Budapesten ma nem hallani idegen szót, csak azoknak a külföldieknek az ajkán, akik egyre nagyobb számban jönnek ide, hogy gyönyörködjenek a világ legszebb fekvésű metropolisában. Magyar itt minden. Magyarúl játszik a színész, magyar a kereskedő, a pincér, a vásárcsarnoki kofa és a

milimári, sőt magyarul énekelnek már a legutolsó zengerájban is. Magyarúl, igen, csak az a kérdés, hogy milyen ez a magyarság.

Fájdalom, be kell vallanunk, hogy ez bizony nem az Arany János magyarsága! Városi, sőt külvárosi argó ez, amely a leglengőbb múzsa révén megfertőzte a kellő tudás és nyelvérzék híján szűkölködő városi ember beszédjét és ennek ajkáról visszahat ma már a komoly irodalomra is. Nem kell hozzá jóstehetség, a nélkül is láthatja bárki, hogy néhány évtized múlva új renaissance-ra lesz szüksége a magyar irodalmi nyelvnek. Meg kell újhodnia ismét, mint ahogy annakidején megújhódott a nép nyelvéből Petőfi Sándoron és Arany Jánoson keresztül.

Csakhogy... csakhogy niből fog megújhódni most már, mikor a megmagyarosodott város selejtes irodalmi termékei elrontották és megfertőzték a falunak, a népnek, a parasztnak a nyelvét teljesen? Az én gyerekkoromban még, alig néhány évvel az Arany János halála után, ha vita merült fel a helyes magyarság kérdésében, a döntő érv mindig az volt, hogy a paraszt így mondja-e, vagy úgy. A paraszt nyelve falusi elszigeteltségében a maga hamisítatlan szelleme, benső vaslogikája és az ép nyelvérzék alapján fejlődött azzá, amit Arany János irodalmivá, költőivé csiszolt. De a bennerejlő kincseket ő sem meríthette ki teljesen, a nép ajkán tovább csörgedezett a magyarságnak ez a tiszta és üde forrása minden rászomjazó író és költő számára. Egészen addig, amíg bele nem került és meg nem fertőzte a külvárosi szenny: a félművelt szellemeskedésű kuplé, az édeskésen mesterkéltné városligeti népdal és ezekkel együtt a jassz-nyelvjárás minden magyartalansága.

Ki hivatkozhatik ma már nyelvészeti vitában a magyar paraszt hamisítatlan és ép nyelvérzékére? De egyáltalában hol is van ma már a magyar paraszt, mióta ősi viseletével együtt levetette ősi szokásait csaknem egytől-egyig és legfeljebb idegenek mulattatására, üzleti érdekből hajlandó őket felöltöteni, mint a színész a kosztümöt? A mindennapi élet számára a falusi nép felöltötte a városi proletár gúnyáját és eltanulta annak a nyelvét. És azóta nincs többé paraszt, csak szegényember.

Petőfi Sándor azt írta Arany Jánosnak, hogy az az igaz költő, ki a nép ajkára hullatja keblének mennyei mannáját. Ő a népnek akart dalolni és erre buzdította költőtársát is *Toldi* hatása alatt. Sajnos, a népnél egyelőre túlszárnyalták őket azok a költők, akik arról dalolnak, hogy lesz maga juszt is az enyém, és hogy maga már régen el lesz temetve, de még általam lesz szeretve. A magyar földművelő szegényember ma ilyeneket énekel, mikor az eke után ballag, ha ugyan még egyáltalában énekel. A magyar paraszt Arany Jánost és Petőfi Sándort adta az irodalomnak, rajtuk keresztül megmagyarosította a várost, ahonnan aztán cserébe nyelve romlását kapta vissza.

Vigasztalannak kellene mondani a helyzetet, ha szerencsére itt nem volnának az Arany János halhatatlan szépségű művei, amelyek híven őrzik az igazi, a hamisítatlan, ősi népnyelvet, a maga mérhetetlen szókincsével és romlatlan magyarságával. Ezért, bármilyen nagy kincse is irodalmunknak Arany János gondolatokban, szépségben, kifejező erőben és mesélőkedvben oly gazdag költészete, legnagyobb, legmáradandóbb értékét örökszépségű, tiszta magyarságú nyelvében látom, amely ma egymagában annyit jelent az eljövendő magyar irodalom számára, mint amennyit az ő érkezése előtt a magyar nép élő nyelve jelentett. Arany Jánosnak soha el nem múló érdeme, hogy ezt a kincset össze tudta gyűjteni és a maga szűzi tisztaságában meg tudta menteni. Halhatatlanságának legszebb bizonyítéka, hogy ma már felső fokon a helyes magyarság körül felmerült vitát az dönti el, hogy hogyan írta Arany János.

Arany János költészete biztos útmutató a nyelvrontás tömkelegében. Biblia, amiben minden magyar nyelvészeti igazság megtalálható. Élő és örök forrása a tiszta magyarságnak, az egyetlen, amelyből majd egykor egy méltó utód ajkán nemzeti nyelvünk megújíthatik.

Megnyugodva ennek a megújulásnak a lehetőségében és hódolattal a költő mély eszme-gazdagsága iránt, Arany János halhatatlan nyelvművészetére emelem ezt a serleget.

Csathó Kálmán.

A M. KIR. ORSZ. EGYESÍTT MAGYAR DRÁMAIRODALMA.
KÖNYVTÁRA. (1935. szept. — 1936. szept.)

— Jelentés a Vojnits-díjról. —

Fényes színházi szezonra tekinthetünk vissza, mikor az 1935—36. év termését vizsgáljuk. Az előbbi évek színházi válsága megszűnt s ha mégis szó lehet róla, csak az az oka, hogy Budapestnek több színháza van jelenleg, mint amennyit közönsége elbír. Az eddig szinte hallatlan száz, sőt kétszáz sorozatos előadások (*Méltóságos asszony, Házasság, Úrilány, Néma levente, Érettségi, Napraforgó* s a külföldi darabok közül *Az Úr katonái* és az *Esernyős király*), vagy az ezeket megközelítők napirenden voltak, s akadt színház, mely két-három újdonsággal diadalmasan húzta ki szezonját. Nem állítjuk, hogy mindenesetben ezek voltak a legértékesebbek, de mindenesetre jól megírt, színpadyszerű darabok voltak. A haladást főként abban látjuk, hogy íróink nagyszerűen értik — ami régebben főhiányuk volt — a színi hatás titkát: kerek, gyorsan haladó szerkesztést, a természetes és szellemes dialógust, a csattanós jelenetezést, a meglepő felvonás-

végeket, egyszóval a színműírás technikáját. Ehhez járul a mind tökéletesedő rendezés, a játék összhangja és színészeink rátermettsége. Ma már a magyar drámai export versenyezni kezd a franciával s színészgárdánk egész sereg sztárt szolgáltat a nagy külföldi színházaknak is.

De nemcsak technikában, tartalom dolgában is haladást tapasztalunk. A darab gyakran belenyúl az élet nagy kérdéseibe is, tükrözi a környező társadalmat s ezzel növeli a maga időszerűségét. Igaz, hogy nem elég mélységgel. A régi szerelmi háromszög elavult téma lett. A szerelem ma is főprobléma ugyan, de inkább mint a társadalmi elhelyezkedés problémája, mint a karriér egyik motívuma. Íróink színpadra vitték, mint a mai kor egyik legnyugtalanítóbb problémáját, az ifjúság elhelyezkedésének kérdését. A fordulatot a szerelmi háromszögtől a karriér-dráma felé, tudomásom szerint először 1930-ban vetette fel egy sokszor adott, nagysikerű darab: Mihály Istvánnak *Béla, aki 26 éves* című drámája. E darab fordulópontot képvisel a drámai cselekvény irányában. A szokásos szerelmi történettel indul, de egyszerre a nézőtérrel felpattan egy fiatal ember, felrohan a színpadra s így dörög a játszó színészek s még inkább a közönség felé:

«Tessék tudomásul venni, hogy 1929-et írunk és torkig vagyunk a tegnapi boudoir-komédiákkal. Tessék tudomásul venni, hogy új emberek ülnek a nézőtéren, új problémák vannak. A világ nem a nagyságos asszony kombinéje körül forog és a megcsalt férj nem tragikus, sőt nem is mulatságos többé. Mi nem mászunk be a boudoirrok ablakain, mi reszketünk a napi keserves kenyerünkért és reszketünk a holnaptól. Elég. Hagyják abba ezt a hazug játékot! Hagyják abba ezt a bárgyú háromszög-komédiát!» A darab valóban megfordul s a fiatalember társadalmi elhelyezkedésének problémája lép előtérbe.

De nem csak ebben a darabban, hanem most már a darabok egész csoportjában. Ilyen volt az elmúlt szezonban Földes Imre *Ifj. Horváth Pál* című igen jellemző színdarabja. Hőse egy tehetséges gépészmérnök, ki azonban állást nem kapván, «gyárorvosi rendelőt» nyit hónapos szobájában, vagyis bukófélben levő gyárüzemek talpraállítására vállalkozik. A szerző energikus, szorgalmas, eszes ifjúnak rajzolja, ki nyomora ellenére is egészséges optimizmussal néz a világba. Reprezentáns ifja a mai daraboknak. Ezek mind tehetségesek, erélyesek, de mégsem tudnak érvényesülni: szemben áll velük a társadalom zordonsága. Mintha mindenki arra törekednék, hogy őket elgáncsolja, lenyomja, ne hagyja érvényesülni. A társadalom egy legyőzendő ellenség szemükben, amelyet csak rendkívüli eszközökkel: erőszakkal, ravaszsággal, sőt bűnnel lehet s ennél fogva szabad is szolgálatukra kényszeríteni. E tehetséges fiatalok mind lázadók és igényekben

követelők. «Rossz időben születél», mondják az egyik darabban. «Most ökölrel kell a világra jönni. Ökölrel! Bombával! Meg revolverrel!» Miben áll Horváth Pál genialitása, amelyet a szerző annyira kiemel, amellyel lábát a társadalomban utóvégre is megveti? Egy autóbaleset alkalmával, mikor egy gyárigazgató elvált lányának szolgálatára áll, bejut az igazgató környezetébe s megnyeri bizalmát. Íme, a szerelmi motívum mint karriér-motívum, mely energiájához még a szerencsét adja hozzá. Végre érvényesülhet, mint nagyszabású gyárüzem helyrebillentő! De miben áll geniális leleménye? Meghamisítja a vállalat passzív mérlegét s aktív nyereséget tüntet fel. Ezáltal a vállalat időt nyer s újra föllendül immár az ő közreműködésével is. Ez bizony elég régi trükk, s mi meg vagyunk lepve, hogy a hős kivételes tehetségétől csak ennyi tellett. A szerző szerint azonban e csalással megmenti háromezer ember kenyerét s e szociális szentimentalizmus mintegy kiengeszteli bűnét. Mikor egy hatásos törvényszéki jelenetben a bíróság mégis elítéli egy évre, a közönségben a darab szelleme szerint inkább a justizmord, mintsem a győzelmes igazság érzelmének kell ébrednie. A szerző siet is megvigasztalni, mert ifj. Horváth Pál kiszabadulása után karonfogja Ilmát, a gyárigazgató leányát s elvezeti az újjávarázsolt gyárkolosszus elé, melynek gépei döngve-süvítve éneklik a munka himnuszát. Ilma bizonyára be fog hódolni a munka hatalmas hősének. A Nemzeti Színház közönsége elkápráztatva a hatásos jelenetekben bővelkedő, ügyesen szerkesztett darab külsőségeitől, nem ütközött meg erkölcsi fogyatékoságán. Kassadarab lett. Mi azonban sajnáltuk, mikor a főváros tanulóifjúságát is elvitték e darab előadására s jólesett, mikor egyik ifjúsági egyesület tiltakozott ellene, hogy őket a világnak ilyen módon mutassák be.

Még meredekebb ösvényeken jár egy másik dráma, Felkai Ferenc *Vágtá* című darabja, melyet az Új Thália hozott színre. Hőse egy gépészmérnök és barátja, a költő, kik azonban nem tudják tehetségüket érvényesíteni. A bankigazgató, kit munkájuk finanszírozására szeretnének megnyerni, cinikus üzletember, ki maga veti fel az efféle drámáknak immár közhelyét: «Manapság minden vezérigazgatónak van egy romantikára hajló lánya. Egy sportlady autóval. Hátha elveszi valamelyiküket. (L. ifj. Horváth Pál!) Kész karriér.» Ifjaink azonban nem várnak e regényre, hanem a bank kasszáját kirabolják s Amerikában igyekeznek érvényesülni. Ott sem sikerül, a társadalom ott is mintha arra alakult volna, hogy a tehetségeseket meg ne értse. Lesüllyednek a gangszterek közé s mint szeszcsempészek nagy vagyonra tesznek szert. Íme, a tehetség manap csak a bűn útján tud érvényesülni! Ám a darab mégsem e sötét pesszimizmussal zárul, a főhős oly hatalomra tesz szert, hogy a városi választások eredménye

az ő személyétől függ. S ekkor megbuktatja a banditák főnökét, kit már-már polgármesterré választanak. Az alapjában nemes jellemben tehát idejében ébred fel az idealizmus, melyet még a gangsztervilág sem tudott lelkéből kiirtani: hirdeti a szerző. Mindez azonban inkább úgy hat, mint az erkölcsiségnek tett engedmény. A darab egy mai elkeseredett fiatalembernek ironikus elképzelése az életről és érvényesülésről.

Nem ily erőszakos eszközökkel, hanem egy kokott ravasz ötletessége útján érvényesül Zilahy Lajos darabjában Janka, az *Úrilány*, aki 80 pengős havi fizetéséből szüleit és állástalan fivérét tartja. Barátnője terve szerint, egy megjátszott autóbaleset útján, becsempészi magát abba az úri kastélyba, ahol az a könnyelmű fiú él, kinek szeretője azelőtt nem akart lenni. Janka itt beférkőzik a ház úrnőjének bizalmába, rendbehozza a zilált háztartást s szilárdul ellenáll az úrfi csábításainak. Lassankint odacsempészi egész családját ismeretlenül: anyját kulcsárnőnek, fivérét soffőrnek, apját főkertésznek. Végbeviszi a legnagyobbat is: elveteti magát s a könnyelmű fiúból munkás embert farag. Itt tehát szintén a jól alkalmazott eszes ravaszság dönti le azokat a korlátokat, melyeket a társadalom emelt a fiatal leány boldogulása elé.

A *Szerелеmből elégtelen*, Bús Fekete László darabja, három pesti lány sorsát mutatja be, akik mind a szerelem útján szeretnének boldogulni, de végül is valamennyi elégtelent kap, mert sorsa mást határozott. Az egyik kalapüzletet vesz a gróftól felajánlott pénzen, a másik egy púpos, de gazdag ügyvéd barátnője lesz, a harmadikat gyerekkori ismerőse veszi el, bár ő mást szeret. Mindez, a szerző regénye alapján, az ő ismert technikai ügyességével bonyolódik le előttünk.

A freudista lélektan birodalmába visz bennünket Szép Ernő darabja, a *Szívdobogás*, hogy végül itt is egy derék fiatal leány társadalmai karrierjére menjen ki a dolog. Sikerült jelenetben mutatja be a szerző a pszichológus orvost munkája közben, amint a betegeket vallatja, lelkük tudatalatti elemeiből sorsukat kutatja s az orvoslás eszközeit keresi. Ehhez az orvoshoz fordul szívdobogásával hősnőnk s csakhamar beleszeret orvosába. Komikusan hat azonban, s ez a darab alaphibája, hogy a nagy lélekbúvár épp ezt a lelket nem ismeri fel, mikor a közönség már régen tisztában van vele. A beteg kezdi ekkor lélektanilag megdolgozni a doktort s ez az analízis nagyobb sikerre vezet, mint a tudós orvosé. Megszünteti a szívdobogást is. A dolgozó nő becsukja mozgásművészeti iskoláját, mely a színpadon kedves gyermekjelenetekre adott alkalmat, s az orvosnak lesz segítő élettársa.

Máriáss Imre *Fény a faluban* című darabja a reformifjút mutatja

be, aki a faluban kultúrát akar teremteni. Érettségizett parasztfiú, városi tisztviselő volt, de B-listára kerül s visszakényszeredik a szülői házba. Itt azonban nem kesereg és henyél, hanem fajtájának felemelkedésén akar működni. Egy vállalat be akarja vezetni a villanyt a faluba s a nép két pártra oszlik: haladókra és maradiakra. A fiú lelkesen küzd a villanyfény mellett, melyben a kultúra fényét látja; az ellenpárt félti a falut a nagy költségektől. Szerelmi csomók bonyolítják a drámai cselekvényt, de végül a bíró fiának önzetlensége és bátorsága kivívja a diadalt és vele a saját boldogságát is: a falusi lakban kigyúladó fény jelzi, hogy a haladás bevette a legnehezebb várat, a falut. Az ifjú már nem is vágyik el onnan, mert érzi, hogy a fajtájának nagy, nagyon nagy szüksége van reá.

Az ifjúság problémája iránt való érdeklődésről tanuskodik az is, hogy az iskola élete három darabban is szerepelt a szezon folyamán. Íróink az iskola megértéséhez valamivel közelebb jutottak s nemcsak a diákcsínyeket látták meg, vagy a tanárok korlátoltságát, mint még nem is olyan régen, hanem a különféle tanári típusokat is s az iskolai élet melegéből is valamit. Fodor László *Érettségijében* a sablonos, szigorú tanárt Richtig, a matematika tanára és Szalay kisasszony, az erkölcs rendőri kutatója képviseli. Általa került bajba a nyolcadik osztályos Horváth Kató, akinek egy szerelni fogalmazványát kaparja ki a papírkosárból s viszi a tanári konferencia elé. Itt azonban a tanári kar két részre szakad s az emberségesebb vélemény győz. Kevésbé sikerült része a darab cselekményének, hogy a negyvenes, intelligens, rokonszenves igazgató felül fiatal tanítványa kacérkodásának s komolyan beleszeret, holott ez csak ügyesen kihasználja őt sajátmaga megmentésére. A darab végén aztán felébreszti ábrándjaiból, mikor ifjú vőlegényét bemutatja. A kitűnő színpadi technikával megírt darabnak drámailag is értékes jelenete az a szenvedélyes kitörés, mikor a kis hősnő egyszerre mint felnőtt leány áll a tanári kar elé s ehhez mért jogait hangoztatja, mint melyek néhány hét múlva, az érettségi után már úgy is megilletik.

Még vonzóbb színekben mutatja az iskola életét a kis *Méltóságos asszony* esete. Hetedik gimnázista ő a darab elején s egy alkalmmal betegség ürügye alatt el akarja mulasztani az előadást. A hához hívtat orvos beleszeret a kis ravaszkodóba s egy-kettőre nőül is veszi. Teri nem járhat többé iskolába, de a felnőttek között sem találja helyét mint reprezentáló háziasszony. Visszavágyik gyermektársnői közé s mint magántanuló, férje tudta nélkül, nagy titokban beiratkozik a nyolcadik osztályba. Kedves jelenetben vagyunk tanui egy osztály leckeórájának, amelybe Teri is jár. A furcsa helyzet sok mulatságos bonyodalomra ad alkalmat, végül is leleplezik Terit, kit

társnői már méltóságos asszonynak szólítottak, s férje hazaviszi azzal, hogy csak majd ha leányát hozza el beírtni, járhat el újból az iskolába.

Komorabb színekkel rajzolja az iskolát *Forr a bor* című darabjában Móricz Zsigmond. Hőse a kis Nyilas Misi, kit regényből és színdarabból már ismerünk, s ki mint Nyilas Mihály most már érettségire készül. Móricz vásott, nem tanuló, lumpoló, nyers diákságot rajzol, akik közül Nyilas Mihály mint különé válik ki a maga irodalmi hajlamaival s az igazgató leánya iránt táplált ideális szerelmével. A diákság nem is gondol arra, hogy tisztességes úton is le lehet tenni az érettségit s ezért megvesztegetnek egy alárendelt hivatalnokot, hogy lopja el számukra az érettségi tételeket. Mindez mozgalmas képekben folyik le előttünk, de inkább torzképe még a régibb iskolának is. Nem elég vonzó a hős sem ahhoz, hogy igazán érdekeljen: a régi kis érzékeny fiú esetlen, ideálista kamasszá lett, ki váratlan tetteivel, mikor visszalép az érettségitől s a szerelemtől is, inkább meglepi és kiábrándítja, semmint elragadja környezetét. Az eszme zord hősének indul, de inkább mártírjává fog lenni s ez nem az az út, melyen ma a nagy tehetségeket szívesen látjuk.

A másik modern probléma, mely íróinkat leginkább foglalkoztatta, a fiatal nő helyzete: akár a dolgozó nőé, akár a társaságbelié. A dolgozó nő, úgy látszik, nem lett függetlenné azzal, hogy munkakört vállalt a családon kívül, mert érénye állandó veszedelemben forog főnökeinek szerelmi kísértései miatt. Ez a már többször színpadra vitt téma az alapja Gáspár Margit drámájának: *Mindennek ára van*, melyet a szerző vígjátéknak nevez, de inkább komoly tragédia váratlan happy enddel. Hőse Vera gépirónő, kit igazgatója szerelmével kitartóan üldöz s végül B-listával fenyegeti, ha a légyottra el nem megy. A szegény asszony szörnyű lelki vívódás után, csak hogy állását megtarthassa, elmegy a találkára. A tragikumot azonban szerencsére megakadályozza az, hogy ugyanazon éjszakán az igazgatót hivatali szabálytalanságok miatt letartóztatják s Vera már nem találja ott-hon. Mindez igen érdekes, izgató cselekvény keretében történik, de a jól végződő dráma mégis azt a keserű gondolatot kelti bennünk, hogy a dolgozó nő válságán legfeljebb ilyen deus ex machina segíthet manap.

Csathó Kálmán *Az én leányom nem olyan* című darabja modern úrilányok életét mutatja be. Feltesszük, hogy a szerző túlzott színekkel dolgozott a szatíra érdekében, mert ha rajza való, akkor a magyar úrilányok szabad élete túltesz az amerikai méreteken is. Ezek a leányok mintha sportot űznének abból, hogy egymás előtt mennél romlottabbnak tűntessék fel magukat. Az anyák épp oly könnyelműek,

mint leányaik, s azt vallják, hogy a modern idők megkövetelik a leány szabadságát. Mindenik azt hiszi, hogy az ő leánya azért «nem olyan» s szabad élete mellett is a régi társadalom törvényei szerint ügyel magára. A darabban csak két ember szájából hangzik rosszaló szó: az egyik a hősnő apja, a másik Julie tante, mindketten régi-szabású, konzervatív elveket valló egyének. Csakhogy a papa igen naív embernek bizonyul, a nagynéniről pedig kisért, hogy leánykorában ő sem volt különb a mai leányoknál. Sőt! Komoly baj azért végeredményben nem történik. Kisért, hogy Gitta, a flörtölő, hazudozó hősnő, valóban vigyázott magára s a végső kifejlés előtt elmenekült a légyottról. Tehát csakugyan «nem olyan». A szerző csak játszott a probléma komolyságával, de megfutott előle a vígjáték bohó világába, beérte azzal, hogy egy mulatságos színdarabbal növelje eddigi koszorúit.

Vannak azonban íróink, akik a szerelmet minden tendencia nélkül, csak azon lelki bonyodalmak miatt szeretik, melyeket előidézik. Ilyen Szomory Dezső *Bodnár Lujzája*. Hőse az akarattalan, ingadozó nő, aki nem tud semmilyen helyzetnek ura lenni, senki mellett és senki ellen helytállani. Nagynénje összehozza egy pénzemberrel, ki törekvő, szorgalmas ember, de a selfmademan kelletlen tulajdonságaival: önhitt, dicsekvő, cinikus. Lujzával jól bánik, de ez mégis otthagyja egy pilóta miatt, ki azonban erélytelen, passzív alak s Lujza, látván életének kilátástalanságát, sok szeszélyes ingadozás után visszatér első férjéhez, ki legalább jómóddal veszi körül. A dráma jól indul, az első felvonás nagy reményekre jogosít, de aztán a cselekvény mindinkább a lírának ad helyet, a személyek ajkáról már egyebet sem hallunk, mint Szomory áradozásait a boldogságról és boldogtalanságról, öregségről és fiatalságról, szerelenről és pénzről, meg hatalomról. Pedig a drámai feladat elő volt készítve: egy magasabb ideálokra szomjas női lélek, aki egy prózai üzletember nejévé kényszerül. Így azonban a dráma teljesen belefúl a lírikumnak Szomory különös stílusán zuhogó árájába.

Molnár Ferenc *Nagy szerelem* című drámája két nővér szerelmi történetében azt bizonyítja, hogy életünket nem annyira terveink irányítják, mint inkább a lelkünk tudattalan részében lappangó belső motívumok, melyek aztán váratlan kitörnek és jogukat követelik. A hősnő, Margit, erős, öntudatosnak látszó, józanul gondolkodó leány, lemond a maga életéről és hugának jövőjét készíti elő egy komoly mérnökkel. Ez azonban nem sikerül, a leány ennek barátjába, egy filmrendezőbe szeret bele s ami nagyobb baj, maga a komoly Margit is. Hősiesen lemond ismét, bár életterve és saját boldogsága össze is

omlik ezzel. — Zilahy Lajos *Az utolsó szerepben* egy szívbjajos leányt mutat be, ki betegségével szanatóriumba vonul s lemond az élet örömeiről, de mikor csel útján megtudja, hogy betegsége gyógyíthatatlan s legfeljebb tíz éve van hátra, újra az élet árába veti magát, mígnem hamarosan összeroppan. Keresett téma valószínűtlen alapra építve: a leány úgy tudja meg az igazat betegségéről, hogy anyja maszkjában megy el az orvoshoz s az ezt nem veszi észre. A gyakorlott író azonban a darab felépítésében mégis megnyilatkozik.

Történelmi dráma kettő volt az idei szezonban: a *Bolyaiak* Miklós Jenőtől és *Ágis tragédiája* Márkus Lászlótól. A Bolyaiak felé újabban örvendetesen fordul az érdeklődés, mind tudományos, mind művészi téren: életükről regény is készült. Miklós Jenő posthumus drámájának magva: a méltatlan viszonyok közé került lángész tragikuma, a nagy lélek felbomlása a kicsinyes környezetben. A marosvásárhelyi kollégiumban az atyának, Farkasnak 60-ik születésnapját ülik s ide toppan be váratlanul János, aki külföldi tanulmányai után idehaza akarja tehetségét értékesíteni. Ez nem sikerül: ellentétbe kerül nemcsak környezetével, hanem atyjával is. Az igazi összeközösés azonban nem a tudomány, hanem a szerelem terén fejlik ki köztük, mindketten szerelmesek a szép özvegybe, Teleki Anna grófnőbe. Megvívnak s midőn mindkettő megsebesül, a vér látására föleszmélnek és a párbaj kibéküléssel végződik. Ezzel véget is ér a drámai konfliktus, János visszavonul kis birtokára, Domáldra s csak a gazdálkodásnak és emlékeinek él azzal a kis parasztleánnyal együtt, akit magával vitt oda. A harmadik felvonás már csupa líra, János belenyugszik, hogy a magyar föld nem engedi őt magasra nőni s mások végzik el a tudományban azt a munkát, amelyre ő lett volna hivatva. A drámai konfliktus vezetésében erős darab ezzel a méla lírával végződik.

Ágis tragédiája nekünk kedves tárgy: irodalmunk újjászülése fűződik hozzá. Plutarchostól Bessenyeiig és azóta is több szerző feldolgozta: Gottsched, Laignelot, Alfieri, Wilhelm Jordan. Obernyik is szerepelteti Khelonis című történelmi színművében. Személyéhez oly problémák fűződnek, melyek mindenkor fontosak: az uralkodó és a nép viszonya, egy, a társadalom javát akaró újító küzdelme környezetével, mely nem érti meg és elbuktatja. A legigazibb tragikái mag: az egyéni kiválóság elbukása a tömeg alsórendűségével szemben. Ágisnak sikerül királytársát, Leonidast, egyidőre megbuktatni, de a korlátlan hatalmúvá emelkedett uralkodót viszont nyers törtető, cinikus pénzemberek s egy nagystílú kurtizán, Telonis, kerítik hatalmukba. Ágis nem elég erős jellem a kitűzött óriási feladathoz. Elmél-

kedő, töprengő lélek, nem az a határozott tettember, ki céljai eléréseért az erőszaktól sem riad vissza. Emberismerete is fogyatékos, azokkal véteti körül magát, akik romlásba döntenek, s mellőzi igazán hű embereit, első sorban nejét, Ágiárist. Pedig őszinte jóakarattal van tele, s önmagához is kegyetlen áldozatokat hoz a köz érdekében. Nejét idegen származása miatt úzi el s a Taygetos hegyéről ledobatja korcs-szülött fiát. Nagylelkű igazi nagyság nélkül és zsarnok, elvei következtében, igazi erő nélkül. Elveszti a játékot és újra Leonidas lesz az úr. Mindenki ahhoz pártol, első sorban a pénzemberek, de kedveltje, Telonis is. A nép is csakhamar Ágis ellen fordul s rágyújtja a templomot, ahová menekült s melyet ő maga épített a felszabadító isten dicsőségére. Ágiáris ekkor ismét megjelenik mellette s együtt issza ki vele a halálhozó méregpoharat. A dráma ingadozó, mint maga a hős, alakjai inkább csak vázlatok, a cselekvény nem egyszer zavarossá lesz s a tragédia páthosza végül csak a dictio páthoszává silányul.

Elérkeztünk azon darabokhoz, melyek esztétikai értéküknél fogva leginkább megérdemlik figyelmünket s a kitüntetésnél leginkább jöhetnek szóba. Ezek: *Csoda a hegyek közt*, *A roninok kincse* és *A néma levante*. Egyik sem kordarab, mind a három a tiszta esztétika világában él. A Molnár-darab ama nagyobbigényű darabok közül való, ahol Molnár a nagy írók társává szegődik s magas erkölcsi problémákat vet föl s old meg az álom és csoda segítségével. A *Csoda a hegyek közt* a *Vörös malom*, a *Fehér felhő*, az *Égi és földi szerelem* társa. Egy kis cseléd lány körül játszik, akinek egy bányavároskában a polgármestertől törvénytelen fia születik. Ez nagy baj a kis cselédnek, mert a tanító elvonná, ha gyereke nem volna. De nagy baj a polgármesterre is, kinek báróné felesége és két eladó leánya van. A leány gyerektartásért zaklatja s minthogy a polgármester elutasítja, kis fiát uszítja rá, aki az utcán utána kiabál s kővel dobálja meg. A hősnő szerencsétlen, de nem rokonszenves, a falu boszorkánynak nevezi, fia pedig vásott kölyök, aki letépi a barackfákat, megkergeti a csirkéket s tömördek bosszúságot okoz. Lázad a társadalom ellen, mely baját nem orvosolja. Egy nap a fiút szétzúzott fővel holtan találják meg. A gyanú anyjára irányul, kinek életét megkeserítette létezésével. Törvény elé idézik s már-már elítélnék, mikor megjelenik egy rejtélyes ügyvéd, ki titokzatos módon érkezett s nyomozó kérdéseit úgy intézi a polgármesterhez, hogy annak bűnössége kiderül, bár az a bíróság előtt mindvégig megmarad a konok tagadás álláspontján. Nejének azonban ott-hon bevallja nagy lelki szorongások közt, hogy lovaglás közben, mikor a fiú kétszer is követ hajított feléje, ezt visszasajította s akarata ellenére halálosan találta. Bűnét nem merte feltárni, hiszen tönkretette volna vele magát és családját, hanem a fiút egy távoli vadrózsabokor

tövében elásta. Az ügyvéd, ki nem más, mint szent Miklós, a gyermekek védőszentje, a bírósággal és a vádlott anyával kimegy a bokorhoz, kiássa és feltámasztja a fiút s kézenfogva, a csillagok nagy fényessége mellett elindul vele a kolostor, vagyis inkább a mennyek országa felé. Az isteni törvény jóvátette az emberinek igazságtalanságát. A dráma mesterien van felépítve. Egy detektív-nyomozás izgalomával jutunk mind közelebb a titok nyitjához, melyet még titokzatosabbá tesz az idegen személye és különös lélekelemző vizsgálata. De valóban csak a drámai mese reális részei érvényesülnek, természetfeletti elemek túljózan, a csoda nem ragadja el révületbe a nézőt, bár hogy a XX. század természettudományos közönségét is meg lehet nyerni számára, azt Shaw Bernátnak egyidejűlegadott *Szent Johannája* bizonyította. Talán epikus formában, ha a csodát valaki csak elbeszélte volna, mint Shaw darabjában, a színész exaltáltsága velünk is megéreztetne volna a csoda hatalmát. Molnár műve csak a színpadon volt új, könyvalakban már három évvel ezelőtt megjelent s olvasva nem tűnt fel józansága annyira, mint a színpad megjelenítő világosságában. Mindazáltal így is nagy sikere volt a darabnak s valóban gazdag mind lélektani, mind sajátosan költői szépségekben. Egészben méltán sorakozik szerzője magasabb igényű darabjai mellé.

Idegen földre, régmúlt századokba visz bennünket Kállay Miklós drámája, a *Roninok kincse*. Tárgya ősi témája a japán költészetnek; írtak belőle hőskölteményt, regényt s a XVIII. században (1748) tragédiát, mely a japán színpadnak ma is klasszikus darabja. Kik azok a roninok? A főurak, a daymiók hűbéres lovagjai, a samuraiak, kik uruk halála után gazdátlanckká, roninokká váltak. A roninok kincse a lovagi becsület, mely arra kötelezi őket, hogy uruk halálát, ha azt csel vagy erőszak okozta, megbosszulják. De ez a bosszú viszont az ő fejükre hozhat veszedelmet. Így van ez drámánkban is. Asano Naganori herceg nejére, Kaoyóra szemet vet a főudvarmester, a kira, egy gonoszlelkű, durva cselszövő. A nő ridegen visszautasítja, sőt férjének elmondja tolakodását. Naganori dühében kardot ránt a shogun palotájában időző kirára, de csak köpenyét szúrja át s a kira elmenekül. A lovag azonban ezzel megsértette a királyi palota szentségét, amiért halálbüntetés jár. Ezt azonban elhárítja felőle féltestvére, Juranosuké, aki reménytelenül szerelmes Kaoyóba, az ő nejébe. Feláldozza magát s ő végzi el a harakirit s minthogy csalódásig hasonlít Naganori herceghez, mindenki azt hiszi, hogy az halt meg. Naganori most Juranosuké szenélyében folytatja életét. Azonban Naganori herceg is nemes lélek és kötelességének tartja a kira meglakoltatását. Most már csak ennek él. A kira erős várába zárkózik s a negyvenhét ronin, akik Naganori-Juranosuké mellett kitartanak,

semmire sem mennek vele szemben; pedig már közeleg a gyászév letelte, amely alatt a bosszút végre kellene hajtani! Mi több, Juranosuké úgy viselkedik, mint aki fajtáját cserbenhagyta: iszik, dorbézol, teaházakban züllik. Sőt felajánlkozik a kirának s Kaoyót is meg akarja szerezni számára. Mindez azonban csak csel: eszköz arra, hogy a kira bizalmát felkeltve, bejusson várába s oda roninjait is bebocsássa. Ez sikerül is, csak Kaoyót nem tudja szállítani, mert az kolostorba vonult. A kira halállal akarja lakoltatni a nőt, csak egy kegyet kap, hogy megvárhatja a cseresznyevirágzás napját. A bosszú évének utolsó napján jeges vihar kerekedik s letarolja a bimbózó cseresznyegalyakat. Juranosuké megöli a kirát, de előbb kardot ad kezébe, hogy védekezhessék. A shogun hajlandó lenne megkegyelmezni neki, de a herceg nem fogadhatja el azt s kijelenti: «Juranosuké meghalt helyettem. Adósa vagyok a dicsőségének és adósa vagyok Nippon törvényeinek, amiket kijátszottam...» A negyvenhat roninnal együtt ő is halálba megy.

A dráma meséje a különféle alakoskodások és cselvetések miatt eléggé bonyolult s nem mindig világos a néző előtt sem. Juranosuké kilétét nemcsak a roninoknak, hanem saját nejének is fel kell fedeznie. De maga a cselekmény mégis biztos kézzel van fölépítve. Tragikuma tökéletes: hősének mindenkép buknia kell, bosszúja akár sikerül, akár nem. Hogy ura halálát megbosszulja, azt a becsület törvénye parancsolja; hogy gyilkos tettéért megbűnhődjék, azt viszont az állam törvénye követeli. Antigone jut eszünkbe, ki a családi törvény ellen vét, ha fivérét nem temeti el, s megszegi az állam törvényét, ha eltemeti. A sorstragédia levegője üli meg a drámát, mely a legnagyobb emberi indulatok közt háborog a komor vég felé. A nagy idő és térbeli távolság, mely tőle bennünket elválaszt, növeli a fenség érzelmét, amelyet a lovagi becsület és a női hűség eszményei meghatott lelkünkben amúgy is ébren tartanak. Misztikum a drámai mese csodás eleme: a két testvér akkora hasonlósága, hogy hozzátartozóikat is elámitják. S a cseresznyevirágok elfagyása a végzetes pillanatban! Mindez a hit szent és titokzatos birodalmába visz s a dráma hőseit a nemzeti szentek sorába iktatja. A negyvenhét roninnak sírja ma is búcsújáróhely Japánban. A dráma nyelve magasan szárnyaló költői próza: állandóan fenn tudja tartani a fenség magaslatait, bár ezzel hova-tovább fársasztóvá is válik.

Heltai Jenő *A néma levente* című darabja egy olasz novella ötletét dolgozza fel verses drámává. Tárgya egészen olyan, amilyeneket az olasz renaissance novelláiról írtak, Boccaccio, később Bandello, Sacchetti, Straparola. Heltai a darab folyamán Ranzano püspökre hivatkozik. A témakör az, ami a Griseldis-mondáé és Shakespeare

Makrancos hölgye : a gőgös nő meglakoltatása egy erős férfi által. A cselekvény Moncalieriben indul meg 1481-ben, a vége Hainburgban játszik Mátyás király várában. Egy magyar levente, Agárdi Péter, beleszeret egy szép olasz özvegyasszonyba, Duca Ziliába. Zilia azonban megközelíthetetlen, férje halála óta csak imáinak él. Agárdi csak csellel tudja átadni neki drága ékszereit. Távozásakor piemonti szokásra hivatkozva, miszerint a gazda vendégét csókkal búcsúztatja, nagynehezen elnyeri ugyan a büszke úrnő csókját, de az három évi némasággal bünteti:

Amelyre forró ajkam rátapadt,
Szó el ne hagyja addig ajkadat,
Amíg a három év lepergett.
Mindazt, mi benned vágy és gondolat,
Álom, harag, reménység, tréfa, gond,
Magadba fojtsd a három év alatt,
Némán viseld és senkinek se mondd.

Agárdi visszatér Budára s Mátyás fekete seregében hadnagy lesz. Itáliában szerzett némasága magát Mátyás királyt is bántja, orvosok, kuruzslók kísérleteznek vele s végre Mátyás százszor száz aranyat tűz ki annak, aki kedvelt leventéjének nyelvét megoldja. De ha nem, hóhérral vágatja le nyakát. Zilia Beppónak, Agárdi csatlósának értesítésére elhatározza, hogy pályázni fog: inkább azért, hogy így Beatrix királyné udvarhölgye lehessen, mint a pályadíjért, voltaképpen azonban a szerelem űzi e kalandra.

Zilia a darab legjobban és leggazdagabban jellemzett alakja. Péter határozott, egyenes, kemény férfi, Zilia változatosabb női lélek. A kor női eszményéhez képest büszke úrnő, vallásos, szigorú erkölcsű. Özvegyességét mintaszerűen viseli, világi örömeket nem keres, szeretni többlet nem akar. De e magára vett szerep mögül egyre kiütözik igazi természete: hiú és ragyogásra vágyó, az ékszernek nem tud ellenállni; az a kílátás, hogy udvari dáma lehet, nagy vonzerő számára s a szép szavak hamar megnyitják szívét a szerelem számára is. A próba folyamán, mikor a leventét szóra akarja bírni, de az állhatatosan megmarad fogadalma mellett, a legviharosabb lelki változásokon megy keresztül. A dolgot könnyűnek hiszi, büszkén és fölényesen elengedi Agárdinak a hátralevő két esztendő, elismerve hűségét, de mikor az nem szólal meg, meglepetés, csodálkozás, majd szorongó izgalom, végre bosszúság fogja el a kudarc miatt. Imában kéri Isten segítségét, most már a csúf haláltól is félve. Nagy elhatározással Pétert a vár-toronyban találkára hívja és szerelmes odaadásával akarja magának meghódítani. A próba folyamán egyre jobban megszereti a hűségében

oly állhatatos, kemény férfit s most már csak a meghódoló gyenge asszony. Péter «roppant nagy fölindulással» magához szorítja, de nem szólal meg a találkozón sem. A harmadik fölvonás már a vesztőhelyen játszik: a hóhér, Setét Lajos, vörös talárban, megjelenik Zilia előtt s felszólítja, hogy kövesse. Ez a jelenet Heltai legszellemesebb invenciója. A bakó nem más, mint maga Agárdi, annak ruhájában. A végső párbeszéd, melyet folytatnak, fokonként oly meleg lesz, hogy már inkább két szerelmes tervezgetése jövőendő életükről. De Zilia most már bátran néz a halál elé, nem is kíván élni, hisz Agárdi nem szereti, nem szeretheti, különben megszólalt volna végre. Most már meg is szólal, az utolsó pillanatban, a lélekharang csengésére, leleplezi magát s «börtön helyett a fény, halál helyett az élet vár a szerelmes párra». Mátyás kimondja a nagy tanulságot:

Siessetek egymást szeretni és
Pótolni azt, mit döllyfötök mulasztott.
Virradjatok szerelmes, szép napokra!

Minket nem a mesének zordon tanulsága ragad el, mint talán a középkor és renaissance emberét. Mi a kevélység e kegyetlen büntetésében nem a tragikum félelmességét érezzük, hanem csak az ódon mese báját. Épp az a hangulat, mely e két ellentétes elemből, a félelemnek és bájnak egyesüléséből ered s az egész történetet a humor derűjével vonja be, ragad úgy el bennünket, hogy igen nagyfokú esztétikai örömeinkben van részünk. Mindezt a már említett jelenségeken kívül előmozdítja a gyönyörű verses forma is, mely prózai stílushoz szokott fülünk számára sohasem tolakodó ritmusú s rímei szinte önkénytelenül kínálkoznak. Szívesen ringatódzunk hullámain s úgy érezzük, mintha e bájos történetet csak e bájos versekben lehetett volna elmondani. A már rég divatja múlt verses vígjáték döntő sikere nagy meglepetés volt mindenki számára.

A bíráló bizottságnak (Császár Elemér, Kéky Lajos és Zlinszky Aladár) nem volt könnyű dolga, mikor *A roninok kincse* s *A néma levante* közt választania kellett. De Heltai darabja, amannak kiválósága mellett is, hiánytalanabban oldja meg feladatát s a maga, bár könnyebb szépségeit gazdagabban ontja. Közelebb érezzük hozzánk, részben a szerző szerencsés invenciója folytán, hogy Mátyás korába helyezte, mint ama távoli monda ismeretlen, idegenszerű világát. Esztétikai örömünk teljesebb, mint a japán drámánál, s így egyhangúlag juttatjuk neki az írói koszorút abban a reményben is, hogy ítéletünk a közvéleménnyel örömdetesen találkozik.

Zlinszky Aladár.

IRODALOM.

Berde Mária új regénye.

R. Berde Mária: *Tűzes kemence*. Az Erdélyi Magyar Írói Rend Könyvei.
II. és év n. Nyugat-kiadás. 254 l.

Lessing híres mondása jutott eszembe, mikor R. Berde Mária legújabb regényét olvastam: az igazságnál többet jelent az ember számára az igazság keresése. Valóban a jeles erdélyi regényíró ezúttal olyan erős akarattal, olyan tudatosan keresi a művészet világában az igazságot, hogy nemes törekvése, tiszta eszközei még akkor is becsületet szereznek alkotásának, ha megtalált igazságát nem ismerjük is el egészen a magunkénak.

Berde Mária keresett igazságát kérdés alakjában állíthatom legtisztábban magunk elé: kaphat-e bűnére bocsánatot az asszony, aki urát egyszer megcsalta? (Az *egyszeren* súly van: nem valamikor, hanem *csak egyszer*!) Az eset az író beállításában koránt sem olyan banális, mint amilyennek látszik, még csak nem is tipikus, így a felelet, amelyet a kérdésre kapunk, nem egyetemes érvényű, s R. Berde Mária éppen nem akar Dumas fils példájára tézis-regényt írni. Ellenkezőleg. Villi története egészen különös, csak vele eshetett meg. A fiatal asszony ugyanis szereti az urát, szívével is, érzékeivel is, szereti még abban az órában is, amikor megcsalja. Bűne így nem asszonyi bűn, hanem az ő bűne, a bocsánat, ha megkapja az urától, csak neki szól, nem a nőnek. Itt nem áll a római jogi elv: quod uni iustum, alteri aequum.

A föladat tehát, amely az íróra várt, lélektani. A két szereplő lelki mozgalmainak elemzésével érthetővé kell előttünk tennie egyfelől az asszony bűnét, azt úgy előkészíteni, hogy belezuhanását kikerülhetetlennek érezzük, másfelől a férj bocsánatát, hogy az ne kegyelem legyen, hanem megértésen alapuló belátás — az egyik áldozat magához öleli a másik áldozatot. Ezt a kettős föladatot az író vállalta, érezte súlyát s művészi tudatossággal iparkodott megoldani.

A föladat első felében egy bizonyos pontig volt is komoly munkájának sikere. A történetet az asszony leánykorában kezdi, s

az a rajz, amelyet lelki életéről ad, nemcsak önmagában kitűnő, hanem jól elő is készít a fordulatra. Villi anyátlanul nő fel, s tárgyára nem találó gyermeki érzelme természetszerűleg rokonai irányában keres kielégülést, kivált nagyanyját és unokaöccsét, a nála egy-két évvel fiatalabb Palkót, zárja szívébe. Amit iránta érez, az a legtisztább testvéri szeretet, nemcsak érzéki elemek nem rontják, hanem még a gyermekszerелеmnak légies szentimentalizmusa sem színezi. A leány valójában nem is a testvér, hanem az anya gyöngédségével gondol erre a derék, szerény fiúra — annak szívében azonban igazi szenvedéllyé fokozódik az unokatestvére iránt érzett vonzalom. Villi érzelmei akkor sem változnak meg, amikor férjhez megy. Gyöngédsége a fiú és szerelme az ura iránt békésen megférnek egymás mellett. Férje azután orosz fogságba esik, öccse meg, törekeny testével, szelíd lelkével menetszázadba kerül s elmegy az asszonyhoz búcsúzni, azzal a nem titkolt balsejtelemmel, hogy onnan a halálba megy.

Ekkor követi el az asszony a «bűn»-t: odaadja magát egy éjjelre a fiúnak, nem szerelemből, — sőt egy másik szerelem, a férje iránt érzett szerelme gátlása ellenére — hanem jóságból, szájalomból. Megteheti-e ezt egy derék, erős erkölcsi érzékű asszony? Egészen különös körülmények között talán — én azonban ebben is Tamás vagyok. Mondjuk, ha a fiú heves, szenvedélyes szavakkal ostromolja, erőszakoskodik vagy elérzékenyül, s az asszony ereiben is fölpezsdül a vér. Minderről azonban itt nincs szó. A fiú nem támad, még csak nem is könyörög, az asszony készíti tudatosan elő a helyzetet s ő kényszeríti a vonakodó fiút: a nő «áldozat»-át itt, ebben az esetben, nem látjuk lélektanilag igazoltnak. A regény biztos vonalvezetése itt megtörik.

A fordulat után újra erőre kap az író művészete. Az asszony érzi tette súlyát és mélyen szenved miatta. Vívódásainak, gyötrelmeinek rajza meggyőző és megható — kitűnő az a mozzanat, amikor vergődő szívében föltámad az a szörnyű gondolat: mi lesz, ha Palkó mégis élve kerül vissza a tűzvonalból, s így ő az élő ajándékozta meg azzal, amit a «halál vőlegényé»-nek szánt. Retteg a fiú életéért s mégis kívánnia kell halálát. Idegtépő helyzet! És kitűnő a vezeklés módja, amire elszánja magát Villi: elfojtva akarátát, vágyait, megalázkodva ura előtt, egészen neki él s szinte teljesen lemond egyéni életéről. Az Úr megbocsát a megtért és vezeklő bűnösnek, de megbocsát-e az ember, a férj? Ez a kérdés nyugtalanítja az olvasót, de nyugtalanítja a hősnőt is, kivált mikor tanúja lesz annak a borzalmas büntetésnek, amellyel egy oláh paraszt a háborúból visszatérve, magáról megfélekezett feleségét sujtja. (Tüzes kemencére ülteti —

innen a regény címe.) Az asszony hónapokig kínlódik, keresve az, alkalmat és a módot, hogy férje elé tárja tettét, már-már arra gondol, hogy eléje lép és így szól hozzá: «Ember, aki megesküdtél, hogy el nem hagysz sem boldog, sem boldogtalan állapotomban, elítélsz? A világrend nevében? Jó, holnap halva kapsz vissza vagy hült helyemet találod, és nem fogod tudni soha, hogy te taszítottál az utolsó lépésig!» De szándékát nem hajtja végre, nem szól urának; szívébe zárja a titkot azzal a tudattal, hogy meg kell őriznie férjét attól a szörnyű megrázkódtatástól, amellyel vallomása járna. Meg kell kímélnie őt — nem a maga, hanem a férfi érdekében.

Így oldja meg Villi a maga nagy lelki problémáját — valljuk meg, *emberileg* okosan. Bizonyos, hogy így szolgálta legjobban a maga boldogságát és a férjét is. *Művészileg* azonban ez a megoldás nem elégít ki. A regény második fele ugyanis egészen a férj feleletére volt beállítva; az író úgy vezette a cselekvényt és úgy rajzolta hőse lelki mozgalmait, hogy érdeklődésünk mind határozottabban a felé a kérdés felé fordult: mit mond majd, mit érez és mit tesz a férj, ha meghallja felesége vallomását? Helyesen vagy helytelenül, az élet igazságával harmóniában vagy ellenére, de ezt a művészi föladatot vállalta R. Berde Mária, az utolsó pillanatban azonban elejtette, s ez csalódást, lehangoltságot kelt.

Bizonyára kár, hogy a lélektani igazság csak a művészi sérelmével érvényesülhetett, s még nagyobb kár a törés a regény derekán. De még ezt is szívesen megbocsátjuk a regény érdemeiért. Éreztettem már ezeket a tárgyalás során. Említettem a maga elé tűzött föladat művészi voltát és azt a komolyságot, amellyel az író minden erejét reá fordítja. Meg is van az eredménye: műve magasan a szórakoztató tucat-regények fölé kerül, irodalom az, amit ad, a szó igazi értelmében. Utaltam azután a hős gazdag, mozgalmas lelki életére és annak mesteri rajzára. S ezeken kívül mint a regénynek egyik legérdekesebb jellemzője: érdekes, művészi a technikája. Hogy formául az első személyű előadást választotta, az természetes, a tárgy megköveteli ezt a formát: egy személy lelki mozgalmait maga a hős tárhatja föl a legközvetlenebbül. De R. Berde Mária mégsem a hőssel iratja meg a történetet, hanem ő beszéli el, mint a maga élményét, s ez kivált a regény első felében nagyon művészi hatású. Ő maga távol állva a cselekvénytől, de közvetlen közelébe kerülve a szereplőknek, megfigyeli őket és kikövetkezteti azokat a csendes viharokat, amelyek a két főszereplő, a leány és a fiú lelkén végigszántanak. Merész kísérlet, újszerű technika, de a szerző bír vele. A regény második felében kénytelen már a hősnőt megszólaltatni, az mondja el, ami vele tör-

tént, s amit lelkében átélt; itt viszont a technika művészete abban jelentkezik, hogy az időrendet megbontva, ismételten fölcseréli a későbbben és korábban történtek sorát — úgy azonban, hogy a maga életének egyszerű, szegényes folyamatába alkalmas helyen kapcsolja bele az asszony életének közelebbi vagy távolabbi multját. (Annak a bizonyos éjszakának történetét és pszichológiai magyarázatát a regény legvégén kapjuk!) A régóta várt és mégis váratlanul fölbukkanó mozzanatok izgatják is, fokozzák is érdeklődésünket, de hogy a regénynek ilyen fölépítése nem jár veszedelemmel, s a cselekvény számai nem zilálódnak össze, az az író érdeme.

A regény a világháborúban és a megszállott Erdélyben játszik, az író azonban ezt a kettős milieut nem használja olcsó hatáskeltésre. Művészi földatott pusztán művészi eszközökkel akart megoldani — sok érdeme között ez sem utolsó.

r. r.

Kozma Andor.

(Szabó Richárd: *Kozma Andor költészete*. Budapest, 1936.

Szerző kiadása.)

Kozma Andor egy-két évtizeden át a legnépszerűbb magyar költők sorába tartozott. Közkedveltségét különösen két körülménynek köszönhette: a költői forma iránt való ritka erős érzékének és a közélet időszzerűségeibe való bekapcsolódásának. Ha írt is sok útirajzot és tárcacikket s ha pályája utolsó szakában jóformán egészen az elbeszélő költészetre adta is magát — igazában lírikus volt, de nem annyira az érzelmi, mint a gondolati líra terén mozgott. Már első kötetében — a mult század nyolcvanas éveinek végén — egy jegyzetben «lantos journalistá»-nak nevezte magát, s pályája derekán is politikai napilapban hétről-hétre megjelenő verses *Koboz*-krónikái voltak költői sikerének fő tényezői, melyekben az elevenen lüktető és gyorsan haladó életnek nevezetesebb eseményeit — és pedig nemcsak a politikaiakat, hanem az irodalmi, művészi és társadalmi vonatkozásúakat is — szinte páratlanul tökéletes technikájú, kifogástalan nyelvű, elmésen gördülő strófákban énekelte meg, pompás humorának különösen fényét csillogtatva, de melegét is éreztetve; a néha erősen csípős, de többször csak szelíd mosolyt keltő szatíra hangja mellett.

Kozma Andor — ki a felolvasó-asztalnál is mindig szívesen hallgatott előadó volt — néhány éve sírban pihen már, illő azonban, hogy emlékére ne szálljon időnap előtt a felejtés szürke pora, s kezdjen költészetével az irodalomtörténet is foglalkozni. Jól tette Szabó Richárd, — ez az éleslátású és finomtollú irodalmi esztétikus — hogy egy körül-

belül hatíves munkában *Kozma Andor költészetét* tárgyalja s igen találó vonásokkal, élénk színekkel megfesti Kozma írói egyéniségének képét, helyesen tartózkodva attól, hogy hősenek méltatásában a túlzott dicsérgetés és felnagasztalás hibájába essék.

Szabó Richárd könyve három részre tagozódik.

Az első rész Kozma Andor költészetének fejlődését mutatja be, kezdve mindjárt azzal, hogy míg a lírai költő rendszeren szerelni dalokkal indul — Kozmát már ifjúkorában a külső események készítették versírássra. Első kötetét, *A tegnap és a ma* címűt, Gyulai bírálván, már ő is hangoztatta, — egyáltalában nem húnyva szemet a fiatal költő fogyatékosága fölött — hogy vígkedvű elmésség és a humor határait is érintő szatírai érzék alkotják Kozma Andor tehetségének lényegét s a könyv «nem mindennapi tehetségről tanúskodik, mindenestre szép remények záloga.» Gyulai tollán ez a dicséret igen sokat jelentett, s tudjuk, hogy a nagy kritikus vonzalma fiatal író társára iránt mindjobban fokozódott az esztendők során. A józanságot s a dagálytól, a szenvelgéstől és a szertelenkedéstől való böles tartózkodást Gyulai mindig igen nagyra értékelte Kozmában, kivel az irodalmi és politikai téren való felfogás és világszemlélet közossége fűzte őt össze.

Szabó Richárd — aki szintén a tiszta ízlésnek és helyes ítékezésnek embere — nagyon találóan mondja a kezdő Kozmáról, hogy mondatszerkesztésének erőteljessége, világossága és talpraesettsége stílusának legnagyobb értéke s a verseiből kicsengő *értelmi ritmus* pompásan összhangzik a prozódiai ritmussal.

Kozma második kötetében, az 1893-ban megjelent *Verseken*, már nemcsak politikai és társadalmi tárgyú költemények vannak, hanem szerelmi és más szívbeli érzések is nyilatkoznak. Teljes igazsággal hangoztatja azonban Szabó Richárd, hogy Kozmánál nincs meg az érzések közvetlensége és lenyűgöző ereje, s érdeme elsősorban abban van, hogy «a szatirikus, reflexív költészet terén alkotott kiválót».

Közben egy *Próza* című könyve is jelent meg Kozmának, aztán jött a *Korképek* című versgyűjtemény, költészetének fejlődése azonban a *Szatírák* cím alatt közrebocsátott kötetben (1898) érkezett jelentős magaslatra. Kozma Andor — hangoztatja Szabó Richárd — «mint szatírákíró az egész magyar irodalomban külön helyen áll és különös jelentőséggel bír.» Bár költészete «a nemzeti klasszicizmus nagy áramába tartozik» s mintegy Arany János nyomdokain jár, ha nem is mindjárt a nagy költő mögött, hanem Arany jeles tanítványai: Gyulai és Szász Károly után — költői nyelv tekintetében mégis új

utakon halad a maga városias és szalonias, s jó értelemben vett újságírói stílusával. Kozma Andor vidéki gentry-család sarja volt, de egészen fővárosi emberré lett, s ennek a néhány évtized alatt hihetetlen gyorsasággal fejlődött világvárosnak alakjai és eseményei, divatjai és furcsaságai, sokszor éppen bűnei — hálás tárgyakúl kínálkoztak az ő kifejezetten szatirikus költői tehetsége számára.

A méltán igen nagy hatást tett *Szatírák* utáni időszakban aztán dús terebélyesedésnek indult Kozma költészetének fája, s a páratlan buzgalommal és töretlen kedvvel dolgozó, gondolataiban és érzéseiben mindjobban elmélyülő költő — «műfajban, formában, értékben gazdag költői termést gyűjt össze *Magyar Symphoniák* című kötetében.» Itt már szakít azzal az újságírói szokással, mely minduntalan — s legtöbbször szükségtelenül — idegen szót kever a magyar szövegbe — s költői egyénisége mindinkább határozott jelleget ölt. Szívének eddig gyakran visszafojtott hangjai mindjobban előtörnek, habár — s ezt ismételten hangsúlyozza Szabó Richárd — «a tiszta érzelmi költészet... sohasem lett igazi sajátjává» — munkásságában mindvégig az érzelmi elem uralkodott.

Igen nevezetes mozzanat volt Kozma Andor pályáján a *Magyar Rapszódia*k megjelenése (1920), mert az e kötetben foglalt, mind erősebben komoruló hangú költeményekkel mintegy új műfajt teremtetett a költő. Ennek a kötetnek talán legkiemelkedőbb darabja a rettenetes víziókkal terhes *Haláltánc* című vers, melynek azonban fantaszitikumai is a realizmus talajából fakadnak, s mely verset — költészeti és nyelvi értékénél fogva — bátran jellemezhetnők olyannak, mintha Goethe írta és Arany János fordította volna.

A *Magyar Rapszódia*k után következő évtizedben — immár az utolsóban — a nagyhatású lírikus Kozma Andor átlendül az epika terére, s aki eddig a maga, körülbelül félszázados korának — mit politikai szempontból a dualizmusénak szoktak nevezni — volt jószemű megfigyelője és krónikása s az uralkodó eszméáramlatnak és világnézetnek, az igaz értelemben vett liberálisizmusnak rendületlen híve — most azokkal kezdett «időzni», akik «másszor voltak», s három nagy verses elbeszélésben adott hangot a maga történetsszemléletének és a multakat visszavarázsló képzeletének.

Ezeket a költői elbeszéléseket — a *Turánt*, a *Honfoglalást* és *Petőfit* — csak könyve harmadik részében tárgyalja Szabó Richárd. A kedveshangú verses életrajzot, *Petőfit*, melynek ragyogó technikája egyenesen a Csokonaiéra emlékeztet, nagyon is szűkszavúan ismerteti s a sok remek részletben bővelkedő *Turánt* sem eléggé méltatja. A könyvnek jelentősebb és érdekesebb része a közbeeső második feje-

zet : *A költő és a kor*. «Egyetlen magyar költő sem foglalkozott annyira behatóan a maga korával, egyetlen magyar költő verseiben sem alakul ki annyira ennek az érdekes és sokféle képet mutató kornak arculata, — mondja Szabó Richárd — mint Kozma Andoréiban.» Történet szemléletének szemszöge — mint arra fentebb már utaltunk — a 67-es kiegyezés volt. Lelkes és hűséges bajnokként állt Tisza Kálmán táborába s később Tisza István rendíthetetlen követője lett. Már *«A tegnap és a ma»* Kozmájának központi szabadság-gondolata mellé szervesen kapcsolódik két másik vezérgondolat : a *tudás* feltétlen tisztelete és a *szociális, demokratikus eszmekör*.» Amint költői eszményképe, Arany, az irodalomban, és politikai vezérei, a Tiszák, a politikában — Kozma Andor is, a politikai versíró, a valóságnak szilárd talaján állott, a «lírai realizmus»-nak lett híve, s míg pályája kezdetén inkább csak «az alkalmosságok lantos följegyzője» volt, később a kor képeinek és mozgalmainak mindjobban elmélyedő költője lett. Mindig a valót, a józanságot, a megfoghatót kereste — a csinált világot nemcsak kinevette, hanem megvetette és kigúnyolta. A magyar életet a politikus szemével nézte — gyökeres magyarságának ez is egyik jellegzetes bizonyága volt — s társadalom-szemlélete sem nélkülözte a politikai vonatkozásokat. De nem hagyja megemlítés és hangsúlyozás nélkül Szabó Richárd azt sem, hogy Kozma Andor «az élet örömeit ismerő és élvezni tudó, de puritán, tiszta lelkű úr volt» — s költészete «abszolút morált éreztet ott is, ahol erkölcsről nincs is szó». A sok-sok kitűnő arckép, melyeket Kozma Andor a közélet szereplőiről rajzolt, mind a maga «erkölcsi felfogásának kényes tisztaságát» tükrözi.

Nem felejt el Szabó Richárd rámutatni Kozma Andor vallásosságára sem. Abban a korban, melyben Kozma tanult és szerepelni kezdett, református egyházában a racionalizmusnak nagy tápora volt, s a fiatal költő első verseiben a hitnél magasabbra értékeli a tudást. Azután «a kételyek kora» következett, s ennek hullámain átvergődve, lelke mindinkább hívővé vált, több versében foglalkozott Jézus isteni alakjával — s nem kételkedhetünk hangja őszinteségében, mikor szívből fakadóan zengi :

... Ha éltünk végórája üt,
Mint megnyugvásunk és reményünk :
Legyen ott Krisztus mindenütt!

E fejezet során Szabó Richárd igen szépen állítja elénk Kozma Andor emberi és írói alakját, s mi örömmel kiálthatunk föl : Ez ő! ...

Valóban ő, a kedves poéta, az izzó hazafias érzésű magyar, a valóságot és igazságot kereső férfi, a tiszta erkölcs embere.

Szabó Richárd könyve igen számottevő darabja irodalmi esztétikánknak. Kíváncsinos lenne, hogy ő — ki már sokszor adta jelét igazi hivatottságának — mennél többet foglalkozzék ezen a téren. A közel-múlt költőinek képeit — emlékezzünk a Vargha Gyuláról rajzolta is (a Császár Elemér-emlékkönyvben) — úgy látszik, különös kedvvel és kitűnő sikerrel festegeti, s még sok alkalma lenne ebbeli készségének és képességének kifejtésére. Az ő meglátásait és megállapításait a későbbi irodalomtörténészek igen jól használhatják majd, mert írásaiban — ebben a legújabb művében is — egyaránt benne van a kortársnak közvetlensége, a kritikus tárgyalagossága és a történet-író módszeressége.

sz. k.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

704. SZÁM.

1936 JÚLIUS

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. EGYETEM ÉS POLITIKA. — Kornis Gyulától ~ ~ ~ ~ ~	1
II. PROHÁSZKA MINT AKADÉMIKUS. — Schütz Antaltól ~ ~ ~	57
III. MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (III.) — Mályusz	
Elemértől ~ ~ ~ ~ ~	86
IV. KÖLTEMENYEK. — <i>A galamb.</i> — Szász Károlytól. — <i>Aranykapu.</i>	
Aprily Lajostól ~ ~ ~ ~ ~	105
V. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől ~ ~ ~ ~ ~	110
VI. IRODALOM. — 1. <i>A szellemi lét metafizikája.</i> — (Jánosi József:	
<i>A szellem.)</i> — Zemplén Györgytől.	
2. <i>Török Sándor nyári idillje.</i> — (Török Sándor: <i>És mégsem mozog</i>	
<i>a föld.)</i> — r. r.-től ~ ~ ~ ~ ~	122

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világsszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

705. SZÁM.

1936 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

I. A LONDONI MAGYAR PROPAGANDA-BIZOTTSÁG 1849-BEN. —	181
Horváth Jenőtől — — — — —	129
II. MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (IV.) — Mályusz	
Elemértől — — — — —	154
III. AZ ORCZY-KERT. — Rapaics Raymundtól — — — — —	175
IV. A MŰVÉSZET MINT VALÓSÁGÉRTELMEZÉS. — Szemere Samutól	191
V. AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI. (I.) — Nagy Ferencről	220
VI. A HALÁL ELÉ. — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól — — — — —	236
VII. SZEMLE. — <i>Donner Ottó emlékezete.</i> — Papp Istvántól — — — — —	242
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Budapesti egyetemünk jubileumi emlékkönyve.</i> —	
Grósz Emiltől.	
2. <i>Egy elfeledett festőművész életregénye.</i> — (Csathó Kálmán: <i>A Szép Juhászné.</i>) — k. l.-tól.	
3. <i>Egy kis magyar történeti kézikönyvről.</i> — (Görög Ferenc dr.: <i>A magyar nemzet története.</i>) — Nagy Miklóstól — — — — —	247

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárú is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

706. SZÁM.

1936 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (I.) — Kornis Gyulától	257
II. A HUSZADIK SZAZAD SHAKESPEARE-JE. — Hevesi Sándortól	287
III. A KÖZÖNSÉG. — Dékány Istvántól	310
IV. AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEL. (II.) — Nagy Ferencről	325
V. VIHAR. — Elbeszélés. — Nyírő Józseftől	343
VI. KÖLTEMÉNYEK. — Gyulai Pál hátrahagyott költeményeiből. — <i>Egy rossz órában. — Gondolni rád. — A dési ezredévi emlékoszlopra. Kevés az, amit én kívánok. — Margit napjára. — Papp Ferencről</i>	350
VII. SZEMLE. — Népszövegségi «Entretien» Budapesten. — Zolnai Bélától	354
VIII. IRODALOM. — 1. II. Rákóczi Ferenc felségárulási pöre. — (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Had- és belügy.) — Nagy Miklóstól.	
2. A halhatatlan ókor. — (Wiseman: <i>Fabiola</i> . — Robert Graves: <i>Claudius az isten és felesége Messalina</i> . — Nemes Vazul: <i>Tertulianus görög műveltsége</i> . — Révész László: <i>Latin nyelv és stílusgyakorlatok</i> .) — Révay Józseftől.	
3. <i>Válaszom a Magyar Történet dolgában.</i> — Szekfü Gyulától	362

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

707. SZÁM.

1936 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

FRANKLIN-TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR-TÖRÖK HARCOK ÉS BUDAVAR VISSZAVÉTELE.	
József kir. hercegtől ~ ~ ~ ~ ~	1
II. EGYEDÜL VAGYUNK. — Balogh Jenőtől ~ ~ ~ ~ ~	16
III. PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (II.) — Kornis Gyulától ~ ~ ~ ~ ~	33
IV. A NEMZEDÉKEK HARCA SHAKESPEARE-NÉL. — Sebestyén	
Károlytól ~ ~ ~ ~ ~	63
V. AZ IRODALOMTUDOMÁNY KEZDETEI. (III.) — Nagy Ferenctől	79
VI. SZATMÁRI KÉPEK. — Várdai Bélától ~ ~ ~ ~ ~	99
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Három rossz vendég. — Három jó vendég.</i> —	
Harsányi Lajostól ~ ~ ~ ~ ~	115
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Szerelem a mindennapi életben.</i> — (Földi	
Mihály: <i>Urak és szolgák.</i>) — r. r.-től.	
2. <i>A flumei rezolúció.</i> — (Trumbić Ante: <i>Suton Austro-Ugarske</i>	
<i>i riječka rezolucija.</i>) — Bajza Józseftől ~ ~ ~ ~ ~	117

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

708. SZÁM.

1936 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. I. FERENC JÓZSEF TRÓNRALEPÉSE. — Angyal Dávidtól	129
II. PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (III.) — Kornis Gyulától	152
III. AZ OLVASÁS. — Madzsar Imrétől	171
IV. MONIZMUS, DUALIZMUS, PLURALIZMUS. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	185
V. AZ 1348-IKI NAGY PESTIS ÉS AZ EGYKORÚ ORVOSTUDOMÁNY. — Miskolczy Istvántól	212
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>A bihari föld.</i> — Dutka Ákostól. — <i>A jóindulatúakhoz.</i> — <i>Első veszteség.</i> — <i>Utóérzés.</i> — <i>Folyó mellett.</i> — <i>A távollévőkhöz.</i> — <i>Talált virágszál.</i> — <i>Önimádás.</i> — Goethe után, németből — Feleki Sándortól	240
VII. SZEMLE. — <i>A Közoktatási Tanács feladatai.</i> — Hóman Bálinttól	244
VIII. IRODALOM. — 1. <i>A gazdasági élet új fejlődése.</i> — (Dr. báró Malcomés Béla: <i>A gazdaság új fejlődése.</i>) — Surányi-Unger Tivadartól.	
2. <i>Hauptmann Gerhart új szindarabja.</i> — (Hamlet in Wittenberg.) — V. G.-tól	250

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

709. SZÁM.

1936 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. ÜGYÉSZI FÜGGETLENSÉG ÉS ANYAGI IGAZSÁG. — Finkey Ferenctől	257
II. PETŐFI PESSZIMIZMUSA. (IV.) — Kornis Gyulától	284
III. MONIZMUS, DUALIZMUS, PLURALIZMUS. (II.) — Báró Bran- denstein Bélától	304
IV. A CENKI HARSÁK ALATT. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	334
V. OSSIAN VILÁGA. — Elek Oszkártól	336
VI. SZEMLE. — 1. Arany János <i>nyelv-művészete</i> . — Csathó Kálmántól.	
2. <i>Egy év magyar drámairodalma</i> . — Zlinszky Aladártól	361
VII. IRODALOM. — 1. Berde Mária <i>új regénye</i> . — (R. Berde Mária: <i>Tüzes kimenete</i> .) — r. r.-tól.	
2. <i>Kozma Andor</i> . — (Szabó Richárd: <i>Kozma Andor költészete</i> .) — sz. k.-tól	377

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.